

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

86. kötet 1. szám

Budapest, 1984

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Nyelvtudományi Közlemények

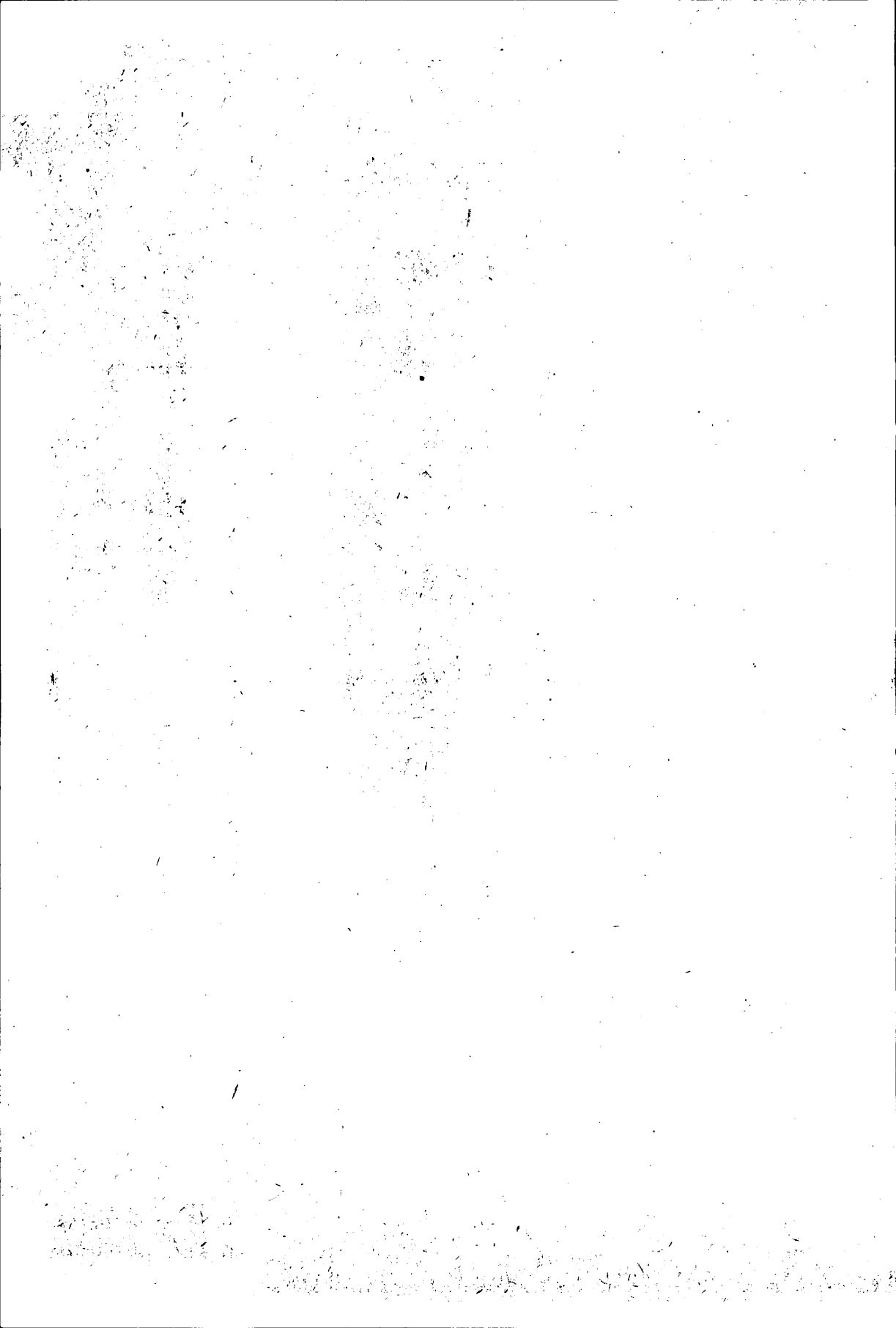
SZERKESZTI

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

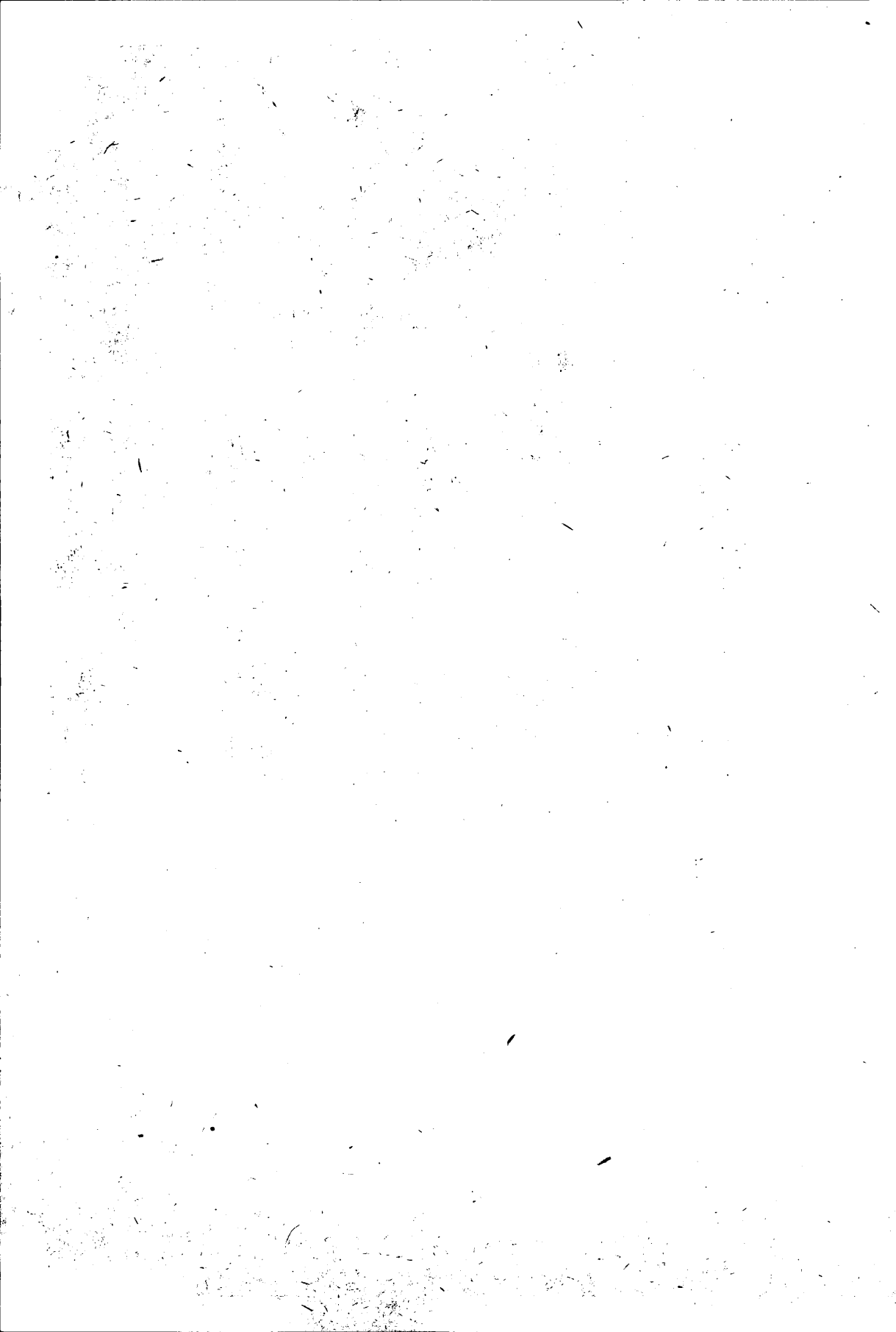
NYOLCVANHATODIK KÖTET

BUDAPEST

1984

A Nyelvtudományi Közlemények
86/1. száma
Fokos-Fuchs Dávid
születésének 100. évfordulója alkalmából
jelent meg

Szemantika vagy pragmatika?

1. A mai jelentéstani irodalomban igen gyakran találkozunk avval a problémával, hogy egy adott jelentéstani jelenséget szemantikainak vagy pragmatikainak tekintsünk-e. A kérdés eldöntése elsősorban attól függ, hogy mit értünk szemantikán és pragmatikán. Dolgozatomban megkísérlem föl-vázolni a szemantikára és pragmatikára vonatkozó legfontosabb elképzelé-eket. Az egyes elképzelések alapján bemutatom, hogy a két diszciplína közötti határvonal megvonása hogyan képzelhető el.

A pragmatikának a szemantikától való megkülönböztetése Charles Morris névéhez fűződik (Morris 1938). Szerinte a szintaxis a jelek egymáshoz való viszonyával, a szemantika a jelek jelentésével (a jel jelentése a jel és vonatkozása közötti viszonynak tekintendő) és a pragmatika a jeleknek a jelek használóihoz (a beszélőkhöz) való viszonyával foglalkozik. A szeman-tika és pragmatika morrisi megkülönböztetéséből következik, hogy míg a szemantikai jelentés független a beszélőtől, a pragmatikai jelentés nem az. Mivel a nyelvi megnyilatkozások általában nem függetlenek a beszélőtől, azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozások (ang. utterance, fr. énoncé, n. Äusserung, o. vyszkazyvanie) jelentése a pragmatika tárgya. A mondatok elvont entitások, konkrétá akkor válnak, ha a beszélő h a s z n á l j a őket: ekkor válnak megnyilatkozássá. A mondat (ang. sentence, fr. phrase, n. Satz, o. predlozsenie) jelentésében a beszélőnek még nincs szerepe. A mondat jelentése lényegében a mondatban szereplő lexikai elemek jelentéséből tevődik össze szintaktikai kapcsolódásuk szabályainak megfelelően. A mondat jelen-tésének vizsgálata tehát a szemantika tárgya.¹

A mondatnak nincs „beszédhelyzete”, a megnyilatkozások viszont min-dig beszédhelyzetben hangzanak el. Nem véletlen tehát, hogy Charles Fillmore (Fillmore 1974) a morrisi disztinkciókat így fogalmazza meg:

- (a) a szintaxis tárgya a forma;
- (b) a szemantika tárgya a forma és a jelentés kapcsolata;
- (c) a pragmatika tárgya a forma, a jelentés és a beszédhelyzet kapcsolata.

Bár egyes grammatikai jelenségek magyarázatánál többen is hivatkoz-tak pragmatikainak nevezhető elvekre, pl. Robin Lakoff „közös téma” fogalma a mellérendelés magyarázatánál (R. Lakoff 1971), vagy George Lakoff „relatív grammatikalitás” fogalma, amelynél pragmatikainak nevezhető preszuppo-

¹ Ez az elképzelés, mint látni fogjuk, túlságosan leegyszerűsíti a valóságot. A mondat-megnyilatkozás megkülönböztetés nem föltétlenül esik egybe a szemantika-pragmatika megkülönböztetéssel.

zciók játszanak döntő szerepet (G. Lakoff 1970), nyelvtudományi munkában a pragmatika terminus tudomásom szerint először Edward Keenan egyik dolgozatában jelenik meg, amelyben a „pragmatikai preszuppozíció” fogalmát szembeállítja a „logikai preszuppozíció” fogalmával (vö. Keenan 1971). A pragmatikai előfeltevések a beszédhelyzetre vonatkoznak: a beszélőre, a hallgatóra, a kettő közti viszonyra, társadalmi és kulturális tényezőkre, stb. A logikai előfeltevések ezzel szemben csak a mondat tulajdonságaitól függenek (a mondatban szereplő lexikai elemektől, a mondat egyes szerkezeti tulajdonságaitól stb.).

A nyelvi jelentés kutatói egyre több pragmatikai jelenségre lettek figyelmesek, és nyelvi jelenségek magyarázatánál egyre inkább szükség volt pragmatikai elvekre. Pragmatikai elvekre való hivatkozás azonban még nem jelent pragmatikaelméletet. A 70-es évek közepe táján bekövetkezett „pragmatikai fordulat” után (a szemantikai jelentés rovására előtérbe került a pragmatikai jelentés kutatása) elengedhetetlenül szükségessé vált az alapelvek tisztázása és az elméleti keret körvonalazása. Ehhez a feladathoz a nyelvtudomány a nyelvfilozófiától és a formális logikától kapott segítséget.

2. Két nyelvfilozófiai irányzat, a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet a 70-es évek közepétől döntő befolyást gyakorol a nyelvi jelentés kutatására.

A beszédaktus-elmélet első megfogalmazása John Austin (Austin 1962) érdeme. A beszélő minden megnyilatkozásával egy aktust is végrehajt: ígér, fenyeget, figyelmeztet, kér, vádol stb. Azoknak a beszédaktusoknak a leírása, amelyek egy adott megnyilatkozáshoz kapcsolódhatnak, egyenlő a megnyilatkozás jelentésének leírásával. Austin háromféle beszédaktust különböztet meg: a lokúciós, az illokúciós és a perlokúciós aktust. A lokúciós aktus a megnyilatkozás kimondása, a „valami mondásának aktusa” abban az értelemben, hogy a megnyilatkozásban szereplő elemeknek s az egész megnyilatkozásnak van „értelme” és a megnyilatkozásban szereplő „utaló kifejezéseknek” („referring expressions”) van vonatkozásuk. Egy lokúciós aktus végrehajtása általában egy illokúciós aktus végrehajtása is. Az illokúciós aktus lehet egy kérdés feltevése vagy megválaszolása, figyelmeztetés, bírálat, ígéret, felhívás, vádolás stb. Valami mondása gyakran bizonyos hatásokat (meggyőzés, felbosszantás, megnyugtatás, stb.) produkál a hallgatóban „s ez e hatásokat elterelve vagy szándékolva, e céllal valósulhat meg”. Austin az ilyen típusú aktusokat perlokúciós aktusoknak nevezi. Például ha valaki azt mondja: „Ezt nem teheted meg!”, akkor a lokúciós aktus végrehajtása azt jelenti, hogy az „ezt” névmással valami határozott dologra utalunk, az egyes szám második személyű végződéssel pedig egy határozott személyre (a hallgatóra, a megszólított személyre) és erről a határozott dologról azt mondjuk a megszólított személynek, hogy nem teheti meg. Az illokúciós aktus a tiltakozás. A perlokúciós aktus azokból a hatásokból áll, amelyeket a fenti megnyilatkozás a megszólított személyben kelt.

A lokúciós aktusok austinii jellemzéséből következik, hogy két megnyilatkozás akkor fejezheti ki ugyanazt a lokúciós aktust, ha a két megnyilatkozásnak ugyanaz a jelentése. Vagy megfordítva a dolgot azt is mondhatjuk, hogy két megnyilatkozás ugyanazt jelenti, ha velük ugyanazt a lokúciós aktust hajthatjuk végre. Ebből már nyilvánvaló, hogy a lokúciós aktusok fogalma nem használható fel a megnyilatkozások jelentésének meghatározására, hiszen ha ezt tennénk, a circulus vitiosus hibájába esnénk.

Könnyen belátható, hogy a perlokúció fogalma sem alkalmas a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához, hiszen a megnyilatkozások és a perlokúciós hatások között nincs egy-egyértelmű megfelelés.² Más szóval, ugyanaz a perlokúciós hatás elérhető egymástól egészen különböző megnyilatkozásokkal és egy adott megnyilatkozással különféle perlokúciós hatások érhetők el. Például az „Ezt nem teheted meg!”, „Tiltakozom az ellen, hogy ezt megtedd!”, „Ne tedd ezt meg!” megnyilatkozások mind alkalmasak a belátás („Belátom, hogy helytelen lenne ezt megtennem”) perlokúciós hatás elérésére annak ellenére, hogy e megnyilatkozások nem jelentik ugyanazt. Másrészt ugyanezek a megnyilatkozások bármelyike a belátás ellenkezőjét is eredményezheti a hallgatóban, a perlokúciós hatás lehet például: „Most megőzöttél, hogy meg kell ezt tennem.”

A fentiekből következik, hogy a megnyilatkozások jelentése csak az illokúciós aktusok segítségével közelíthető meg. De vajon van-e megfelelő korreláció jelentés és illokúciós aktus között? Nyilvánvaló, hogy ha van ilyen korreláció, ez nem állhat fenn egy egyedi, konkrét aktus és a jelentés között, hiszen a megnyilatkozás szempontjából közömbös, hogy az „Ezt nem teheted meg!” beszédaktus 1983. január 31-én hangzott el Kovács József szájából. A korreláció kérdése tehát csak illokúciós-típusra (és nem „token”-re) vonatkoztatva vethető fel. A megnyilatkozás jelentésének jellemzésére azonban még az illokúciós aktus típusai sem használhatók fel, hiszen például a „Holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás kifejezhet ígéretet, ténymegállapítást, figyelmeztetést, fenyegetést annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás nem többértelmű, vagy legalábbis nem úgy többértelmű, mint a „török követ” vagy a „szülők szeretete” kifejezések. Ha tehát a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához az illokúciós aktus típusa fogalmát használánk fel, akkor a megnyilatkozásoknak olyan szemantikai többértelműséget kellene tulajdonítanunk, amelyekkel azok nem rendelkeznek.

Adekvátabb jellemzést kaphatunk, ha az illokúciós aktusok típusa helyett azok *terjedelmét* vesszük figyelembe. Például az „Azt parancsolom, hogy menj el!” terjedelme az illokúciós típusok szempontjából szűkebb, mint a „Menj el!” megnyilatkozása, mivel az utóbbi (de nem az előbbi) a parancson kívül kifejezhet tanácsot és ösztönzést is. A „Menj el moziba!” lehetőségei is korlátozottabbak, mint a „Menj el!” megnyilatkozáséi, hiszen nem használható akkor, ha pl. iskolába menésről van szó. Hasonlóképpen a „Menj el moziba a barátoddal!” illokúciós lehetőségei szűkebbek, mint a „Menj el moziba!” megnyilatkozáséi, mivel „specifikusabb” parancsot fejez ki és nem használható például akkor, ha azt akarjuk megparancsolni valakinek, hogy a barátnőjével menjen moziba. Ugyanakkor „A higany fém” és a „Menj el!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek nincs közös eleme: a két megnyilatkozás egészen mást jelent. A „Gyere be!” és a „Lépj be!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségei pedig azonosak: a két megnyilatkozás (nagyjából) ugyanazt jelenti.

A beszédaktus-elmélet komoly eredményeket ért el a megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek jellemzésében. Kitüntetett szerephez jutottak az ún. performatív igék, vagyis azok az igék, amelyek a megnyilatkozások illokúcióját explicitté teszik. Ilyenek az *ígér, parancsol, fenyeget, figyelmeztet, vádol, esküszik,*

² Ennek ellenére, mint alább látni fogjuk, Paul Grice a perlokúció alapján próbálja meg a jelentést megmagyarázni.

óhajt. stb. igék.³ Fontos volt azoknak a feltételeknek a tisztázása is, amelyek mellett „sikeres” ígéretről, parancsról, fenyegetésről stb. beszélhetünk (vö. pl. Searle 1969-t). A performatív igéknek van természetesen nem performatív használata is: „János megígerte, hogy eljön”, „Azt hiszem, János meg fogja ígérni, hogy megjavul”, „Ő mindig csak ígér”. De ezekben a megnyilatkozásokban is van performatív elem: az első mondatban egy a múltban megtörtént ígéretről számolunk be, a másodikban egy lehetséges ígéretről alkotott véleményünknek adunk kifejezést, a harmadikban több, be nem tartott ígéretről szólunk. A beszédaktus-elmélet közvetve tehát ezekről a megnyilatkozásokról is számot tud adni. Ennek ellenére azonban mégsem adekvát jelentésemélet.

Az egyik probléma abból áll, hogy a beszédaktus-elmélet nem tud különböző jelentést tulajdonítani két illokúciós szempontból azonos megnyilatkozásnak. Így például azonos jelentést tulajdonít a „Megígérem, hogy elmegyek” és a „Megígérem, hogy maradok” megnyilatkozásoknak, mivel mindkét megnyilatkozás egyértelműen ígéretet fejez ki. Amiben a két megnyilatkozás különböző egymástól az az, amit ígérünk. Ezt nevezhetjük megnyilatkozásunk kijelentéstartalmának („propositional content”). A kijelentéstartalom az illokúcióval együtt alkotja a kijelentést. A beszédaktus-elmélet alkalmas tehát az illokúciós jelentés leírására, de a kijelentéstartalommal nem tud mit kezdeni.

A másik hiba: a performatív igéken és néhány egyéb, az illokúciós lehetőséget meghatározó szón kívül a lexikai elemek nem jellemezhetők illokúciós szempontból. Ez lényegében azt jelenti, hogy a beszédaktus-elmélet keretein belül a megnyilatkozások jelentéstani szerkezetéről (arról például, hogy a megnyilatkozások jelentése hogyan épül fel a megnyilatkozás elemeinek, összetevőinek jelentéséből) nem tudunk számot adni.⁴

A beszédaktus-elmélet pragmatikai jelentésemélet, hiszen tárgya a megnyilatkozás (a beszédaktus mindig feltételezi a beszélőt). Azok a feltételek pedig, amelyek mellett egy megnyilatkozás ilyen vagy olyan beszédaktus végrehajtásának számít, nem nyelvi feltételek (vö. Searle 1969-et). Ebben az elméletben a szemantika nem játszik megkülönböztető szerepet: a nyelvi jelentés teljes egészében pragmatikai. Ilyen elméleti keretben tehát a szemantika és a pragmatika egymástól való elhatárolásának kérdése föl sem merülhet.⁵

A szemantikát magában foglaló pragmatikai jelentésemélet Paul Grice interakció-elmélete is (vö. Grice 1968, 1975). Grice szerint egy nyelvi kifejezés jelentése azonosítható azokkal a hatásokkal, amelyeket a beszélő az adott nyelvi kifejezés kimondásával el akar érni a beszélőben. Lényegében tehát a grice-i jelentéskonceptió perlokúciós elmélet. A hallgató akkor értette meg a megnyilatkozást, ha felismerte a beszélő szándékát, azaz ha felismerte,

³ Megjegyzendő, hogy a performatív igék csak a közvetlen („direkt”) illokúciót teszik explicitte. Egy megnyilatkozás hordozhat ugyanis közvetett („indirekt”) beszédaktus-jelentést (illokúciót) is. Így például a „Megígérem, hogy holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás illokúciója ugyan az ígélet, de ezzel az ígérettel közvetve fenyegetést is kifejezhetünk.

⁴ A beszédaktus-elméletet ebből a szempontból többen bírálták. Vö. például Bierwieser 1980, Dean—Fodor 1980, Wunderlich 1976.

⁵ Nem véletlen, hogy a beszédaktus-elmélet művelői nem is használják a szemantika illetve pragmatika terminusokat, egyszerűen csak jelentésről beszélnek. Ez vonatkozik egyébként a Grice-féle interakció-elméletre is. (L. alább).

hogy a beszélő megnyilatkozásával milyen hatásokat kívánt a hallgatóban elérni. A hallgató az interakció-elméletben megfogalmazott elvek („maximák”) segítségével következtet a beszélő kommunikációs szándékára. A „Jó napot kívánok!” megnyilatkozást a hallgató akkor érti meg, ha felismeri, hogy ezzel a megnyilatkozással a beszélő köszönni kívánt. Más szóval, a „Jó napot kívánok!” megnyilatkozás jelentése a köszönés. A „Már késő van” megnyilatkozás „kommunikációs” jelentése lehet sok minden: „Menjünk haza!”, „Menjünk aludni!”, „Menj haza!”, stb. Egy megnyilatkozás kommunikációs jelentés általában nincs egyértelműen meghatározva: a kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye.

Grice elméletével többek között az a baj, hogy a nyelvi jelentésről alig mond valamit. A konvencionális jelentés (nyelvi jelentés) és a beszélő kommunikációs szándékát kifejező jelentés (kommunikációs jelentés) között általában nincs kapcsolat. Egy megnyilatkozással igen sokféle kommunikációs jelentést fejezhetünk ki, és ugyanaz a kommunikációs jelentés rendkívül nagyszámú megnyilatkozáshoz kapcsolódhat. Ebből következik, hogy a kommunikációs jelentés ismeretében nem következtethetünk a konvencionális jelentésre.⁶

Grice elméletében sem vetődik fel a szemantikának a pragmatikától való megkülönböztetésének szükségessége. A megnyilatkozás jelentésének a jellemzése tisztán pragmatikai problémának minősül.

Az interakció-elmélet természetesen igen fontos szerepet játszik a nyelvi kommunikáció leírásában. A kommunikációelmélet azonban nem nyelvelmélet és nem is lehet az több okból:

(a) A nyelvnek ugyan jellegzetes funkciója a kommunikáció, de ez a funkció nem kizárólagos; a nyelv nemcsak kommunikációs célokat szolgál.

(b) Kommunikálni lehet nyelv nélkül is.

(c) Van ugyan kommunikációs kompetencia is, de a nyelvi kompetencia más, mint a kommunikációs kompetencia: gyakran értjük ugyan, amit valaki mond, de nem fogjuk fel, hogy mit akar közölni, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a kommunikációs szándékot felfogjuk anélkül, hogy megértenénk a megnyilatkozást.⁷

Összefoglalóul tehát azt mondhatjuk, hogy az említett nyelvfilozófiai irányzatok (a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet) ugyan rávilágítanak a nyelvi jelentés egy lényeges aspektusára, a megnyilatkozások pragmatikai vagy kommunikatív funkciójára, mégsem alkalmasak arra, hogy segítségükkel a nyelvi jelentés egészét megmagyarázzuk. Nézzük meg most, hogy a nyelvi jelentés leírásához milyen segítséget kaphatunk a formális logikától.

3. A formális logikai rendszerek a kijelentések jelentését általában azok igazságfeltételeivel hozzák kapcsolatba.⁸ Az „Esik az eső” kijelentés egy tényállásra vonatkozik. Ha azt állítjuk, hogy „Esik az eső”, akkor ezzel azt állítjuk,

⁶ A Grice-féle jelentés-koncepciót igen sokan bírálták. Első bírálói közé tartozik John Searle is (Searle 1969). Nyelvészeti szempontból részletesen elemzi a Grice-féle elméletet Ruth Kempson (Kempson 1975).

⁷ Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a kommunikációelmélet a nyelv szerkezetéről sem mond semmit. De ez talán nem is tartozik céljai, feladatai közé.

⁸ Amikor a szemantikai kutatásokkal kapcsolatban jelentésről beszélünk, jelentésen mindig a kognitív vagy logikai jelentést értjük. Az egyéb jelentésfajták leírásával nem a szemantika foglalkozik. És természetesen az sem biztos, hogy minden nem kognitív jelentésaspektust a pragmatikában kell tárgyalnunk. Így például a stilisztikai jelentés leírását csak egy stiluselméletől kérhetjük számon.

hogy az a tényállás, amelyre ez a kijelentés vonatkozik, fennáll. Az „Esik az eső” kijelentés igaz, ha a megfelelő tényállás fennáll, különben hamis. Az „Esik a hó” is egy tényállásra vonatkozik, de ez a tényállás nem ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy „Esik az eső”. A két kijelentés más feltételek mellett lesz igaz (vagy hamis). Más szóval, a két kijelentés jelentése közötti különbség a két kijelentés igazságfeltételei közötti különbséggel korrelál. A mondatok jelentése tehát megadható igazságfeltételek segítségével. A szintaxis képzési szabályokkal foglalkozik, a szintaxis által előállított mondatok azonban még interpretálatlanok. Az interpretálás a szemantika feladata, s ez a feladat abból áll, hogy minden mondatnak megadjuk az igazságfeltételeit. Ezt a programot Alfred Tarski (Tarski 1944) fogalmazta meg először. A formális logikában persze ez a program viszonylag könnyen megvalósítható. A logikus szabadon interpretálhatja a mondatokat: hogy milyen igazságfeltételeket rendel hozzá egy-egy mondatához, megállapodás („stipulation”) kérdése.⁹ Egy természetes nyelv mondatainál azonban már más a helyzet, szemantikai interpretálásuk nem lehet önkényes. Az „Esik az eső” kijelentésről mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha esik az eső (ha a megfelelő tényállás fennáll), de nem mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha nagyanyám kopasz.

Mivel az igazságfeltételek természetes nyelvi szemantikai különbségekkel és azonosságokkal korrelálnak, elképzelhető, hogy a természetes nyelv mondatainak jelentése is leírható igazságfeltételek segítségével. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez mennyire lehetséges. Meg kell azonban még jegyeznünk, hogy az igazságfeltétel fogalma nem ugyanaz, mint az igazságérték fogalma. A nyelvészt nyilvánvalóan nem érdekelteti az, hogy valamely kijelentés igaz-e vagy hamis, de a jelentés és az igazságfeltételek közötti szoros korreláció miatt az már érdekelheti, hogy egy kijelentésnek mik az igazságfeltételei, azaz milyen feltételek alapján dönthetjük el, hogy kijelentésünk igaz-e vagy hamis.

Mivel bennünket a természetes nyelvi mondatok jelentésének leírásánál azok belső szerkezete is érdekel, a kijelentés-kalkulus semmiképpen sem szolgálhat alapul az igazságfeltételekkel történő jelentésleíráshoz, hiszen a kijelentés-kalkulus (elemi) kijelentésekből indul ki, azokat nem elemzi tovább, és azokon végez műveleteket.¹⁰ Így például nem mond nekünk sokat az a kijelentés-kalkulusból ismert szabály, mely szerint ha p és q kijelentés, akkor $p \& q$ is kijelentés és $p \& q$ akkor és csakis akkor igaz, ha p és q egyidejűleg igaz. Érdekesebb számunkra már a predikátum-kalkulus, amely a kijelentések belső szerkezetét is vizsgálja, és a kijelentés igazságfeltételeit a kijelentést alkotó elemek tulajdonságaiból eredezteti. Így például a „Kovács Péter gazdag” kijelentés jelentése így vezethető le. A „Kovács Péter” tulajdonnév

⁹ Gondoljunk csak arra, hogy a logikusok hányféleképpen formalizálták a $p \supset q$ relációt! Természetes nyelvi megfelelője a „ha ... akkor”, például „Ha jó fiú leszel, kapsz cukrot”. Az egyik logikai rendszerben, logikailag érthető okokból, az implikációt mindig igaznak tekintik, ha az előzmény hamis vagy a következmény igaz. Így például ebben a rendszerben a „Ha kettő meg kettő hat, akkor öt meg három nyolc” „igaz” értéket kap, ami nyelvészeti szempontból semmiképpen sem elégíthet ki bennünket.

¹⁰ Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben a szemantikai leírásban a kijelentés-kalkulusnak ne vennénk hasznát. Gondolhatunk itt elsősorban a mellérendelő szerkezetek és a feltételes mondatok leírására, de a tagadás vizsgálatánál sem érdektelenek a kijelentés-kalkulus eredményei.

egyértelműen arra a személyre utal, akit Kovács Péternek hívnak, azaz „Kovács Péter” Kovács Péter neve. Azt az egyedat vagy azokat az egyedeket, amelyekre vagy amelyekre egy kifejezés vonatkozik, a kifejezés *extenziójának* nevezzük. „Kovács Péter” extenziója a Kovács Péternek nevezett személy. Azt is mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” jelentése az extenziója. A „gazdag” egy tulajdonság, ez a tulajdonság egy halmazzal jellemezhető, mégpedig azoknak az egyedeknek a halmazával, amelyekre a „gazdag” tulajdonság áll. A „gazdag” predikátum extenziója, azaz jelentése tehát egy halmaz. A „Kovács Péter gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme a „gazdag” extenziójának. A „Valaki gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor lesz igaz, ha a „gazdag” extenziója nem az üres halmaz (ha legalább egy elemet tartalmaz). A „Mindenkinek gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha bármely személy eleme a „gazdag” extenziójának. Végül a „Kovács Péter boldog és gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme mind a „boldog”, mind pedig a „gazdag” extenziójának, azaz ha eleme a két halmaz metszetének.

Tekintsünk most el egy pillanatra azoktól a problémáktól, amelyeket a predikátum-kalkulusra alapuló jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén felvet. Könnyű belátni, hogy a módszernek van egy egészen alapvető hibája: a vonatkozásbeli (referenciális) azonosság még nem jelent jelentésbeli azonosságot. Márpedig, ha a mondatösszetevők jelentését azok vonatkozásával (extenziójával) azonosítjuk, akkor a vonatkozásuk szempontjából azonos, de jelentésük szempontjából mégsem szinoním kifejezések a predikátum-kalkulus rendszerén belül nem jellemezhetők kielégítően. Más szóval, a predikátum-kalkulus helytelenül ugyanazt a jelentés fogja tulajdonítani a „Budapest” és a „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek vagy az „Amerikai Egyesült Államok jelenlegi elnöke” és a „Ronald Reagan” kifejezéseknek. Ez aztán bizonyos esetekben az igazságfeltételekre is kihathat. Tekintsük például a következő két mondatot:¹¹

- (1) (a) János azt hiszi, hogy Budapest szép.
 (b) János azt hiszi, hogy Magyarország fővárosa szép.

(1) (a) lehet igaz, ugyanakkor amikor (1) (b) hamis. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor János nem tudja, hogy Budapest Magyarország fővárosa! Még szembetűnőbb a különbség (2) (a)–(b) között, ahol a fregei „Abendstern” és „Morgenstern” vonatkozásai azonosak, jelentésük viszont különböző:

- (2) (a) Peter sah den Abenstern.
 (b) Peter sah den Morgenstern.

Ha Péter este látta az esthajnalcsillagot, akkor (2) (a) igaz, de (2) (b) hamis; ha hajnalban látta, akkor (2) (a) hamis és (2) (b) igaz. (2) (a) és (2) (b) csak akkor igaz egyidejűleg, ha Péter az esthajnalcsillagot este is, meg reggel is látta.

¹¹ A jelenséget opacitásnak („opacity”) szokták nevezni. A „hisz” igén kívül igen sok igénél fellép ez a jelenség, pl. *gondol, belát, rájön, felfedez, elfelejt* stb.

A predikátum-kalkulusnál adekvátabb rendszer az intenzionális logika. Az intenzionális logika a kifejezések jelentését nem azok extenziójában, hanem intenziójában látja. Az intenziók olyan függvények, amelyek a kifejezések extenzióját határozzák meg. Nemcsak egy lehetséges világ van, hanem több.¹² A lehetséges világok a bennük érvényes tényállások szempontjából különböznek egymástól. Egy utaló kifejezés („referring expression”) esetén az intenzió az a függvény, amely lehetséges világokhoz egyedeket rendel hozzá, azaz, ha adva van egy lehetséges világ, a szóban forgó függvény ki fogja választani azt az egyedet ebben a lehetséges világban, amely a vonatkozó kifejezés extenziója. Egyszerűbben: ha tudjuk, hogy a vonatkozó kifejezés mit jelent és ha tudjuk, hogy milyen a világ (hogy milyen lehetséges világról van szó), akkor meg tudjuk mondani, hogy az adott kifejezésnek mi a vonatkozása. Egy predikátum intenziója olyan függvény, amely lehetséges világokhoz egyedek halmazát (a predikátum extenzióját) rendeli hozzá. Végül egy mondat intenziója olyan függvény, amely a lehetséges világokhoz igazságértéket rendel hozzá, vagyis meghatározza, hogy egy adott kijelentés melyik lehetséges világban igaz és melyikben nem az.¹³

Visszatérve a predikátum-kalkulussal kapcsolatban elemzett példákra, most azt mondhatjuk, hogy a „Kovács Péter gazdag” kijelentés intenziója levezethető a „Kovács Péter” utaló kifejezés és a „gazdag” predikátum intenzióiból. Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy a tulajdonnév minden lehetséges világban ugyanarra az egyedre vonatkozik, akkor azt mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” intenziója az a függvény, amely minden lehetséges világban azt a személyt választja ki, akinek neve Kovács Péter. A „gazdag” predikátum intenziója pedig az a függvény, amely minden lehetséges világhoz hozzárendeli e predikátum extenzióját az adott lehetséges világban. Végül a „Kovács Péter gazdag” intenziója az a függvény, amely minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter gazdag, az „igaz” értéket rendeli hozzá és minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter nem gazdag, a „hamis” értéket. A „Kovács Péter gazdag” igaz egy adott lehetséges világban, ha ebben a lehetséges világban a „Kovács Péter” intenziója által meghatározott extenzió eleme a „gazdag” intenziója által meghatározott extenzióknak.

Az intenzionális logika egyik legfőbb feladatának tekinti megfelelő intenziók kidolgozását minden olyan kifejezés számára is, amely a predikátum-kalkulus esetében problémát jelentett. Az intenzionális logikában például már nem kell azonos jelentést tulajdonítanunk a vonatkozásuk szempontjából azonos kifejezéseknek: a „Budapest” és „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek különbözők lesznek az intenziói, hasonlóképpen az „Abendstern” és a „Morgenstern” kifejezéseknek. Lesz ugyanis olyan lehetséges világ, amiben

¹² Egy lehetséges világot a benne igaznak tartott kijelentések határoznak meg. Így például mindennapi gondolkodásunkban igaznak tarthatunk egy kijelentést, amelyet a szakember hamisnak minősít. Az „A bálna nagy hal” kijelentés igaz mindennapi gondolkodásunk világában, hamis a zoológia által definiált világban. Vagy: az „A boszorkányok sóprúnyélen repülnek” kijelentés hamis a mindennapi gondolkodásunk által meghatározott világban, de igaz a mesék világában. Ez a kijelentés is, éppúgy mint az előző, a lehetséges világokat két csoportra osztja: azokra, amelyekben a szóban forgó kijelentés igaz, és azokra, amelyekben nem az. A logikából ismert „lehetséges világok” elmélete ezt a meglátást, amelyet intuíciónk is alátámaszt, formalizálja.

¹³ Az intenzionális logikának is ma már sok változatát ismerjük, elég, ha itt most Montague 1974-re, Cresswell 1973-ra és Lewis 1970-re utalunk.

a két kifejezés egyikének van extenziója, a másiknak viszont nincs. Ezenkívül a predikátum-kalkulus nem tudott boldogulni egy sor más jellegű problémával, amelyeknek a megoldására az intenzionális logika már vállalkozhat.¹⁴

Mármost ha az intenzionális logika segítségével történő jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén is felhasználható (az ugyanis nyilvánvaló, hogy sem a kijelentés-kalkulus, sem pedig a predikátum-kalkulus nem lehet adekvát modellje a természetes nyelvi jelentésnek), akkor joggal mondhatjuk, hogy mindazok a jelentésaspektusok, amelyek igazságfeltételek segítségével megfogalmazhatók, a szemantikához tartoznak, azok a jelentésaspektusok pedig, amelyek nem adhatók meg igazságfeltételek formájában, a pragmatikához. A disztinkció világos és egyértelmű, nézzük azonban meg, hogy alkalmazható-e természetes nyelvek esetén.

(a) Közvetlenül csak azokhoz a mondatokhoz rendelhető igazságfeltétel, amelyek kijelentést fejeznek ki. Közvetve azonban a kérdő, felszólító vagy óhajtó mondatok jelentése is leírható igazságfeltételek segítségével. A kérdő mondatok jelentése például a rájuk adható feleletek felől közelíthető meg. A „Megtanulta Péter a leckét?” kérdésre kétféle válasz adható: „Péter megtanulta a leckét” vagy „Péter nem tanulta meg a leckét”. Egy eldöntendő kérdés válaszhalmaza tehát egy kijelentésből és annak tagadásából áll: (p, -p). Az eldöntendő kérdés jelentése most már olyan függvényvel jellemezhető, amely egy olyan r kijelentést rendel hozzá a kérdéshez, amelyre egyrészt áll, hogy r igaz, másrészt hogy r eleme a (p, -p) halmaznak. Elvben tehát megoldhatónak látszik a nem kijelentő mondatok igazságfeltételekkel történő jellemzése is. (Vö. Kiefer 1983.)

(b) Van olyan felfogás, mely szerint a performatív megnyilatkozásoknak nem lehet igazságértékük. A (3) (a) mondat többek között abban különbözik (3) (b)-től, hogy csak az utóbbi lehet igaz vagy hamis, az előbbiről csak azt mondhatjuk, hogy adekvát vagy nem adekvát:

- (3) (a) Megígérem, hogy elmegyek.
 (b) János megígérte, hogy elmegy.

A (3) (a) megnyilatkozás ugyanis egyenértékű az ígéret beszédaktussal, míg (3) (b)-ben egy ilyen ígéretől számolunk be. Ezt a felfogást képviselte John Austin is (Austin, 1962).

A (3) (a) és (b) megnyilatkozások közötti különbség azonban másképp is értékelhető. (3) (b) akkor igaz, ha János valamikor a múltban szóban vagy írásban kötelezte magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, ti. hogy elmegy (valahová). És (3) (b) hamis, ha vagy János semmit sem nyilatkozott vagy nyilatkozott ugyan, de nem kötelezte el magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, azaz, hogy elmegy (valahová). Mármost (3) (a) abban különbözik (3) (b)-től az igazságfeltételek szempontjából a performatív — nem performatív jelleget tekintve (tehát most elhanyagoljuk az egyéb szempontokat, amelyekben (3) (a) és (3) (b) különböznek egymástól), hogy (3) (a) esetében az egyik igazságfeltétel automatikusan teljesül, ti. az ígéretre vonatkozó beszédaktus (3) (a) kimondásával már megtörtént. Ha most a beszélő kötelezettséget is vállal, teljesül a másik igazságfeltétel is és (3) (a) igaz lesz. Ha beszélő nem vállalt

¹⁴ Így például az intenzionális logika már lehetővé teszi a feltételes mondatok, a modalitás, a szkópuszproblémák, az opacitás adekvátabb tárgyalását.

kötelezettséget, akkor (3) (a) hamis. A performatív megnyilatkozásoknak tehát az a különleges tulajdonsága, hogy a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát részben már a megnyilatkozás pusztá ténye biztosítja („self-verifying sentences”). Egyes esetekben a megnyilatkozás pusztá ténye már önmagában is biztosítja a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát. Például a

(4) Azt mondom, hogy Péter beteg

megnyilatkozás kimondása már biztosítja (4) igaz voltát függetlenül attól, hogy például a beágyazott kijelentés „Péter beteg” igaz-e vagy sem. Összefoglalva tehát az eddigieket: a performatív megnyilatkozásoknak is tulajdonítható igazságfeltétel. Ha ugyanis nem így lenne, akkor a performatív megnyilatkozásokat ki kellene rekesztenünk a szemantikából, hiszen abból a feltevésből indultunk ki, hogy ami nem írható le igazságfeltételek segítségével, az már a pragmatikába tartozik. Ezt a nem kívánatos következményt a fenti — lényegében David Lewisnek köszönhető (Lewis 1970) — módszerrel ki tudjuk küszöbölni.

(c) Eddig olyan kérdésekről volt szó, amelyek ma már lényegében megoldottnak tekinthetők. Most néhány olyan problémára szeretnénk rávilágítani, amely alapvetően megkérdőjelezi az igazságfeltételeken alapuló módszer általános érvényességét. Még a legbonyolultabb logikai rendszerek is csak két vagy három „logikai kötőszót” („logical connectives”) ismernek: az „és”-t, a kizáró „vagy”-ot és a nem kizáró „vagy”-ot. Tekintsük most például az „és”-t. Eltekintve attól, hogy a logikai „és” korántsem felel meg a természetes nyelvi „és”-nek (márcsak azért sem, mert a logikai „és” kommutatív: p és q ugyanaz, mint q és p , ami a természetes nyelvekben általában nem áll), más probléma is van. Szemantikailag ugyanis szinonímnak kellene tartanunk a következő mondatokat:

- (5) (a) Éva szép és buta.
- (b) Éva szép, pedig buta.
- (c) Éva szép, de buta.
- (d) Éva szép, mégis buta.

Ezeknek a mondatoknak a szemantikai jelentése mind egyenlő lenne az „Éva szép és Éva buta” logikai kijelentés jelentésével és így nemcsak a természetes nyelvi „és”-nek a logikai „és”-től eltérő jelentéseit kellene a pragmatikába utalnunk, hanem az „és”, a „pedig”, a „de” és a „mégis” kötőszók közötti különbségeket is. Márpedig ezek a különbségek „konvencionálisan” kapcsolódnak (tehát nem kizárólag a kontextustól függően) a szóban forgó kötőszókhöz. Következésképpen e különbségeket szemantikainak és nem pragmatikainak szeretnénk tekinteni.

(d) Problematikus a természetes nyelvi „kvantorszók” igazságfeltételeken alapuló leírása is. A következő mondatok közül a (6) (a) és (6) (b) mondatok jelentése leírható igazságfeltételek segítségével, a (6) (c) mondaté azonban (legalábbis egyelőre) nem.

- (6) (a) Minden ember befolyásolható.
- (b) Két ember befolyásolható.
- (c) Némely ember befolyásolható.

Hasonlóan problematikus a következő mondatok leírhatósága is:

- (7) (a) Kevés ember befolyásolható.
 (b) A legtöbb ember befolyásolható.

Logikai szempontból ezek a mondatok azért problematikusak, mert nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a „némely”, „kevés”, „legtöbb” kvantorszók mit is jelentenek, ti. egyiknek sincs meghatározott extenziója. A példák könnyen szaporíthatók. A tanulság: az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás a kvantorszók esetén a természetes nyelvi kifejezéseknek csak egy csekély hányadával képes megbirkózni.

(e) Az előző két pontban olyan problémákat említettünk, amelyekkel az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás nem boldogul. Igen sok hasonló problémát említhetnénk még, de talán a kötőszók és kvantorszók példája is meggyőzően mutatja, hogy milyen jellegű problémákkal kell a logikai szemantikának megküzdenie, ha módszerét természetes nyelvi mondatokra is ki akarjuk terjeszteni. Az említett két esetben még elképzelhető, hogy a logikai módszerek oly mértékben finomíthatók, hogy végül is adekvát módon képesek leszünk segítségükkel az eddig problematikusnak tekintett eseteket leírni. Van azonban olyan természetes nyelvi jelenség is, ahol az igazságfeltételekkel történő leírás elvi okokból kizárt.¹⁵

Igen gyakori eset, hogy a beszélő valamely tényállással szembeni személyes értékelését, beállítottságát is kifejezésre juttatja, amikor a tényállásról beszámol.¹⁶ Például

- (8) (a) Péter sajnos beteg.
 (b) Anna valószínűleg otthon van.

A „sajnos” és a „valószínűleg” módosító határozók a beszélő attitűdjét fejezik ki a „Péter beteg”, illetve az „Anna otthon van” tényállással szemben. Éppen ezért a (8) (a)–(b) mondatok nem valóságábrázolók, tehát velük kapcsolatban nem lehet felvetni az igaz vagy hamis kérdését szemben például (9) (a)–(b) mondatokkal, ahol az igaz vagy hamis kérdése jogosult, hiszen valóságábrázoló mondatokról van szó:

- (9) (a) Sajnálom, hogy Péter beteg.
 (b) Valószínű, hogy Anna otthon van.

Természetesen megtehetnénk azt, hogy az attitűdök kérdését teljes mértékben pragmatikai kérdésnek tekintsük, annál is inkább, mivel itt már a beszélő és egy tényállás közötti viszonyról van szó. Ennek ellenére azonban az attitűdöt kifejező nyelvi elemek jelentése nem a kontextus függvénye, a jelentés itt is konvencionálisan kapcsolódik a nyelvi elemhez. Éppen ezért a (8) (a)–(b) típusú mondatok jelentését is a szemantikában szeretnénk leírni.

Összefoglalásképpen tehát azt kell mondanunk, hogy az igazságfeltételekkel történő jelentésleírás nem boldogul minden természetes nyelvi szemantikai

¹⁵ Ez persze csak az igazságfeltételeken alapuló szemantikaelméletre áll. Elképzelhető ugyanis másfajta logikai jelentéselmélet is, amelyben a jelentés fogalma nem az igazságfeltételek segítségével explikálódik.

¹⁶ Ide tartozik a modális jelentés minden nem valóságábrázoló aspektusa.

tikai kérdéssel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a logikai módszert a jelentésleírásból teljesen ki kell rekeszteni. Tudott dolog, hogy a mai jelentéskutatás nem egy eredménye éppen a logikai módszerek alkalmazásának köszönhető. Az igazság inkább az, hogy a logikai módszerek szükségese-
sek, de nem elegendők a természetes nyelvi jelentés leírásához.¹⁷

A fentiekből következik az is, hogy a szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítése a természetes nyelvben nem alapulhat az igazságfeltételek kritériumán. Annyi azonban föltétlenül igaz, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, de nem minden, ami ilyen módszerrel nem ragadható meg, tartozik a pragmatikába.

4. A logikai iskolák általában arra törekzenek, hogy a jelentést „magyarázzák”, azaz, hogy azt visszavezessék valamilyen más entitásra. A kijelentéskalkulusnál a jelentés az igazságfeltételekkel azonos, a predikátum-kalkulusnál az extenzióval (a jelentés és az extenzió közé ékelődnek be az igazságfeltételek), az intenzionális logikában a jelentés az intenzió, amely egyrészt az extenzió felé jelent kapcsolatot, másrészt az igazságfeltételek felé. Kijelentések esetén végső soron persze a jelentés mindig igazságfeltételek segítségével adható meg. Elképzelhető mármost olyan megoldás is, ahol a jelentést nem kíséreljük meg a külső valósággal magyarázni, hanem olyan entitásnak tekintjük, amely nem szorul magyarázatra, amely sui generis kategória. A jelentés tulajdonságaival ebben az esetben is foglalkozhatunk. Egy kifejezés jelentésére azoknak a relációknak (ezeket jelentés-relációknak nevezhetjük) a segítségével következtethetünk, amelyek az adott kifejezés és az adott természetes nyelv egyéb kifejezései között fönállnak. Ilyen relációk a szinonímia, antonímia, következmény, preszuppozíció, stb. Így például a „Péter agglegény” kijelentés szinonim a „Péter nőtlen férfi” kijelentéssel, ellentmondásban van a „Péter nős férfi” kijelentéssel, a „Péter agglegény” kijelentésből következik a „Péter férfi” kijelentés és így tovább. A „Péter agglegény” kijelentés jelentését akkor fogjuk megérteni, ha tudjuk, hogy a kijelentés milyen más kijelentéssel szinonim, milyen más kijelentéssel van ellentmondásban, milyen más kijelentés következik belőle, mit preszupponál, egyszóval, ha tudjuk, hogy milyen jelentésrelációk állnak fenn közte és az adott nyelv egyéb kijelentései között. Jerrold Katz jelentéselmélete tulajdonképpen ezekre a jelentésrelációkra épül (Katz 1972).¹⁸

Amit a jelentésrelációk meghatároznak, az a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés. Ettől különbözik a kontextustól függő jelentés, amely ugyan feltételezi a kontextus-mentes jelentést, de ugyanakkor több szempontból meg is változtatja. A kontextustól függő jelentés a megnyilatkozás jelentése: ez a jelentés függ a beszélőtől, a hallgatótól és a beszédhelyzet egyéb tényezőitől. E felfogás szerint a szemantika tárgya a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés, a pragmatikáé pedig a kontextustól függő jelentés. A szemantikai jelentést kizárólag a jelentésrelációk határozzák meg, a pragmatikai jelentés meghatározásához további tényezőkre van szükség.

¹⁷ Helyesebb lenne azt mondanunk, hogy ez a jelenlegi logikai módszerekre érvényes. Nem tudhatni ugyanis, hogy mit hoz a jövő: létrejöhetnek egészen új, a meglévőktől minőségileg lényegesen különböző logikai rendszerek, amelyek lehetővé teszik a ma a logika vizsgálódási köréből kizárt természetes nyelvi jelenségek vizsgálatát is.

¹⁸ Egyébként a strukturális szemantika is jelentésrelációkkal dolgozik, ha nem is a Katz munkáiból ismert explicit módon.

Példaképpen nézzük meg a beszédaktusok kérdését. Ha egy megnyilatkozás illokúciós lehetősége a szó szerinti jelentés alapján meghatározható, akkor ez a szemantika feladata. A beszélő szándékát és stratégiáját egy adott beszédaktus végrehajtásakor a pragmatika vizsgálja. Vagy egy más példát véve: a szemantika az analitikus mondatokat analitikusnak, a kontradiktórikus mondatokat pedig kontradiktórikusnak fogja jellemezni. Tehát például „Az ajándék az ajándék” kijelentés szemantikai szempontból analitikus, az „Éva csúnya is, meg szép is” kijelentés szemantikai szempontból ellentmondásos. Pragmatikai síkon viszont az analitikus állítás gyakran válik színtetikussá, a kontradiktórikus mondatban rejlő ellentmondás pedig feloldódik. (Vö. Kiefer 1978.) Adott beszédhelyzetben az „Az ajándék az ajándék” megnyilatkozás jelentheti például azt, hogy az ajándékot nem illik bírálgatni, becsmérelni, az „Éva csúnya is, meg szép is” jelentheti azt, hogy Éva egyszer szép, egyszer csúnya vagy azt, hogy Éva egyik szempontból szép, a másiktól csúnya. Vagy vegyük az ún. index-kifejezések leírását. A logikusok már korán észrevették, hogy igen sok mondat tartalmaz olyan kifejezéseket, amelyeknek pontos jelentését (extenzióját) nem tudjuk a beszédhelyzet ismerete nélkül meghatározni. Ha például a „Melegem van” mondat igazságfeltételeit akarjuk meghatározni, akkor tudnunk kell, hogy ki a beszélő és ismernünk kell a beszédidőt: mondatunk tehát két változót, ún. index-kifejezést tartalmaz („indexicals”). A „Tegnap találkoztál vele” mondat igazságfeltételeinek meghatározásához tudnunk kell, hogy ki a hallgató, kire utal a „vele” névmás és ismernünk kell a beszédidőt: index-kifejezés a „tegnap”, amely csak a beszédidő ismeretében határozható meg, két index-kifejezés rejlik a „találkoztál” igealakban, a múlt idő jele és a személyrag, és index-kifejezés a „vele” névmás. Yehoshua Bar-Hillel, akitől az index-kifejezés elnevezés is származik, pragmatikának nevezte az index-kifejezések szemantikáját (Bar-Hillel 1954). Követői közt ott találjuk Richard Montague-t és David Lewis-t is (Montague 1968, Lewis 1970). Mármost a szemantikát a most tárgyalt elképzelés szerint nem érdekli, hogy egy index-kifejezésnek mi a vonatkozása. A szemantika jelentésrelációkkal foglalkozik. Ilyen jelentésreláció lehet a koreferencia is: a szemantika megelégszik annak megállapításával, hogy két index-kifejezésnek milyen feltételek mellett van közös vonatkozása, de annak megállapítása, hogy mi ez a közös vonatkozás, a pragmatikára tartozik. Hasonlóképpen a „tegnap” is relációt fejez ki: a beszédidőhöz képest egy nappal korábbi napot jelöli. A beszédidő meghatározása azonban már a pragmatika feladata.

Bármennyire is szimpatikusnak tűnhet a szemantikának és pragmatikának fenti megkülönböztetése, mégsem állja meg a helyét, mégpedig a következő okból. A szemantikai jelentést kontextus-mentes jelentésként jellemeztük. Márpedig, mint ahogy azt John Searle meggyőzően kimutatta (Searle 1978 és 1980), még a szó szerinti jelentésnél is fontos szerepet kap a kontextus, az, amit Searle „háttérnek” („background”), vagy „háttérismeretnek” („background knowledge”) nevez. Tekintsük a következő példákat:

- (9) (a) Péter vágja a fát.
 (b) Annak vágja a tortát.
 (c) János vágja a fűvet.
 (d) Éva Anna haját vágja.
 (e) Zsuzsa vágja a körmét.
 (f) Béla hagymát vág.

és a sort még folytathatnánk. A (9) (a)–(f) mondatok mindegyikében a „vág” ige másfajta tevékenységre utal, sokszor másfajta eszköz használatát implikálja: a fát baltával vagy fejszével „szoktuk” vágni, a tortát késsel, a füvet kaszával, sarlóval vagy fűnyírógéppel, a haját ollóval vagy hajnyíró géppel a körmöt körömmollóval, a hagymát késsel. Mármost nemigen mondanánk azt, hogy a „Péter vágja a fát” tényállás igaz, ha azt látjuk, hogy Péter a kaszával végez vágó mozdulatokat: tapasztalatból tudjuk ugyanis, hogy kaszával nem lehet fát vágni. Vagy: az „Anna vágja a tortát” tényállást sem tartanánk igaznak akkor, ha Anna, mondjuk, fűnyírógéppel megy neki a tortának. A következtetés tehát világos: a szó szerinti jelentés nem lehet kontextusmentes. Példáink azonban azt is mutatják, hogy sok esetben az igazságfeltételek sem fogalmazhatók meg háttérismeretek nélkül. A szemantika és a pragmatika megkülönböztetése ennek következtében semmiképpen sem alapulhat a „kontextus-mentes jelentés” és a „kontextustól-függő jelentés” fogalmakon.¹⁹

Eddigi fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy van egy szemantikai szint és arra épül rá egy pragmatikai szint. Elképzelhető azonban egy „több-szintes” megközelítés is (vö. Bierwisch 1979). A (9) (a)–(f) példák ugyanis nemcsak azt mutatják, hogy a mondatok értelmezésénél szükségünk van háttérismeretekre, hanem azt is, hogy a „vág” igének lehet egy vagy több alapjelentése is. Jó közelítéssel azt mondhatjuk, hogy ez az alapjelentés a (9) (a), (9) (b) és (9) (f) mondatokban a következő: „szilárd anyagot éles eszközzel több részre választ”. A (9) (c), (9) (d) és (9) (e) mondatokban a „vág” alapjelentése valami ilyesféle: „szilárd anyagot éles eszközzel megrövidít”. Avval a kérdéssel, hogy ez a két alapjelentés nem vezethető-e vissza egy közös alapjelentésre, itt most nem foglalkozhatunk. Manfred Bierwisch szóhasználatát követve nevezhetjük az alapjelentést logikai jelentésnek vagy logikai formának. A logikai jelentés absztrakció eredménye és tiszta formájában általában nem jelenik meg a mondatokban. A mondatjelentést megkapjuk, ha a logikai jelentést azokkal a háttérismeretekkel egészítjük ki, amelyeket a szóban forgó mondat felidéz, „aktivál”. A szó szerinti jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek argumentumai a logikai jelentés és a releváns háttérismeret. Ez a megállapítás azonban még finomításra szorul. A „vág” igének van ugyanis metaforikus használata is:

- (10) (a) Annának jól vág a nyelve.
 (b) Zsuzsának vág az esze.

Ezekben a mondatokban nem a „vág” szó szerinti jelentése szerepel: a nyelv szó szerinti értelemben nem éles szerszám, az ész pedig nem is „fizikai tárgy”. A „vág” ige nem megszokott környezetben áll, sőt azt is mondhatjuk, hogy ellentét van a „vág” szó szerinti jelentése és egyik „argumentuma” között. A metaforikus jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek egyik argumentuma a szó szerinti jelentés, a másik pedig a szokatlan környezet által aktivált háttérismeret. Bierwisch a szó szerinti jelentés meghatározásánál neutrális kontextusról, a metaforikus jelentés levezetésénél pedig nem neutrális kontextusról beszél.

¹⁹ Ezért nem mondhatjuk azt sem, hogy a szemantika a mondat jelentésével, a pragmatika pedig a megnyilatkozás jelentésével foglalkozik.

Van tehát logikai jelentés, szó szerinti jelentés és metaforikus jelentés. A logikai jelentésnél a kontextus nem játszik szerepet, de ez a jelentés csak a mondatok logikai szerkezetében szerepelhet. Amint a logikai jelentést aktuális mondatban használjuk, „beugrik” a kontextus. A neutrális kontextus a szó szerinti, a nem neutrális kontextus a metaforikus jelentést határozza meg. A metaforikus jelentés azonban mindig a szó szerinti jelentésen alapszik. Ehhez a három jelentéshez járul hozzá negyedikként a kommunikációs jelentés. A kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye, pontosabban a beszédhelyzet a kommunikációs jelentés szempontjából releváns aspektusai alkotják egyik argumentumát annak a függvénynek, amely meghatározza a kommunikációs jelentést. A másik argumentum a szó szerinti vagy metaforikus jelentés, pontosabban a szóban forgó megnyilatkozás jelentése, amely a megnyilatkozás alapját képező mondat jelentésétől függően vagy csak szó szerinti vagy szó szerinti és metaforikus jelentéssel rendelkezik. A beszédhelyzet jellemzése általában egy interakció-elméletet tételez fel, amely azokkal a princípiumokkal foglalkozik, amelyek segítségével a beszélő és a hallgató kommunikációs viselkedése leírható. A szó szerinti és a metaforikus jelentéssel szemben a kommunikációs jelentés nem kapcsolódik konvencionálisan a nyelvi kifejezéshez. Megfelelő beszédhelyzetben például a (9) (b) megnyilatkozás, „Anna vágja a tortát” kommunikációs jelentése lehet ez: „Gyertek gyorsan az asztalhoz!” Vagy: megfelelő beszédhelyzetben a (9) (d) megnyilatkozással, „Éva Anna haját vágja”, megrökönyödésünknek vagy kétségbeesésünknek adhatunk kifejezést.

A beszédhelyzet nem ugyanaz, mint a kontextus, amelyre a szó szerinti jelentéssel kapcsolatban hivatkoztunk. Ez a kontextus, amint láttuk, mindennapi ismereteinkre vonatkozik (Bierwisch terminológiájában: Alltagswissen vagy Alltagskenntnis) és a beszélőtől és hallgatótól független mondat jelentésének meghatározásához szükséges háttérismereteket alkotja. A kommunikációs jelentés meghatározásánál is szükség van mindennapi ismereteinkre, de ezek az ismeretek a beszédhelyzetre, az interakciós-kontextusra vonatkoznak.²⁰

Az index-kifejezések vonatkozásának meghatározása, a beszédaktusok nem konvencionális részének a jellemzése és az egyéb kérdések, amelyeket eddig a pragmatika címszó alatt tárgyaltunk, mind a kommunikációs jelentéssel állnak kapcsolatban. A szó szerinti és a metaforikus jelentés — legalábbis elvben — jellemezhető igazságfeltételekkel. Tehát a szemantika és a pragmatika közti határvonalat megvonhatjuk úgy, hogy a logikai, a szó szerinti és a metaforikus jelentés meghatározását a szemantika feladatának tekintjük, a kommunikációs jelentés jellemzését pedig a pragmatika feladatának. Ha azonban már a kontextus befolyását is pragmatikai kérdésnek akarjuk tekinteni, akkor csak a logikai jelentés meghatározása tartozik a szemantikába, a többi jelentés pedig a pragmatikába. Ilyen esetekben azonban az a kérdés, hogy mit tartunk szemantikának és mit pragmatikának, inkább csak terminológiai kérdés.

4. Fejtegetéseinkből a következő tanulságokat szűrhetjük le:

(a) A szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítésének módja lényegében attól függ, hogy a jelentést hogyan definiáljuk. A nyelvfilozófiai

²⁰ A Bierwisch-féle elképzelés adekvátságát végső soron a további kutatás fogja eldönteni, hiszen az elméletnek csak a vázát ismerjük, részletei kidolgozatlanok.

iskolák a jelentést alapvetően pragmatikainak tekintették, jellemzését vagy az illokúció felől (Austin, Searle), vagy a perlokúció felől (Grice) közelítették meg. Ezért bár a jelentés pragmatikai aspektusairól lényeges dolgokat tudtak mondani, a nyelvi jelentés egészéről mégsem nyújtanak adekvát képet. Ha különbséget is tettek konvencionális és nem konvencionális jelentés között (mint például Searle), a konvencionális jelentést a nem konvencionális jelentés oldaláról vizsgálták. És különben is, a két jelentés nem választható el élesen egymástól, mivel már a konvencionális jelentésnél is döntő szerephez jutnak a háttérismeretek. A jelentésleírásnak tehát nem lehet egy külön szemantikai és egy külön pragmatikai szintje.

A logikai iskolák a jelentést az igazságfeltételek segítségével kísérik meg leírni. Bár a formális logika minden kétséget kizáróan igen sok fontos jelentéstanai kérdés tisztázásához járult hozzá, az igazságfeltételeken alapuló jelentésleírás mégsem mindenható. Mint ahogy arra rámutattunk, a logikai módszerek egy sor fontos természetes nyelvi jelentéstanai kérdésnél felmondják a szolgálatot. Éppen ezért, ha az nem is állítható, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, ami pedig nem, a pragmatikához, annyi nyilvánvalóan áll, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik.

A nyelvi jelentésnek jelentésrelációk segítségével történő meghatározása ugyan járható útnak látszik, de a szó szerinti jelentés nem azonosítható a kontextus-mentes jelentéssel és így a szemantika sem tekinthető a kontextus-mentes jelentéssel foglalkozó tudománynak, hacsak nem akarjuk a szemantika tárgyát a logikai jelentés vizsgálatára korlátozni. A „több lépcsős” megközelítés látszik pillanatnyilag a legadekvátabbnak annál is inkább, mert integrálni képes a többi iskolák hasznosítható módszereit, eredményeit. A pragmatikát célszerű a kommunikációs jelentés aspektusaival foglalkozó tudománynak tekinteni.

(b) Fontos rámutatnunk arra, hogy nem minden a szemantikához nem sorolható kérdés tartozik eleve a pragmatikába. Az, hogy mit tartunk pragmatikai kérdésnek, csak egy pragmatika-elmélet segítségével határozható meg éppúgy, mint hogy a szemantika tárgyát is egy szemantikaelméleti koncepció alapján tudjuk meghatározni. Például a különféle társadalmi előítéletek nyelvi lecsapódásának vizsgálata csak akkor tekinthető pragmatikai kérdésnek, ha ezt a kérdést el tudjuk helyezni pragmatikaelméleti koncepcióinkban.

(c) Habár a szemantika vagy pragmatika körül zajló vita még korántsem fejeződött be és még igen sok a tisztázatlan kérdés, a szemantika kutatói között általános konszenzus, hogy egy szemantikaelmélettől a következőket kell megkövetelnünk: (1) a mondat szemantikai jelentését le kell tudnunk vezetni a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat összetevőinek szó szerinti jelentéséből (Frege-féle elv).²¹ (2) Az elméletnek, többértelmű mondatok esetén, előre kell jeleznie e többértelműséget. (3) Az elméletnek el kell tudnia különítenie a szemantikailag deviáns mondatokat a szemantikailag jól formált mondatoktól. (4) Az elméletnek jellemeznie kell tudnia mindazokat a jelentésrelációkat, amelyek természetes nyelvi mondatok között fennállnak. (5) A szemantikai jelentés konvencionális, tehát nem lehet a beszédhelyzet függvénye.

²¹ Természetesen azzal a fontos kiegészítéssel, hogy a szó szerinti jelentés meghatározásánál a neutrális kontextusra (másképp: „háttérre” vagy „háttérismeretek”-re) szükség van.

Ha a követelmények szempontjából van is konszenzus, a megvalósítás terén már nincs. A „szemantika vagy pragmatika” kérdés eldöntése azonban nem annyira a szemantikaelmélet részleteitől függ, hanem attól, hogy mennyire tudjuk magunkévá tenni az (1)–(5) követelményeket.

KIEFER FERENC

Irodalom

- AUSTIN 1962: JOHN L. AUSTIN, *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, New York 1962
- BAR-HILLEL 1954: YEHOSEF BAR-HILLEL, Indexical expressions. *Mind* 63: 359–379
- BIERWISCH 1979: MANFRED BIERWISCH, Wörtliche Bedeutung — eine pragmatische Gretchenfrage. *Rosengren* 1979. 63–85
- BIERWISCH 1980: MANFRED BIERWISCH, Semantic structure and illocutionary force. SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 1–36
- CRESSWELL 1973: MAX J. CRESSWELL, *Logics and Languages*. Methuen, London 1973
- DEAN-FODOR 1980: JANET DEAN FODOR, *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Harvard University Press, Cambridge 1980
- FILLMORE 1974: CHARLES J. FILLMORE, *Pragmatics and the Description of Discourse*. BS I., Berkeley (1974), V. 1–21
- FILLMORE—LANGENDOEN 1971: CHARLES J. FILLMORE—D. TERENCE LANGENDOEN, (szerk.), *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart & Winston, New York 1971
- GRICE 1968: H. PAUL GRICE, Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning. *Foundations of Language* 4: 225–242
- GRICE 1975: H. PAUL GRICE, Logic and conversation. *Syntax and Semantics* 3: 41–58
- KATZ 1972: JERROLD J. KATZ, *Semantic Theory*. Harper & Row, New York 1972
- KEENAN 1971: EDWARD L. KEENAN, Two kinds of presupposition in natural language. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 45–52
- KEMPSON 1975: RUTH M. KEMPSON, *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge University Press, New York 1975
- KIEFER 1978: KIEFER FERENC, Zur Rolle der Pragmatik in der linguistischen Beschreibung. *Die Neueren Sprachen*, Heft 3/4: 254–268
- KIEFER 1983: KIEFER FERENC, A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. RÁCZ—SZATHMÁRI 1983. 203–230
- KLIBANSKY 1968: R. KLIBANSKY (szerk.), *Contemporary Philosophy*. La Nuova Italia, Firenze 1968
- G. LAKOFF 1970: GEORGE LAKOFF, Presuppositions and relative grammaticality. *Harvard Comp. Lab. Report NSF-24*: 51–68
- R. LAKOFF 1971: ROBIN LAKOFF, If's and but's about conjunction. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 115–149
- LEWIS 1970: DAVID LEWIS, General semantics. *Synthese* 22: 18–67
- LINSKY 1952: LEONARD LINSKY (szerk.), *Semantics and the Philosophy of language*. University of Illinois Press, Urbana, Illinois 1952
- MONTAGUE 1968: Richard Montague, *Pragmatics*. KLIBANSKY 1968. 102–122
- MONTAGUE 1974: RICHARD MONTAGUE, *Formal Philosophy: Selected Papers* (R. H. Thomason szerk.), Yale University Press, New Haven 1974
- MORRIS 1938: CHARLES W. MORRIS, *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago University Press, Chicago 1938
- RÁCZ—SZATHMÁRI 1983: RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest 1983
- ROSENGREN 1979: INGER ROSENGREN (szerk.), *Sprache und Pragmatik*. Gleerup, Lund 1979
- SEARLE 1969: JOHN R. SEARLE, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, New York
- SEARLE 1978: JOHN R. SEARLE, Literal meaning. *Erkenntnis* 13: 207–224
- SEARLE 1980: JOHN R. SEARLE, The background of meaning, in: SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 221–232

- SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980: JOHN R. SEARLE—FERENC KIEFER—MANFRED BIERWISCH (szerk.), *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht 1980
- TARSKI 1944: ALFRED TARSKI, *The semantic conception of truth*. in: LINSKY 1952.
- WUNDERLICH 1976: DIETER WUNDERLICH, *Studien zur Sprechakttheorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976

Semantics or Pragmatics?

by FERENC KIEFER

The paper deals with various possibilities of distinguishing between semantics and pragmatics. Speech act theory and the Gricean theory of conversation do not draw any line between these two disciplines. It is implicitly assumed that any aspect of meaning must be approached from a pragmatic point of view. Both speech act theory and the theory of conversation are thus pragmatic theories of meaning. Though they can account for certain aspects of linguistic communication they are utterly inadequate as theories of linguistic meaning. Theories of meaning based on logical systems, in general, do distinguish between semantics and pragmatics. Those aspects of meaning that can be accounted for in terms of truth conditions are considered semantic, those that fall outside of the scope of truth conditions belong to pragmatics. It is shown that such a distinction between semantics and pragmatics is inadequate on several accounts (there are quite a few aspects of conventional linguistic meaning which cannot be described truth-functionally). In linguistics it has become customary to express meaning by means of sense relations. Aspects of meaning which can only be accounted for by reference to context are pragmatic. However, context cannot be dispensed with in the description of conventional meaning either. Therefore, it is stipulated that instead of the dichotomy of semantics — pragmatics meaning should be described in terms of a scale comprising, among other things, logical meaning — literary meaning — metaphorical meaning and communicative sense.

A beszédmegértés kezdetei

1. A gyermek beszédelsajátítása folyamán szoros kapcsolatban fejlődik az ún. artikulációs és a percepciós bázis. Percepciós bázison az adott nyelv által meghatározott olyan sajátos működésmechanizmust értünk, ahol bonyolult, egymással összefüggő folyamatokban történik a beszédjelenések megértése. Egy nyelv percepciós bázisát a fiziológiai és a nyelvi jellemzők együttesen határozzák meg, mégpedig úgy, hogy az adott nyelvi sajátosságok hatnak a fiziológiai rendszer működésére. Minden nyelvnek saját percepciós bázisa van, amely az egyénnél a beszédtanulás során épül ki.

Amikor a beszéd megértésének folyamatát vizsgáljuk, lényegében két egymással összefüggő működést elemzünk: az egyik a hallási rendszer, a másik a beszéd tulajdonképpeni megértése, amely az anyanyelvnek van alárendelve. A gyermekkor, különösen a korai időszak beszédmegértési sajátosságairól viszonylag keveset tudunk. Könnyebb ugyanis megfigyelni és leírni azt, hogy mikor mit és hogyan mond a gyermek, mint pontosan meghatározni azt, hogy mikor mit és hogyan ért meg. Ez utóbbi tekintetében sokszor hipotézisekre, a gyermek beszédprodukciója alapján visszakövetkeztetésekre és nem mindig hiteles kísérleti eredményekre vagyunk utalva.

2. A hallás általában és a beszédhallás, valamint ennek nyomán a beszéd megértése nem azonos folyamatok. A beszédmegértés alapja ugyan a hallás, de ez önmagában még nem biztosítja a beszéd megértését. A köztük levő azonosság és eltérés meghatározásában sok a feltételezés; a kapcsolat jellegről nincsenek pontos ismereteink. Mit értünk halláson? Azt a folyamatot, amelyben hallószervünk környezetünk hangjelenségeit tudatosítja (Halm 1963. 14). A hallási rendszer a hangingereket dolgozza föl. Sajátos és minden más akusztikai jelenség feldolgozásától különböző működést igényel azonban a beszéd felismerése és azonosítása. A megszületés pillanatában a hallási rendszer alkalmas hangjelenségek felfogására, hiszen az újszülött hallószerve morfológiailag kialakult (Selnes—Whitaker 1976). Az újszülöttnél a felnőttével közel azonos méretű „tympánium”-ja és jólformált cochleája van (Fourcin 1978. 48). A hallási rendszernek a beszédmegértéshez szükséges működése azonban relatíve hosszú folyamat, tanulás, fejlődés eredménye. Ezalatt a különböző ingerek feldolgozása egyre pontosabbá, részletesebbé válik, alkalmassá a beszédhangjelenségek elemzésére és szintézisére. A folyamat az anyanyelv akusztikai szerkezetének dekódolásával megy végbe.

A gyermek hallásérzékenysége kb. a 14 éves kor körül éri el azt a szintet, amely majd a felnőtt hallásképeségét jellemzi. A kutatási eredmények alapján

feltételezik, hogy a megfelelő idegpályák és agyi centrumok fejlődése, a bevésődés például, az életkorral nagyjából lineárisan halad előre (Selnes — Whitaker 1976). Saját beszédaudiometriás eredményeink is alátámasztották, hogy a 3—8 éves gyermekek beszédfelismerése életkoruktól függően változik (Farkas—Gósy—Hirschberg 1983a). 2175 normál hallású 5—14 éves amerikai gyermek mindkét fülének hallásérzékenységét vizsgálták szinuszos hanggal négy különböző decibelértéken és hét frekvencián (250, 500, 1000, 2000, 4000, 6000 és 8000 Hz-en). Az eredmények a következők:

a) a jobb és a bal fül nagyjából egyformán érzékeli a szinuszos hangot a különböző decibel- és frekvenciaértékeken;

b) a frekvenciaérték növekedésével csökken a hallásérzékenység: minél magasabb a hang, annál erősebben kell hangoznia, hogy észlelhető legyen;

c) elsősorban 6000 Hz-nél, kisebb mértékben 4000 Hz-nél kevésbé érzékeny a fül a szinuszos hangra;

d) a hallásérzékenység az életkor függvénye: 5 éves kortól egyre jobb az eredmény, főként a 250—4000 Hz-es tartományban. 12—13 éves korban kiemelkedően jók az eredmények, ekkor a legérzékenyebb a hallási rendszer; ehhez képest némi visszaesés tapasztalható 14 éves korban. A 12—13 évesek hallásképeségének különös érzékenységére egyelőre nincs tudományosan megalapozott magyarázat. A hallási mechanizmusnak a felsorolt sajátosságai a beszédhallás kutatása számára két ponton különösen fontosak:

— a hallásképeség az életkor függvénye, az életkor növekedésével párhuzamosan fejlődik;

— a hallásképeség fejlődése legnagyobb mértékben azt a frekvencia-tartományt érinti, amelyben a beszéd akusztikailag döntően megvalósul, vagyis a 100—4000 Hz-es tartományt.

A percepciós bázis kialakulása, fejlődési menete az egyes gyermekek között nagy eltérésekkel valósulhat meg, egy-egy életkori szakaszban a beszédmegértés komoly különbségeket mutathat. Közismert, hogy az a gyermek, akihez sokat beszélnek, akit sokat beszéltetnek, figyelemmel hallgatnak, az jobban képes kifejezni magát, nagyobb a szókinése, előbb tud grammatikailag bonyolultabb mondatokat formálni, artikulációja rendszerint pontosabb. Kevésbé köztudott — hiszen csak közvetve tapasztalható —, hogy ez a gyermek a beszédmegértés tekintetében is jóval fejlettebb.

3. Az elmúlt 10 évben a gyermekek beszédmegértésének tanulmányozása nagy gyorsasággal fejlődött, amit számos kutatási eredmény fémjelez (elsősorban angol, amerikai nyelvterületen). A kutatások Eilers összegzésében a következő témákra oszlanak: a beszédmegértés fejlődésében bekövetkező változás folyamata, a nyelvi tapasztalat szerepe a fejlődésben, a gyermek percepciós „képeségének” eredete, e „képeségek” filogenetikai jelentése, a csecsemőkori beszédpercepció kapcsolata a későbbi gyermekkor beszédmegértésével (1980. 23). Hogyan alakul ki és hogyan fejlődik tehát a beszéd megértése, amely a hallás és ezen belül a beszédhallás fejlődésére épül rá? Az általános törvényszerűségek a következők:

A) Verbális ingerek megléte nélkül a beszédmegértés folyamata nem indulhat meg (függetlenül attól, hogy emögött miféle ok rejtőzik, pl. inger-szegény környezet, hallásproblémák stb.).

B) A beszédmegértés és a beszédprodukciónak kölcsönhatásban fejlődik, bármelyik zavara hatással van a másik folyamatra.

C) A beszéd megértése a fejlődés korai szakaszaiban nagymértékben, később kisebb mértékben, de felülmúlja a beszédprodukciónak.

D) A beszédmegértést hosszú időn keresztül extra- és paralingvisztikai tényezők segítik; ezek funkcióját fokozatosan nyelvi formák veszik át.

Megválaszolendő kérdés, hogy a beszéd felismerés minek alapján történik: a) az elsajátított azonosság vagy b) az elsajátított megkülönböztetés alapján (Hörmann 1971. 63). Az első esetben a gyermeknek meg kell tanulnia azt, hogy ne vegye figyelembe azokat a különbségeket, amelyek a kommunikáció szempontjából nem fontosak. (Például felismerje az [a:] vagy a [s] hangot akár férfi, akár nő mondja, akár öreg, akár fiatal, bármilyen érzelmi állapotban stb.) A második esetben meg kell tanulnia élesebben megkülönböztetni azt, ami a beszédértés szempontjából fontos. (Ha például az adott nyelv megkülönbözteti a zöngés és zöngétlen ajakzárhangot, vagy ha megkülönbözteti az interdentalis és a dentális réshangokat egyaránt — ez utóbbi különbség a magyar nyelvben nincs meg.)

4. A beszédmegértés kezdetei a születéshez nyúlnak vissza. Noha az első év beszédpercepciójáról szóló ismereteink, az elvégzett kísérletek igen fontosak, elsősorban pszichoakusztikai jellegű adatokat közölnek, ezek pedig áttételesen kapcsolódnak a beszéd tulajdonképpeni megértéséhez.

A születéstől a 18 hónapos korig terjedő időszak beszédpercepció vizsgálatában három módszer ismert általában: a) a szopási reflex felhasználása, b) a szívdobogás ütemének felhasználása és c) a vizuálisan megerősített válaszreakció (Eilers 1980. 23—24). A csecsemő diszkriminációs képességének vizsgálatában a három módszert az életkortól függően alkalmazzák: az elsőt az első 3—4 hónapban, a másodikat az 1 és 6—8 hónapos kor, a harmadikat a 6 és 18 hónapos kor között. A módszerek alkalmasak arra, hogy megtudjuk, az adott életkori szakaszban miként, mennyire képes a gyermek a különféle beszédrészeket megkülönböztetni (például a zöngékezdési idő alapján a zárhangokat, a különböző nyelvvállású magánhangzókat stb.).

Az újszülött kéthetes korában már képes az emberi hangot más hangoktól — például dobpergés, csengő, egyéb zajok —, illetve az emberi beszédet más „emberi” hangmegnyilvánulásoktól elkülöníteni (vö. Clark—Clark 1977. 376). (Közismert, hogy a női, elsősorban az édesanya hangja megnyugtató hatással van a síró újszülöttre.) Általánosan elfogadott nézet, hogy a csecsemő a szupraszegmentális jelenségekre (dallam, hangsúly, tempó, hangerő, ritmus, hangszínezet) reagál először; ez teszi lehetővé számára például a megszokott (hallott) anyanyelvtől eltérő idegen nyelvi hangzás felismerését (Kassai 1979). Kéthónapos csecsemők már az emberi hang emocionális változásait is érzékelik (Clark—Clark i. m. 378).

Az újabb kísérleti eredmények szerint a szupraszegmentális jelenségek felismerése a beszédpercepció fejlődésében nem elsődleges. Mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális szint percepciója egyformán korai (Clark—Clark i. m. 380—4). Más nézet szerint nem is az a kérdés, hogy mi az elsődleges a felismerésben, hanem az, hogy milyen viszony van a szegmentális és a szupraszegmentális információ között a csecsemő, illetve a kisgyermek számára (Eilers 1980. 35). Feltehetően a csecsemő mindkét szint — korlátozott — megkülönböztetésére és azonosítására egyidejűleg képes; tény azonban, hogy a beszédmegértés fejlődésében a szupraszegmentumok felismerése megelőzi a szegmentumokét, tehát a beszéd-

hangokét, hangkapcsolatokét. Ez részben a csecsemő összetett hallási feldolgozásának eredménye; valamint annak, hogy a gyermek számára szükséges „megértés” elsősorban a szupraszegmentumokban jelentkező információ felismerését teszi szükségessé. Másrészt a szupraszegmentális tényezők elemszáma a szegmentumokénál jóval kisebb, sokkal kevésbé változnak az időben, s ez lehetővé teszi, hogy a csecsemő a mondhatni „durvább”, nagyobb különbségeket könnyen felismerje. A dallam, nyomaték, hangerő stb. megkülönböztetése mind pszichoakusztikai folyamatában, mind a ráépülő nyelvi értelmezésben egyszerűbb feladat.

4.1. Először a szegmentális hangszerkezet percepciójával foglalkozom. Egy- és kéthónapos csecsemőkkel végzett kísérletek szerint a gyermekek képesek egészen finom hangmegkülönböztetésekre, mint amilyen a zöngés és a zöngétlen hangok elkülönítése vagy a mássalhangzó képzési helyének megkülönböztetése. Amerikai kutatók azt találták, hogy a fiatal csecsemők például a [ba/pa] szekvenciákat jól el tudják különíteni a zárhangok zöngékezdési idejétől (VOT) függően (Eimas—Siqueland—Jusczyk—Vigorito 1971. 303—6; Clark—Clark 1977. 377; Villiers—Villiers 1979. 25). A különböző nyelvekben meglévő bilabiális felpattanó zárhang-fonémáknak — amelyek egymástól a zöngéesség jegyében térnek csak el — a hangrealizációi akusztikailag különfélék. Ez a különbözőség főként a zöngékezdési időtartamban ragadható meg. Az angol [b] a zéró és a mínusz értékű, a [p] pedig a plusz 25—40 ms értékű zöngékezdéssel jellemezhető. A libaboni arabban —70 a zöngés és plusz 5—15 ms a zöngétlen hang zöngékezdési ideje (McNeill 1979. 138). Egy kenyai bantu nyelvben, a kikuyuban az egyetlen ajakmássalhangzó megfelelő időtartama —60 ms (Pauka 1980. 119). Az idézett mássalhangzók zöngékezdési idejének nyelvenkénti különbözőségétől függetlenül képesek a csecsemők bizonyos differenciálásra, de nem minden zöngés/zöngétlen zárhang megkülönböztetését tudják elvégezni. Eimas kísérletében a kis csecsemők az angol [b] és [p] zöngékezdési idejét elkülönítették, de a spanyol explozívákét például nem (Eimas et al. 1971). Ezek a kísérleti eredmények ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy a csecsemő beszédpercepciója vele született, ösztönös képesség. A hallási rendszer eredendően alkalmas bizonyos különbségek észlelésére; ez az érzékenység a zöngékezdési időt tekintve feltehetően éppen azt a tartományt érinti, amelyben az angol nyelv ajakzárhangjai megvalósulnak. A megkülönböztetési képesség bizonyos auditorikus tapasztalaton is alapszik, de a nyelvi tapasztalattól teljesen független neurális rendszer működési eredménye. (Meg kell továbbá azt is jegyeznünk, hogy nem minden vizsgálat zárult pozitív eredménnyel a csecsemők hangmegkülönböztetési képességének szintjét illetően.)

Természetes beszéddel, *CV* és *VC* szekvenciákkal vizsgálták 30 egészséges 9—19 hetes újszülött, illetve csecsemő beszédhang-differenciáló teljesítményét (Eilers 1977). Arra kerestek választ, hogy az adott fonetikai helyzetben mi adja a „kulcsot” a zöngéesség tekintetében különböző dentális zár- és réshangok felismeréséhez ([d/t], illetőleg [s/z]). Az eredmények szerint a gyerekek a [d] és [t] hangokat a magánhangzó időtartamától függően ismerik fel, különösen *CV* helyzetben. Ugyanakkor a réshangok zöngéességének, ill. zöngétlenségének a megítélése jóval több tényező függvénye, úgymint: a magánhangzó időtartama, a rés időtartama, a formánsátmenet és a zön-

gésség. Sok kísérlet arra irányult, miként ismerik fel a csecsemők a mássalhangzó artikulációs helyét (Clark—Clark 1977. 378—379). Williams és Bush például 6—12 hetes csecsemőkkel végzett vizsgálatának eredményei szerint a gyermekek képesek voltak a formánsátmenet alapján megkülönböztetni a [da] szekvenciát a [ga]-tól (1978). Eredményeiket más kísérletek is alátámasztják, bár a döntés alapja hol a formánsátmenet, hol a zörejjóc helye volt. Érdekes viszont, hogy a fonetikai pozíció döntően befolyásolja a percepció eredményt: a csecsemők *CV* hangkapcsolatban jól oldották meg a feladatot, míg *VC* helyzetben nem, intervokális helyzetben pedig bizonytalanul azonosították a kérdéses mássalhangzókat.

Meglepőek azok az eredmények, amelyek szerint a beszédhangok felismerésében a két agyfélteke különböző feladatot lát el: a bal agyfélteke azonosítja az artikulációs helyet, míg a jobb agyfélteke reagál a zöngés és nem aspirált, illetve a zöngétlen, aspirált hangokra. A jelenség mind felnőtteknél, mind iskolásoknál, valamint 2—5 hónapos csecsemőknél is kimutatható volt; ugyanakkor újszülötteknél nem (Eilers 1980. 30).

A magánhangzók felismerésével kapcsolatban kevesebb adat áll a rendelkezésre; az eddigi eredmények szerint azonosításuk jó (4—17 hetes csecsemőkkel végeztek kísérleteket). Más adatok szerint a 6—8 hónapos csecsemők magánhangzó-felismerése az anyanyelvi környezettől teljesen független (Eilers 1980. 33—34).

Empirikus tapasztalataim szerint héthónapos csecsemő képes pontosan megkülönböztetni azokat a hangokat (illetve hangkapcsolatokat), amelyeket gőgicsélésében már ejtett azoktól, amelyeket csak hallott. Kísérletem a következő volt: kislfiámnak olyan hangkapcsolatokat mondogattam (miközben ölemben ült), amelyeket tőle már hallottam: [mómómó], [pópópó]. A gyermek ezeket mosollyal nyugtázta, néha utánam ismételte. Majd olyan hangkapcsolatokat ejtettem, amelyeknek mindkét hangja ismeretlen volt addigi gőgicsélésében: [zizizi]. A gyerek elkomolyodott, figyelt, de nem mosolygott, nem próbált utánozni. Ezután megint az ismert hangsorokat ismételtem, amire csak úgy, mint első ízben — elmosolyodott. Aztán olyan hangkapcsolatokat ejtettem, amelyeknek egyik tagja már előfordult gőgicsélésében, a másik nem: [bibibi], [dę : dę : dę :]. Az eredmény ugyanaz volt, mint a két „ismeretlen” hang hallatán. A kísérletet hosszabb időn keresztül kétnaponként megismételtem: az eredmény mindig azonos volt.

A diszkriminációs képesség fejlődése a nagyobb eltérés felismerésétől a kisebb felé halad (Eilers—Wilson—Moore 1977). Különböző életkorú csecsemőkkel *CV* „kontrasztokat” teszteltek, mint [sa/va], [sa/za], [fa/θa] stb., illetőleg *VC*-ket, mint: [as/a : z], [at/a : t] stb. Az 1—3, 6—8, illetve 12—14 hónapos csecsemők azonosítási képessége életkoruknak megfelelően finomodik; a megkülönböztetés az egyre kisebb akusztikai eltérések esetében is hibátlan: [as/a : z], [a : s/a : z], [a : t/a : d], végül [a : t/at]. Egy másik kísérlet amelyet különböző anyanyelvű gyermekekkel végeztek, arról győz meg, hogy „a tapasztalat központi szerepet játszik a gyermek beszédmegértésében” (Eilers—Gavin—Wilson 1980. 113); a hallási gyakorlatok növekedésének fontosságát mások is hangsúlyozzák (pl. Fourcin 1978. 66).

4.2. Számos impozáns kísérlet történt egy-egy akusztikai komponens észlelésének vizsgálatára a csecsemőkorban. Az eredmények szerint, a gyermekek az első életévben 4000 Hz alatt érzékenyebbek a szinuszos hangok

változására, mint a fölött (Menyuk 1971. 39–40); az 500 Hz alatti frekvenciákra pedig különösen érzékenyek (Fourcin 1978). Ugyancsak szinuszos hangokkal vizsgálták az életkorral együtt változó észlelési érzékenységet. Erősségük 40–50 dB volt. A négyhónaposok a 800 Hz-es hangtól csak a 4000 Hz-eset, az öthónaposok a 800 Hz-estől a 3000 Hz-eset, a hathónaposok pedig már a 2000 Hz-eset is el tudták különíteni (Pauka 1980. 120). Az emelkedő és az eső dallam közti különbséget már kéthónaposok is észlelik (a kérdéses dallamot a [ba] szekvencia hordozta (vö. Pauka i. m.); más kísérletek szerint viszont ez a képesség csak nyolchónapos korra alakul ki (Menyuk 1971. 59). A szegmentális és a szupraszegmentális hangszerkezet percepciójának megismeréséhez adott újabb eredményt az a kísérlet, amelyben 1 és 4 hónapos csecsemőkkel vizsgálták az emelkedő-eső és a monoton dallam-minta elkülönítését. A gyermekek jól végezték a megkülönböztetést, ha a kétféle dallamot ugyanaz a magánhangzó hordozta; tévedtek viszont, ha a magánhangzó-minőség változott (Kuhl 1976). Ez a kísérlet éppen azt mutatja, hogy az adott „szegmentális” hangszerkezetben meglévő információ fontosabb volt a gyermek számára, mint a „szupraszegmentális”-ban levő. Más kísérlet is zárult olyan eredménnyel, hogy — a feltételezéssel ellentétben — a gyermekeknek nehézséget okozott bizonyos prozódiai jegyek megkülönböztetése: például kétszótagú hangsorban a hangsúlyos, illetőleg hangsúlytalan szótag felismerése. A kísérlet eredményeiből arra következtettek, hogy az intenzitáskülönbség — feltehetően — önmagában nem volt elegendő a hangsúlyosság megítéléséhez (Eilers 1980. 36).

Mindezek alapján legvalószínűbb, hogy a csecsemő már a kezdetektől a maga komplexitásában érzékeli az emberi beszédet. Hangmegkülönböztetésekre hallási mechanizmusa alkalmassá teszi. A már igen korán kiépülni kezdő nyelvi percepció azonban bizonyos értelemben egyszerűsíti a hallási működést: abban az értelemben, hogy az életkornak megfelelő beszédmegértés korlátozza a hallási feldolgozás részletességét a nyelvi értelmezés érdekében. Az értéshez a gyermek nem veheti figyelembe az abszolút fizikai értékeket, hanem a viszonyokat, vagyis a hasonlóságokat kell megjegyeznie (Fourcin 1978. 54). Ha hitelesnek fogadjuk el a csecsemők hangdifferenciáló képességét célzó kísérletek eredményeit, akkor azt mondhatjuk, hogy „hiába” képes a gyermek megkülönböztetésekre, mivel ez a nyelvi funkció nélküli képesség mégsem teszi lehetővé számára az elhangzó beszéd megértését. Más szavakkal: nyelvi kompetenciájának éretlensége korlátozza hallási diszkriminációs képességét.

5. A különböző nyelveket anyanyelvként elsajátító csecsemők vokalizációját elemezve azt találták, hogy nagyjából és körülbelül h a t h ó n a p o s k o r r a tehető bizonyos anyanyelvi sajátosságok jelentkezése (Gósy 1982a). Ez egyértelműen azzal függ össze, hogy ebben az életkorban már beszélhetünk a szegmentális hangszerkezet bizonyos fokú percepciójáról, mégpedig nyelvi tartalmat hordozó megértéséről. Ezt akár a magyar szakirodalom korán, 7 hónaposan beszélni kezdő megfigyeltjei (Kenyeres 1926), s egy saját kísérletem is alátámasztja. Hathónapos fiam a *hinta-palinta* kifejezés dallammal összekapcsolt elhangzására minden esetben négykézlábra állt, és előre-hátra ringatta magát. Megpróbáltam csak a dallamot zümmögni, majd az ismerttől egészen eltérő hangsorokat mondtam a megfelelő dallammal. A négykézlábra állás és előre-hátra mozgás reakciója kivétel nélkül mindig bekövetkezett.

Egy alkalommal teljesen monotonon mondtam a *hinta-palinta* hangsort; legnagyobb meglepetésemre a gyermek pontosan ugyanúgy reagált, mint az előzőekben. A reakció csupán egyetlen esetben nem következett be: amikor monoton hangon különböző szavakat mondtam, amelyek csak szótagszámban egyeztek meg az eredeti hangsorral.

Ebben az életkorban a gyermek már „bonyolultabb” felismerésekre is képes, pl. az édesanyja „hello”-ját elkülöníti idegen férfi és nő „hello”-jától (Menyuk 1971. 43). Saját gyermekeimről hathónapos koruk után számos feljegyzésem van, amelyek mindegyike a szegmentális szerkezet dekódolásáról tanúskodik. Az azonban, hogy egy adott beszédhelyzetben melyiknek van elsősége a megértés számára, ti. a szegmentális vagy a szupraszegmentális tényezőknek, az ekkor, de még jóval később is, elsősorban a beszédhelyzettől függ. Kissé eltér ettől Fourcin véleménye, aki szerint a tonális nyelveket elsajátító csecsemő az ún. tonémák alapján végzi a megkülönböztetéseket, míg a nem tonális nyelveket elsajátítók a spektrális eloszlásukban különböző szegmentumok alapján (1978. 55).

6. A tulajdonképpeni beszédmegértés akkor kezdődik, amikor a gyermek bizonyos jeleknek és ezen jelek legegyszerűbb viszonyának konvencionális tartalmát elsajátította. Ez az anyanyelvi percepció bázis kialakulásának kezdete. Fontos kérdés a produkciós és a percepciósi rendszer kapcsolata az egyes életkori (fejlődési) szakaszokban. Döntő ugyanis a beszédmozgások során szerzett tapasztalat és ezek akusztikai következményeinek egyidejű megfigyelése a beszédpercepció számára. Pszichológiai megfigyelések szerint a fogalom jeltartalmának megértése előtt kialakul egy „beleézés” a helyzet összértelmébe és hangulati tartalmába. Ez ősi, mint a beszédmegértés. Ebből alakul ki az ún. globális percepció, amellyel egy éves kor táján, tehát nagyjából a holofrázisok időszakában jellemezhető a gyermeki beszédmegértés. Lényege, hogy a hallási információ felfogása a maga egészében történik, amelybe a szegmentális, szupraszegmentális hangszerkezeten kívül az adott szituációra jellemző egyéb tényezők: az extra- és paralingvisztikaiak tartoznak bele. Ez a komplex megértés azonban minőségileg (és mennyiségileg is) más, mint az idősebb csecsemők percepciója. Amikor a *Ne nyúlj a késhez!* vagy a *Vigyázz, mert le fogsz esni!* közlések elhangzanak, a gyermek ebben csak a veszélyhelyzetet ismeri fel, s messze nem a mondatstruktúrát elemzi ki. A beszédmegértés finomodását, vagyis a szegmentális és szupraszegmentális szintek akusztikai paramétereinek összekapcsolódását a nyelvi funkcióval, nyelvi tartalommal, a gyermek beszédprodukciója egyre jobban tükrözi. Például, amikor motoros korlátainál fogva a hallott szót ugyanúgy realizálni nem is tudja még, de a hallotthoz leg-hasonlóbbat kívánja ejteni, például a szótagszám egyeztetésére törekszik. Így lesz a *cipő* korábbi *pő* alakjából *pőpő* (vö. MacNeilage 1981. 19).

Az ún. telegrafikus beszéd időszakában, tehát kb. két éves kor körül ez a globális percepció tovább finomodik; mind kisebb szerepet kapnak a nem nyelvi tényezők, s egyre kisebb kontrasztokkal valósul meg a gyermeki beszéd felismerés. A gyermek tökéletesen elkülöníti anyanyelvét idegen nyelvektől (Kassai 1979); egyre jobban próbálkozik a hangsorok elemzésével. Hosszabb szekvenciából is tudatosan azonosítani igyekszik a számára ismertet. Nem beszédhangok megkülönböztetését és azonosítását végzi ugyan el, hanem a globális percepción belül stratégiákat alkalmaz a megértéshez. Nevezhet-

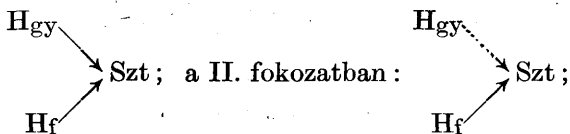
nénk kulcsszó-stratégiának is. A felismert és azonosított egy vagy két szemantikai egység alapján (amely a gyermek számára egyetlen komplex egység még akkor is, ha grammatikai értelemben két vagy több szóról van is szó, pl. *nem szabad vagy menj innen*) következteti ki az egész közlés tartalmát. Mindebben már a gondolkodásnak, az asszociációs mezők működésének nagy szerepe, noha a beszédet kísérő beszéden kívüli jelenségek még gyakran meghatározóak maradnak. Saját kísérletem ezzel kapcsolatban a következő volt. Kétéves fiamnak hosszabb közlést mondtam angolul, amelyben egyetlen szó, a kulcsszó volt számára ismert, magyar szó: *Give me the könyv, please!* Az adott szituációban a gyermek a kérést végrehajtotta (a könyvet odaadta). Hasonló közléseket hallott német és orosz nyelven, a feladatot minden esetben teljesítette. A beszédmegértés mértéke pontosan követhető volt kisebbik fiam válaszaiból kétéves kora táján. Ha nem értette a hozzá intézett közlést — akár kérdés, akár felszólítás volt — kivétel nélkül mindig a mondat utolsó részletét (rendszerint az utolsó szót) ismételte meg. Például: a *Hímezzek neked egy terítőt?* kérdésre a válasz: *terítőt*; a *Megtanítalak síelni?* kérdésre a válasz: *síelni*. Idegen nyelven feltett, dallammenetében, hangsúlyozásában a magyar kérdésekre emlékeztető közlések esetében a reakció ugyanaz volt. Abban az esetben, ha a gyermek a közlés lényegét képes volt megérteni, az ismételt kifejezés mindig a közlés értelméhez igazodott. Például: *Vegyem ki Petit az ágyból?* Válasz: *vegyem Petit*; vagy: *Petya, apa hol van?* Válasz: *apa* (és a feljegyzések szerint keresgélni kezdett a szobában) stb.

A két év körüli gyermekek beszédmegértése három fokozatban fejlődik tovább. Az elsőben — azt mondhatjuk — a gyermekek külön tárolják saját és külön a felnőttek ejtését, s mindig a megfelelőt hívják elő. Ez magyarázza azt, hogy pontosan tudják, hogy az ő ejtésükben realizált *efelán* ('elefánt') vagy *lula* ('ruha') ugyanaz a szemantikai tartalom. Fiam a *zokni* szót *sócsi*-nak ejtette hosszabb időn keresztül. A kétféle tárolásra vonatkozólag többször a következő kísérletet végeztem el vele. A legkülönbözőbb beszédhelyzetekben saját közléseimben hol a normál hangsort, hol a gyermek „elferdített” *sócsi* hangsort mondtam. A gyermek kivétel nélkül azonosan reagált, vagyis mindkét hangsort ugyanannak a szemantikai tartalomnak feleltette meg. A különbség csupán annyi volt, hogy néhány hónap elteltével csodálkozva nézett rám, amikor a saját ejtését hallotta, mintegy furcsállva a „gyermeknyelvi” szót a felnőtt közlésben. A kísérletet majd egy fél éven keresztül kb. 15 szavával folytattam, amelyek hangalakja kisebb vagy nagyobb mértékben eltért a felnőtt ejtéstől. Az eredmények mindig a leírtaknak feleltek meg. Gyermekeim kiváló példát nyújtott arra, hogy ez a kétféle reprezentáció milyen erős ebben az életkori szakaszban. A gyermek a *televízió* szónak a környezetében megszokott *tévé* megnevezését jól ismerte, saját produkciójában ez *péhé*-ként jelentkezett. Miután a gyermek beszédhangjai között (más szavakban) a *tévé* szó mindkét mássalhangzója megjelent már, megpróbáltam a gyermeknek a „felnőtt nyelvi” hangsort megtanítani. Nem túl hosszú játékos gyakorlás után (*táhá, pává, tává, tóvó, tóvó, tévé* stb. hangsorok ismételtetésével, tudatosításával) a gyermek tökéletesen kimondta a *tévé* hangsort. Mindennek ellenére a *televízió* megnevezése saját beszédprodukciójában még hosszú időn keresztül *péhé* maradt, noha az elsajátítástól kezdve a *tévé* hangsort felszólításra bármikor fonetikailag hibátlanul visszhangozta. A gyermek tehát egyszersmind ragaszkodik is a kétféle reprezentációhoz, hiszen ha ez nem lenne, akkor a megértés érdekében a saját beszédprodukcióját a fel-

nőttéhez hasonlóra kellene alakítani —, ami motoros korlátainál fogva nem is sikerülne neki.

A következő fokon ugyancsak kétféle reprezentáció létezik, a gyermek ejtése szerinti és a felnőtté, vagyis a környezet ejtésének megfelelő. A kettő viszonya azonban változáson ment át a korábbi fokozathoz képest. A gyermek minden esetben a felnőtt ejtése alapján végzi el a feldolgozást, a sajátját csak akkor hívja elő, ha az nem áll szemben a felnőttével. Más megfogalmazásban: a kétféle reprezentációt csak akkor felelteti meg a gyermek ugyanannak a szemantikai tartalomnak, ha a megfelelés egyértelmű, s a felnőtt nyelvi készletben más szemantikai tartalomnak saját ejtése nem feleltethető meg. Angol anyanyelvű gyermektől megkérdezték, hogy mi az a [sə:t] (*shirt* 'ing'). A gyermek magától értetődően rámutatott a kérdéses tárgyra, noha ennek helyes ejtése: [ʃə:t], ámde [sə:t] hangalakú jelentés az angol nyelvben nincsen, tehát a kétféle reprezentáció csak egyetlen szemantikai tartalmat idézhet fel. Ugyanakkor, amikor ettől a kisgyerektől megkérdezték, hogy mi az a [sip] (*sip* 'kortyol'), csak az igét volt hajlandó felismerni és semmiképpen sem a *hajó* tárgyat, amelynek angol neve *ti. ship* [ʃip] az ő ejtésében az igéével azonosan, [sip]-nek hangzott (Clark—Clark 1977. 386). A jelenség jól ismert: a gyermek képes még méregbe is gurulni, s bizonygatja, hogy az „nem *jígó*, hanem *jígó!*” Természetesen a kontextus és a beszédhelyzet a legtöbb esetben egyértelművé teszi a hangsor és a szemantikai tartarkérdését, de kísérletesen saját gyermekemmel is ki tudtam mutatni a felnőtt lom ejtés alapján történő megértést. A mássalhangzó időtartamának nagyjából hasonló ejtésével a *száll/sál*, illetve a magánhangzó időtartamának bizonytalan ejtésével az *orrom/ollóm* szavakat mondtam, s a gyermek mindig a felnőtt ejtés alapján ismerte fel a kérdéses jelentést.

A legfejlettebb fokon a gyermek közli, hogy az adott szót ő úgy nem tudja ejteni, sőt a „gyermeki” hangsor hallatán rendszerint meg sem kíséri a felismerést. A fokozatokat a következőképpen lehet ábrázolni (H_f — a hangsor felnőtt reprezentációja, H_{gy} — a hangsor gyermeki reprezentációja és Szt — szemantikai tartalom). Az I. fokozatban:

a III. fokozatban: H_f → Szt.

Az elmondottakból látható, hogy a globális percepció finomodása szűkülést is jelent, amely azonban nélkülözhetetlen a megértés további fejlődéséhez. Az első fokozatról a harmadikra történő fejlődés durván a két- és hároméves kor között zajlik, a hároméves gyermek anyanyelvi percepció bázisa alapfokon kialakult. A globális percepció jellemzője ekkor, hogy a beszédmegértés továbbra sem az egyes hangok megkülönböztetésén és azonosításán alapszik, hanem jelentések, szemantikai tartalmak különbözőségén. Természetesen a szegmentális hangszerkezet hordozza azt a jegyet, amelynek alapján lehetőségessé válik az elkülönítés. Például a *kép* és a *gép* szavak különbsége a gyermek számára nem a /k/ és a /g/ fonémák eltérésében jelentkezik, hanem a két alakzat a maga egészében, (elsődlegesen)

a jelentés alapján különül el egymástól. A gyermek előbb képessé válik beszédhangok megkülönböztetésére, de ekkor még képtelen azok azonosítására, ami a további fejlődés eredménye lesz (Clark—Clark 1977. 374). Orosz anyanyelvű gyermekekkel végzett kísérletek szerint a gyermek a fonémák hangrealizációinak különbözőségét csak akkor sajátítja el a megértés számára, ha ahhoz konkrét jelentésbeli különbség társul (Clark—Clark: i. m.). A kísérletben részt vevő 2—3 évesek bizonyos zárhangokat csak azután különböztettek meg a megértésben, miután saját beszédjükben megjelentek azok a hangsorok, amelyek úgy feleltek meg különböző szemantikai tartalmaknak, hogy egy-egy disztinktív jegyben különböztek egymástól. A kísérletben különböző játékgépekkel játszottak, amelyeknek a neve mindössze egyetlen disztinktív jegyben tért el egymástól, például: *tis* és *dis*. Az eredmények szerint a gyermek valóban mindig a testesebb szegmentumokhoz rendeli a jelentést, és megfordítva: a kis akusztikai különbségeket csak akkor képes azonosítani, ha annak már — saját nyelvi értelmezésében — nyelvi szerepe, funkciója van (l. erre még: Barton 1976. 232).

A beszédmegértés sajátosságairól más aspektusból nyújt információt a logatomok felismerése és utánmondása. 3,5—6 éves gyermekekkel végzett kísérletek szerint — ellentétben a korábbi feltételezésekkel — a fiatal gyermek is képes az értelem nélküli hangsorokat visszamondani. Normál hangerő esetén közel hasonlóan az értelemes szavakhoz. A hangerő csökkenésével azonban az egy- és kétszótagú logatomokat a gyermekek lényegesen rosszabbul mondták vissza, mint az értelemes szavakat. Nemritkán értelemes szóként ismerték fel az értelem nélküli hangsort: pl. *gip* → *gitt*. A logatomok visszamondása azt jelzi mindenekelőtt, hogy a gyermek tudja ismételni beszédhangok sorozatát, vagyis képessé vált az anyanyelvére jellemző akusztikum felismerésére és azonosítására. Noha a globális percepció fejlettebb fokon 3—6 éves korban is működik, a gyermek beszédhallása már kellően fejletté vált a beszédhangok tudatos szegmentálására, pontosabban hangsorok disztinktív jegyeinek adott egymásutániségben való rögzítésére a rövid idejű memóriában. Megjegyzem, hogy a születésüktől fogva csökkent hallású gyermekek a logatomokat csaknem ugyanúgy vagy teljesen ugyanolyan mértékben képesek ismételni, mint az értelemes szavakat (Farkas—Gósy—Hirschberg 1983b), aminek elsősorban az a magyarázata, hogy beszédmegértésük és beszédprodukciónk is egészen más törvények szerint fejlődik, mint az éphallásúaké. Számukra különös jelentősége van annak, hogy a hallott jelsorozat akusztikai tartalmát feldolgozzák az első szinteken, s csak ezután következik a feldolgozás eredményének összekapcsolása a szemantikai tartalommal. Éphallóknál ez a folyamat relatíve „gyorsabb”, s normál körülmények között nem szükséges a hallási információk részletetekbe menő feldolgozása: a globális elemzés egyszerre foglalja magában az akusztikai és a szemantikai jegyek feldolgozását. Éppen ezért a jelentés nélküli hangsorokat rosszabbul mondják vissza az értelemes szavaknál.

7. Körülbelül hat éves korára válik képessé a gyermek hangsorok szegmentálására, vagyis a hangsort alkotó kisebb szerveződési egységek, például magánhangzók, egyes mássalhangzók elkülönítésére. Jól ismert, hogy a *Mondj egy állatot, amelyiknek a neve bé-vel kezdődik!* feladatra mindig a *békát* fogja mondani és sohasem *bárányt* vagy *bikát* vagy *bolhát* vagy *baglyot*. Egyrészt az életkor, másrészt az iskola, az írni, olvasni tanulás ténye okozza

azt, hogy a gyermek beszédmegértése oly módon tudatosodik, hogy a globális percepció az addigi értelemben megszűnik (feltételezve természetesen, hogy a gyermek anyanyelve szókinccsének megfelelő hányadát, valamint a grammatikai szabályszerűségeket az életkorának megfelelő fokon már ismeri). A gyermek az elhangzó közléseket részleteiben is érti, alapjaiban kialakult a felnőttre jellemző beszédmegértési folyamat. Az eltérés a felnőttétől természetesen még jelentős, sokkal nagyobb mértékű ekkor a beszédmegértési folyamat alsóbb szintjeinek részvétele a megértésben, mint például az asszociációs mezőké. Kísérletet terveztem 10 fő 10–13 éves gyermekkel, amelyben azonos zaj/jel mellett értelmes szavakat és logatomokat kellett visszamondaniuk. Elemeztem a reakcióidejüket (az elhangzás és a visszamondás megkezdése között eltelt időt), valamint azt, hogy mit mondtak vissza. A felnőttek eredményeivel összevetve a következőket tapasztaltam: a) a gyermekek reakcióideje sokkal rövidebb — ennek nyilván pszichológiai vonatkozásai is vannak; b) nincs olyan lényeges eltérés a reakcióidőkben a szavak és a logatomok visszamondása között, mint a felnőttek esetében; c) a szavak visszamondása megegyezik a felnőttekével, egyik-másik gyermek esetében kissé bizonytalanabb; d) a logatomokat a gyermekek legnagyobbbrészt *l o g a t o m k é n t* mondták vissza, ellentétben a felnőttekkel, akik a logatomok elhangzásakor is értelmes szavakat igyekeztek visszamondani és e) a gyermekek visszamondásában nem volt különbség a logatomok között, míg a felnőttek esetében döntő szempont volt a logatom fonotaktikai struktúrája, hogy ti. megfelelhet-e az és milyen mértékben a magyar nyelv hangsorépítési szabályszerűségeinek (Gósy 1982b).

Az anyanyelvi percepció bázis kialakulása alighanem nyelvenként változó. Angol anyanyelvűek esetében szinte a 12 éves korig tolódik ki; a hangsúly és a dallam felismerése 2–3 éves korban még igen rossz, a fonotaktikai elrendeződések azonosítása kb. 4 éves korra alakul ki (Clark—Clark 1977). Menyuk szerint a beszédelsajátítás egyrészt 4–5 éves kor körül, másrészt a pubertás előtt „fejeződik be” (1971. 48). Magyar anyanyelvű gyermekekkel erre vonatkozó kísérleteink nincsenek; a szakirodalom empirikus adatai arra engednek következtetni, hogy a 6–10 éveseknek viszonylag szilárd a percepció bázisuk.

A percepció bázis kialakulása — az általános tendenciák mellett — nagy egyéni különbségekkel járhat: egy-egy életkori szakaszban az egyébként ép hallású, jó intelligenciaszintű gyermekek beszédmegértése feltűnően eltérő lehet. Két azonos korú, a szinuszos hanggal történt hallásvizsgálattal azonosan ép hallásúnak nyilvánított gyermek beszédmegértése nem feltétlenül azonos. Ezek a különbségek pedig sokféle következményt vonnak maguk után. Kísérleti adataim szerint (Gósy 1984) mindenekelőtt az írás, olvasás elsajátítására, a későbbiekben pedig kimutathatóan az idegennyelv-elsajátításra vonatkozólag. 6 és 16 évesekkel végzett kísérletemben csökkenő hangerősséggel mondott szavakat (amelyeket jobb fülbe, fejhallgatón keresztül adtam) kellett a gyermekeknek visszamondaniuk. Az eredmények a következők: hallás, néha beszédhallás még mindig létezik, amikor beszédmegértés már nincs; a beszédmegértés szoros összefüggést mutat az írás-olvasás, idegennyelvtanulás készségével: minél magasabb szintű a beszédmegértés, annál könnyebb az írás, olvasás, illetve az idegen nyelv elsajátítása; a beszédmegértés — feltehetően elsősorban 6 éves kor előtt — fejleszthető.

GÓSY MÁRIA

Irodalom

- BARTON, D., Phonemic discrimination and the knowledge of words in children under 3 years. *Rap. Rep. Child Lang. Dev.* 11 (1976): 61—68
- CLARK, H. H.—CLARK, E. V., *Psychology and language*. New York—Chicago—San Francisco—Atlanta 1977
- EILERS, R. E., Context-sensitive perception of naturally produced stop and fricative consonants by infants. *JASA* 61 (1977): 1321—1336
- EILERS, R. E., Infant speech perception: history and mystery. *Child Phonology* 1980. 23—39
- EILERS, R. E.—WILSON, W. R.—MOORE, J. M., Developmental changes in speech discrimination in infants. *Journal of Speech and Hearing Research* 20 (1977): 766—780
- EILERS, R. E.—GAVIN, W. I.—WILSON, W. R., Effects of early linguistic experience on speech discrimination by infants: a reply. *Child Development* 51 (1980): 113—117
- EIMAS, P. D.—SIQUELAND, E.—JUSCZYK, P.—VIGORITO, J., Speech perception in infants. *Science* 171 (1971): 303—306
- FARKAS ZSOLT—GÓSY MÁRIA—HIRSCHBERG JENŐ, Kisgyermekkori beszéd-audiometria. *Orr-fül-gégegyógyászat* 29 (1983a): 93—102
- FARKAS, Zs.—GÓSY, M.—HIRSCHBERG, J., Logatomes versus words in the diagnostics of retarded speech development. *British Conf. on Audiology*. London 1983b.
- FOURCIN, A. J., Acoustic patterns and speech acquisition. In: *The development of communication*. Szerk. WATERSON, N. and SNOW, C. Chichester—New York—Brisbane—Toronto 1978. 47—72
- GÓSY MÁRIA, A beszédhangok kialakulása a gyermeknyelvben. *Magyar Nyelv* (1982a): 59—71
- GÓSY MÁRIA, Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a fonotaktikai szabályok függvényében. 1982b (Kézirat)
- GÓSY MÁRIA, A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról. *Magyar Nyelvőr* (1984/1)
- HALM TIBOR, *Hallástan*. Budapest 1963
- HÖRMANN, H., *Psycholinguistics*. Berlin—Heidelberg—New York 1971
- KASSAI ILONA, *Az idegen nyelv hatása csecsemőkre és kisgyermekekre*. 1979 (Kézirat)
- KENYERES ELEMÉR, *A gyermek első szavai és a szófajok föllépése*. Budapest 1926
- KUHL, P., Speech perception in early infancy: perceptual constancy for vowel categories. *JASA* 60 (1976): 1. S. 90
- MACNEILAGE, P., The control of speech production. *Child Phonology* 1980
- MCNEILL, D., *The acquisition of language*. New York—Evanston—London 1970
- MENYUK, P., *The acquisition and development of language*. Massachusetts 1971
- PAUKA KÁROLY, *Halláslélektan — a beszédmegértés alaptényezői*. Budapest 1980
- SELNES, O. A.—WHITAKER, H. A., Morphological development of the auditory system. In: *The neuropsychology of language*. Szerk. RIEBER, R. W. New York—London 1976. 125—157
- VILLIERS, J. G. DE—VILLIERS, P. A. DE, *Language acquisition*. Cambridge—Massachusetts—London 1979
- WILLIAMS, L.—BUSH, M., The discrimination by young infants of voiced stop consonants with and without release bursts. *JASA* 63 (1978): 1223—1225

The Beginnings of Speech Perception

by MÁRIA GÓSY

The author has made an attempt to analyze the process of speech perception in infants and children. First, a survey is given about the investigations carried out on this topic so far. Then the author's experiments with her own children are presented. Furthermore the conclusions of a hypothesized development, confirmed by empirical data, are discussed.

The author deals with the mechanisms and evolution of hearing, the role hearing plays in understanding, and with the interrelation of hearing and understanding. In the author's opinion the development of speech perception is based upon the following principles. (i) The process of language acquisition consists of complementary parts, i.e.

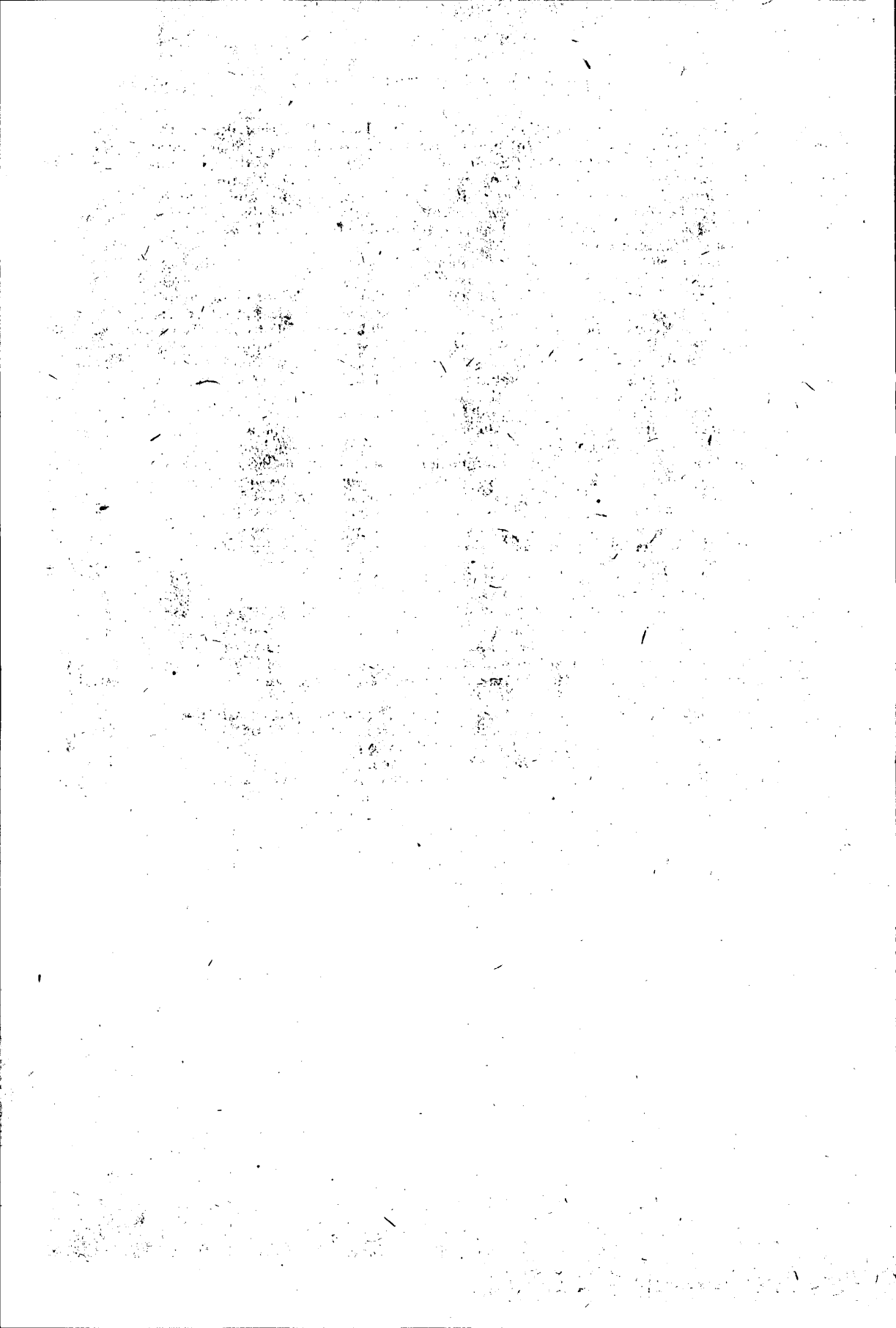
speech production and speech perception, which are in close interaction during the process of language acquisition (LAP). (ii) Speech perception is always more advanced than production of speech during LAP. (iii) Speech perception, as a procedure, is reinforced by extra- and paralinguistic factors of the communication. (iv) The function of extra- and paralinguistic factors in understanding is taken over more and more by linguistic forms. (v) Even in case the child is capable of perceiving and discriminating both segmental and suprasegmental levels of speech, this ability does not allow him yet a complete understanding of speech.

Experiments suggest that neonates and infants have the capacity to discriminate various distinct types of speech sounds as well as different sine sounds from each other. Furthermore, the results provide evidence of specific discrimination abilities of infants and young children. They can, for example, discriminate voice and voiceless stop consonants by the aid of the VOT of the consonants in question. Babies are able to identify the segmental level of their mother tongue in frequently used expressions containing regular linguistic contents at the age of 7 months. The perceptual procedure of a one year old child can be interpreted as a strategy for global identification of complex speech signals. This means that the understanding of an utterance depends simultaneously on several factors, such as segmental and suprasegmental levels, extra- and paralinguistic factors and the communicative situation. In further development, i.e. between the ages of 2 and 3 years, several degrees are to be observed. First, the child tries to understand an utterance by decoding one or two words or word combinations. Later on, two series of potential representations of the word are simultaneously stored, the one according to the pronunciation of the child and the other to that of the adult model. The role of these representations in perception changes during the acquisition process. In the first period decoding follows the schemes of the adults' language just in case when decoding by the child's own representations runs the risk of failure. In the last period, perception, as a procedure of identification, will exclusively be carried out on the basis of the adult's representation.

'Perception base' as a fundamental degree of development occurs at the age of 3 years. Global perception of speech can be characterized by the ability of differentiating of meanings. Phonological segmentation of sound sequences depends on the fact, whether the phoneme in question has already appeared in the child's speech production, has already phonological function. The author compares perceptual performance of children with normal hearing with that of hearing impaired ones between the ages of 3 and 6 years. The results suggest that there are different types of the perception process depending on hearing performance.

A six-year old child is able to analyze the sound sequences to a certain degree while understanding of speech at this age is still quite different from that of the adults. Manner and duration of the development of what is called the perception base might also depend on the specific typological attributes of the language.

The author's experiments carried out on 6 and 16 years old children led to the following conclusions. (i) Individual degrees of effectiveness of speech understanding at various stages of the LAP differ from each other in a considerably greater extent as was recently assumed. (ii) The degree of effectiveness of speech perception is in close relation with the ability of reading and writing (for the first class children) and of the acquisition of foreign languages (for the children of the age of 16). (iii) Speech perception can be developed with best results in the first six years of life.

A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben

III. rész*

8. „Az oldalági rokonság kiindulópontja a testvéri viszony . . .”¹ — az egyeneságiak testvérei és ezek gyermei alkotják Ego oldalági (vér)rokonságát. Az oldalági rokont Egoval összekötő rokon (a leg)végső soron mindig egyenesági rokon. Az alábbiakban az oldalági rokonokat megnevező/megszólító terminusokat vizsgáljuk meg abból a szempontból, kifejeződik-e bennük, és ha igen, akkor minek köszönhetően fejeződik ki a kérdéses rokon kora. Egyúttal arra a kérdésre is keressük a választ, hogyan értelmezendő ez a kor, ún. biológiai avagy ún. társadalmi kor-e. A korjelölésnek eleve három típusával számolunk: 1. a csak nemzedékre utalással,² 2. a nemzedéken belüli viszonylagos öregtség³ nyilvántartásával és 3. a nemzedék fogalmát gyakorlatilag, a szó köznapi értelmében nem ismerő ún. csúszkáló nemzedékszámítással.⁴

8.1. A grammatikai motivátlansággal jellemzett tőszó-terminus az oldalági rokont

1. az egyenesági összekötő rokon nemzedékébe sorolja, pl. f. *eno* 'anyai nagybácsi' — róla csak annyit tudunk meg, hogy ha egyszer 'az anya fiú-testvére', akkor vele egy nemzedékbe tartozik, de hogy idősebb-e vagy fiatalabb nála, erre a terminus nem utal. Korát a helyi szokásoknak (pl. a testvérek száma, a testvérek közötti szokásos korkülönbség stb.) megfelelően találgatni lehet. Ilyen terminusok főként a balti-finn nyelvekben és a komiban fordulnak elő,

* I. rész — NyK 84 : 381—391, II. rész — NyK 85 : 435—447. Az oldalági rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzésének szempontjai azonosak az egyeneságiakéval, l. 5. Az idézett nyelvi anyag forrását l. NyK 81 : 371—382, 84 : 165—188. A betűszimbólumok föloldását l. NyK 81 : 272, ehhez kiegészítésül: ch — a gyerekek.

¹ Szilágyi László, A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Magyar Néprajz 4. Debrecen—Kolozsvár 1942. 337—362. A szerző figyelemre méltóan osztályozza a vérrokonságot (337): Egyeneság. Egyenlő oldalág (a testvérek és a testvérek gyerekei egymáshoz viszonyítva). Egyenlőtlen oldalág (a szülők testvérei a gyerekekhez viszonyítva).

² Wolfgang Steinitz, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK 57 : 321—334.

³ L. az I. részben. M. Markelov terminusa : сравнительное старшинство.

⁴ L. I. rész. Az ott említetteket két újabb megismert szakkifejezéssel lehet kiegészíteni. A csúszkáló nemzedékszámítással jellemzett rokonságnév-rendszert I. N. Szmirnov «групповая система родства» (Черемисы. Казань 1889. 127) névvel illeti. Más hol (Мордва. Казань 1895. 142—143) így ír: «Как Вотьяки и Черемисы, Мордва различает далее не степени родства, а отношения возраста».

2. az ugyanazon nemzedékbe tartozókat fiatalabbakra és öregebbekre osztja. Ilyen a mai magyar *bátyám*, *öcsém*, *nővérem*, *húgom* (G^0 , azaz velem, Egóval azonos nemzedék). A szülők nemzedékéből való a norvég-lapp példa:

	<i>aekke</i> 'az apa bátyja'	<i>goas'ke</i> 'az anya nénje'
	<i>čaece</i> 'az apa öccse'	<i>muotta</i> 'az anya húga'
de:	<i>siessa</i> 'az apa lánytestvére'	<i>aeno</i> 'az anya fiútestvére'
	<i>viel'lja</i> 'fiútestvér'	<i>oabba</i> 'lánytestvér'

A nemzedéken belüli viszonylagos öregség számontartása a finnugor nyelvekben — a közhiedelemmel ellentétben — felettből ritka, és akkor sem problémamentes jelenség. A magyar szóhasználatnál hangsúlyozni kell a *mai* jelzöt, mert a magyar anyanyelvűek körében még köztudott, hogy a *bátyám* az ún. falusi terminológiában⁵ (az idős emberek szóhasználatában itt még ma is) az ún. osztályozó terminusok közé tartozik, s mint ilyen a csúszkáló nemzedék-számításnál tárgyalandó, mert egyaránt jelentette az Ego idősebb fiútestvérét (G^0) és az apa fiútestvérét (G^{+1}). A *bátyám* 'idősebb fiútestvérem' jelentésén kívül keresztnévvel együtt széles körben használatos a mai köznyelvben, de csak a férfiak szóhasználatában és nem az azonos nemzedékbeli idősebb, hanem az egy-két nemzedékkel idősebb férfiak familiáris megszólításaként. A *néném* a *bátyámmal* azonos helyzetű nőrokont jelentő terminus volt, ma már csak a *nagynéném* alakban él tovább, s ennek oka a férfiakban (!) keresendő — legalábbis Szabó T. Attila szerint: „Mint hogy az idősebb nőtestvérek kapva kaptak a korjelölés szempontjából közömbös *nővér* szón [1840 táján „újított” szó 'lánytestvér' jelentéssel], és ebben követték őket a koremeletésre kórosan érzékeny női hiúság előtt kaján udvariasságból készségesen hódoló férfiak is, a korkülönbséget kellemetlen kíméletlenséggel jelző *néne* szó figyelmen kívül hagyásával . . . a *nővér* . . . szóval éltek.”⁶ Nem is sokkal később azonban a *nővér* 'idősebb lánytestvér' jelentést vett föl, és ma is így használatos.

A fiatalabb testvérek jelölésére szolgáló *öcsém*, *húgom* története az etimológiai vonatkozásoktól eltekintve, csak a jelentéstörténetükre nézve is sokkal bonyolultabb.⁷ Alább egy fiútestvér és egy lánytestvér szóhasználatát látható: a megnevezésben nemcsak a megnevezett neve és kora, hanem a megnevező neve és kora is szerepet játszott. A férfi (férji) szóhasználat vált általánossá (az *öcséről* l. még 8.4.):

a fiúnak <i>bátyám</i> 'idősebb fiútestvére'	a lánynak <i>bátyám</i> 'idősebb fiútestvére'
<i>öcsém</i> 'fiatalabb fiútestvére'	<i>arám</i> 'fiatalabb fiútestvére'
<i>néném</i> 'idősebb lánytestvére'	<i>néném</i> 'idősebb leánytestvére'

⁵ Bodrogi Tibor, A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. — Műveltség és hagyomány III. Budapest 1961. 139–148, angolul AETHN. 11 (1962): 273–291.

⁶ Szabó T. Attila, A *nővér* és vérei. — Anyanyelvünk életéből. Kriterion, Bukarest 1970. 142–144; 143–144.

⁷ J. Lőrinczi Réka, A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Kriterion, Bukarest 1980. 26–41.

húgom 'fiatalabb lánytestvére'*öcsém* 'fiatalabb lánytestvére'

Ami pedig a lappot illeti, itt egy meglehetősen különös esettel van dolgunk. Már az előbbi lapp példából látható, hogy kérdéses, nem volt-e az Ego nemzedékében is kormegkülönböztetés, mivel a szülőkében ma is van, s így nem a csúszkáló nemzedékszámítás esete forgott-e fönn a lappban is. Knut Bergsland ilyenek rekonstruálta a norvég-lapp rendszert, s megváltozását idegen (nordikus) hatással magyarázta: „La tendance de la transformation est tout à fait claire: sous l'influence nordique le système bâti sur la différence d'âge par rapport à 'ego' a été transformé de plus en plus en un système bâti sur la différence entre générations.”⁸

Bodo Fehlig azonban ellenőrizte K. Bergsland sokat idézett megállapításainak forrását, és úgy találta: „Wir sehen, daß Altersklasseneinteilung innerhalb der Gentilverwandtschaft EGOs nur in der Generation —1, in der Heiratsverwandtschaft dagegen nur in der Generation 0 vorkommt.”⁹

Ez azonban nem így van. Mind a B. Fehlig által is említett Whitaker-és Pehrson-tanulmányok,¹⁰ mind a K. Nielsen-féle szótári adatok ellentmondanak ennek, de az is igaz, hogy K. Bergslandot sem igazolják.

A lapp különlegessége abban van, hogy valóban nincs terminus az Ego testvéreire koruk szerint külön-külön, de a gyermekeik megnevezésekor erre mégiscsak tekintettel vannak, és nem is akármiképpen: 1. csak az azonos nemű testvérek gyermekei esetében (mint ahogyan a szülők testvéreinek esetében is!), 2. az Ego nemétől függően, 3. a gyerekek nemétől függetlenül, 4. a szülők testvéreire vonatkozó terminusok kicsinyítőképzős alakjának használatával, és 5. miként alább látjuk, sajátos szimmetriával:¹¹

G ⁺¹	FB ⁺	<i>ække</i>	MS ⁺	<i>goas'ke</i>
	FB ⁻	<i>čæcce</i>	MS ⁻	<i>muotta</i>
G ⁻¹	B ^o ch	<i>čæcceb</i>	S ^o ch	<i>muottâl</i>
	B ^x ch	<i>ækkeb</i>	S ^x ch	<i>goaskeb</i>
		<i>férfinak</i>		<i>nőnek</i>

a fiútestvér gyerekei — nőnek: *siessâl* (*siessa* 'az apa lánytestvére'),
a lánytestvér gyerekei — férfinak: *naeppe* (de 'az anya fiútestvére' *aeno*!).

Ezt a sajátos terminusképzést már a lapp nagyszülők és unokáik elnevezését vizsgálva is láttuk (l. 6.2.). A magyarban másfajta szimmetria figyelhető meg a le- és felmenők elnevezésében.¹²

3. Az a tőszó-terminus, amelyik nem nemzedékhez köti, hanem a csúszkáló nemzedékszámítás értelmében korcsoportba (-osztályba) sorolja a kér-

⁸ Knut Bergsland, Det samiske slektskaps- of svogerskapsordsystem. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap. 13. Oslo 1945. 148—198. (a norvég nyelvű cikk francia nyelvű rezüméjéből, 184).

⁹ Bodo Fehlig, Zur Altersklasseneinteilung in der lappischen Verwandtschafts-terminologie. FUM 5 (1981): 61—73; 66.

¹⁰ Ian Whitaker, The kinship and affinal terminology of the Karesuando Lapps. FUF 43 (1979): 80—110; Robert N. Pehrson, The bilateral network of social relations in Kōnkāmā Lapp District. Bloomington 1975. 51, 52. A -b, -l kicsinyítőképző.

¹¹ R. N. Pehrson: i. m. 51, 52.

¹² Szépe György, A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. ÁNyT 8: 181—199; 184.

déses rokont, az európai nyelvérzék szerint¹³ magától értetődően többjelentésű. Nem ritkán nemcsak különféle oldalági, hanem házassági rokonokat is jelölnek ugyanazzal a terminussal. Minderre számos példát találunk a mai magyarnak, a mai zürjének és a balti-finn nyelveknek a kivételével akármelyik finnugor nyelvből. Cseremisiz példa:

<i>akaj</i>	S°	IQ°	IQd°	Bd°	Sd°	sW+		FS-	MS-
<i>šuzar</i>	S ^x	IQ ^x	IQd ^x	Bd ^x	Sd ^x		HS-		
<i>izaj</i>	B°	fQ°	fQs°	Bs°	Ss°		HB+	FB+	
<i>šolo</i>	B ^x	fQ ^x	fQs ^x	Bs ^x	Ss ^x				

4. Az oldalági tőszó-terminusok morfológiai jellegzetességei közé tartozik látszólagos motiváltságuk, amely bizonyos toldalékok állandó használatában nyilvánul meg. Ha nem így lenne, akkor a 8.2. pontban kellene őket tárgyalni. A kérdéses toldalékok a birtokos személyragok és az ún. vokativuszragok. Ez utóbbira példákat szinte kivétel nélkül a törökségi nyelvekből a volgai és a permi (főként udmurt) nyelvekbe átkerült jövevényszavak között találunk, ilyen a votj. *apaj*, *agaj*, cser. *akaj*, de cser. *izaj* < fgr.¹⁴ A birtokos személyrag állandósult használatára legjobb példánk a magyar *bátyám*, *öcsém* stb. Birtokos személyrag nélküli — ritka — használatuk esetén jelentésük megváltozik, a rokonsági terminológiától független szókká válhatnak, pl. *néne* > *néni*, „Tamás bátya kunyhója” — *bátya* '(kb.) bácsi'. Történeti és etimológiai szempontból, az előbbiekből következően, nehéz megítélni, tőváltozatról vagy toldalékolt alakról van-e szó pl. az *öcs* alábbi, csíkszentdomokosi előfordulásában:¹⁵

„két öccse és három öcséje van”
öcs, *öccse* '(csak) fiatalabb fiútestvér'
öcs, *öcséje* '(csak) fiatalabb lánytestvér'

Többféle tőváltozatot és többféle toldalékváltozatot képviselő rokonságnév akad más finnugor nyelvben is, pl.

votj. *suzer* 'húg'
suzere, *suzered*, *suzerez* stb. 'húgom', 'húgod' stb.
surzi, *surzid*, *surzi* stb. ua.¹⁶

Az effajta történeti „csemegék”, különféle hangváltozások, tőalternánsoktól függő jelentésváltozatok stb. további kutatást igényelnek. Az altaji nyelvek és rokonságnevek kutatói közül többen¹⁷ hangsúlyozzák az ilyen jelenségek fontosságát a rokonsági terminológia alakulásában.

¹³ W. Steinitz: i. m. 325.

¹⁴ Szij Enikó, A votják rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzése. (Tőszavak, egyszavas szerkezetek.). NyK 84: 165—188; 170, 174—175.

¹⁵ ÜMTSz. (NyF 9: 27).

¹⁶ Грамматика современного удмуртского языка. Т. I. Ижевск 1962. 83.

¹⁷ Н. И. Егоров, Опыт этимологизации чувашских терминов родства. I. Мать (Родительница). — Вопросы лексикологии и фразеологии чувашского языка. Труды НИИ. вып. 87. Чебоксары 1979. 41—68.; Уб., II. Отец (Родитель). — Исследования по этимологии чувашского языка. Чебоксары 1981. 3—46. Itt mondok köszönetet Róna-Tas Andrásnak,

5. A testvéreket (általában), a fiatalabb testvéreket jelentő szavak pedig különösképpen, változatlan tőalakban, kicsinyítőképzővel hivatalos személynévvé és becenévvé válhatnak, pl. f. *veli* 'fiútestvér' — *Veli-Mikko* '(kéttagú finn férfinév)'; f. *siukku* 'tkp. Hugi', m. *Hugi*, *Öcsi* stb.¹⁸

8.2. Arra, hogy a toldalékkal ellátott oldalági rokonságnév más korú rokont jelent mint a toldalék nélküli, már említettük a lapp példákat. A balti-finn nyelvekben a 'fiútestvér', 'lánytestvér' jelentésű szavak különféle kicsinyítőképző változatai nem az irodalmi nyelvben, nem az egész nyelvterületen, hanem csak a helyi szóhasználatban, „kistáji elterjedésben”, és a „családi zsargon”-ban kor szerinti különbségre utalnak. A votjából is lehet példát említeni: *apaj* 'néném', *apok* 'húgom, hugicám'.¹⁹

8.3. A birtokos jelzős szóösszetétel mint megnevezési típus az egyenesági rokonság körében nagyon fontos helyet tölt be (l. 6.3.), s miként láttuk, a birtokos jelzős szerkezet terminus- és/vagy körülírásvolta vitatható (l. 6.5.). Az oldalági rokonok körében használatuk szintén az obi-ugor nyelvekre jellemző. Mivel az adatok ellentmondóak, csak feltételezhetjük, hogy csak nemzedékbe sorolásra alkalmasak, annak ellenére, hogy a birtokosjelző szerepét pl. idősebb vagy fiatalabb testvéreket is jelentő osztályozó terminusok töltik be, pl.

osztj. Vj. (Lukina) *ät'i(m)päy* 'сын старшего брата'
ät'i 'старший брат, младший брат отца,
сын младшего брата отца (старше Эго),
сын старшей сестры матери (старше Эго),
сын младшей сестры матери (старше Эго),
младший брат матери, сын младшего брата матери'
päy 'сын, пасынок (также мальчик, парень)'²⁰

8.4. Oldalági rokon korára utalhat minőségjelző, amelyet a 6.4. pontban elmondottak értelmében az oldalágon is kijelölő jelzőnek kell tekinteni. Tehát a korra utalhat

1. kijelölő jelző és ennek hiánya (afféle zérólexéma), pl. mai m. *bátyám* — *nagybátyám*;

2. kijelölő jelző és antonimája, pl. 'nagy' — 'kicsi', 'nagy' — 'fiatal', valamint ennek és az 1. pontban említett változatnak a sora, pl.

hog्य erre a két tanulságos cikkre felhívta a figyelmemet. В. И. Цинциус, Вопросы этимологии терминов родства и свойства у тунгусо-маньчжурских народов. — Языки и фольклор народов Крайнего Севера. Ленинград 1965. 209—227. Уб., Алтайские термины родства и проблема их этимологии. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin 1974. 169—174.; Finnugor példa is akad, I. A. С. Сидоров, Термины родства у коми. — Лингвистический сборник. Вып. 2. Сыктывкар 1952. 62—67.; «внутренняя флексия, чередование губных о и у получила значение грамматического рода» (65) — ун ~ он 'старший (-ая)', 'большой' (64).

¹⁸ R. E. Nirvi, Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta. Suomi 106/1. Helsinki 1952. külön fejezetben; H. Ojansuu, *Siukku, sisko, veikko, eukko* ja *kave*. Vir. 1910: 141—144.

¹⁹ L. a 14. sz. jegyzet.

²⁰ Н. В. Лукина, Изменения в терминологии родства васюганских хантов. СФУ 11: 271—275; 274.

votj. <i>baddžim abâzi</i> 'apám bátyja'	<i>baddžim</i> 'nagy'
<i>pokči abâzi</i> 'apám öccse'	<i>pokči</i> 'kicsi'
<i>abâzi</i> 'a (saját) bátyám'	—
zürj. <i>iddžid vok</i> 'a bátyám'	<i>iddžid</i> 'nagy'
<i>tom vok</i> 'az öcsém'	<i>tom</i> 'fiatal'

A jelző formailag is (nemcsak értelmileg) középfokban is állhat, pl.

f. <i>vanhempî velî</i> 'a bátyám'	<i>vanha</i> 'öreg', <i>vanhempî</i> 'öregebb'
<i>nuorempî velî</i> 'az öcsém'	<i>nuori</i> 'fiatal', <i>nuorempî</i> 'fiatalabb'

3. a kijelölő jelző egyenesági rokont jelentő főnévből „degradálódott” pl. a m. *unoka-* esetében:

unokaöcsém '1. a szüleim testvéreinek nálam fiatalabb fiúgyermeké (G°), 2. a testvérem fiúgyermeké' (G⁻¹).

*Unoka-*előtaggal az idősebb testvérek terminusai velem azonos (G°), a fiatalabb testvérek terminusai velem azonos nemzedékű (G°) vagy egy nemzedékkel fiatalabb (G⁻¹) rokonokat jelölnek.

Valószínűleg ide sorolandó a zürjén *un*, amely az egyenes- és oldalági terminusokkal összetételben (előtagként) ma a szülők testvérei közül a legöregebbet jelenti, de nem lehetetlen, hogy hajdan 'az anya vagy a nagymama legöregebb *lány*testvére' jelentéssel önálló terminus volt.²¹

4. Kijelölő jelző szerepét töltheti be alkalmilag bármilyen olyan szó, amely korra a születési sorrenddel utal, pl. zürj. *šerkost vok* 'középső fiútestvérem'.

N. V. Lukina úgy találta, hogy a korra utaló jelző használata terjed az osztjákban,²² н о в о о б р а з о в а н и е nek nevezi az ilyen terminusokat, mint pl.

<i>ëlla äti</i> '(Lukinánál) старший брат (букв. большой старший брат)'
<i>ëlla kaki</i> '(Lukinánál) старший брат (букв. большой младший брат)'

tkp. az *ëlla* 'старший' kijelölő jelző 'legöregebb' jelentéssel, az első esetben a jelentés helyesen 'a legöregebb bátyám', a másodikban viszont 'a legöregebb öcsém'! Пыенformán nem is olyan biztos, hogy új jelenséggel van dolgunk, a testvérek sorrendjére vonatkozó terminusok gyűjtése nem volt a rokonságnév-kutatók erőssége, alig van rá példánk.

8.5. A körülírással rokonmegnevezés terminusértékűségének ellentmondásosságára az egyeneságon már rámutattunk, ugyanez vonatkozik az oldalágra is. Külön említendő, hogy igeneves körülírás előfordul az oldalágon is, például

zürj. <i>dađen šuiš</i> '(aki engem) <i>dađ</i> -nek (nagybácsinak) mondó'
<i>teten šuiš</i> '(aki engem) <i>tet</i> -nek (nagynéninek) mondó'

²¹ A. С. Сидоров: i. m. 63—64. *un-*, *ic-* 63—64.

8.6. Az elmondottak meggyőzően tanúskodnak arról, hogy a finnugor nyelvekben a kor nyelvi megkülönböztetésének számos útja-módja van. A kornak kétségtelenül nagy a szerepe, és ez nem azonos módon fejeződik ki még az egészen közeli rokonnyelvekben sem. A lapp most is „különc”, a balti-finn nyelvek ma már nagyon monotonnak tűnnek, miként a mai zürjén is. A volgiaiak, a votják (különösen a déli és a kámántúli nyelvjárások) és az obi-ugor nyelvek viszont sokféleségükkel alkotnak egy csoportot, de ezen túl (vagy belül) már sokban különböznek. Az obi-ugorokra például inkább a birtokos jelzős összetételek, a többire inkább a kijelölő jelzős szerkezetek a jellemzőek. A magyar szinte a szemünk láttára szegényedett el, de egykori gazdagságáról a terjedelmes szakirodalom tanúskodik. A kor nyilvántartása szempontjából a lapp nagy mértékben emlékeztet egyes szamojéd nyelvek, ill. nyelvjárások, pl. a Malaja Zemlja-i nyenyec rokonságnév-rendszerre.²³

9. Történetek kísérletek a kornak és a nemnek, a rokonsági rendszerek ezen állandó, a természettől adott jellemzőinek egymástól elszigetelt vizsgálatára, azonban számos finnugor példa is bizonyítja az igazságot, miszerint „egy adott rokonsági rendszer különböző jellemvonásai kölcsönösen összefüggenek”.²⁴ Az igyekezet a kor és a nem elhatárolására egy-egy kísérlet erejéig mégsem fölösleges, s még akkor sem lenne az, ha mást nem okulnánk belőle, mint hogy az ún. józan észre és a logikára hivatkozni a rokonságnév-kutatásban felettebb kockázatos. M. Ja. Nyemirovszkij, aki csak a nemet vizsgálta, úgy találta, hogy a rokonságnevek egy része nem utal a nemre (vannak „сексуальные и асексуальные термины”).²⁵ Megállapítása a finnugor rokonságnevekre is érvényes. Feltehető a kérdés: vannak-e olyan rokonságnevek, amelyek nem utalnak a korra? Sőt, a kérdést lehet cifrázni: vannak-e „nemtelen”, de korra utaló, és „kortalan”, de nemre utaló terminusok. „Nemtelen” (tehát férfit is, nőt is jelentő) terminusok a ± 1 korosztályon túl fordulnak elő, kortalanokat viszont nem találni, a terminusok mindegyike a kormegkülönböztetés három típusának valamelyikét képviseli.

A kormegkülönböztetés első (csak nemzedékbe soroló) típusát képviselik az indoeurópai rokonságnevek, amelyek szerkezeti-szemantikai sajátosságukat illetően nem különböznek az egyeneságon az uráli és az altaji nyelvek hasonló rokonságneveitől, ugyanúgy megfigyelhető pl. a jelzők szimmetriája (angol *grandparents* (G^{+2}) — *grandchildren* (G^{+2})) vagy az antonimák használata (fr. *grand père* (G^{+2}) — *petit fils* (G^{-2})) stb.²⁶ Az alapvető különbség az indoeurópai és az uráli, altaji rokonságrendszerek között az oldalágon mutatkozik meg: az uráliak és az altajiak az oldalágon a kormegkülönböztetés második és harmadik típusát is, és főleg ezeket képviselik. További kutatásra vár

²³ L. 20. jegyzet, 274.

²⁴ Szij Enikő, A kor és a nem kifejeződése a Malaja Zemlja-i nyenyec rokonságnevekben. — Uralisztikai tanulmányok. Budapest 1983. 383–391.

²⁵ A. R. Radcliffe-Brown, A rokonsági rendszerek vizsgálata. Szociológiai Füzetek 1. Budapest 1971. 45–89; 50.

²⁶ М. Я. Немемировский, Способы образования пола в языках мира. — Памяти академика Н. Я. Марра. Москва — Ленинград 1938. 196–225. L. még Т. Г. Перфильева, Образование имен существительных, обозначающих половозрастные различия в названиях лиц и животных (на материале ненецкого языка). — Языки народов Сибири. Вып. 3. Кемерово 1980 (1979). 109–119.

²⁷ Carl Darling Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to History of Ideas. Chicago—London 1949. A második fejezet.

azonban a kijelölő jelzőknek a használata, a kijelölő jelzős terminusok terminusértékének mindegyik nyelvcsalád szempontjából megnyugtató meghatározása. Mert ha pl. a kijelölő jelzős terminust a tőszó-terminussal egyenértékűnek tekintjük, akkor miben különbözik egymástól az orosz *младший брат — младший брат*, f. *vanhempi veli — nuorempi veli*, m. *bátyám — öcsém*? Akkor az oroszban éppen olyan nemzedéken belüli kormegkülönböztetésről lehetne beszélni, mint a mai magyarban. Továbbá, az urál-altajinak tartott kormegkülönböztetést (2. és 3. típus) megtaláljuk más, az említett nyelvcsaládokba nem tartozó nyelvekben is, így pl. a vietnamiban²⁷ (de a kínaiban nem²⁸), különféle indián nyelvekben, és természetesen a szomszédos paleoszibériai nyelvekben, az eszkimóban stb.²⁹ Mindezek alapján úgy véljük, hogy helyesebb lenne az *urál-altaji* jelző helyett a *nem-indoeurópai* jelzőt használni.

Az a kor, amelyre a finnugor rokonságnevek utalnak, ily módon sem nem tisztán biológiai (pl. a csúszkáló nemzedékszámítás esetén), sem nem ún. társadalmi kor.³⁰ A finnugor rokonságrendszer a belső különbségek ellenére egészében véve úgy minősíthető osztályozónak, ahogyan azt N. A. Butyinov értelmezi: «Гибридная природа классификационного родства проявляется в том, что оно по многим признакам занимает промежуточную позицию между генеалогическим и семейным родством³¹ с одной стороны, и клановым³² — с другой.»³³

Выражение возраста в терминах родства финно-угорских языков

Энико Сий

Настоящая статья написана с целью проверки научного положения, согласно которому терминологическое разграничение родственников по их возрасту (сравнительному старшинству, точнее, скользящий счет поколений) является важнейшим структурным принципом типологической классификации родственных систем народов, гоборящих на языках т. н. урало-алтайской языковой семьи. Автор пытается проследить конкретную реализацию этого принципа в терминах родства финно-угорских языков. Его интересует, с помощью каких терминов и насколько последовательно выражается возраст в терминах родства. Этим вопросам посвящена I часть статьи (NyK 84: 381—391). Кроме того в ней даются краткие сведения о литературе, касающейся теории скользящего счета поколений и сравнительного старшинства в финно-угроведении.

²⁷ A. В. Исаченко, Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания. *Slavia (Prága)* 1953. 43—80; 65.

²⁸ М. В. Крюков, Система родства китайцев. Москва 1972. 226, 250.

²⁹ Például: Н. М. Емельянова, О методике лингвогеографических исследований микрозоны азиатских эскимосов. — Народы и языки Сибири. Реальные исследования. Москва 1978. 84—95.; Л. Я. Штернберг, Семья и род у народов Северовосточной Азии. Ленинград 1933.; Г. Н. Курилов, О терминах родства и свойства тундренных юкагиров. *СовЭтн.* 1969/2: 92—96.

³⁰ К. П. Калиновская, К проблеме возрастных систем. *СовЭтн.* 1982/1: 59—62.

³¹ «... точка отсчета — индивид (эго); термин, применяемый к одному и тому же человеку, зависит от того, кто выступает в роли эго; круг лиц, охватываемых родством (генеалогическая родня), имеет у каждого индивидуума особый состав.»

³² А клановое родство *alarja* а трудовой коллектив; «круг лиц, охватываемых родством (род) для всех членов рода один и тот же».

³³ Н. А. Бутинов, Типология родства. — Проблемы типологии в этнографии. Москва 1979. 66—75; 73, 74.

В II части статьи (NyK 85: 435 – 447) рассматриваются способы языкового выражения возраста родственников по прямой линии, т. е. исследуются структурно-семантические типы терминов, указывающих на принадлежность родственников по прямой линии к тому или иному поколению:

А) 6.1. грамматически немаркированные простые термины,

Б) маркированные термины: 6.2. простые термины с разными словообразовательными (в том числе и притяжательными) суффиксами; термины, образованные путем словосложения типа 6.3. термин + термин (притяжательное подчинение полных или фонетически измененных основ), типа 6.4. прилагательные со значением 'большой', 'старый', 'хороший', 'красивый', 'новый' и т. п. + простые термины, употребляемые в ± 1 , 2 поколениях; 6.5. т. н. описания (устойчивые словосочетания), типа 6.5.1. притяжательных конструкций, типа 6.5.2. причастных оборотов (термин с различными падежными окончаниями + причастия от глагола 'быть' или 'говорить, назвать').

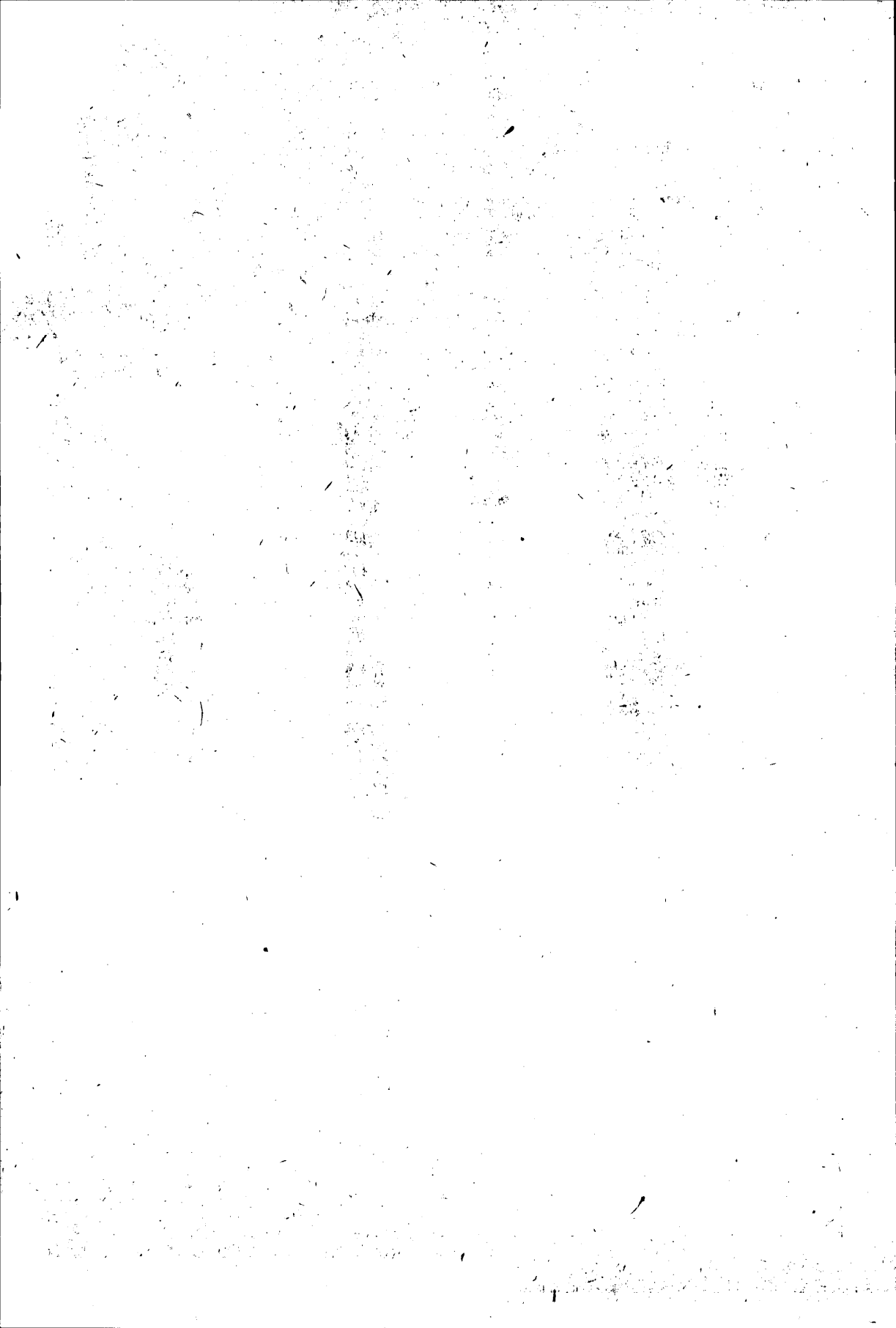
Для современного венгерского, пермских и волжских языков характерен тип 6.4. (при этом в марийском языке употребляется всего одно прилагательное *кугу* 'большой', в остальных же языках — ряд синонимов), для прибалтийско-финских литературных языков (фин., эст.) — также характерен тип 6.4., для диалектов — 6.1., для саамского языка (саамских диалектов) — 6.1., для обско-угорских — 6.3.

В III части таким же образом рассматриваются термины родства по боковой линии.

Существует 3 типа разграничения возраста: 1. термин первого типа указывает только на генерацию, 2. термин второго типа определяет сравнительное старшинство внутри поколений, 3. термин третьего типа указывает на скользящий счёт поколений не учитывая понятия генерации.

Термин всегда относится к одному из этих типов, поэтому автор считает наиважнейшим структурным принципом систем родства именно возраст (и только после этого — пол). Таким образом возраст кровных родственников прямой и боковой линий всегда является понятием относительным, строящимся по прямой линии и вследствие этого скорее биологическим нежели социальным.

Употребление терминов 2 и 3 типа характерно для уральских и алтайских языков — это неоспоримый факт, но поскольку это характерно и для других не индоевропейских языков, было бы правильнее считать явление разграничения родственников по возрасту не урало-алтайским, а просто *неиндоевропейским*.

A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához

I. közlemény

A nemzetközi szakirodalom a hangátvetést, idegen szakszóval metatézist a nyelvbtlások (deviáns közlési megoldások) között, azok egyik típusaként tartja számon.¹ Ez a besorolás azt a tényt tükrözi, hogy a hangátvetés alkalmi jelenség, nem állandó velejárója valamely nyelv használatának. És mint ilyen, kirekesztődik, jobb esetben a peremére szorul a nyelvészeti kutatásnak, amely a kezdetek óta szinte kizárólag normatív közlések elemzését és rendszerszerű leírását tekinti tárgyának. Márpedig két okból is kifogásolható a tudományozásnak ez az elhatárolódása mindattól, ami felfogása szerint „nem normatív”. Egyfelől azért, mert már az eddigi szórványos kutatásokból is kiderült, hogy különböző beszélők azonos nyelvi elemekben a zonosan „tévednek”, tehát a nyelvbtlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre, mint a „normatív” közlésekében. Másfelől — választott elve érvényesítésével — a nyelvészeti kutatás tulajdonképpen kirekeszti a mindennapi nyelvhasználatban létrehozott közlések nagy hányadát, pedig mindnyájunk közös tapasztalata, hogy a mindennapi nyelvhasználatnak természetes velejárói azok a jelenségek, amelyeket a nyelvészeti leírás deviáns címkével lát el: rossz közlésindítások, hezitációs jelenségek, artikulációs tévesztések, helytelen szóhasználat, téves hangsúlyozás stb.

Nagyon valószínű, hogy a nyelvbtlások körében az eddiginél mélyebbre tekintő kutatások olyan szabályrendszert tárnak majd fel, amely a nyelvbtlásként kezelt beszédjelenségeket a nyelvi rendszer meghatározott körülmények között működő alrendszereként képes leírni.²

A nyelvbtlások vizsgálata révén a nyelvészet főként különféle nyelvtörténeti változásokra, emellett a beszédképzés bizonyos vonatkozásaira és nyelvi szabályokkal kapcsolatos kérdésekre igyekezett választ kapni. A nyelvészeti kérdésfeltevések mellett kiemelendő még Freud pszichológiai megközelítése, aki ráirányította a figyelmet a nyelven kívüli tényezőkre a nyelvi jelenségek létrejöttében játszott szerepére. Így például arra, hogy valamilyen, az aktuális közleményhez nem tartozó tudattartalom befolyásolhatja a megtervezett közlemény programjának a végrehajtását.³ A nyelvbtlásokkal

¹ Vö. Fromkin, V., *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague—Paris 1973; Söderpalm, E., *Speech Errors in Normal and Pathological Speech*. Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund XIV. 1979.

² A kérdésről bővebben I. Abercrombie, D., *Conversation and spoken language*. In: *Studies in Phonetics and Linguistics*. London 1965.

³ Freud, S., *Slips of the Tongue*. In: *Speech Errors as Linguistic Evidence* (Szerk. Fromkin, V.) The Hague—Paris 1973. 46—81.

kapcsolatos kutatások anyagukat spontán beszédből rendszeres megfigyeléssel gyűjtötték, újabban azonban már kísérleti úton is megpróbálkoznak tévesztések előidézésével.⁴

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a hangátvetés vizsgálata sajátosan alakult. Az elemzések anyagát ugyanis nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben köznyelvi (a továbbiakban: kny.) megfelelőjükhez képest hangátvetés mutatható ki. Ezek a nyj. szóalakok feltehetőleg szintén alkalmilag jöttek létre, előfordulásuk azonban állandósult, tehát éppúgy részeivé lettek a nyj. szókincsnek, mint azok a szóalakok, amelyek a kny.-hez képest semmilyen eltérést nem mutatnak. Abból pedig, hogy a hangátvetéses formák a nyj. szókincsben állandósulhattak, arra kell következtetnünk, hogy nem mondanak ellent a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak, sőt: valamilyen szempontból gazdaságosabbak a nyj. beszélő számára, mint a párhuzamos kny. alakok. Következtetésünk pedig nagy valószínűséggel tehető meg a jelenség létrejöttének legfőbb magyarázó elvéül.

A leghatározottabb értelmezés szerint a hangátvetés két más-salhangzó helycseréje. A jelenség legátfogóbb és a korábbi eredményeket is magában foglaló elemzését Deme László műve⁵ adja, amely 417 adatot tárgyal. Emellett megemlíti még 51 olyan szóalakot, amelyet a szerző korábbi munkákból mint tévesen a hangátvetés körébe vont eseteket emelt ki. Összességében tehát az elemzés 458 adatot tartalmaz. A korábbi szerzőkhöz képest Deme bővíti a hangátvetés fogalmát azzal, hogy bizonyos esetekben hangátvetésnek tartja a magánhangzóknak (a továbbiakban: mgh) mássalhangzókkal (a továbbiakban: msh) való helycseréjét is. Az adatok csoportosítását tartalmi szempontok alapján végzi, és igyekszik a jelenségsoportokhoz általános érvényű okmagyarázatot adni. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látja.

Anyagunk, amelyen a hangátvetés jelenségét a következőkben elemezni fogjuk, szintén a nyj. szókincsből való: az Új Magyar Tájszótár (a továbbiakban: ÚMTsz.) anyagának részét képezi. Számszerűségét tekintve is közel áll Deme László anyagához: összesen mintegy 400 nyj. szóalakot tartalmaz. Ez az adatmennyiség — mint alább kiderül — az etimológiai háttér és az alak-tani viszonyok tisztázása eredményeként maradt fenn szűrőnkön.

Felvetődhet azonban a kérdés, különösen a két anyag minőségi és mennyiségi jellemzőinek azonosságát látva: Deme összefoglalása után mi teszi szükségessé a magyar hangátvetés kérdésének újabb vizsgálatát. Ezt több tényező is megokolja.

Először is: adataink csak részben, mintegy 30%-ban azonosak a Deme munkájában közltekkel, tehát jelentős mértékben kiegészítik azokat. Másodszor: anyagunk olyan típusokat is tartalmaz, amilyenek az eddigi leírásokban egyáltalán nem szerepeltek, tehát lehetségessé, sőt szükségessé teszik a hangátvetés fogalmának további bővítését. Harmadszor: a Deme-összefoglalás

⁴ Cohen, A., Errors of Speech and their Implication for Understanding the Strategy of Language Users. In: Speech Errors as Linguistic Evidence. (Szerk. Fromkin, V.). The Hague—Paris 1973. 88—92.

⁵ A hangátvetés a magyarban. MNyTK 69. 1943.

megjelenése óta eltelt négy évtized fonetikai-fonológiai és pszicholingvisztikai kutatásai is indokolttá teszik a jelenség újratárgyalását.

Feldolgozásunkkal tehát — melyben természetesen messzemenően figyelembe vettük Deme adatait és elemzéseit — az a célunk, hogy teljesebbé tegyük a magyar hangátvetés eseteinek tipológiai leírását és a jelenség magyarázatát. Ez utóbbihoz a következő kérdéseket tettük fel. Milyen komponensek cserélnek helyet egymással és milyen gyakran? Milyen artikulációs, akusztikai és/vagy percepciós kapcsolat mutatható ki a helyet cserélő komponensek között? Az egymással helyet cserélő komponensek milyen helyzetet foglalnak el a szóalakban és milyen távolságra vannak egymástól? Mi a szerepe a felcserélődő komponensek közvetlen és távolabbi környezetének? Milyen egyéb, nem nyelvi eredetű tényezők működhetnek közre a metatézis létrejöttében?

*

Adataink osztályozásának a megkezdése előtt etimológiai háttérük és alakitási sajátosságuk megismerésével kellett foglalkoznunk. Ez utóbbival kapcsolatban hamar kiderült: a vizsgálandó jelenség az esetek nagy többségében egységnek tekinthető *tó morféma* kb. n. valósul meg, s csak igen ritkán összetett szó tagjai, *tó* és *képző* vagy *tó* és *rag* viszonyában. Ebből a tényből máris levonható egy következtetés, nevezetesen, hogy egyetlen morféman belül *hajlamosa* *bbak* a beszédhangok az egymással való helycserére, mint két morféma között.

Az etimológiai háttér felderítése már több nehézséggel járt, hiszen adatainknak egy része ismeretlen eredetű valódi tájszó. Ebben a munkában elsősorban a TESz.-t vettük alapul. Állásfoglalását általában elfogadtuk vagy legalábbis adottak tekintettük, hiszen önálló etimológiai kutatásra több okból sem vállalkozhattunk. Adataink többségét a TESz. segítségével értékelni tudtuk. Ha mégsem, akkor esetleg segített az EtSz. vagy az ÉKsz. etimológiai utalásrendszere. Előfordult az is, hogy adataink etimológiája (pl. egyes német, latin eredetű szavak esetében) nyilvánvaló volt, ilyenkor ezeket magunk minősítettük. De maradtak olyan adatok is, amelyeknek eredetéről semmit sem sikerült kiderítenünk. Az ilyeneket sem rekesztettük ki példánk közül, csupán számoltunk azzal, hogy esetükben a jelenség létrejöttének okait kutatva az etimológiai okról eleve le kell mondanunk.

Adataink között sok a hangfestő-hangutánzó szó, de meglepően sok a tisztai etimológiájú jövevényszó is. Ez utóbbiak, de még az előbbieket esetében is azt tapasztaltuk, hogy a nyelvjáráások őrzik inkább az archaikusabb (*szökcse, tereh*) formákat, és a köznyelvben található az újabbak (*szöcske, teher*). Ez alól igazában csak az *agronómus*, *kriminális*, *konskribál*-féle, újonnan vagy viszonylag újonnan bekerült idegen szavak kivételek. Mivel adataink az ÚMTsz. szótári természetéből kifolyólag „kny. szóalak/nyj. szóalak”-típusú oppozíciók formájában álltak rendelkezésünkre, anyagkezelésünk, -feltárásunk és -elemzésünk szükségképpen csak leíró szempontú lehet. A kny. *szöcske/nyj. szökcse* adat tehát például akkor is csak a *csk/kcs* metatézis példája lehet számunkra, ha tudjuk és számon is tartjuk, hogy itt történetileg a helycsere iránya fordított, *kcs* > *csk* volt. Mert amennyire fontos és szükséges, hogy adataink vizsgálata közben etimológiai és szótörténeti ismereteinket hasznosítsuk, annyira zavart keltő lenne, ha anyagunk homogén

egységként való kezeléséről ezek miatt az olykor eléggé hézagos történeti ismeretek miatt lemondanánk.

Az adatoknak már az osztályozást előkészítő áttekintése közben kitűnt, hogy anyagunkra nem elegendő a hangátvetés eddigi értelmezése, és nem tartjuk megfelelőnek magát a megnevezést sem. Adatainkban ugyanis nemcsak két beszédhang ($b-g/g-b$: *bögre/göbre*), hanem két hangtulajdonság ($b-t/p-d$: *sublót/suplód*), továbbá beszédhangcsoport és egyes beszédhang ($r-mb/mb-r$: *dorombol/domborol*) között is előfordul helycsere. Ezek esetében összefoglalóan két fonológiai komponens helycserejéről fogunk beszélni. Vannak továbbá olyan adatok is, amelyekben egy vagy több fonológiai komponens átvetődik a hangorban, de helycsere nem történik ($s \rightarrow$: *skorpió/korspió*; $k-g-f/g-f-k$: *kuglóf/guflók*). Ezekkel kapcsolatban fonológiai komponensek elmozdulását kell regisztrálnunk.

Mivel a felsorolt esetek alapján pontosabbá kell tennünk a hangátvetés fogalmának meghatározását, el szeretnénk vetni magát a hangátvetés terminust. Idegen szó volta ellenére megfelelőbbnek látszik a metatézis terminus, amely csak az átvetődésre utal, függetlenül attól, hogy az milyen összetettségu fonológiai komponens(ek) vonatkozásában következik be, helycserevel vagy anélkül.

Az osztályozást előkészítő munka során feltűnt az is, hogy meglehetősen nagyszámú szembenállás esetében a nyj. oldalon a helycsere minőségi változással jár együtt, mégpedig vagy csak az egyik, vagy csak a másik, vagy mindkét érintett komponens hangminőségbeli változásával (pl. *ml/lym*: *zsemle/zselyme*; *jb/br*: *lajbi/lábri*; *bzs/sp*: *habzol/haspol*). Még több esetben tapasztaltuk, hogy a kny. szóalakkal szembenálló, metatézist mutató nyj. szóalakkal hangminőségbeli változást mutató alakváltozata(i) is van(nak) (pl. a $d-p/p-d$: *térdepel/tépedül* mellett még *térbetöl*, *térbeköl*, *térvetyül* változatok is). Az ezekben feltárható minőségi változások nem feltétlen velejároi a metatézisnek, de függhetnek is tőle: lehetnek a metatézises forma hangalaki továbbfejlődésének az eredményei (pl. a nyj. *göbre döbre* változatában a $g > d$ változás valószínűleg az előképzett δ hatására következett be; e változatnak a beszédképzés szempontjából az az előnye az eredeti hangsorral szemben, hogy egyneműbb, hiszen kizárólag előképzett hangok alkotják. A *továbbabb* változatában pedig alighanem a hangsorvégi hosszú zöngés msh hasonító hatását kell feltennünk). Ennek értelmében, ahol példánk közül a *térdepel/tépedül*-féle, a közvetlen szembenállást képviselő metatézises forma hiányzik, azt kell feltennünk, hogy ez kiveszett vagy — sajnos ezzel is számolnunk kell — az ÚMTsz. anyagából hiányzik. Azt sem szabad azonban kizárnunk, hogy az érintett adatban csakis olyan metatézis ment végbe, amellyel együtt a fonológiai komponensek, illetőleg azok valamelyike minőségi változáson estek, illetőleg esett át. A *retesz/recet* szembenállást látva például feltehetünk ugyan egy *retesz/reszet* előzményt, de regisztrálnunk csakis a dokumentálható metatézist szabad, hiszen megvoltage teljes biztonsággal következtetnünk más felépítése, terjedelme és szintaktikai szerepe miatt még az adataink között meglévő *retesz/reszetel* szembenállásból sem lehet. Gyakorlati elemző munkánkban és adatközlésünkben tehát főváltozatnak — ha rendelkezünk vele — mindig a metatézist közvetlenül szemléltető, a komponensekben hangminőségbeli változást nem mutató példát tekintjük, s az esetleges egyéb változato(ka)t zárójelben adjuk meg a főváltozat után: *térdepel|tépedül*

(*térbetől, térbekől, térvetyül*). Amikor azonban e főváltozat hiányzik, a minőségileg eltérő komponens(ek)e)t mutató változatokat (amilyen pl. a *retesz/recet*) önálló típusnak tekintjük.

Az elmondottakból megokoltnak látszik, hogy adatainkat Deme tartalmi szempontú rendszerezésétől eltérően, formális szempontok alapján rendezzük, bízva abban, hogy az adatok közötti tartalmi összefüggések igazolni fogják rendszerezésünk jogosultságát.

Mint főntebb már utaltunk rá, anyagunkat két nagy részre bontjuk aszerint, hogy az adatokban helycsere történik-e (I.), vagy csak elmozdulás (II.). Az első (I.) rész három (A, B, C) kategóriára tagolódik a helycsereben részt vevő komponensek terjedelme szerint (hangtulajdonságok, beszédhangok, hangcsoportok).

A hangtulajdonságok helycserejét illusztráló adatok kategóriáját (A) aszerint osztottuk két csoportra, hogy 1. korrelatív hangtulajdonságok (zöngésség/zöngétlenség, illetőleg hosszúság/rövidség) vagy 2. nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmódjegyek) helycserejéről van-e az illusztráló példákban szó. A beszédhangok kategóriájában (B) viszont attól függően osztottuk két csoportra anyagunkat, hogy a metatézisben érintett hangok szomszédosak (1.) vagy nem szomszédosak (2.).

A szomszédos és nem szomszédos beszédhangok közötti metatézis példái között aszerint is különbséget tettünk, hogy a metatézisben részt vevő hangok változnak-e minőségileg vagy nem. A minőségi változást mutatók körében további osztályozási szempont volt a változás által érintett komponensek száma, illetőleg sorrendje.

A hangcsoportok metatéziseit magában foglaló kategória (C) msh-kapcsolat és egyes msh helycserejére szolgáltat példákat, amelyeket a msh-kapcsolatnak és az egyes msh-nak a hangsoron belüli sorrendje tekintetében lehet két különböző részre osztani.

Adataink második (II.) része, amely a fonológiai komponensek elmozdulásának példáit foglalja magában, attól függően tagolódik újabb két részre, hogy a hangsoron belül egyetlen beszédhang mozdul-e el (1.) vagy pedig két, esetleg több beszédhang (2.). Ezen túl az első csoportban figyelmet érdemel még az elmozdulás iránya (a hangsor vége vagy a hangsor eleje felé), a másodikban pedig az elmozduló msh-k száma, valamint a minőségi változás, illetőleg annak hiánya az elmozduló msh-k vonatkozásában.

Az így kialakult nagyobb kategóriákon és csoportokon belül az adatok fonetikai-fonológiai szempontú elrendezéséből adódtak azok a típusok, amelyek alapul szolgálnak a tartalmi elemzéshez. E típusok elkülönítésére decimális számokat alkalmazunk. (Megjegyezzük, hogy a msh-k osztályozásában és a rájuk vonatkozó terminológiában konvencióból átvesszük az MMNyR Deme Lászlótól származó hangtani fejezetének gyakorlatát.⁶ (Ez többek között azt jelenti, hogy bár véleményünk szerint a *ty* és a *gy* artikulációs és akusztikai természete, valamint rendszerösszefüggései szerint affrikáta, adatfelsorolásainkban és értékeléseinkben a zárhangok között tartjuk őket számon.)

⁶ A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1961–1962. I. 76–82, 91–93.

Az adatrendezés során az értelmezés megkönnyítése céljából minden egyes adat esetében kísérletet tettünk a metatézist előidéző ok vagy okok tisztázására, hasonlóan korábbi, a msh-kapcsolódások vizsgálatában alkalmazott eljárásunkhoz.⁷

A leírásban a metatézisben részt vevő beszédhangokat az ábécé nagybetűivel jelöljük, így próbálván a metatézis típusait egységes képlettel ábrázolni. Az AB/BA jelölés tehát például azt jelenti, hogy a kny. szóalakban levő szomszédos msh-k sorrendje a nyj. változatban megfordul: *ck/kc (lapocka/lapokca)*. Az A—B/B—A jelölés viszont azt, hogy a nyj. változatban a metatézis a kny. forma két nem szomszédos msh-ja között jön létre: *b—r/r—b (bögre/göbre)*. Ha a metatézist minőségi változás kíséri, ezt a nagybetűk mellett a görög ábécé betűiből választott indexekkel jelöljük. Fonetikai-fonológiai megfontolások alapján négy index használata látszik szükségesnek. Ezek a következők: α -val jelöljük azokat az eseteket, amelyekben a nyj. szóalakban levő valamely vagy mindkét beszédhang korrelatív megkülönböztető jegyben tér el a kny. forma megfelelő beszédhangjától, közös képviselőjük egy archifonéma. A magyar msh-rendszerben két ilyen sajátság van, a zöngés/zöngétlen és a rövid/hosszú oppozícióban kifejeződő korreláció. A képzésmódban történt változást β -val, a képzéshelyben való eltérést γ -val jelöljük. S végül δ indexet kapnak a képzésmódban és képzéshelyben egyaránt eltérő beszédhangok.

Az adatok közlésének technikai megoldásaiban eléggé erősen ragaszkodtunk azokhoz, amelyeket korábban B. Lőrinczy Éva az ugyancsak az ŰMTsz.-ből vett anyagra épített munkájában kialakított.⁸ Így például a metatézisek konkrét nyelvi adatait és a rájuk vonatkozó elemzéseket képletszerű ábrázolásokkal vezetjük be, amelyekben megnevezzük az érintett msh-fajtákat. A zárhang, orrhang, pergő, réshang, laterális és affrikáta terminusokat olykor, főként a képletszerű ábrázolásokban rövidített, tehát zárh, orrh, résh, lat, affr formában adjuk meg. Ha a típusokat bevezető képletszerű meghatározásban ugyanazon hangosztálynak két különböző egyede fordul elő, indexszerűen alkalmazott számokat használunk fel a megkülönböztetésükre, például: zárh₁ és zárh₂.

A főtebb bemutatott görög betűs indexeket, amelyek egy-egy nagyobb csoport jellemzésében segítségünkre voltak, az egyes típusok alacsonyabb szintjén tovább kellett bontanunk. Ehhez az artikulációs fonetika rövidített műszavait alkalmaztuk szögletes zárójelben, alsó indexként: [zöng] = zöngés, [ztlen] = zöngétlen, [pal] = palatális, [alv] = alveoláris, [hosz] = hosszú, [röv] = rövid stb.

Mivel az ŰMTsz. forrásaiban a *j* és *ly* feljegyzésében pontatlanságok vannak, mind a *j*-vel, mind a *ly*-nal írott hangot *r é s h a n g k é n t* vesszük számba. Az írásmódban megtartjuk ugyan a forrás írásmódját, de ilyenkor az *ly*-nal írott formák után zárójelben megadjuk a *j*-s írásmódot is. Például: *furulya [furuja]/[fujura]*. Az *ly*-nal írott hang *j* értékelésétől csak abban a néhány esetben térünk el, amikor a kny./nyj. szóalak között fennálló különbség egyértelműen utal az *l* (Deme jelölése szerint [*ly*]) háttérre. Az ilyen

⁷ Kassai Ilona – B. Lőrinczy Éva, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. NyK. 84: 244–257.

⁸ A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest 1979. Idevonatkozólag főként: 20 és kk.

hangot — az MMNyR gyakorlatát követve — lateráli sként értékeljük, noha egyébként ezzel a terminussal általában csak az *l*-t illetjük.

Az adatok felsorolásakor a kny. szóformát a helyesírási szabályoknak megfelelően írjuk le. Mivel azonban elemzéseinkben a kiejtésre építünk, szögletes zárójelben az igazodásokat tükröző formát is megadjuk. Például a *ps/sp* szembenállás adatai között: *opsit* [*opsit*]/*ospit*.

A metatézis tipológiája tehát anyagunk alapján a következő kategóriákban adható meg:

I. Két fonológiai komponens helycseréje

A) Hangtulajdonságok közötti metatézis: A—B/A_{index}—B_{index}

1. Korrelatív hangtulajdonságok (zöngéesség/zöngétlenség, ill. rövidség/hosszúság) helycseréje: A—B/A_α—B_α
2. Nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmódjegyek) cseréje

B) Beszédhangok közötti metatézis

1. Szomszédos beszédhangok közötti metatézis
 - 1.1. Az átvett beszédhangok minőségileg nem változnak: AB/BA
 - 1.1.1. Metatézis msh-k között
 - 1.1.2. Metatézis mgh és msh között
 - 1.1.2.1. Msh cserél helyet mgh-val
 - 1.1.2.2. Mgh cserél helyet msh-val
 - 1.2. Az átvett beszédhangok minőségileg változnak
 - 1.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: AB/B_{index}A
 - 1.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: AB/BA_{index}
 - 1.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: AB/B_{index}A_{index}
2. Nem szomszédos beszédhangok közötti metatézis
 - 2.1. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg nem változnak: A—B/B—A
 - 2.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak
 - 2.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: A—B/B_{index}—A
 - 2.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: A—B/B—A_{index}
 - 2.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: A—B/B_{index}—A_{index}

C) Msh-kapcsolat és egyes msh közötti metatézis

1. AB—C/C—AB
2. A—BC/BC—A

II. Fonológiai komponensek átvetődése

1. Egyetlen beszédhang vetődik át
 - 1.1. A hangsor vége felé: A→
 - 1.2. A hangsor eleje felé: ←A
2. Két vagy több beszédhang vetődik át
 - 2.1. Két msh vetődik át
 - 2.2. Három msh vetődik át
 - 2.2.1. Az elmozduló msh-k minőségileg nem változnak
 - 2.2.2. Az elmozduló msh-k valamelyike minőségileg változik

A tipológia részletezése előtt feltétlenül indokolt egy rövid fonetikai-fonológiai kitérő, ami világossá teszi a bevezetőben fő magyarázó elvnek megtett „gazdaságos hangsorépítés” fogalmát és lényegét.

A prágai iskola működése óta közismert, hogy a beszédhangok bizonyos tulajdonságok megléte, hiánya, illetőleg — ritkábban — fokozatai alapján szerveződnek rendszerré, tehát adott tulajdonság pozitív–negatív pólusát, illetőleg eltérő fokozatait képviselik egymással szemben. Mivel minden beszédhang több hangtulajdonságból épül fel, a rendszeren belüli viszonyuk az egy megkülönböztető jegyben való eltéréstől az egy megkülönböztető jegyben való azonosságig terjed. Az a hely, amely a beszédhangokat egymáshoz való viszonyuk alapján a hangrendszerben megilleti, meghatározza viselkedésüket a szintagmatikus tengelyen, amikor „lineárisan” sorokba rendeződnek. Minél kevesebb jegyben különböznek egymástól a beszédhangok, annál hasonlóbbak, és annál inkább azt a tendenciát mutatják, hogy a szintagmatikus tengelyen „taszítják” egymást. Az egyetlen közös jeggyel rendelkező, polárisan ellentétes minőséget képviselő beszédhangok pedig ellentéteességüknél fogva nem férnek meg egymás mellett, ezek is „taszítják” egymást. Leginkább azok a beszédhangok „vonzzák” egymást a hangsoron belül, amelyekben az azonos és az eltérő megkülönböztető jegyek aránya egyforma. Ez a megoldás mind a képzés, mind az észlelés szempontjából *g a z d a s á g o s*, mivel az azonos jegyek artikulációs energiamegtakarítást, az eltérő jegyek pedig kellő akusztikai elkülönülést biztosítanak a hangsor elemei számára.⁹

A metatézis elemzése — mint majd látni fogjuk — rámutat, hogy nem elegendő a helyet cserélő beszédhangokat kizárólag egymáshoz való viszonyukban szemlélni. Ha ezt tennénk, csakis egyirányú metatéziseket tudnánk magyarázni. A kétirányú metatézisek, például a $k-p/p-k$ és $p-k/k-p$ gyakorisága arra hívja fel a figyelmet, hogy fontos tényező az érintett beszédhangok közelebbi *k ö r n y e z e t e*, amely módosíthatja megkülönböztető jegyeik egymáshoz való viszonyát. A hatás olyan mértékű lehet, hogy egy önmagában tekintve gazdaságos msh-kapcsolat tagjai a környező beszédhangokkal való összeférhetlenségük miatt helyet cserélnek egymással, ezáltal megszűnik ugyan egymáshoz képesti gazdaságosságuk, de a képzés szempontjából egyneműbbé válik a *h a n g s o r e g é s z e*. Ez történik például a *ps* kapcsolattal a *kápsál* szóalak *káspál* változatában, amelyben a hangsor elején sorakozó nyílt hangok folytatásaként gazdaságosabb egy nyílt msh, mint egy zárt. A nem szomszédos metatézisekben a környező beszédhangokhoz való viszony még döntőbb.

I. Két fonológiai komponens helycseréje

Összesen 326 adatban, 204-féle szembenállásban fordul elő.

A) Hangtulajdonságok közötti metatézis: $A-B/A_{index}-B_{index}$

Ebbe a 18 adatot, s rajtuk 14 különböző szembenállást számláló kategóriába azok az esetek tartoznak, amelyekben két beszédhangnak csupán valamilyen tulajdonsága cserélődik fel. Felcserélődhetik például a msh-k zöngés/zöngétlen és hosszú/rövid jegye, vagyis annak a két korrelatív saját-

⁹ A fonetikai-fonológiai gazdaságosságról bővebben I. A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*. Bern é. n. [1955] 94–152; B. Lőrinczy Éva—Kassai Ilona: i. m. 249–250.

ságnak a megléte, illetőleg hiánya, melynek révén a msh-állományt a magyar nyelv megkészszerzi.

A korábbi elemzési gyakorlat idesorolta az úgynevezett palatális jegy cseréjét is, holott a palatális jelleg a magyarban nem korrelatív sajáttság, hanem bizonyos msh-k képzéshelyet tükröző belső szerkezeti jegye. Az *n* és az *ny* nem úgy áll szemben egymással, mint például a *p* és a *b* vagy a *t* és *tt*, hanem úgy, mint a *p* és a *t*. Ézért az adott kategórián belül a következő két csoportot különböztetjük meg:

1. Korrelatív hangtulajdonságok (zöngésség/zöngétlenség, ill. hosszúság/rövidség) helycseréje: $A-B/A\alpha-B\alpha$.

Összesen 14 adatban, 12-féle szembenállásban. Ebből:

1.1. kny. zöngés msh—zöngétlen msh/nyj. zöngétlen msh—zöngés msh: *b—t/p—d: sublót/suplód; d—k/t—g: drankal/tranga, vakondok/vakontag.*

Összesen 3 tömorfémában, amelyekben 2-féle szembenállás valósul meg. Bennük a hangszalagműködés cseréjét az motiválhatja, hogy az érintett msh-k fonológiailag közömbös zöngésségű beszédhangok szomszédságában állnak, amelyek nem erősítik fel ezeknek a msh-knak fonológiailag releváns zöngés, illetőleg zöngétlen jegyét. A nyj. szóalak mindhárom esetben gazdaságosabb a kny.-nél, mert a helycsere révén közelebb kerültek egymáshoz a fonológiailag releváns zöngétlenségű msh-k (*s—p* és *k—t*), ami egyneműbb, a képzés szempontjából kisebb erő kifejtést kívánó hangsort eredményez.

1.2. kny. hosszú v. rövid msh—rövid v. hosszú msh/nyj. rövid v. hosszú msh—hosszú v. rövid msh. Összesen 11 adatban, 10-féle szembenállásban. Ebből:

1.2.1. kny. hosszú msh—rövid msh/nyj. rövid msh—hosszú msh: *kk—s/k—ss: akkurátusan/akurátossan; ff—l/f—ll: kikuffelőroz/kikuffelőroz; ssz—d/sz—dd: bosszankolódik/boszankolóddik; ll—b/l—bb: meztélláb/meztélláb.*

Összesen 4 adatban, melyek mindegyikében más-más szembenállás valósul meg.

1.2.2. kny. rövid msh—hosszú msh/nyj. hosszú msh—rövid msh: *t—ll/tt—l: atilla/attila, motollára/mottólára; k—tty/kk—ty: sikattyú/sikattyú; g—ss/gg—s: agosság/aggóság; ny—tt/ny—t: hanyatt/hannyit; v—ll/vv—l: avalló/avvaló; l—nn/ll—n: szalonna/szallána.*

Összesen 7 adatban, amelyek közül kettőben ugyanaz a szembenállás (*t—ll/tt—l*) valósul meg, a többi ötben viszont más-más szembenállások kerülnek elének.

Mindkét csoportban találunk gazdaságos, gazdaságtalan és a gazdaságosság szempontjából közömbös eseteket egyaránt. Gazdaságos a helycsere, ha olyan hosszú msh-k rövidülnek meg, amelyek, megszakításos képzésűek lévén, kevésbé hajlamosak a nyúlásra (zárhangok, affrikáták), és a hosszúság olyan msh-kra megy át, amelyek folyamatos képzésűek lévén, kisebb erő kifejtéssel nyújthatók (réshangok, laterális). A gazdaságtalan esetekben a mondottak ellenkezője történik, mert jól nyújtható msh-k rövidülnek és kevésbé nyújthatók nyúlnak. A gazdaságosság szempontjából közömbös eseteket azok a példák szemléltetik, amelyekben két folyamatos képzésű msh cseréli ki hosszú, illetőleg rövid jegyét egymás között. A két csoport összesen 11 szembenállásából kettő gazdaságos (*akkurátusan/akurátossan, hanyatt/hannyit*), 3 közömbös (*kikuffelőroz/kikuffelőroz, avalló/avvaló, szalonna/szallána*) és 6 gazdaságtalan. Ez utóbbiak közül egyben (*meztélláb/meztélláb*) való-

színűleg morfológiai okkal magyarázható a gazdaságtalanabb megoldás, a többiben azonban semmiféle okot nem lehet megjelölni.

2. Nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmód-jegyek) cseréje.

Összesen 4 adatban, 2-féle szembenállásban. Mégpedig:

2.1. kny. palatális—nem palatális/nyj. nem palatális—palatális: *gy—n/*
g—ny: *egyenes/egenyes, megszegyenít/megszégenyít*.

Összesen 2 adatban, melyek mindegyikében ugyanaz a szembenállás valósul meg.

2.2. kny. nem palatális—palatális/nyj. palatális—nem palatális: *t—ny/*
ty—n: *csetenyé/csetyina, patkány/potykán*.

Itt is összesen 2 adatban, s mindkettőben ugyanazon szembenállás kerül elének.

Ha mármost a felsorolt 4 adatot együtt szemléljük, azt állapíthatjuk meg, hogy a nyj. szóalak egy esetben (*csetyina*) etimologikus, háromban pedig a hangsor kívánalmi szerint jött létre, de minden esetben gazdaságosabb a kny. megfelelőnél: benne ugyanis az egymás mellett sorakozó mgh-k és msh-k közötti képzési távolság kisebb.

B) Beszédhangok közötti metatézis

Összesen 300 adatban, amelyeken 182 különböző szembenállás valósul meg. Körükben elsősorban a *szomszédos* és a *nem szomszédos* hangok között végbemenő metatézisek csoportját kell egymástól elkülönítenünk, melyek közül az utóbbi számszerűségben messze maga mögött hagyja az előbbit. Hiszen míg az előbbi 68 adatot, s rajtuk 52-féle szembenállást számlál, az utóbbi 232 adatot, illetőleg 130-féle szembenállást foglal magába.

Részletezve:

1. Szomszédos beszédhangok közötti metatézis

Összesen 68 adatban 52-féle szembenállás. Ezek közül 54 adatban és 39-féle szembenállásban msh-k, 14 adat 12-féle szembenállásában pedig mgh és msh között történik a helycsere. Az idetartozó adatokat, illetőleg szembenállásokat két külön csoportba kell még sorolnunk aszerint, hogy a szembenállások nyj. oldalán a helycsere kívül valamilyen más, az adott beszédhangok minőségét érintő változás tapasztalható-e vagy nem.

Az adott kategórián belül tehát elsősorban az „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” és az „1.2. A helyet cserélő hangok minőségileg változnak” megnevezésű csoportokat kell számon tartanunk, amelyek a vizsgálódások további irányait meghatározzák.

1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak: AB/BA.

Összesen 55 adatban, 39-féle szembenállásban. Ebből:

1.1.1. Metatézis msh-k között:

1.1.1.1. kny. zár_h₁ + zár_h₂/nyj. zár_h₂ + zár_h₁: *kty/tyk*: *liktyát* [=lyuk-ját]/*litykát*.

1.1.1.2. kny. zár_h + orrh/nyj. orrh + zár_h: *dn/nd*: *lednek/lendek*; *gyny/nygy*: *köleshegynyí/köleshennyí*.

1.1.1.3. kny. zár_h + pergő/nyj. pergő + zár_h: *br/rb*: *zsébréses/zsérbélyes*; *tr/rt*: *fetrenge/ferteng*, *petrezselyem/pertezselyem*.

1.1.1.4. kny. zárh + résh/nyj. résh + zárh: *ps/sp: kápsál/káspál, obsit [opsit]/ospit, rabsic [rapsic]/raspic; dz/zd: bodza/bozda, madzag/mazdag; tyf|fty: kotyfol/koftyol; ksz|szk: suviksz/suviszk (suwick), vikszolni/viszkolni (bickóni).*

1.1.1.5. kny. zárh + affr/nyj. affr + zárh: *kcs|csk: gyerekce/gyerecske, pakcsa/pacska, faragcsál [farakcsál]/faracskál, hágcsó [hákcsó]/hácskó, rágcsál [rákcsál]/rácskál.*

1.1.1.6. kny. orrh + résh/résh + orrh: *mzs|zsm: összekarimzsol/összekarizsmol (összekarismál); mly [mj]/lym [jm]: semlyék [semjék]/selymék [sejmék].*

1.1.1.7. kny. pergő + zárh/nyj. zárh + pergő: *rb|br: árboc/ábroc, surbankó/subrankó; rt|tr: círtos/citros; rg|gr: pergamen/pagramin.*

1.1.1.8. kny. pergő + résh/nyj. résh + pergő: *rsz|szr: erszény/eszrény; rj|jr: varjátor [=variátor]/vajrátor.*

1.1.1.9. kny. résh + zárh/nyj. zárh + résh: *szk|ksz: maszk/maksz, viasz/viaksz (viakc); zd|dz: zsványozdi/zsványodzi; sp|ps: lepedve/lepedve, teped/teped; sk|ks: laska/laksa, páskum/páksom.*

1.1.1.10. kny. résh + lat/nyj. lat + résh: *hl|lh: megoldodik/megoldódik.*

1.1.1.11. kny. lat + zárh/nyj. zárh + lat: *ld|dl: megoldul/megódlul; lk|kl: ülkő/üklő.*

1.1.1.12. kny. lat + orrh/nyj. orrh + lat: *lm|ml: elme/emle.*

1.1.1.13. kny. affr + zárh/nyj. zárh + affr: *ck|kc: lapocka/lapocka; csk|kcs: szöcske/szöcskü.*

Összesen 40 adatban, amelyek közül 34-ben tőmorféma bizonyos msh-i között tapasztalható metatézis, 5-ben tőmorféma és képző határán (valamennyi a *kcs|csk* szembenállás példája), 1-ben pedig tőmorféma és birtokos személyrag találkozásánál (*kty|tyk: líktyát [=lyukját]/litykát*). A 40 adaton 27-féle szembenállás valósul meg. A legtöbb adatot, 8-at a kny. zárh + résh/nyj. résh + zárh típus számlál, 7-et pedig ennek a fordítottja, a kny. résh + zárh/nyj. zárh + résh. Utánuk sorrendben a kny. zárh + affr/nyj. affr + zárh típus következik azzal az 5 adattal, amelyekben — mint fentebb említettük — a hangátvetés tőmorféma és képző határán jelentkeznek. A többi típus mindegyike 5-nél kevesebb adatban jelentkezik, van közöttük 3 olyan is, amely csak egyben.

Ezek közül való az az egyetlen szembenállás, a *kty|tyk* is, amelyben a msh-k helyeseréje azonos hangosztályba tartozó msh-k között megy végbe. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *ty*-t csak a MMNyR alapján, annak eljárását automatikusan magunkévá téve tekintjük zárhangnak (l. fentebb: 51), akkor tulajdonképpen azt kell megállapítanunk, hogy a fentebb bemutatott szembenállás-típusokból hiányoznak az azonos hangosztályba tartozó msh-k közötti helyesere esetei. Ez újabb bizonyítéka annak a szabályszerűségnek, hogy — amint az B. Lőrinczy könyvéből (pl. Összefoglalás, 469–471) kiderült — az azonos hangosztályba tartozó fonémák szintagmatikusan nemigen kapcsolódnak egymással.

A metatézisben mindegyik hangosztály képviselteti magát, de összes lehetséges kombinációjuk nem fordul elő. A 30 lehetséges kombinációból — eleve leszámítva az azonos hangosztályba tartozó beszédhangok kombinációit — 13-féle található meg. Ezekben azt látjuk, hogy a réshangok, az affri-

káták és a likvidák (pergő és laterális) az első helyről a másodikra, a nazálisok és a zárhangok viszont — éppen megfordítva — a másodikról az elsőre törek-
szenek.

Ha mármost az adatokat aszerint osztályozzuk, hogy a bennük szem-
lélhető metatézis hátterében milyen előidéző okok kereshetők, a következő
eredményre jutunk: 17 adatban a fiziológiai gazdaságosságra való törekvés
működik közre a szomszédos msh-k helycseréjében. A többi 23 adatban más-
más ok a metatézis elsődleges elindítója. Ezek esetében a gazdaságossági elv
csak másodlagosan érvényesül, ha egyáltalán érvényesül. Ebből a szempontból
a 23 adat a következőképpen oszlik meg.

Előidéző ok	A metatézis		Az adatok összesen
	gazdaságos	nem gazdaságos	
Etimológia	4	2	6
Fiziológia	17	—	17
Idegen szói eredet	—	2	2
Morfológia	—	5	5
A hangsor felépítése	7	—	7
Ismeretlen	—	3	3
Az adatok összesen	28	12	40

A metatézis eseteinek mintegy háromnegyede tehát gazdaságos, még
akkor is, ha az ok elsősorban nem a gazdaságosság, hanem egyéb.

A hangsorban elfoglalt pozíciójukat tekintve: a 40 adatból 37-ben
a hangsor belsejében levő szomszédos msh-k cserélnek helyet, s csak 3-ban
hangsorvégiek. A hangsor elején nem találunk metatézist, mégpedig nemcsak
azért, mert ebben a helyzetben a msh-kapcsolatok rendkívül ritkák, hanem
azért sem, mert a meglévő kapcsolatok elemeinek a sorrendje megfelel a gaz-
daságosság elvének.

A hangsor belsejében helyet cserélő msh-kat közrevező mgh-k 16 adat-
ban azonosak, 12-ben hasonlóak, és csak 9-ben eltérőek. A fiziológiai ok leg-
többször az azonos és a hasonló mgh-ktől közrevett msh-kapcsolatokban
jelentkezik, a hangsor hatása pedig az eltérő mgh-kat mutató környezetben.
Ez érthető. Arról van ugyanis szó, hogy azonos mgh-k környezetében a közre-
vett szomszédos msh-k egymáshoz való viszonya (egyezések, eltérések) jobban
előtűnik, mint eltérő környezetben, ahol a megelőző és a követő mgh-k eltérő
volta miatt nincs kényszer a mgh képzési konfigurációjának fenntartására
a közbeékelődő msh-k képzése folyamán.

1.1.2. Metatézis mgh és msh között

1.1.2.1. Msh cserél helyet mgh-val

1.1.2.1.1. kny. pergő + V/nyj. V + pergő: ra/ar: krasnyog/karsnyog;
ri/ir: kriminális/kirminális; ru/ur: sprudlizó/spurdlizó.

1.1.2.1.2. kny. résh + V/nyj. V + résh: *za/iz: zamat/izmat; sá/ás: sápitozik/áspitozik; se/es: selejtes/eslejtes.*

Összesen 6 adatban, melyek mindegyikén más-más szembenállás valósul meg.

1.1.2.2. Mgh cserél helyet msh-val

1.1.2.2.1. kny. V + orrh/nyj. orrh + V: *im/mi: karizmál/karmizsál.*

1.1.2.2.2. kny. V + pergő/nyj. pergő + V: *ar/ra: kvartyog/kratyog; ir/re: irányozni/reányozni; ir/ri: birsalma/brisola, irtókapa/ritukapa; or/ro: bors/bros, forsdeszka/frosdeszka.*

1.1.2.2.3. kny. V + résh/nyj. résh + V: *áj/já: kombájn/kobján.*

Összesen 8 adatban, amelyekben 6-féle szembenállás fordul elő. Legtöbb példát a kny. V + pergő/nyj. pergő + V típus nyújtja: a 8 adatból 7-ben ide tartozó metatézist találunk.

Együtt szemlélve most már azokat a metatéziseket, melyek esetében msh cserél helyet mgh-val, illetőleg mgh msh-val, azt tapasztaljuk, hogy az összesen 14 adatból 9-ben a nyj. szóalak megfelel a gazdaságosság elvének. Közülük 8-ban a metatézist előidéző ok a hangsorban, a környező hangokban kereshető, hiszen önmagában véve egy msh + mgh, illetőleg egy mgh + msh sorozat a gazdaságosság szempontjából meglehetősen közömbös. Egy esetben (*kombájn/kobján*) a szó idegen volta, s a benne előforduló ritka hangsorvégi msh-kapcsolat a metatézis elindítója. A fennmaradó 5 adatban a nyj. változat ellentmond a gazdaságosság elvének, mert a kny. szóalakban szemlélhető, a magyar nyelvben gyakori nyíltszótagos hangsorszerkezettel vagy gazdaságos sorrendű msh-kapcsolattal szemben a nyj. szóalak torlódó msh-kat és mgh-kat tartalmaz, amelyeknek ráadásul nem is minden esetben gazdaságos a sorrendje. Közülük egy (*karmizsál*) talán az eredetibb állapotot őrzi, s a köznyelv hajtott végre metatézist a gazdaságossági elvnek megfelelően. Két esetben (*zamat/izmat, irányozni/reányozni*) esetleg az analógiát tehetjük fel okként. További két esetben (*sápitozik/áspitozik, selejtes/eslejtes*) pedig nem tudunk okot megjelölni.

Ha kissé visszatekintünk, azt tapasztaljuk, hogy az „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” elnevezésű csoporton belül a msh-k közötti metatézisre több adatunk van, és az ebbe a körbe tartozó szembenállások is lényegesen nagyobb változatosságot mutatnak, mint a most tárgyalt típusok, amelyek a mgh és msh helycseréit fogják össze. Fő magyarázó elvünk, a gazdaságos hangsorépítés ezt teljes mértékben érthetővé teszi, hiszen a mgh és a msh jól megfér egymás mellett, mivel mind a képzés, mind az észlelés tekintetében optimális mértékben térnek el egymástól. Ebből következik az a különbség is, hogy a mgh és a msh helycseréjét leggyakrabban a hangkörnyezet indukálja, míg a szomszédos msh-két egymáshoz való viszonyuk.

1.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak

Összesen 15 adatban, 14-féle szembenállásban. Ebből:

1.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: AB/BindexA

Az idetartozó adatok között van, amelyben korrelatív jegy módosul: AB/B_αA. Vannak, amelyekben a képzés módja vagy helye: AB/B_βA vagy AB/B_γA. És vannak, amelyekben a képzés helye és módja is más: AB/B_δA. Tehát:

1.2.1.1. AB/B α A: kny. orrh + zárh[ztlen]/nyj. zárh[zöng] + orrh: *nt/dn: gantár/gadnár*.

Itt megjegyzendőnek tartjuk, hogy Deme László szerint (i. m. 22) ebben az adatban nem hangátvetés történt, hanem — mivel a bajor—osztrák-ból átkerült *gantner* nyomán a magyarban is van *gantnár* változat — hol az egyik, hol a másik *n* esett ki, s így került egymás mellé a *gantár* és *gadnár* forma. Magunk — bár Deme állítását nem tartjuk kizártnak — a hangátvetés lehetőségét fogadjuk el, ezért a *gantár/gadnár*-t nem rekesztettük ki adataink közül.

1.2.1.2. AB/B γ A: kny. pergő + zárh[*pal*]/nyj. zárh[*alv*] + pergő: *rgy/dr: szergyiafa/szedriafa*. — kny. résh + zárh[*pal*]/nyj. zárh[*alv*] + résh: *fty/tf: karafty/karatfa*.

1.2.1.3. AB/B δ A: kny. zárh + résh/nyj. lat + zárh: *kj/lk: fonákja/fonálka*. — kny. orrh + lat/nyj. résh + orrh: *ml/jm: sámlikarika/sájmikarika, zsemle/zselyme [zsejme]*.

Az idetartozó 6 adatban 5-féle szembenállás valósul meg, amelyek közül mindössze 1, a legutóbb bemutatott *ml/jm* lép fel 2 adatban; a többire csupán 1–1 adatunk van. E szembenállások közös jellemzője, hogy mind-egyikük ellentmond a fiziológiai gazdaságosságnak, s mintegy azzal szemben, egyéb okok (népetimológia, idegen eredet, szóferdítés stb.) következtében jön létre.

1.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: AB/BA_{index}

Az idetartozó adatok között vannak, amelyek a képzés módjában különböznek: AB/BA β ; amelyek a képzés helyében: AB/BA γ . Továbbá olyanok, amelyek mind a képzés helyében, mind módjában: AB/BA δ . Tehát:

1.2.2.1. AB/BA β : kny. résh + zárh/nyj. zárh + affr: *szk/kc: reszki-roz/rekciroz*. — kny. résh + orrh/nyj. orrh + affr: *sn/ncs: masni/máncsi*.

1.2.2.2. AB/BA γ : kny. orrh[*pal*] + résh/nyj. résh + orrh[*alv*]: *nyh/hn: dunyha/duhna*. — kny. lat[*pal*] + zárh/nyj. zárh + lat[*alv*]: *lyp/pl: selypén/seplén*.¹⁰

1.2.2.3. AB/BA δ : kny. résh + zárh/zárh + pergő: *jb/br: lajbi/lábri*. — kny. résh + zárh/nyj. zárh + lat: *jb/bl: lajbi/tábl*.

Az idetartozó 6 adatban, amelyek közül egy (*lajbi*) ismétlődik és 2 szembenállásnak is példája, 6-féle szembenállás valósul meg. A metatézist előidéző ok ezekben sem a gazdaságosság, hanem főként az idegen eredet. Az 1.2.1. csoportban felsoroltaktól abban mégis eltérnek, hogy közülük csupán egy (*duhna*) mond ellent a gazdaságosságnak, ez viszont etimológiailag eredetibb, mint a kny. oldalon álló szóalak.

1.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: AB/B_{index}A_{index}
Az idetartozó adatokban csupán korrelatív jegy módosul: AB/B α A α .
Tehát:

1.2.3.1. AB/B α A α : kny. zárh[zöng] + résh[zöng]/nyj. résh[ztlen] + zárh[ztlen]: *bzs/sp: habzsol/haspol*. — kny. zárh[ztlen] + résh[ztlen]/nyj. résh[zöng] + zárh[zöng]: *ks/zsg: kuksoljon/kuzsgójon*.

Az idetartozó 2 adatban 2-féle szembenállást találunk, melyek mind-egyike ellentmond a gazdaságosságnak, s a metatézist előidéző ok egyikben sem ismeretes.

¹⁰ Az adat lehetővé teszi, hogy a *ly*-t ebben az esetben — általános gyakorlatunktól eltérően (vö. 52) — ne réshangként, hanem a laterális palatális változataként értékeljük.

Az „1.2. A helyet cserélő hangok minőségileg változnak” megjelölésű csoportról tehát összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a minőségváltozás csak a legritkább esetben érinti mindkét msh-t, és hogy a metatézist előidéző ok nagyobb arányban (15-ből 8 adatban) hat a gazdaságosság ellen, mint a minőségi változást nem mutató szomszédos metatézisek esetében.

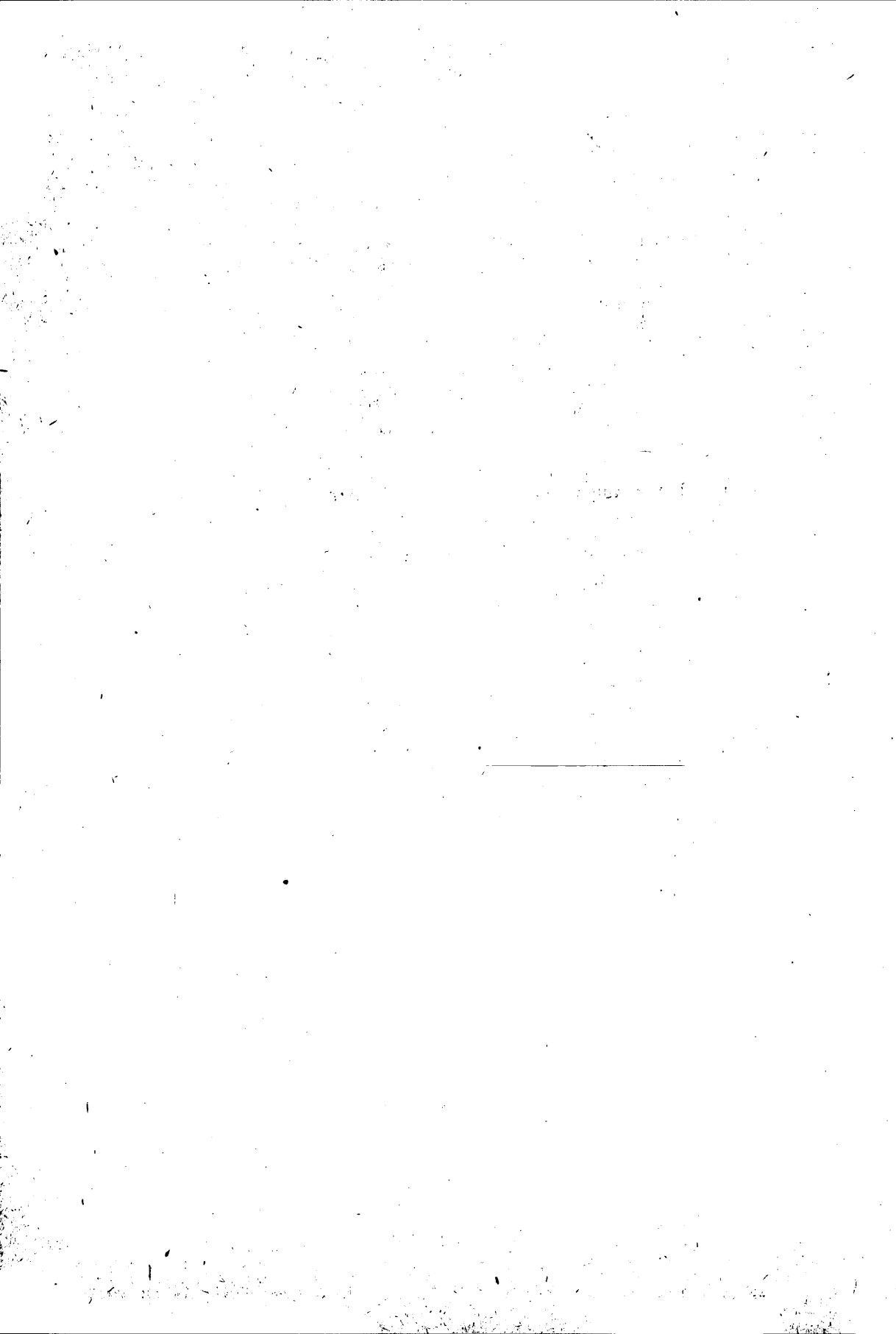
E csoportnak az előző, „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” megjelölésű csoporttal való összevetéséből az derül ki: gyakoribb jelenség, hogy a helyet cserélő hangok minőségüket megtartsák, mint az, hogy a helycserét az érintett hangok minőségi változásai kísérik. Az okok felől nézve az 1.1. csoportra a gazdaságosságra törekvés a jellemző, az 1.2. csoportra pedig inkább más természetű indítékok. S végül fontos különbség még, hogy az 1.1. csoportban túlnyomórészt azonos mgh-k környezetében megy végbe a közrevett msh-k helycseréje, az 1.2. csoportra viszont a hasonló és eltérő környezet a jellemző.

KASSAI ILONA—B. LÓRINCZY ÉVA

A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects

by ILONA KASSAI—ÉVA B. LÓRINCZY

The English summary will appear at the end of the second part of the article in the following issue.

A votják nyelv a 18. században

0. Egy 18. századi votják nyelvemlék c. cikkemben (NyK 85 : 311–320) bemutattam J. E. Fischer többnyelvű szójegyzékének votják anyagát, megadva a betűhív alakokat és fonetikai átírásukat is. Különböző okok miatt az átírás indoklására nem térhettem ki és a nyelvemlék analízisé is a később elvégzendő feladatok közé soroltam (uo. 312). E feladatok mostani elvégzése talán hozzásegít bennünket a 18. századi votják nyelv és rajta keresztül a votják nyelvtörténet alaposabb megismeréséhez.

1.1. A Fischer-féle kézirat rendelkezésünkre álló példánya latin betűkkel íródott, de mint látni fogjuk, nem zárhatjuk ki teljesen azt a lehetőséget, hogy az adatok eredetileg cirill betűkkel kerültek lejegyzésre. A ma közkeletű latin betűkön kívül Fischer használja az *f* betűt (de az *s-t* is), az *ä, ö, ü* betűkön pedig kettős ékezetet találunk (*a, ö, ü*). Mivel az *s* és *f* használatában semmilyen szabályszerűség nem fedezhető fel, ezeket egységesen *s*-sel írtam át, a kettős ékezetet pedig pontokkal helyettesítettem. A betűk hangértékének megállapításakor magukon a grafémákon kívül lehetőség szerint figyelembe vettem a többi 18. századi votják nyelvemlék és a mai nyelvjárások adatait, valamint a votják hangtörténet tanulságait. A hangérték nem mindig állapítható meg egyértelműen. Ennek oka a tájékozódásra használt adatok ellentmondásossága mellett a lejegyzés pontatlansága. A pontatlanság természetesen érthetővé válik, ha figyelembe vesszük a gyűjtés körülményeit és azt, hogy a 18. századig semmilyen votják írásbeliség nem létezett. A gyűjtés bizonyára tolmácsok közvetítésével történt (esetleg többszörös tolmácsolással) és az is lehetséges, hogy az anyagot (vagy egy részét) nem is Fischer gyűjtötte, hanem orosz pópák, hivatalnokok küldték be, kérdőívekre válaszolva. A kifejezetten hibás lejegyzések száma ennek ellenére viszonylag kicsi (kb. 20) és ezek is jobbra másolási vagy íráshibára vezethetők vissza. Mivel előző cikkemben ezeket mind feltüntettem, itt csak néhány példát sorolok fel: *anaj*¹ : *aunai* o : *annai* 'anya', *das* : *doss* o : *dass* 'tiz', *toléz* : *telés* o : *tolés* 'hold' (a kézirat más helyén *tolés* alak található), *vjlan* : *mjllon* o : *wjllyn* 'fent, magasan', *žit* : *dschid* (o : *dschit*) 'este' stb. Látható, hogy a hibákat könnyen összetéveszthető betűk (*a : o, o : e, w : m* stb.) okozzák.

A kéziratban használt betűk-hangértékét táblázatokban foglaltam össze. A táblázatokban a fent tárgyalt íráshibák már nem szerepelnek.

¹ Az első helyen áll a fonetikusán átírt alak, ezt követi a kéziratban szereplő eredeti forma, majd (szükség esetén) a korrigált alak.

1.2. Mássalhangzók

1.2.1. Mint a táblázatokból (l. 1. és 2. táblázat) kitűnik a *p, b, d, m, n* hangok jelölése a kéziratban teljesen egyértelmű, ezeket a hangokat Fischer mindig a nekik megfelelő betűkkel jelöli.

1. táblázat

Fischer betűinek és betűkapcsolatainak hangértéke

Mássalhangzók	
Betű	Hang
<i>b</i>	<i>b</i>
<i>(ch)</i>	<i>k)</i> ²
<i>ck</i>	<i>k, g</i>
<i>d</i>	<i>d</i>
<i>dd</i>	<i>d</i>
<i>dj</i>	<i>d</i>
<i>(ds)</i>	<i>š)</i>
<i>dsj</i>	<i>š</i>
<i>dsch</i>	<i>š, ž</i>
<i>(dt)</i>	<i>t)</i>
<i>g</i>	<i>g</i>
<i>gg</i>	<i>g</i>
<i>h</i>	<i>h</i>
<i>i</i>	<i>i</i>
<i>j</i>	<i>j</i>
<i>k</i>	<i>k</i>
<i>kw</i>	<i>kw</i>
<i>l</i>	<i>l, l̃</i>
<i>ll</i>	<i>l, l̃</i>
<i>m</i>	<i>m</i>
<i>n</i>	<i>n, ñ, η</i>
<i>nj</i>	<i>ñ</i>
<i>p</i>	<i>p</i>
<i>r</i>	<i>r</i>
<i>rr</i>	<i>r</i>
<i>s</i>	<i>s, z, š, ž, (š, ž)</i>
<i>ss</i>	<i>s, z, š, ž</i>
<i>sch</i>	<i>š, ž</i>
<i>t</i>	<i>t, t̃</i>
<i>tj</i>	<i>t̃</i>
<i>tsch</i>	<i>č, č̃</i>
<i>w</i>	<i>v</i>

²A kivételnek tekinthető esetek ()-ben vannak.

Többnyire a *t, k, g, l, r* hangokat is egyértelműen jelöli, ezeknél azonban szórványosan e hangok geminalizációjára utaló írásmódot találunk, tehát *t:dt, k:ck, g:gg, ck, l:ll, r:rr*, például: *žitazá: dschidásü 'este', taka: tackáh 'kos', jagmul'i: jackmul'i 'áfonya', nil: null 'leány', nij: nür 'orr' stb.* A votják hangtörténet, a mai nyelvjárások és a 18. századi nyelvemlékek tanúsága szerint a votjában nincsenek és nem is voltak gemináta mássalhangzók, így ezeket az eseteket a lejegyzés következtelenségének kell tulajdonítani.

A labiodentális *v* hangot Fischer mindig *w*-vel írja, de *w*-vel írja a szókezdő *kw*- mássalhangzó-csoportban levő bilabiális *w*-t is. (Megjegyzendő, hogy a mai votják irodalmi nyelvben a *kw*- *w*-jét *u*-val írják.)

2. táblázat

A votják hangok jelölése a kéziratban

Mássalhangzók	
Hang	Betű
<i>p</i>	<i>p</i>
<i>t</i>	<i>t</i> (<i>dt</i>)
<i>ṭ</i>	<i>t</i> , <i>tj</i>
<i>k</i>	<i>k</i> , (<i>ch</i> , <i>ck</i>)
<i>ḅ</i>	<i>b</i>
<i>ḍ</i>	<i>d</i>
<i>ḍ̣</i>	<i>d</i> , <i>dj</i> , <i>dd</i>
<i>g</i>	<i>g</i> , (<i>gg</i> , <i>ck</i>)
<i>v</i>	<i>w</i>
<i>(k)w</i>	<i>kw</i>
<i>s</i>	<i>s</i> , <i>ss</i>
<i>š</i>	<i>s</i> , <i>ss</i>
<i>ṣ̌</i>	<i>sch</i> , (<i>s</i>)
<i>z</i>	<i>s</i> (<i>ss</i>)
<i>ẓ</i>	<i>s</i> (<i>ss</i>)
<i>ž</i>	<i>sch</i> (<i>s</i>)
<i>j</i>	<i>i</i> , <i>j</i>
<i>č</i>	<i>tsch</i>
<i>č̣</i>	<i>tsch</i> , (<i>dsch</i>)
<i>ẓ̌</i>	<i>dsch</i>
<i>ẓ̣̌</i>	<i>dsch</i> , <i>dsj</i> , <i>ds</i>
<i>m</i>	<i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>
<i>ṇ</i>	<i>n</i> , <i>nj</i>
<i>ŋ</i>	<i>n</i>
<i>l</i>	<i>l</i> , <i>ll</i>
<i>ḷ</i>	<i>ll</i> , <i>l</i>
<i>r</i>	<i>r</i> (<i>rr</i>)

A *j* hangot szókezdő helyzetben *j*-vel, szóvégi helyzetben mindig *i*-vel írja a szerző. A szó belsejében váltakozik a kétféle írásmód, mássalhangzó után és intervokális helyzetben általában *j*-t, mássalhangzó előtti *i*-t találunk, pl. *kikjamäs*: *kikjamas* 'nyolc', *sojos*: *sojos* 'ök', *šajtan*: *scháitan* 'ördög'. Néhány esetben (*čabej*: *dschabè* 'búza', *čipej*: *tschipè* 'csuka', *pužej*: *puschè* 'szarvas') hiányzik a szóvégi *-j*. Mivel e szavak *-j* elemét képzőnek szokták tekinteni, lehetséges, hogy a Fischer-féle kéziratban, melynek anyagát 1730 körül gyűjtötték, a mai nyelvből ki nem mutatható képzőtlen alakok őrződtek meg. Megemlítendő, hogy két másik, 1775-ből, illetve 1786-ból származó nyelvemlékben a felsorolt szavak *-j*-vel szerepelnek (l. Tepl., Pam. 156, 244, 176, 245, 165, 371).

A *baŋ*: *ban* 'arc' szóban a mai nyelvjárási *bam* ~ *baŋ* megfelelés alapján lehet mediopalatális nazálist feltenni, bár elvileg azt sem lehet kizárni, hogy az *n* betű hangértéke ebben a szóban a 18. században *n* volt. Ez utóbbi feltevést azonban sem a 18. századi, sem a mai adatok nem támogatják.

1.2.2. A *t*, *d*, *n*, *l* hangok esetében a palatalizáltság jelölése a problematikus. A *t*, *d*, *n* jelöletlen maradt szó végén (pl. *kwat*: *kwat* 'hat', *kwín*: *kwín* 'három') és általában *i*, *e* előtt (pl. *diči*: *dütschi* 'róka', *nemäc atas*: *németsch-atäss* 'pulykakakas'). Ez utóbbi jelenség jól magyarázható, ha feltételezzük, hogy a votják szavakat eredetileg cirill betűkkel jegyezték le. Az oroszban ugyanis *i*, *e* előtt minden mássalhangzó palatalizált, tehát ezt a tulajdonságukat ilyen helyzetben nem kell külön jelölni. Az orosz hangtan, illetve helyesírás alapján magyarázhatók az olyan esetek is, mint *konj*: *koni* 'mókus'. Az oroszban palatális mássalhangzó után nem állhat *ti*, hanem csak *ui*, így a *konj* szót az orosz helyesírás alapján *кону* alakban jegyezhetette fel a gyűjtő, s ezt Fischer *koni*-nak írta át. A cirill betűs 18. századi nyelvélmélekből ki is mutatható a *кону* alak (l. Tepl., Pam. 165). A palatalizáltság jelölésére Fischer legtöbbször a *j* betűt használja fel (pl. *adami*: *adjämi* 'ember', *kuñan*: *kunjan* 'borjú'), illetve az *ä* és *ü* betűket (pl. *duč-arna*: *dütsch-árnä* 'vasárnap', *pinäl*: *pinäll* 'gyermek'). Ez utóbbiak a cirill *я* és *ю* átírásai lehetnek. Az *l* palatalizáltságát a kézirat nem jelöli. A több esetben is használt *-ll*-t (pl. *nül*: *nill* 'négy', *pülem*: *püllem* 'felhő' nem tekinthetjük az *l* jelének, mert a nem palatalizált *l* jelöléseként is előfordul.

1.2.3. Az affrikáták jelölését Fischer csak négy betű alkalmazásával (*tsch*, *dsch*) tudta megoldani. A zöngétlen és zöngés affrikáták elkülönítése általában megbízható, de néhány hibás lejegyzés is akad (pl.: *pokči*: *pógdschi* o: *poktschi*, vö. a kézirat más helyén *pochtsch* 'kicsi'). Nem feltétlenül hibás lejegyzés eredménye a *čabej*: *dschabè* 'búza' alak. Bár sem más 18. századi nyelvélmélekekben, sem a mai nyelvjárásokban nem fordul elő zöngés szókezdő affrikátával ez a szó, mégsem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy ebben az esetben a szóbelseji *b* hatására a *č* zöngésült. A palatális (*č*, *ž*) és kakumínális (*č*, *ž*) affrikátákat általában ugyanazokkal a betűkombinációkkal jelöli, a *ž* (*ž*) esetében azonban a következő szavakban a palatalizáltság jelölve van: *žázek*: *dsjäsék* 'lúd', *žus*: *dsjuss* 'pad'.

1.2.4. A hat tagból álló votják szibiláns-rendszer (*s*, *z*, *š*, *ž*, *š*, *ž*) jelölése a német anyanyelvű Fischer számára több ponton is megoldhatatlannak bizonyult. A zöngések és zöngétlenek megkülönböztetését egyáltalán nem tudta megoldani, bizonyára nem is tartotta fontosnak. Az *š*, *ž* palatalizáltságának jelölésére is csak néhány esetben került sor: *čukaža*: *tschukasä* 'holnap', *šor*: *ssör* 'nyest', *uksö*: *uksö* 'pézn'. Az *ä* valószínűleg cirill *я*, az *ö* pedig talán cirill *ë* (? *bo*) átírása. Fischer anyagának feltételezett cirill eredetijében az *š*, *ž* palatalizáltságát *u*, *e* előtt természetesen külön nem jelölték és így az *ss* betűkapcsolatot használja. A kétféle jelölési mód szabályosságot nem mutat, az *s* általában szókezdő és szóbelseji helyzetben fordul elő, az *ss* pedig szóvégén. Az *š*, *ž*-t Fischer egységesen *sch*-val jelöli, néhány esetben azonban *s*-sel: *ar čož*: *artschos* 'egy évnyi idő', *gošti*: *gösti* 'irt', *käšno*: *ksno* 'asszony', *štan*: *stan* 'nadrág', *varkäšno*: *wärksno* 'szolgálólány'. Ezek közül az első hibás lejegyzés, a többi írásmódja a német helyesírásra és fonotaxisra vezethető vissza.

1.2.5. Néhány szó végén a kéziratban teljesen indokolatlanul *-h*-t találunk: *korka*: *korkäh* 'ház', *luo*: *luöh* 'homok', *taka*: *tackäh* 'kos' stb. A *h* betű használata az ilyen esetekben nem magyarázható. A votjában nincs és soha nem is volt *h* fonéma.

1.3. Magánhangzók

1.3.1. Megjegyzendő, hogy a 4. táblázatban felsorolt hangok nem mind fonémák, illetve nem minden mai nyelvjárásban található meg. Az *ä* és az *é* az *a* és *e* allofónja palatális mássalhangzók között. Az *ä* a legtöbb nyelvjárásban az *e* szóvégi allofónja, egyes peremnyelvjárásokban azonban önálló fonéma. Az *ê* és *ó*, illetve az *î* ~ *ï* ~ *ê* ugyanannak a fonémának nyelvjárási változatai, a mai nyelvjárásokban a sorok egyik tagja van meg (pl. *e* és *î*, *e* és *ê*, *ó* és *ê* stb.). Az *ü* a nyelvjárások nagyobb részéből teljesen hiányzik, másokban az *u* allofónja palatális mássalhangzók között, ismét másokban önálló fonéma.

A 3. táblázat első látásra azt a benyomást keltheti, hogy Fischernél a magánhangzók jelölésében teljes összevisszaság uralkodik. Már a 4. táblázat világosabb képet mutat, alaposabb vizsgálattal az is kideríthető, hogy a ma is minden votják nyelvjárásban megtalálható öt alapmagánhangzó (*a*, *o*, *e*, *u*, *i*) jelölése általában következetesen és egyértelműen a nekik megfelelő betűkkel történik. Itt az alábbi kivételek fordulnak elő:

3. táblázat

Fischer betűinek és betűkapcsolatainak hangértéke

Magánhangzók	
Betű	Hang
<i>a</i>	<i>a</i> , <i>â</i> , (<i>ä</i>)
<i>ä</i>	<i>a</i> , <i>ä</i> , <i>ä</i>
<i>o</i>	<i>o</i> , <i>ô</i>
<i>ô</i>	<i>o</i> , <i>ô</i> / <i>e</i> ³
<i>e</i>	<i>e</i> , <i>ê</i> , <i>e</i> / <i>ê</i> , <i>ê</i>
<i>ie</i>	<i>e</i>
<i>u</i>	<i>u</i> , <i>ü</i> ?, <i>ó</i> / <i>e</i> , <i>ê</i>
<i>ü</i>	<i>î</i> , <i>ü</i> , <i>e</i> , (<i>e</i>)
<i>y</i>	<i>î</i>
<i>ui</i>	<i>î</i>
<i>i</i>	<i>i</i> , <i>j</i> , <i>ï</i> , <i>e</i> , (<i>é</i>)

³ Az *ô/e* jelölési mód arra utal, hogy az adat olvasata nem egyértelmű.

(1) Az *a* hang *ä*-val való jelölése többnyire azzal magyarázható, hogy az eredeti, feltehetőleg cirill írású szövegben я betű állt a megelőző mássalhangzó palatalizáltságának jelölésére, s ezt Fischer elég következetesen *ä* (*jä*)-vel írta át, pl. *pinäl*: *pinäll* 'gyermek'. Nem indokolt és nem magyarázható az *ä* betű használata az alábbi szavakban: *azlan*: *aslän* 'előre', *berlan*: *berlän* 'hátra', *en vera*: *inwerä* 'ne beszélj', *veranä*: *weräne* 'beszélni'.

(2) Két esetben (*nän*: *njän* 'kenyér', *žäzek*: *djäsek* 'lúd') az *ä* betűnek *ä* hangértéket tulajdoníthatunk.

(3) Az *e* fonéma szóvégi *ä* allofónját a kézirat általában *ä*-vel jelöli (pl.: *čukazä*: *tšuckasä* 'holnap', *so silä*: *so süllä* 'ő áll' stb.) és csak kivételesen *a*-val: *tunnä*: *tünna* 'ma'.

(4) Az *o* fonémát két esetben (*šor*: *šsör* 'nyest', *ukšo*: *uksö* 'pénz') *ô*-vel írja. Az *ô* betű itt nem az *o* minőségének változását, hanem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelzi.

4. táblázat

A votják hangok jelölése a kéziratban

Magánhangzók	
Hang	Betű
a	a, ā
ā	ā, (a)
o	o, (ō)
e	e, ü, i
ó	ō, (u)
e	e, (ie), (ü)
i	i
u	u
i	i, ü, y, ui
i	i)
ü	ü, u
i	i
	a, o, e, u

(5) A *pel'*: *piell* 'fűl', *sapek*: *sapièk* 'csizma' szavakban az *e* jelölésére alkalmazott *ie* és az *én vera*: *inwerä* 'ne beszélj' alakban használt *i* talán az *e*-nek zártabb, *i*-be hajló kiejtésére utal. Szórványos nyelvjárási *e* ~ *i* váltokozás nem ismeretlen jelenség a votjákban (vö. Wichm., Vok. 54). De az *e*-nek *ü*-vel való jelölése (*erval*: *ürwal* 'kanca') csak téves lejegyzéssel magyarázható.

(6) Az *ü* hang mindössze három esetben következtethető ki: *düč* (*murt*): *djutsch-murt* 'orosz (ember)', *düč-arnä*: *dütsch-árnä* 'vasárnap (tkp. orosz ünnep)', *düj(ä)*: *düj* 'teve'. Ezek közül az első két szóban mai nyelvjárási adatok alapján feltételezhetjük az *u* fonéma *ü*-ként történő realizálódását, a Fischer által használt betűk (*ju, ü*) nem utalnak erre egyértelműen. Lehetséges, hogy csak a szókezdő mássalhangzó palatalizáltságát jelzik. A harmadik szó esetében az *ü* megléte nem kétséges.

1.3.2. A két középső magánhangzó és változataik (*e* ~ *ó*, *i* ~ *î* ~ *â*) jelölése meglehetősen tarka képet mutat. Írásukat bizonyos kitapintható tendenciák mellett is a következtelenség jellemzi.

Az *e* ~ *ó* egy fonéma nyelvjárási variánsai, oly módon, hogy a központi nyelvjárások és az irodalmi nyelv *e*-jének a peremnyelvjárásokban *ó* felel meg.

5. táblázat

Az *e* ~ *ó* fonéma jelölése

Betű	Az előfordulások száma
e	10
ü	5
ö	2
i	1
u	1
Összesen	19

Az adatok első lejegyzésekor (feltehetőleg) használt cirill ábécében nincs az $e \sim \acute{o}$ lejegyzésére alkalmas betű és a (valószínűleg) nem votják anyanyelvű gyűjtő nem is érzékelhette pontosan az \acute{o} nyelvéből hiányzó hangot. Így nem meglepő, hogy többféle betűt is használt az $e \sim \acute{o}$ leírására, s a tarkaság az adatok latin betűre való átírásakor tovább növekedhetett. Mint az 5. táblázatból látható, a kézirat érthető módon az e -t leggyakrabban e -vel jelöli. Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen adatok egy része e -vel is olvasható, mert a votjákban viszonylag gyakori a nem rendszerszerű $e \sim e$ váltakozás (vö. Wichm., Vok. 59 kk.) és néhány itt szereplő szónak is van a mai nyelv-járásokban e -s változata is, pl. *žek/žek: dšček 'asztal'*, vö. lit. *žek* ~ dial. *žek*. Az \acute{u} -s írásmódot úgy magyarázhatjuk, hogy itt a cirill írásos alakban \acute{u} állhatott (az orosz \acute{u} hangzását tekintve nem esik messze a votják e -től), s ezt Fischer — mint a későbbiekben is látni fogjuk — elég következetesen \acute{u} -vel írta át. Az \acute{o} -s írásmód: *es/ós: óss 'ajtó', tedj/tödj tuj: tödi-tuj 'sárgaréz (tkp. fehér réz)'*, talán labiális \acute{o} -re utal, bár megjegyzendő, hogy az utóbbi szót (*tedj* 'fehér') két másik esetben e -vel írja Fischer. A *telo: tillo* 'szeles' és *vej/vój: wui* 'vaj' szavakban az i és u betű téves lejegyzés eredménye lehet. A legnagyobb tarkaság kétségtelenül az i fonéma írásában mutatkozik (l. 6. táblázat). Az ezzel kapcsolatos problémák közül azokra, amelyeknek

6. táblázat

Az $i \sim \acute{i} \sim \acute{a}$ fonéma jelölése

Betű	Az előfordulások száma	
i	44	} 75
\acute{u}	24	
u	4	
y	3	
e	9	} 20
o	4	
u	4	
a	3	
Összesen		95

nyelvtörténeti vonatkozása is van vagy lehet, cikkem második részében térek ki. Az i -t az esetek kétharmadában i -vel vagy \acute{u} -vel írja Fischer. Várakozásunknak az \acute{u} -s írásmód meg is felel, hiszen logikus a votják i hang cirill \acute{u} betűvel való leírása (mint az a mai írott nyelvben is szabály), a (feltételezett) cirill u -t pedig Fischer, mint arra már utaltam, \acute{u} -vel írja át. Az i -s írásmód okait az orosz fonotaxisban kereshetjük. Az oroszban ugyanis szó elején, szó végén (a hímnemű főnevek főnevek többes számát kivéve), palatális és egyes más mássalhangzók ($\kappa, \zeta, x, u, \acute{u}, \acute{u}, \acute{u}, \acute{u}$) után nem állhat \acute{u} . Ilyen pozíciókban tehát az adatok első (? orosz) lejegyzője a votják szavakban is u -t írt (bár a votjákban ilyen fonotaktikai szabályok nincsenek), s ezt Fischer természetesen i -vel írta át. Az i -vel írt esetek közül 36 ily módon megmagyarázható (pl. *išpi: išchi* 'bárány', *jādi: jēdi* 'árpa', *kežūt: kesūt* 'hideg') s csak 8 olyan eset marad, amelyeknél nem világos az i -s írásmód oka (pl.: *gondir: gōndir* 'medve'). Ezeknél vagy téves átírással, másolási, lejegyzési hibával, félre-

hallással számolhatunk, vagy a lejegyzésnek megfelelően tényleg *i* hang állt az illető szóban. A votjákban van *i* ~ *i* váltakozás (vö. Wichm., Vok. 62), amely különösen palatális környezetben gyakori (uo. 19 kk.).

Az *ui*-s írásmód bilabiális mássalhangzók után fordul elő (pl. *biž*: *buisch* 'farok', *miz*: *muš* 'halikra') az *u* megjelenése bizonyára kapcsolatban van e mássalhangzók artikulációjával.

A szórványosan előforduló *y* (*gozi*: *gósy* 'kötél', *mjinō*: *mjnnine* 'menni', *vilōn*: *mjllon* ∅: *wjllon* 'fenn') talán szintén cirill *ti* vagy *u* átírása. Meglepő egyébként, hogy Fischer a votják *i* lejegyzésére kiválóan alkalmas *y* betűt alig használja.

A 6. táblázat alsó felében szereplő négy betű (*e, o, u, a*) sokkal ritkábban fordul elő az *i* jeleként, mint az eddig tárgyaltak. Használatukat magyarázhatjuk lejegyzési, másolási, átírási hibaként, bár feltűnő, hogy az ide tartozó 20 eset közül 17-ben a kérdéses magánhangzó hangsúlytalan helyzetben és nem-első szótagban áll. A probléma egy lehetséges nyelvtörténeti megoldását dolgozatom második részében tárgyalom.

2. Kíséreljük meg ezek után a 18. századi votják nyelv bemutatását a Fischer-féle szójegyzék alapján. A nyelvemlék terjedelme és jellege természetesen nem teszi lehetővé minden nyelvi szint egyformán részletes leírását. A mondatanról semmilyen információt nem nyújt a szójegyzék, az alaktanról és a szókészletről is keveset. A feltehetően teljes fonémarendszer ugyan kirajzolódik a rendelkezésünkre álló korpuszból, de sok fontos jelenség (pl. asszimilációk) csak hiányosan van képviselve az anyagban. Főleg hangtani, hangtörténeti következtetésemre érvényes az a megállapítás, hogy akkor helyesek, ha helyesek az általam megadott olvasatok. Az olvasatokat viszont a hangtörténet hagyományos forrásai (a rokon nyelvek, más nyelvemlékek, mai nyelvjárások adatai) alapján állapítottam meg. Így egy olyan építmény keletkezett, melynek oszlopai egymást támogatják. Ez addig tartható fenn, amíg egyik-másik oszlopról ki nem derül, hogy nem a megfelelő, helyen van. Ezért az itt előadottakat magam is ideiglenes érvényűnek tartom. Csak az összes 18. századi votják nyelvemlék alapos tanulmányozása, a votják nyelvjárások közötti hangmegfelelések teljes rendszerének kidolgozása (ehhez nyelvjárási szótárak megjelentetése) és a permi alapnyelv rekonstrukciója után lehet majd több-kevesebb biztonsággal eldönteni, hogy mennyiben szorulnak korrekcióra és kiegészítésre az alábbiak.

2.1. Hangrendszer

2.1.1. Mássalhangzók

A 18. század elején a votják mássalhangzórendszer az alábbi (a maival lényegében megegyező) képet mutatja

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	(<i>w</i>)		<i>m</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>		<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
		<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>č</i>	<i>š</i>		
<i>t'</i>	<i>d'</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>	<i>č'</i>	<i>š'</i>	<i>l'</i>	
<i>k</i>	<i>g</i>		<i>j</i>		(<i>ŋ</i>)		

A feltüntetett hangok közül a zöngés szibilánsok megléte a Fischer-féle anyagból közvetlenül nem bizonyítható (l. 1.2.4. pont), de egyrészt a nyelv-

történet (A zöngés szibilánsok már a permi alapnyelvben kialakultak és az egész votják nyelvtörténet folyamán megmaradtak, mint azt a votják csuvas, tatár és orosz jövevényszavai is igazolják.), másrészt más 18. századi nyelvemlékek (a cirill betűs nyelvemlékekben használatosak a *з, ж* betűk) egyértelműen bizonyítják meglétüket.

A (bilabiális) *w* csak szókezdő *k* után fordulhatott elő, mint a mai nyelvjárásokban is.

A Fischer-féle kéziratban a *č* és *č̣* jelölésére ugyanaz a betűsor (*tsch*) szolgál. Ennek ellenére biztosnak tarthatjuk mindkét affrikáta meglétét. Egyrészt, mert a votják (a zürjénnel együtt) mindmáig megőrizte a két FU-alapnyelvi affrikátát (*č, č̣*), másrészt, mert a palatális *ž* megléte a kézirat alapján is egyértelműen kimutatható, s így rendszertanilag is elengedhetetlen mellette a *č̣* feltevése.

A palatális affrikáták minősége pontosabban nem állapítható meg. A mai votják nyelvjárások egy részében a palatális affrikáták *č, ž*, más részében *č̣, ẓ̌* alakban realizálódnak. A jelenség nyelvjárási megoszlása a rendelkezésre álló anyag hiányos volta és lejegyzési következetlenségek miatt egyelőre nincs tisztázva. Fischer szójegyzékében a lejegyzési mód az esetek egy részében világosan *č, ž*-re utal (tudniillik ott, ahol *tsch*-t vagy *dsch*-t ír), néhány szóban azonban a *č, ž* olvasat is lehetséges: *ug ačko: ug atsko* 'nem látok', *kužem: kudsem* 'részeg', *žazek: dsjāsək* 'lúd', *žus: dsjuss* 'pad'. A kétféle jelölési mód statisztikája a következő: *č ~ č̣: tsch 6 ~ ts 1, ž ~ ẓ̌: dsch 2 ~ ds(j) 3*. Lehetséges, hogy a palatális affrikáták kétféle jelölése egyszerűen lejegyzési, átírási következetlenségre vagy másolási hibára vezethető vissza, de az is elképzelhető, hogy a különbözőképpen írt adatok különböző 18. századi nyelvjárásokból származnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szókezdő *ž* egyes peremnyelvjárásokban *d(j)*-vé vált és ez a jelenség szintén tükröződik Fischer anyagában: *diči/diči: ditschi* 'róka', vö. lit. *žiči ~ U djiči; d(j)uč murt: djušch murt* 'orosz ember', *dūč-arna* 'vasárnap, tkp. orosz ünnep', vö. lit. *žuč ~ U djiuč* 'orosz'. A gyűjtés feltételezett módszere (kérdőívek használata) esetén nincs kizárva, hogy a szójegyzék összeállítója az egyik kérdőívből hiányzó szót egy másikból pótolta, vagy tudatosan keverte a kérdőívek anyagát. A kérdést — amennyire lehet — a még meg sem indult votják nyelvjárástörténeti kutatásoknak kell majd tisztázni.

A mediopalatális nazálist (η) mindössze egy szóban sikerült (közvetve) kimutatni. A mai votjában ez az ősi hang a peremnyelvjárásokban őrződött meg, a központi nyelvjárásokban (és az irodalmi nyelvben) *m, n, ŋ* megfelelői vannak. Ha sikerülne kimutatni, hogy a Fischernél szereplő *ban* 'arc' alak központi nyelvjárásból származik, ez igen értékes adalék lenne az $\eta > m, n, ŋ$ változás kronológiájához. Megjegyzendő, hogy egy 1786-ból származó kéziratban már *bam* alakban szerepel a szó (l. Tepl., Pam. 241).

Az *l* meglétére Fischernél közvetlen bizonyíték nincs, mert ugyanúgy jelöli mint az *l*-t, de hangtörténeti és nyelvjárási bizonyítékok alapján feltevése a 18. századra nem lehet kétséges.

A mássalhangzókkal kapcsolatos hangtani jelenségek közül az asszimilációról és egyes hangok szóvégi zöngétlenedéséről kell még szót ejteni.

A mai votjában általános zöngésség szerinti regresszív asszimiláció már a 18. században is megvolt. Az alábbi két szóban a rövidült igealak *ž*-je zöngétlenült *ačko: atsko* 'látok', vö. lit. *adžiško* id.; *ug ačkā: ug atsko* 'nem látok', vö. lit. *ug adžiški* id. A fenti biztos esetek alapján zöngétlen mással-

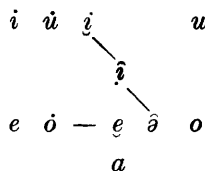
hangzót tehetünk fel még a következő szavakban: *ísko*: *iskó*⁴ 'alszom', vö. lit. *iziško* id.; *išpi*: *išchi* 'bárány', vö. *iz* 'juh'; *gošti*: *gósti* 'irtam', vö. *gožjani* 'írni'.

A progresszív zöngésségi asszimiláció a mai votjákban egyes morfémákra korlátozóik (pl. *kwatton* 'hatvan', de *šizimdon* 'hetven'). Fischer adatai az ilyen összetett számnevek esetében egységesen az eredeti *d*-s alakot mutatják: *kwatdon*: *kwat-don* 'hatvan', *ukmšdon*: *ukmšs-don* 'kilencven', vö. lit. *ukmšton* stb. A 18. század elején tehát még nem, vagy nem minden nyelvjárásban történt meg a *d* zöngétlenülése. Megjegyzendő, hogy az 1775-ben nyomtatásban megjelent első votják nyelvtanban már *t*-s alakok szerepelnek (l. Tepl., Pam. 185).

A zöngés explozívák szóvégi zöngétlenedése főleg az erősebb tatár hatásnak kitett peremnyelvjárásokban (J K MU U⁵) és a G nyelvjárásban figyelhető meg. Fischer szójegyzékében a szóvégi *g* helyett következetesen *k* áll, pl. *kurek*: *kurék* 'tyúk', vö. lit. G M J MU U *kureg* ~ MU G *kureG*, K *kurák* id., *odik*: *odík* 'egy', vö. lit. *odig* ~ MU K U *odik* id. A szóvégi *d*-t egy esetben *t* (*püt*: *püt* 'láb' vö. lit. *pid* ~ MU *pid*, K *pât* id.) egy esetben pedig *d* (*šéd*: *šed* 'fekete') képviseli.

2.1.2. Magánhangzók

Fischer votják anyagából (figyelembe véve az 1. pontban a lejegyzésről tett megállapításokat) az alábbi magánhangzó-rendszer mutatható ki:

Mint egyes mai nyelvjárásokban, az *a*-nak *á*, allofónja is lehetett palatális mássalhangzók között, a szóvégi *e* pedig a mai állapothoz hasonlóan nyíltabb *ä*-ként realizálódott. Az *e* zártabb ejtésű változatának (*é*) megléte nagyon kétséges.

Az *ú* hangról l. az 1.3.1. (6) pontot.

Az *e* ~ *ó* a mai nyelvben mint már említettem (l. 1.3.1. pont) ugyanannak a fonémának nyelvjárási változatai, amelyek csak a labialitás tekintetében térnek el egymástól. Közülük feltehetőleg az *ó* az eredeti. A kéziratban 15 biztos példa van az *e*-re és csak két esetben utal az írásmód *ó*-re. Ha ebben a két esetben használt *ó* betű nem a következtelen lejegyzés eredménye, akkor két lehetséges magyarázata van. Valószínűbb, hogy az *ó*-s alakok más (ezt a hangot megőrző) nyelvjárásból származnak, mint az *e*-sek. De az is lehetséges, hogy a kétféle jelölés a feltehetőleg a középvotják korban (kb. 1550—kb. 1800) lezajlott *ó* > *e* delabializáció utolsó fázisát tükrözi. Ez utóbbi feltevést a *tédi*/*tödi* 'fehér' szó kétféle lejegyzése: *tédi* ~ *tödi* is támogatni látszik. A 18. századi magánhangzó-rendszerben az *ó*—*e* helyén valójában tehát csak egy fonéma volt. Ez lehetett *ó* vagy *e* (ha az adatok

⁴ Az *s*, *sch* használata a kéziratban itt nem mérvadó, mivel Fischer ugyanazzal a betűvel jelöli a zöngés és zöngétlen szibilánsokat is.

⁵ A rövidítések feloldását l. NyK 85:320.

különböző nyelvjárásokból származnak), de lehetett egy olyan archifonéma is, amely fakultatíve hol *e*-ként (gyakrabban), hol *o*-ként (ritkábban) realizálódott.

A mai votják nyelvjárások egy részében az irodalmi nyelv és a központi nyelvjárások *i*-jének *î*, *â* felel meg. Mint a fenti rajzból is látható az *i* a középső és felső nyelvállás között helyezkedik el, az *i*-nél valamivel hátrább képzett hang. Az *â* lényegében középső nyelvállású veláris hang. Mind az *î*, mind ez *â* némileg redukált, vagy legalábbis a többi magánhangzónál rövidebb. Azokban a nyelvjárási magánhangzó-rendszerekben, amelyekben megtalálható az *â*, labiális *o* van, s így ez a két fonéma harmonikusan illeszkedik be a rendszerbe. Az *î* és *â* a szóban mindenütt előfordulhat, s állhat mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben. Általánosan elfogadott nézet szerint az *î* és *â* az *i* artikulációjának módosulásával keletkezett, viszonylag későn (talán a 16. század után) és feltehetőleg legalábbis részben tatár hatásra. (A tatárban ugyanis az összes eredeti felső nyelvállású magánhangzó redukálódott, s ezzel együtt nyíltabbá vált, az eredeti középső nyelvállásúak viszont teljes képzésű felső nyelvállásúakká váltak.)

Ha megvizsgáljuk az *i* jelölést a Fischer-szójegyzékben (l. 6. táblázat), azt látjuk, hogy a gyakori és logikus jelölési módok mellett az esetek egy kisebb, de nem elhanyagolható részében *a*, *o*, *u*, *e* betű használatos az *i* jeleként. Elégképpen kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy az említett betűket tartalmazó szavak olyan nyelvjárásból (vagy nyelvjárásokból) kerültek a szójegyzékbe, amelyekben *i* helyett *â* vagy *î* volt. Könnyen elképzelhető, hogy az elmosódott hangszínű (redukált) és anyanyelvéből hiányzó hangokat különböző betűkkel jelölte a lejegyző. Az anyag alaposabb szemrevételezésekor azonban találtam olyan szavakat, amelyekben 2–3 *i* is volt, s ezek egy részében ugyanazt (?) a hangot más más betű jelölte. Megvizsgálva e szavak hangsúlyviszonyait,⁶ a 7. táblázatban ábrázolt eredményre jutottam.

7. táblázat

Az *i* ~ *â* jelölése és a hangsúly

Betű	Hangsúlyos	Hangsúlyos	Hangsúlytalan	Hangsúlytalan
		??		?
<i>i</i>	3	1	1	—
<i>y</i>	2	—	—	—
<i>e</i>	—	—	3	1
<i>a</i>	—	—	1	1
<i>o</i>	—	—	1	—
<i>u</i>	—	—	1	—

Bár a korpusz kicsi (7 szó 15 hangja) a tendencia, sőt szabályosság nyilvánvaló: az *i* jelölésére hangsúlyos helyzetben *i*, *y*-t, hangsúlytalan helyzetben *e*, *a*, *o*, *u* betűt használnak. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a hangsúlytalan *i*-nek más volt az akusztikai képe, tehát az artikulációja is. Vagyis

⁶ Itt következő fejtegetéseim a kézirat helytállónak tekintett hangsúly-jelölésén alapulnak. A hangsúlyról l. a 2.1.3. pontot.

⁷ A ?-es esetekben a kéziratban a szóra nincs kitéve a hangsúly.

abban a nyelvjárásban, amelyből ezek a szavak valók (*kikjaməs*: *kikjamas* 'nyolc', *tjə̀r*: *tibar* 'hát', *ižənə*: *isene* 'aludni', *jə̀dji*: *jedi* 'árpa', *kešpi*: *kuspi* 'nyírfa', *mijnənə*: *mynnine* 'menni', *vjən*: *mýjllon* (ə: *wýjllon*) 'fenn') az *i* fonémának két (a *mijnənə* alak alapján esetleg három) allofónja volt, amelyek a hangsúlytól függően realizálódtak. A többi idetartozó alak vizsgálata azt mutatja, hogy a hangsúlytalanság mellett a nem-első szótagi helyzet is feltétele volt az *i* változásának. Mindkét feltétel tipológiailag is indokolt. Ha a fenti fejtegetések helyesek, megállapíthatjuk, hogy a Fischer-szójegyzék anyagát (illetve annak egy részét) olyan nyelvjárásból gyűjtötték, amelyben $i > \hat{a}$ (? \hat{i}) változás történt és olyan érdekes időpontban, amikor a változás félúton lehetett: hangsúlyos és/vagy első szótagi helyzetben még i -t találunk, de más helyzetekben már \hat{a} (\hat{i})-t.

2.1.3. Hangsúly

Közkeletű vélemény szerint a FU alapnyelvben első szótagi hangsúly volt, s ez még a permi alapnyelvben is megőrződött. A mai votjákban a hangsúly (néhány szó kivételével) egységesen az utolsó szótagra esik. Az utolsó szótagi hangsúly, mint az a zürjénnel való összehasonlításból kiderül, a votják nyelv önálló életében alakult ki, többek véleménye szerint tatár hatásra.

A Fischer-kéziratban a (nem egyszótagú) szavak többségén találunk valamilyen hangsúlyjelet (', ', ^). A három különböző ékezet használatában szabályosság nem figyelhető meg. Kérdés, hogy mennyire megbízható a hangsúly jelölése a kéziratban, és ha megbízható, mi a jelentősége ezeknek az adatoknak a votják hangsúly története szempontjából. A két kérdésre egyidejűleg igyekszem válaszolni.

Ha megvizsgáljuk a hangsúly jelölését a nem egyszótagú szavakon (az egyszótagú szavak ebből a szempontból nem mérvadók), a következő eredményt kapjuk:

a hangsúly az 1. szótagon	41 szó 20,5%
a hangsúly a 2. szótagon (3 tagú szóban)	1 szó 0,5%
a hangsúly az utolsó szótagon	108 szó 54,5%
a hangsúly nincs kitéve	48 szó 24,5%

Tovább vizsgálva mostmár az egyes csoportok eredetét, azt tapasztaljuk, hogy az első szótagi hangsúllyal rendelkező 41 szó közül 38 ősi (U, FU, FP, P, ismeretlen vagy onomatopoetikus) eredetű és csak 3 jövevényszó (egy csuvas, egy tatár és egy orosz, mely utóbbin az oroszban is az első szótagon van a hangsúly). Itt tehát a jövevényszavak aránya 7,5%, míg a teljes Fischer-féle anyagban 12% (l. 9. táblázat). Az utolsó szótagi hangsúllyal rendelkező 108 szó közül pedig 15 a tatár eredetű (közel 14%). Megemlítendő végül, hogy a teljes anyagban előforduló 18 tatár eredetű szó közül 15-nél (84%) utolsó szótagi hangsúly van, 2-nél (10%) nincs jelölve és 1-nél (6%) az első szótag hangsúlyos.

Az ismertetett statisztikai adatokat, összevetve azokat meglévő votják hangtörténeti ismereteinkkel, a következőképpen magyarázhatjuk:

(1) Az ősvotjákban első szótagi hangsúly volt, amely egyes ősi szavakban egészen a 18. század elejéig megőrződött.

(2) A hangsúly fokozatosan (több száz év alatt) került át az utolsó szótagra.

(3) A hangsúly eltolódásának pontos okai még ismeretlenek, de a tatár jövevényszavaknak jelentős szerepe lehetett benne. Ezek átkerülve a votjákba megőrizték utolsó szótági hangsúlyukat, és kiindulópontjai lehettek a hangsúlyeltolódás tendenciájának, vagy megerősíthették azt.

(4) A hangsúlyeltolódás a 18. század elejére még nem fejeződött be.

(5) A *čorik* 'hal' szó kétféle hangsúlyjelölése (*tschórik* és *tschorik*), valamint talán a *tolon*: *tólön* 'tegnap' szó (amelyen két hangsúlyjel van) arra utalhat, hogy e korban, várakozásunknak megfelelően egyes esetekben a hangsúly helye nem volt szilárd.

(6) Jelölési bizonytalansággal vagy más emberi tényezővel magyarázható, hogy a szavak közel negyedében a hangsúlyjel nincs kitéve.

(7) Ha a fenti, eddigi ismereteinkkel ellentétben nem álló fejtegetések helyesek, Fischer hangsúlyjelölését lényegében megbízhatónak kell ítélnünk.

(8) A hangsúlyjelölés megbízhatóságát bizonyítja az is, hogy az i ($\sim \hat{i} \sim \hat{e}$) hang látszólagos jelölési rendellenességeit, illetve az $i > \hat{i}, \hat{e}$ változást éppen a Fischer-féle hangsúlyjelölésre alapozva sikerült — úgy tűnik — logikusan megmagyarázni (l. 2.1.2. pont). Nem valószínű, hogy teljesen önkényes, véletlenszerű hangsúlyjelölés alapján ilyen összefüggéseket és fejlődési tendenciákat lehetne megállapítani.

(9) Az a tény tehát, hogy az i fonéma a, o, u, e -vel történő jelölése ellentétes korrelációban áll a hangsúly helyével, egyszerre bizonyítja az $i > \hat{i}, \hat{e}$ fejlődést hangsúlytalan helyzetben, a hangsúly helyének a 18. században még folyó eltolódását és Fischer hangsúlyjelölésének helyességét.

2.2. Alaktan

A 18. századi votják alaktannal (és szóképzéssel) kapcsolatos megjegyzéseim nagyon töredékesek és hiányosak lesznek. Mivel más 18. századi nyelvemlékek anyagának részletes vizsgálatára itt nem akartam kitérni (ez a későbbi és a jelenleginél sokkal nagyobb terjedelmű kutatás tárgya lehet majd), az alaktannak csak azokat a részeit tudom bemutatni, amelyek a Fischer-kéziratban szerepelnek.

2.2.1. A szavak (szókapcsolatok) morfológiai szerkezetét és szófaji megoszlását a 8. és 9. táblázatban mutatom be.

8. táblázat

A szavak és szókapcsolatok szerkezete

Tőszó	196	66,4%
Képzett szó	18	6,1%
Összetett szó	35	11,9%
Szoros szókapcsolat	36	12,2%
Laza szókapcsolat	10	3,4%
Összesen	295	100,0%

A votjákban, mint általában a finnugor nyelvekben nem vonható egyértelmű határ a szókapcsolatok és az összetett szavak között. Ezért kellett itt több kategóriát felvenni. Szoros szókapcsolatnak tekintettem azokat az eseteket, amelyek jelentésük szempontjából egy egységet alkotnak, de külön

9. táblázat

A szavak szófaji megoszlása

Főnév	200		
Főnév/Melléknév	1		
Főnév/Melléknév/Határozószó	1		
Főnév/Participium	3		
Főnév/Határozószó	1		
Tulajdonnév	5		
Összes főnév		211	60,2%
Melléknév		17	5,6%
Számnév		30	9,8%
Névmás		6	2 %
Ige, ragozott	23		
Infinitívus	5		
Participium	1		
Összes ige		29	9,5%
Határozószó		10	3,3%
Nem lehet megállapítani		2	0,6%
Összesen		305	100 %

írják őket, pl. *arna nunal* 'péntek', *das odik* 'tizenegy', *niemê atas* 'pulykakas' stb. A laza szókapcsolatok tagjai megőrizték önállóságukat, de a kéziratban egy egységet alkotnak, pl. *d(j)uč murt* 'orosz ember', *mi sũskom* 'mi állunk', *mon pukško* 'én ülök' stb.

A két táblázatban szereplő szavak száma azért nem azonos, mert a laza szókapcsolatok tagjai a szófaji statisztikában külön-külön szerepelnek.

A két táblázat adatait természetesen nem lehet extrapolálni a 18. századi votják nyelvre általában. Egyrészt mert egyelőre hiányoznak hasonló statisztikák a mai nyelvről, nyelvjárásokról, a többi nyelvemlékről, másrészt mert a szójegyzék egy előzetes koncepció alapján került összeállításra. Abba csak meghatározott jelentésű (az összeállító által fontosnak tartott és főleg az alap-*szó*kincsbe tartozó) szavak, szóalakok kerültek be.

Valószínűleg ezzel magyarázható pl. a 8. táblázatban a tőszavak magas aránya, vagy a 9. táblázatban a számnevek kiugróan magas részesedése.

2.2.2. Névszók és névmások

A névszók és névmások mind egyes szám alanyesetben szerepelnek a szójegyzékben. Ragozásukról semmit sem tudunk meg. Néhány névszóképző azonban kimutatható az anyagból, így az *-on* és *-ep* deverbális névszóképzők (pl. *pukon*: *pukòn* 'szék', vö. *pukj-* 'ül', *šukwašmon*: *suckwasmèn* (o: *suckwasmòn*) 'szomszúság', vö. *šukwašmi-* 'szomszajzik', illetve *ulep*: *ulèb* (o: *ulèp* 'élő', vö. *ulj-* 'él') és az *-o* denominális melléknévképző (*telo*: *tillo* 'szeles', vö. *tel* 'szél', *tišoburdo*: *tišò-burdò* 'madár', vö. *tišj* 'toll', *burd* 'szárny').

Az egyszerű számneveket egytől ezerig közli a szójegyzék, és az összetettekből is jónéhányat megad. Ezekből megállapítható, hogy az összetett számneveket a 18. században éppúgy jelöletlenül képezték, mint a mai nyelvben, pl. *das kjk*: *doss-kük* (o: *dass-kük*) 'tizenkettő', vö. *das* 'tíz', *kjk* 'kettő'; *kjk šu*: *kük-ssu* 'kétszáz', vö. *šu* 'száz'. A 'tíz', 'húsz' jelölésére külön szó (*das*, *kjž*), a 'harminc' jelölésére elhomályosult összetétel (*kwamin*) szolgált, a nagyobb tízes számokat az akkor még nem asszimilálódó *-don* utótaggal képezték, pl. *nišdon*: *nišl-don* 'negyven', *kwatdon*: *kwat-don* 'hatvan', vö. lit. *kwatton* id.

Megemlítenéd még, hogy az 'egy' számnév zöngétlen szóvégi *-k*-val (*odik*, vö. lit. *odig* ~ MŰ K Ű *odik*), a 'nyolc' számnév pedig eredeti, teljes formájában (*kikjamās*: *kikjamas* vö. lit. *lamis* ~ zürjén *kikjamis* id.) szerepel a szójegyzékben. Az utóbbi esetben **kikjamis* > **kjamis* > *lamis* fejlődéssel számolhatunk.

A névmások közül csak a személyes névmások fordulnak elő az anyagban (*mon* 'én', *ton* 'te', *so* 'ő', *mi* 'mi', *sojos* 'ők'). A többes szám második személyű alak a kéziratban *wi* formában van meg. Ez nyilvánvalóan tévedésből került ide *ti* helyett, esetleg az orosz *tyi* hatására. A *sojos* alakból kikövetkeztethető a ma is használt *-jos* többes jel.

2.2.3. Határozószók

A kéziratban előforduló határozószókban, amelyek kivétel nélkül időt vagy helyet fejeznek ki, néhány esetrag megléte kimutatható: *-lan* (approximativus) *azlan*: *aslän* 'előre', vö. *az* 'első rész', *berlan*: *berlän* 'hátra', vö. *ber* 'hátsó rész'; *-ä* (illativus) *čukažä*: *tšuckasä* 'holnap', vö. *čuk* 'reggel, kelet', *az* 'első rész', *žitažä*: *dschidžasä* 'este', vö. *žit* 'este'; *-n* (instrumentalis-inessivus) *ujin*: *uin* 'éjjel', vö. *uj* 'éj', *vjlan*: *mýllon* (o: *wýllon*) 'magasan, fenn' vö. *vjl* 'felső rész' stb.

2.2.4. Igék és igenevek

A szójegyzékben az alábbi ragozott igealakok fordulnak elő:

Indicativus

Praesens	Sg. 1.	<i>-ško</i> :	<i>sjšsko</i>	'állok'	lit. <i>sjšiško</i>
		<i>-ko</i> :	<i>iško</i>	'alszom'	lit. <i>iziško</i>
	2.	<i>-ško(d)</i> :	<i>sjšsko(d)</i>	'állsz'	lit. <i>sjšiškod</i>
		<i>-ä</i> :	<i>sjšä</i>	'áll'	lit. <i>sjšle</i>
		Pl. 1.	<i>-škom</i> :	<i>sjšškom</i>	'állunk'
?			'álltok'	lit. <i>sjšiškodj</i>	
	3.	<i>-o</i> :	<i>sjšlo</i>	'állnak'	lit. <i>sjšlo</i>
Futurum	Sg. 1.	<i>-o</i> :	<i>koško</i>	'járok'	lit. <i>koško</i>
Imperfectum	Sg. 1.	<i>-i</i> :	<i>gošti</i>	'írtam'	lit. <i>gošti</i>
Perfectum	Sg. 3.	<i>-em</i> :	<i>berdem</i>	'sírt'	lit. <i>berdem</i>
		<i>-am</i> :	<i>zoram</i>	'esett'	lit. <i>zoram</i>
	? Pl. 2.	<i>-em</i> :	<i>sjšlem</i>	'álltatok'	lit. <i>sjšišlamdj</i>

Tagadó alakok

Indicativus

Praesens	Sg. 1.	<i>ug išk(i)</i>	'nem alszom'	lit. <i>ug iziški</i>
		<i>ug ačko</i>	'nem látok'	<i>ug adžiški</i>
Imperativus	Sg. 2.	<i>en vera</i>	'ne beszélj'	lit. <i>en vera</i>

Mint látható a kézirat jelen idejű igealakjai (1., 2. személyben) abban különböznek a mai (irodalmi nyelvi) alakoktól, hogy a ragok *-i-*, illetve *-is-* eleme hiányzik. Ez a jelenség a mai nyelvjáráásokban is ismert (pl. *J todiško* ~ *G totiško* ~ *S totko* 'tudok'), és a túl hosszúnak érzett igeragok lerövidítésének következménye. A rövidebb igeragok használata a 18. században is kétségtelenül nyelvjárási jelenség volt. A Sg. 2. alak a kéziratban *-d* nélkül szerepel, a Pl. 3. alakban pedig *-ä* helyett *-o* áll a szó végén. Feltehetőleg mindkét eset hibás lejegyzés következménye.

A perfectum Pl. 2. alak azért problematikus, mert a kéziratban ez a szó jelen idejű Pl. 2. alakként szerepel. Az *-em* perfectumjel miatt a votják ige

csak múlt idejű lehet, amelyről a *-di* személyrag hiányzik, vö. mai nyelvjárási *mīn-ēmdī* 'mentetek'.

A tagadó praesensben a főige ugyanúgy rövidült alakban szerepel a kéziratban, mint az állító alakokban. Az *ug isk(i)* alak szóvégi *i*-je a kéziratból hiányzik, de ez csak lejegyzési hiba lehet, mint ezt a másik tagadó alak mutatja, amelyben megvan a szóvégi magánhangzó.

Az igenevek közül az infinitivus, a participium perfectum és ennek tagadó alakja fordul elő a szójegyzékben. Az infinitivus végződése *-ni* vagy *-nā*: *mīnīnā*: *mīnnine* 'menni', vö. lit. *mīnīni*, *junī*: *jūni* 'inni', vö. lit. *juīni* ~ T M *junī*, *šīnī*: *šīni* 'enni', vö. lit. *šīnī* ~ T M J *šīnī*. Az utóbbi két szó esetében a tövégi *-i*- nélküli alak az eredetibb. Az *-i*- a mássalhangzós tövű igékből analógiás úton került be az irodalmi nyelvi alakokba.

A participium perfectum képzője *-em* (azonos a perfectum jelével) és a vele képzett szavak gyakran főnevesülnek vagy melléknevesülnek, pl. *kulem* 'halott', vö. *kulī-* 'meghal', *kīzem* 'vetés, vetett', vö. *kīzī-* 'vet', *kužem* 'részeg', vö. *kudžī-* 'berúg, lerészegül'.

A tagadó participium perfectum képzője egy esetben következtethető ki: *sutem* 'éhes, éhező', vö. *šīi-* 'eszik'. Itt a *-tem* képző volta nem kétséges, de a megadott igéből való származtatás hangtanilag problematikus.

2.3. Szókészlet

A szójegyzékben közölt mintegy 300 szó természetesen nem teszi lehetővé az egész 18. századi votják szókészletre érvényes következtetések levonását. Az, hogy milyen szavakat gyűjtöttek össze és ezek közül melyek kerültek be a szójegyzékbe, csak a gyűjtő(k)től és az összeállítótól függött.

A szavak jelentésének vizsgálata azt mutatja, hogy a szójegyzék összeállítója igyekezett a fontos, a mindennapi életben gyakran használt, az alapszókincsbe tartozó szavakat kiválasztani. A szójegyzék szavait olyan jelentésköri csoportokba lehet sorolni, mint: természeti jelenségek, időszámítás, fémek, pénzforgalom, rokonság, testrészek, ruházat, település, lakás, közlekedés, házi- és vadállatok, táplálkozás, növények, színek stb. Szerepelnek ezen kívül fontos igék, határozószók és a számok is.

A votják szavak jelentésének megadása általában pontos, illetve — mivel előre összeállított kérdőívről van szó — a kérdőív egyes pontjaihoz általában a megfelelő votják szó van beírva. Mivel Fischer Vocabulariuma soknyelvű, én a latin szavakat tekintetem mérvadónak és azt tapasztaltam, hogy összesen 26 esetben (ez az összes szó 8,8%-a) áll a szójegyzék votják részében olyan szó, amely jelentését tekintve nem felel meg vagy nem teljesen felel meg az azonos sorszámú latin szónak. Az ilyen esetekre előző cikkemben minden esetben utaltam, ezért itt csak néhány példát említek: *ar čož* 'egy évnyi idő', a kéziratban 'annus/év'; *berdem* 'sírt (Perfectum Sg. 3)', a latin szó 'lacrimo' a latin igék szótári alakja s egyúttal Praesens Sg. 1; *en vera* 'ne beszélj' a latinban 'silere/hallgat' áll, de Fischer jelzi, hogy a votják szó imperativusi alak; *gošti* 'írtam (Imperfectum Sg. 1)', latin 'scribere (Infinitivus)'; *jugit* 'világos' a szó a latin 'lucidus/világos' és tévesen a 'dies/nap' megfelelőjeként is előfordul; *telo* 'szeles' ~ latin 'ventus/szél', vö. votják *tel* 'szél'. A *kīzem*: *kisēm* szó latin megfelelőjeként 'satur/jóllakott' szerepel, de a votják *kīzem* valójában 'vetés'. A tévedés oka az utóbbi esetben az lehet, hogy a tolmács vagy fordító összekeverte a német 'Saat' és 'satt' szavakat.

Talán nem lesz érdektelen azoknak a szavaknak a felsorolása, amelyek a szójegyzék votják anyagából hiányoznak. Az, hogy egy szó a kéziratból kimaradt, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a 18. századi votják nyelvben sem volt meg. A hiányt más (emberi) tényezők is okozhatták.

A törzsanyagból (összesen 307 szó) hiányzó szavak: villám, füst, parázs, levegő, puszta, arany pénz, áll (fn.), mell, vízi patkány, viza, galamb, bagoly, denevér, fnyó (abies larix), lovagolni, menni, ülsz, ül, ülünk, ültök, ülnek, százezer, millió.

A függelékben (20 szó) hiányzó szavak: vihar, kecskebak, szarvas, kecske, őzbak, sügér, erdei fenyő, cédrus fenyő, fivér, áfonya.

A nevek (24 szó) közül hiányzó szavak: mordvin, tobolszki tatár, cseremis, csuvas, Ob, Irts, Tavda, vogul, osztják, szamojéd, Bjelaja, Urzsum, Ufa, Csebokszari, Kozmogemjanszk.

Feltűnő, hogy a függelékben és a névanyagból sokkal nagyobb arányban hiányoznak votják adatok, mint a törzsanyagból. Ez a tény arra utal, hogy ezek a szavak talán nem szerepeltek az eredeti kérdőívben, hanem később gyűjtötték őket, vagy véletlenszerűen kerültek feljegyzésre.

Elkészítettem a Fischer-féle votják szóanyag eredet szerinti statisztikáját is (10 táblázat). Minden tőszót csak egyszer (első előfordulásakor)

10. táblázat

A szavak eredet szerinti statisztikája

Uráli, finnugor	103	39,9%
Finn-permi	37	14,3%
Permi	45	
Permi < iráni	9	
Permi < ócsuvas	3	
Permi összesen	57	22,1%
Zürjén jövevényszó	1	0,4%
Csuvas jövevényszó	7	2,7%
Tatár jövevényszó	18	7 %
Orosz jövevényszó	4	1,5%
Onomatopoeitikus	3	1,2%
Ismeretlen eredetű	28	10,9%
Összesen	258	100 %

etimologizáltam, ezért itt kevesebb szó szerepel, mint az alaktani táblázatokban. Számos tőszó ugyanis (összetett és képzett szavakban) többször is előfordul a kéziratban. A bizonytalan vagy vitatott eredetű szavaknál csak az általam legvalószínűbbnek tartott lehetőséget vettem figyelembe.

A táblázatban megadott %-os értékek némi óvatossággal az egész 18. századi szókészletre kiterjeszthetők lennének, főleg akkor, ha összehasonlító statisztikák állnának rendelkezésünkre más 18. századi nyelvemlékek és a mai nyelvjárások anyagából.

CSÚCS SÁNDOR

Rövidítések

- Tepl., Pam. = Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII века. Москва 1966
- Wichm., Vok. = Yrjö Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen. MSFOu. 36. Helsinki 1915

Die wotjakische Sprache im 18. Jahrhundert

VON SÁNDOR CSÚCS

Autor untersucht das wotjakische Sprachmaterial im Vocabularium von J. E. Fischer. Es wird die in der Wörterliste verwendete Lautbezeichnung für das Wotjakische erläutert (s. Tabellen 1—2., 3—4); über die wotjakische Sprache des 18. Jahrhunderts wird folgendes festgestellt:

- (1) Das Lautsystem entsprach im Wesentlichen dem des modernen Wotjakischen.
- (2) Ähnlich wie in einigen modernen Dialekten waren im Wotjakischen des 18. Jahrhunderts (oder zumindest in einigen Dialekten) die Phoneme *ó* und *ú*, bzw. *ŋ* vorhanden.
- (3) Der für einige Dialekte charakteristische Lautwandel *ǰ* > *ʒ*, *ʃ* war Zeitpunkt, als das Material gesammelt wurde (um 1730) bereits im Gange, jedoch noch nicht abgeschlossen. Anscheinend wurde diese Reduzierung von der Unbetontheit der Silbe ausgelöst.
- (4) Es kann festgestellt werden, daß im 18. Jahrhundert die Verlagerung der Betonung auf die letzte Silbe stattfand. Bei diesem Prozeß spielten die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen eine bedeutende Rolle.

De quelques singularités de la conjugaison tchérémissé

Ce qui a retenu l'attention de tous les linguistes qui se sont intéressés à l'étude du tchérémissé, c'est que sa conjugaison présente plusieurs traits singuliers. Toutefois, il se peut que les singularités les plus mentionnées ne soient pas celles qui sont les plus caractéristiques.

Au premier abord, on constate que le verbe se conjugue en tchérémissé selon deux paradigmes. On a pris l'habitude de les distinguer par la forme de la 1e personne du singulier du présent de l'indicatif. D'un côté l'on trouve la forme *-am* que les travaux soviétiques appellent 1e conjugaison et de l'autre *-em* qui est le propre de la 2e conjugaison. Nous rentiendrons ce classement dans ce qui va suivre.

Le regretté Paavo Ravila a montré que les verbes en *-em* sont construits sur d'anciens thèmes en *-a* ou *-ä* tandis que ceux en *-am* remontent à des thèmes en *-e*. Notre éminent ami Finlandais Erkii Itkonen a d'autre part démontré que le fénno-permien ne connaissait que 3 voyelles thématiques: *-a* et *-ä* d'une part et d'autre part *-e*. Il a également découvert que les thèmes en *-e* étaient à eux seuls au moins aussi nombreux sinon plus que les thèmes en *-a* et *-ä* réunis. Les confrontations des verbes des deux paradigmes tchérémissés et de leurs correspondants fenniques ou lapons ou même mordves confirment cette interprétation des faits. Il n'en reste pas moins que ce chassé-croisé des timbres vocaliques surprend. Cela donne le résultat suivant:

ludam 'je lis' / *wozem* 'j'écris'
ludat 'tu lis' / *wozet* 'tu écris'

Mais cette opposition *a/e* dans la syllabe désinencielle est remplacée par une autre, aux deux premières personnes du pluriel. D'une part, on retrouve l'*-e* mais d'autre part, *i* vient remplacer *-a*:

ludīna 'nous lisons' / *wozena* 'nous écrivons'
ludīda 'vous lisez' / *wozēda* 'vous écrivez'

Les troisièmes personnes surprennent aussi, tant au singulier qu'au pluriel:

ludēš 'il lit' / *woza* 'il écrit'
ludīt 'ils lisent' / *wozat* 'ils écrivent'

Apparemment, les 3es personnes de pluriel ont pour marque du nombre l'élément *-t* qui se retrouve dans les langues ouraliennes (et même au-delà). Il en a été inféré que le thème sur lequel cette marque est construite est le

thème verbal nu. En d'autres termes, la voyelle prédésinencielle ne serait autre que la voyelle thématique. Cela peut paraître plausible pour *lud'it* 'ils lisent' et, dans ce cas, les deux premières personnes du pluriel seraient également construites sur le thème nu, lequel aurait pour forme *ludī-*. Mais comment analyser les personnes correspondantes de la conjugaison en *-em*? Nous serions en présence de l'*-e* issu d'un ancien *-a* ou *-ā*. Mais si c'est juste, alors l'*a* de *wozat* pas plus que celui de *woza* ne peut être considéré comme le représentant de l'ancienne voyelle thématique *-a* ou *-ā*. A moins de supposer que l'ancienne thématique a connu deux traitements, l'un en *-e-* et l'autre en *-a*. Mais ceci ne concerne que la 2-e conjugaison. A la première, la 3-e personne du singulier se termine en *-š*. D'où vient cette marque?

Si, au lieu de se contenter d'examiner le seul présent de l'indicatif positif, on passe en revue l'ensemble de chaque paradigme, on observe d'autres détails qui ne sont guère moins embarrassants. Ainsi, les verbes tchérimisses se servent du seul thème nu pour exprimer la 2-e personne du singulier de l'impératif. Cela donne l'opposant:

lud 'lis' | *wozo* 'écris'

La forme *lud* est un thème consonantique, du moins dans l'état présent de la langue, mais *wozo* porte une finale *-o*. Avons-nous affaire ici à l'ancien *-a* passé à *-o*? Cette finale *-o* se retrouve à la 3-e pers. sg. du préterit de l'indicatif de la 1-e conjugaison:

ludo 'il lut'

Ici, le doute n'est plus permis. L'*o* final résulte de la fusion de la voyelle thématique et de la marque de préterit' qu'on restitue habituellement en **-j* ou **-i*. Aux autres formes, la voyelle de liaison entre le radical et la désinence personnelle est *-i*:

ludim 'je lus'

ludič 'tu lus'

ludič 'ils lurent'

les deux premières personnes de pluriel construisant la marque personnelle directement sur le thème consonantique ou radical, comme on voudra. Retenons en passant que le paradigme tchérimisse rappelle celui du fennique. Ce qui est particulièrement frappant c'est que la même forme y assure deux fonctions différentes: *ludič* = 'il lut/ils lurent' tout comme l'estonien *tulid* veut dire tantôt 'il vint' et tantôt 'ils cinrent'.

Cela dit, ce qui distingue les deux conjugaisons au préterit est que la 1-e (en *-am*) est historiquement construite au moyen de la marque **-i* ou **-j*, sauf aux deux premières personnes du pluriel où il n'y a aucune marque temporelle puisque la désinence personnelle se trouve collée au thème consonantique. C'est même cette adhésion immédiate qui distingue la forme de préterit de celle du présent à ces deux personnes.

Comme on sait, la 2-e conjugaison (*-em*) construit son préterit au moyen d'un suffixe spécifique *-š* toujours précédé de la voyelle *-i-*. En passant, il est curieux de remarquer que l'estonien oppose de son côté *tulin* 'je vins' à *elasin* 'je vécus'. Mais on sait que l'on a expliqué les formes estoniennes en *-s* d'une tout autre façon. Elles seraient dues à la généralisation des *-s* issus d'une assibilation du *-t-* des verbes contractes devant l'*-i-* du suffixe de préterit.

Mais pour ce qui est du tchérémissé, la présence de l'*i* tantôt après le thème du verbe de 1-e conjugaison et tantôt après celui de 2-e conjugaison montre que les oppositions distinctives ne se bornent pas à celle de l'*a* à l'*e* des deux premières personnes du présent de l'indicatif. Au passé II, on observe:

ludīnam 'j'ai lu' // *wozenam* 'j'ai écrit'
ludīn 'il a lu' // *wozen* 'il a écrit', etc.

Une autre singularité, mais d'un autre ordre, est celle que présente l'optatif. Si les deux paradigmes s'y distinguent par l'opposition: thème consonantique // thème en *-i*:

ludnem 'j'aimerais lire'
očīnem 'j'aimerais regarder',

en revanche, les deux paradigmes construisent leurs troisièmes personnes avec le suffixe de possessivation:

ludneže 'il aimerait lire'
očīneže 'il aimerait regarder'
ludnešt 'ils aimeraient lire'
očīnešt 'ils aimeraient regarder', etc.

Si maintenant on jette un regard sur le paradigme possessif des substantifs, on s'aperçoit que les fameuses deux premières personnes du singulier de la deuxième conjugaison sont pourvues d'une désinence identique à la suffixation possessive:

wozem 'j'écris' | *pörtem* 'ma maison'
wozet 'tu écris' | *pörtet* 'ta maison', etc.

Tous ces faits laissent supposer que des réaménagements et réajustements se sont produits, que l'absence de documents anciens ne nous permet pas de suivre avec précision. Ce qui est sûr, c'est que la 1-e conjugaison (celle en *-am*), qui serait établie selon Paavo Ravila sur des thèmes en *-e*, a traité la voyelle thématique originelle de plusieurs façons et qu'elle a usé du thème consonantique plus fréquemment que la conjugaison fennique correspondante. En effet, elle use du thème consonantique à la forme négative et à la 2-e personne du singulier de l'impératif, là où le finnois présente le thème vocalique puisque la voyelle *-e* y a été préservée par la finale *-k* dans laquelle on a vu à la fois la marque de l'impératif et aussi du temps présent.

Ce qui demeure dans tout cela passablement énigmatique, c'est la finale *-š* de la 3-e pers. sg. du type *ludēš* 'il lit'. Comment s'explique-t-elle? Björn Collinder a tout simplement identifié ce *-š* avec la marque de prétérit de la 2-e conjugaison (*Survey of the Uralic Languages*, p. 254). Ne conviendrait-il pas plutôt d'y voir un suffixe de dérivation déverbatif? La 3-e personne est souvent indiquée par un élargissement de ce genre. C'est le cas pour le fennique et aussi pour le mordve. Ce l'est également pour le permien.

Tout bien considéré, les «singularités» apparues dans le système de la conjugaison du tchérémissé consistent avant tout dans les oppositions des timbres des voyelles thématiques ou des voyelles, de liaison comme il est permis de les classer dans au moins une partie des formes considérées. Mais ce phé-

nomène ne s'observe-t-il pas dans d'autres langues finno-ougriennes? C'est ainsi que dans sa Northern Ostyak Chrestomathy, notre confrère Károly Rédei (pp. 60 et 67) présente les deux paradigmes suivants:

sēkləm 'je frapp' // *sēklem* 'je le frappe'
sēklən 'tu lesfrappes' // *sēklem* 'tu le frappes'

qui ne se différencient que par l'opposition de timbre de la voyelle prédésiniencielle ə // e. La voyelle réduite ə est la marque de la forme subjective de la conjugaison tandis que la voyelle e est celle de la forme objective. C'est ce que confirme, en Serkal, le regretté Wolfgang Steinitz (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie) qui a relevé les oppositions:

mātəm 'je donne' // *mātem* 'je le donne'
mātən 'tu donnes' // *māten* 'tu le donnes'
māsəm 'je donnai' // *māsem* 'je le donnai'
māsən 'tu donnas' // *māsen* 'tu le donnas', etc.

Il saute aux yeux que l'un des paradigmes, celui de la forme objective, est identique à celui des substantifs possessivés:

soχ 'peau de bête'
soχem 'ma peau de bête'
soχen 'ta peau de bête', etc.

Quelque chose de différent s'est produit en hongrois. La voyelle thématique des verbes est toujours de timbre fermé:

adok 'je donne' // *adom* 'je le donne'
adod 'tu le donnes'
hiszék 'je crois' // *hiszēm* 'je le crois'
küldök 'j'envoie' // *küldöm* 'je l'envoie'
kötök 'je lie' // *kötöm* 'je le lie', etc.

Cette généralisation du timbre fermé n'est probablement pas primaire. Malheureusement, les documents anciens que nous possédons ne nous offrent pas d'exemples qui pourraient nous éclairer sur ce qui a pu se passer. On trouve la voyelle fermée dans *kötöz* 'attacher' mais par contre *kötelez* 'lier, obliger', vers la même époque. En face de l'o d'*adok* 'je donne', *adom* 'je le donne', etc, on a *adat* 'action de donner' (daté de 1405) mais aussi *adomány* 'donation' (1416). De même s'opposent d'une part *fonok* 'he file', *fonom* 'je le file', *fonod* 'tu le files' et *fonal* 'fil (à coudre)' *fonat* 'tresse'. Bien d'autres exemples pourraient être cités. Ce qui apparaît, c'est que la voyelle thématique est représentée, dans le cadre de l'harmonie vocalique, par deux paires de voyelles, chaque paire opposant un timbre ouvert à un timbre fermé: a/o et e/ë. Quant à la répartition, elle dépend de la nature de l'élargissement auquel on a affaire: *ad* '(il) donne/*adat* 'données' et aussi 'il fait donner'/*adomány* 'donation' à côté des formes conjuguées citées ci-dessus: *adok*, *adom*, *adod* et *adott* 'donna, donné'.

Il est un détail sur lequel il n'est pas inutile de revenir. C'est la forme de la 3-e pers. sg. du présent de l'indicatif de la 1-e conjugaison tchérémissie. Elle est marquée d'un -s précédé de la voyelle -e- qui détonne par rapport à l'a

des 2 premières personnes du même nombre: *ludesš* 'il lit'. Nous avons suggéré d'y voir un suffixe déverbatif et non pas le suffixe de prétérit auquel Björn Collinder l'a identifié. Ce qui le fait supposer, c'est qu'il semble bien que la 3-e pers. sg. du présent ait fait difficulté dans une partie au moins des langues finno-ougriennes. Il est en effet curieux que le fennique ait éprouvé le besoin de distinguer le singulier du pluriel dans ce cas alors qu'on pourrait penser que l'opposition entre le singulier et le pluriel était suffisamment signalée par le seul suffixe de pluriel en *-t*. En finnois suomi, la 3-e pers. pl. est encore marquée par la forme pleine du participe présent en *-va/-vä*: *tulevat* 'venants' / 'ils, elles) viennent'. En revanche, qu singulier, la langue littéraire offre aujourd'hui *tulee*, d'un plus ancien *tulev* qui à son tour provenait d'une forme *tulevi* attestée dans la langue de la poésie populaire. Parallèlement, l'estonien a développé une forme *tuleb* qui s'oppose au pluriel *tulevad*. Dans l'un comme l'autre cas, il apparaît que la 3-e pers. sg. a été mise en vedette et qu'à cette fin, il n'a pas paru suffisant de la distinguer de celle du pluriel par la seule marque *-t*. Mais auparavant, les deux troisièmes personnes avaient reçu comme supports non pas le thème nu du verbe mais un élargissement de ce thème au moyen du suffixe déverbatif *-pa/-pä*. Le tchérémissse a choisi une autre solution pour opposer singulier et pluriel puisqu'il a utilisé un suffixe *-š* qui est insolite.

C'est un raisonnement analogue que notre éminent confrère finlandais Mikko Korhonen a conduit dans son bel ouvrage sur l'histoire du lapon (*Johdatus lapin kielen historiaan*, pp. 271—272). Après avoir constaté que la 3-e personne du singulier du présent de l'indicatif est fournie en lapon par le thème nu du verbe, il se demande si cet était de chose est ancien et si, selon l'hypothèse formulée par Erkki Ikonen, le thème nu n'aurait pas remplacé le thème élargi en *-ja/-jä*, qu'on trouve au pluriel, sous l'influence du prétérit où, indiscutablement, les 3-es personnes des deux nombres sont exprimées par des thèmes nus, la 3-e pers. pl. portant uniquement la marque de pluriel qui est, on le sait, en lapon un *-k*. Dans ces conditions, le hongrois se trouve de toutes les langues finno-ougriennes la seule à utiliser le thème verbal nu pour former la 3-e personne sg. du présent de l'indicatif de la forme subjective du verbe: *ad* '(il, elle) donne', *él* '(il, elle) vit', *mëgy* '(il, elle) va'. Encore convient-il de remarquer que la langue connaît des formes en *-n*: *mëgyën* '(il, elle) va', *jön* '(il, elle) vient'. A cela s'ajoute que le pluriel de la 3-e pers. pl. du présent de l'indicatif subjectif porte la marque *-nak/-nek* dans laquelle il faut voir un pluriel en *-k* d'un dérivé en *-n*.

Les formes correspondantes des langues oburaliennes (vogoul, ostiak) ne sont pas non plus des thèmes nus. S'il est exact que ces formes ne portent pas de désinence personnelle, elles sont tout de même des thèmes dérivés au moyen d'une marque de présent: *t* en ostiak du Nord, *l* en ostiak de l'Est, *γ* en vogoul.

Dans la forme objective de la conjugaison, tant en hongrois qu'en vogoul et en ostiak, les troisièmes personnes du présent de l'indicatif comme des autres temps et modes, sont caractérisées par le fait qu'elles portent a marque de possessivation de la 3-e personne du singulier d'une part, du pluriel d'autre part, du possesseur. On relève ainsi en vogoul:

toti 'il apporte' // *totite* 'il l'apporte'
toteyət 'ils apportent' // *totijanel* 'ils l'apportent'

où l'on aura remarqué que la forme subjective du singulier présente une réduction de sa finale, ce qui la démarque davantage de celle du pluriel pourtant indiqué par le suffixe *-t*.

Plus haut, nous avons attiré l'attention sur la présence du suffixe de possessivation aux 3-es personnes de l'optatif tchérimisse, suivant en cela l'exemple du regretté Gedeon Mészöly (*Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal* 162). Nous savons par ailleurs, comme l'a signalé notre éminent confrère finlandais Lauri Posti, encore récemment, dans les Actes du Congrès International des Finno-ougriens de Turku (Pars I, pp. 111—144) que certains dialectes fenniques ont également élargi leurs 3-es personnes du présent de l'indicatif du suffixe de possessivation ou tout au moins du pronom de 3-e personne **sen/*sek*. Cela donne l'opposition:

pidà 'il tient' // *palas* 'il brûle'
pidävà 'ils tiennent' // *palàze* 'ils brûlent', etc.

Ces verbes augmentés de la marque pronominale de 3-e personne semblent avoir acquis une signification réfléchie. Dans toute une partie des dialectes fenniques orientaux, un paradigme entier a été construit à partir de ces formes de 3-e personne.

Si maintenant nous reprenons le fil du raisonnement de Gedeon Mészöly, nous pouvons nous représenter que l'usager de telle ou telle langue s'est prévalu de la possibilité qui lui était offerte de faire usage à la 3-e personne de deux formes, l'une sans et l'autre avec le suffixe de possessivation. Ce qui est frappant, c'est que dans le premier cas, il ait éprouvé le besoin d'élargir le thème primaire d'un élément de dérivation au présent de l'indicatif: *-pa/-pä* en fennique, *-ja/-jä* en mordve, *-k* en vogoul, *-l* ou *-s* en ostiak. Cet élément figure parfois dans tout le paradigme du présent de l'indicatif

Comme il est une règle constante en linguistique que l'usager essaie d'exploiter les éléments dont il dispose pour exprimer des acceptions différentes, la dualité créée par l'emploi simultané de 3-es personnes possessivées ou non possessivées a été mise à profit pour distinguer des types d'actions de nature différente. C'est ce qui avait amené Gedeon Mészöly à conclure que la conjugaison dite objective était en hongrois une création ou, si l'on préfère, une innovation propre du hongrois et non le reste d'une construction héritée de l'ouralien commun. Originellement donc, la possibilité de construire la 3-e personne du prédicat avec ou sans élargissement pronominal aurait, selon les langues, conduit à des développements divers: conjugaison à double paradigme: subjectif et objectif, actif et réfléchi.

Pervenu à ce point du raisonnement, il importe de se demander en quoi consiste la conjugaison objective. Le plus souvent, elle est définie comme étant l'ensemble des formes verbales qui sont utilisées pour signaler que l'objet explicite ou implicite doit être conçu comme défini, ou déterminé. Mais en est-il bien ainsi?

Dans l'usage du hongrois, aussi loin que nous puissions remonter dans l'histoire de la langue, il semble bien qu'il en soit ainsi. Mais qu'en est-il des autres langues?

On a l'habitude de comparer, voire d'identifier les conjugaisons objectives des langues ougriennes de l'Ob et celle du hongrois. Est-ce justifié? Certainement pas en ce qui concerne la forme puisque le paradigme de la

conjugaison objective se superpose dans ces langues à celui du nom possessivé. János Gulya (Eastern Ostyak Chrestmoathy p. 61 et p. 116) a relevé parallèlement:

<i>kürim</i>	'ma hache'	~ <i>tulim</i>	'je l'apporte'
<i>kürəyläm</i>	'mes 2 haches'	~ <i>tuleylam</i>	'j'apporte les deux'
<i>kürläm</i>	'mes haches'	~ <i>tullam</i>	'je les apporte'

qui trouvent leur pendant en vogoul (Béla Kálmán, Chrestomathia Vogulica, p. 46 et p. 58):

<i>sālim</i>	'mon renne'	~ <i>totil^{um}</i>	'je l'apporte'
<i>sāliar^{um}</i>	'mes 2 rennes'	~ <i>totijar^{um}</i>	'j'apportes les 2'
<i>sālian^{um}</i>	'mes rennes'	~ <i>totijan^{um}</i>	'je les apporte'

avec cette différence qu'une sorte d'infixe *-l-* figure dans le paradigme du verbe, qui ne se trouve pas dans celui du substantif possessivé. Ce qui, soit dit en passant, révèle que les conjugaisons des deux langues, la vogoul et l'ostiak, ne sont pas entièrement identiques. Ce qui les caractérise en commun par opposition au hongrois, c'est que les formes de la conjugaison objective s'accordent en nombre avec ce qui est considéré comme leur complément d'objet, que celui-ci soit explicite ou implicite. Certes, le hongrois ne possède pas de duel mais il possède un pluriel alors que ses formes objectives ne reflètent pas cette distinction de nombre.

Sans quitter le finno-ougrien, nous trouvons en mordve une conjugaison objective d'une out autre nature qu n'a pas son équivalent dans le reste de l'ouralien. Il faut aller jusqu'à l'esikimo pur rencontrer quelque chose d'analogue. Trois exemples suffiront pour évoquer cette similitude. En face des constructions mordve erza (Jaziki narodov SSSR. III, p. 168)

<i>kundasak</i>	'tu le saisis'
<i>kundasamam</i>	'il me saisit'
<i>kundasī</i>	'il le saisit'

on a en eskimo d'Asie (Jaziki i pišmennost' narodov Severa III, p. 121):

<i>tokotan</i>	'tu le tues'
<i>tokotāŋa</i>	'il me tue'
<i>tokota</i>	'il le tue'

Ces constructions s'analysent comme suit: 1. je suis ton saisissement, 2. Je suis son saisissement, 3. il est son saisissement, 4. Il est ton action de tuer, 5. Je suis son action de tuer, 6. Il est son action de tuer. Le principe est le même de part et d'autre. Les suffixations d'origine pronominales ont été construites les unes sur les autres.

Par contre, si l'on passe à l'examen du samoyède, on retrouve la diversité. La conjugaison objective du nénéts ne ressemble pas plus à celle du selkoup que celle des langues obougriennes à celle du hongrois. A cela s'ajoute qu'aucun de ces systèmes n'est complet. Plusieurs formes figurent à la fois dans le paradigme subjectif et dans l'objectif. Ainsi, tant en samoyède qu'en ostiak et en vogoul, les 1-es personnes du pluriel sont communes. Le hongrois n'est sorti de cette confusion ou n'a évité cette confusion qu'en utilisant pour

la forme objective une désinence en *-juk/-jūk* dont il n'a jusqu'ici été donné aucune explication satisfaisante.

Bien d'autres réflexions seraient à ajouter mais elles dépasseraient les limites de cette modeste contribution. Ce qui peut paraître à travers ce qui vient d'être brièvement exposé, c'est qu'en y regardant de plus près, on est frappé de découvrir que le prétendue singularité de la conjugaison tchérimisse n'est pas aussi déconcertante qu'elle a pu paraître. Ce qui ressort de son examen, c'est qu'elle présente des concordances frappantes avec les conjugaisons fenniques, alors qu'elle diffère considérablement de la conjugaison mordve. C'est surtout vrai pour les verbes en *-am* tandis que les verbes en *-em* surprennent par la formation de leur prétérit en *-š* dont on ne retrouve l'équivalent qu'en ostiak et en vogoul ainsi qu'en samoyède, les autres langues n'en gardant plus que quelques traces, sauf le hongrois qui n'en a même plus un seul vestige, aussi effacé soit-il. Naturellement, il est toujours permis de se représenter que ces vestiges ont pu exister, mais rien n'y contraint. L'autre question qui se pose, c'est de savoir si ces variétés de systèmes verbaux sont des modifications d'un système verbal unique, développé déjà en ouralien commun ou en finno-ougrien commun ou si, comme le pensait Gédéon Mészöly, nous avons affaire à autant de créations particulières au moyen d'éléments anciens qui n'avaient pas encore été organisés en paradigmes systématiques, spécialisés dans l'expression de la prédication. Si l'on faisait un "sondage" parmi les spécialistes actuels de la linguistique ouralienne, il est à peu près sûr qu'une nette majorité se prononcerait toujours pour l'hypothèse selon laquelle l'ouralien commun avait déjà opéré une distinction entre le verbe et le nom, ce qui revient à dire que les diverses conjugaisons historiquement attestées dans l'ensemble des langues ouraliennes remonteraient en fin de compte à une date très ancienne.

Nous ne dissimulerons pas que pareille hypothèse nous semble peu vraisemblable. Il suffit de jeter un regard sur les langues mongoles, par exemple, pour constater que la plupart d'entre elles n'ont pas encore développé de conjugaison dans l'acception classique du terme. Les mots spécialisés dans la fonction prédicative ne portent pas de marque personnelles. La relation subjectale ne reçoit une expression que lorsqu'il est jugé indispensable de préciser la personne du sujet. Pourtant, une langue comme le bouriate s'est construit un paradigme à désinences personnelles, formées par les pronoms personnels. Cet exemple montre qu'il ne faut pas tellement de temps à une langue donnée pour se doter d'une conjugaison à désinences personnelles.

Qu'il nous soit permis, en terminant, d'évoquer la mémoire de ce grand linguiste qu'a été Ödön Beke à qui nous devons d'avoir été initié à cette langue tchérimisse à laquelle il a consacré tous ses soins. C'est sa grammaire qui a été notre guide comme aussi ses propos ont été les commentaires qui nous ont éclairé en des temps difficile où ce pur savant vivait dans sa patrie en véritable proscrit. J'ai eu le chance de le rencontrer au milieu de ses amis dans le petit cercle qu'ils formaient en marge des sociétés savantes officielles. Ils m'avaient fait l'honneur de m'y admettre et l'on sait que mon très cher et très regretté collaborateur Joseph Balassa en faisait partie. La science hongroise doit beaucoup à Ödön Beke et il est réconfortant de constater qu'elle ne l'oublie pas. Je ne l'oublie pas non plus.

AURÉLIEN SAUVAGEOT

Vogul + osztják

2

1. Honti Lászlónak az obi-ugor elsősztótagi vokalizmusáról írt könyvével az egyszerű ismertetésen túl is kell foglalkozni. Szabályos ismertetést Csepregi Márta ír róla (NyK 85: 462—465), ez az írás Honti rekonstrukciós kísérletének bírálata.

Legelőször is tudni kell, hogy próbálkozásával Honti egy egészen szövevényes ismeretlenségben igyekezett rendet teremteni. Steinitz finnugor vokalizmusrekonstrukciója, mely elsősorban éppen az osztjákön alapult, nem magyarázta meg megnyugtatóan a finnugor nyelvek magánhangzó-rendszereinek kölcsönös viszonyát, illetve történetét. Itkonen elmélete pedig, ami a finnt tekintve kulcsnyelvnek, olyan Steinitz-kritika, amivel az ugor nyelvek (talán a magyar kivételével) egyáltalán nem magyarázhatók. Az ugor nyelvek vokalizmusával foglalkozó kutatásoktól mindig azt reméljük, hogy hozzájárulnak „a fal áttöréséhez”, megvilágosítják devianciájuk természetét és okát.

Honti rekonstruált obi-ugor magánhangzórendszerével, rekonstrukciós módszerével, magyarázataival és a két nyelvhez rekonstruált magánhangzó-történettel nehéz egyetérteni. Mint ahogy azt meglehetősen feladatszerűen, eredménykoncentráltan és mechanikusan végezte volna. A nagyon akart eredmény nem meggyőző és nagyobbrészt — ilyen formában — feltétlen módosítások, sőt újradolgozás nélkül nem fogadható el. Noha ez a műve is mintaszerűen precíz, furcsamód hiányzik belőle egy olyan fejezet, melyben legalább röviden ismertette volna a rekonstrukcióval járó fogalmakat és az adott rekonstrukciós célkitűzés elvi-gyakorlati problémáit.

2. Honti hangsúlyozza, hogy Steinitz nyomdokán haladt. Míg Steinitz ősvogul magánhangzói közül két magánhangzót törölt, a Steinitz-féle őosztjákot, ami nem más mint a VVj. nyelvjárás eredetinek tekintése, módosítás nélkül elfogadta. Nézetem szerint ennek az a következménye, hogy az így megközelített obi-ugor vokalizmus legalább félig téves, mert az őosztjakra nem tehetjük fel a vahi-vaszjugáni magánhangzórendszerét.

Mielőtt ennek indoklását megnéznék, pillantsunk bele Honti rekonstrukciós módszerébe. Az obi-ugor alapnyelv mássalhangzóit egy öt oszlopos, kilenc soros *redundáns* rendszernek ábrázolja (24. l.):

(1)	*p	*t		*k
	*w		*j	*γ
		*δ	*δ'	
		*θ		
	*m	*n	*ñ	*η
		*s		
		*r	*č	*č
		*l	*ł	

Itt $*\theta = \text{vog. } t \sim \text{osztj. } l$ (néha vog. $s \sim \text{osztj. } l$ és vog. $t \sim \text{osztj. } s$). A $*\delta$ az $*l$ -lel egyezően = vog. és osztj. l . Ezt az elemet Honti belsőleg rekonstruálta: ha volt $*\delta'$ ($>$ vog. $l \sim \text{osztj. } j$), meg kellett lennie jelöletlen $*\delta$ párjának is. Logikus fonológiai okoskodás ez, de nem szükségszerű ez a következtetés, nem ez az egyetlen lehetséges ötlet. A $*\delta'$ -t akár $*r$ formában az $*r$ jelöltjeként is elképzelhetjük: $*r : *r, *l : *l, *n : *n, *c : *t$ és/vagy $*c$ (és $*s : *\theta$). Amit belső rekonstrukcióval kimutat, azt külső anyag alapján különíti el: $*l$ helyett akkor ír $*\delta$ -t, amikor a nyugati nyelvek és a szamojéd fgr. $*\delta$ -re mutatnak nem- l képviselőikkel. Nem helytelen ez az eljárás! Ha lehet, mindig fel kell használni a külső evidenciát is. Honti obiugor vokalizmusrekonstrukciója azonban a többi uráli nyelvi képviselőt szándékos mellőzésének módszerére épül, ami különösen vakmerő tett, hiszen két és nem több nyelv komparációjáról van szó. Az obi-ugor $*\delta$ ($\neq *l$) felteendőségét mással indokolom, szintén belsőleg. Az osztjákban van külön retroflex $*l$ és $*n$, amit Honti is az osztják újításának tart. Ám az osztj. $*l$ soha sem felel meg fgr. $*\delta$ -nek, $*s$ -nek és $*s$ -nek. Az $*l > *l$ és $*l$ hasadásnak tehát meg kellett történnie a $*\delta, *s/*s > *l$ változás előt t. Tudtommal az l hang feltételezi külön n ($\neq n$) meglétét is. A $*\delta > *l$ igen régi areális újításnak tartható, ezért e retroflex szonoránsok talán örökséget jelentenek az uráli korból és nem az osztják újítása.

Elhamarkodott lépés volt az egybeesett szibilánsokat $*\theta$ formában rekonstruálni. A vogul várható $*t$ helyetti s -ének szabálykörnyezete bizonyossá teszi, hogy az $*s > *s$ a vogul saját életében történt, hiszen megelőzte egy (az osztjákából hiányzó) szabály, amit egyébként Honti állapított meg (NyK 74 : 23):

$$(2) \quad *s/*s \rightarrow *s \quad / \# \text{ — } V \quad \left[\begin{array}{l} [+ \text{glide}] \\ [+ \text{front}] \end{array} \right]$$

$$([\text{-front}] \rightarrow [+ \text{front}])$$

Honti a szabály A -részébe $*\theta$ -et, B -részébe $*s$ -et írta, ez $[-\text{strid}] \rightarrow [+ \text{strid}]$ jegyváltást jelentene, amit a kétszeresen palatális környezet aligha idézhet elő.

Egyébként különösen az ősvogul fogható fel úgy, hogy benne labioveláris mássalhangzók is voltak, a labiális palatális magánhangzók labialitása pedig nem volt inherens, hanem a mássalhangzókörnyezethez tartozott, azaz kevesebb magánhangzófonémával is operálhatunk. Talán az őosztják és obiugor előzménye is elemezhető így. A Trj. $[\gamma_0]$ nem más, mint a $/w/$ szóbelseji változata, amit a fonematikusnak szánt obugrisztikai átírások feleslegesen jelölnek külön betűvel. Honti azt is átveszi Steinitztől, hogy az őosztjákban szóbelőben nem volt $*w$, csak $*\gamma$, és ezt továbbvetíti az obi-ugor alapnyelvre is. Külcsönös kizáró megoszlásuk miatt persze ez a feltevés is egyetlen $*w/*\gamma$ fonémát jelent, csakhogy éppen maga a vahi-vaszjugáni nyelvjárás bizonyítja, hogy kellett lennie szóbelőben $*w \neq *\gamma$ oppozíciónak. Éppen a következetesen γ -zó vahiban történt $*p > w$, pótlendő a megelőző magánhangzót labializáló, majd delabializálódott ($*w > \gamma$) $*w$ -t. Az őosztják $*\delta$ és $*\delta$ egyik forrása nyilván az $*aw > *\delta\gamma$, de $*ay \rightarrow *\delta\gamma$ stb. lehetett.

Mit várunk el egy jó alapnyelvi fonémarekonstrukciótól? Amikor protofonémákat teszünk fel, egy harmadik (ill. többedik) nyelv egy szeletét rekonstruáljuk, nem egy hangmegfeleltést. Nem azért nem frunk számokat a megfelelések helyére, hogy mnemotechnikai szempontoknak is eleget tegyünk, hanem mert hinnünk kell, hogy egy létez(het)ő nyelv valódi r e n d s z e r é t

állapítjuk meg. Gyanús az olyan rekonstrukció, mely jóval több alapelemet tartalmaz mint a leszármazottaké.

Honti a 13 vogul magánhangzót és a 15 ($< 13 + 2$) osztják magánhangzót 16 (v. 17) obi-ugor protovokálisból kívánja magyarázni. Elhamarkodott, nem meggyőző az alapnyelv 8 rövid magánhangzója, mely a vogul/osztják keresztmegfelelések kedvéért született. Az osztják (VVj.) **ě*, **ō*, **ā*, **ö* többféle rövid vogul megfelelői a vogulon belül is nehezen választhatók külön. Az ősvogul **i*, **ū*, **ā* kusza megfelelésű a vogul nyelvjárásokon belül, ugyanígy az ősvogul **i*, **ū*, **ā*, **ö*. Az **i* és **ö* legfeljebb *k* és *ŋ* mellett különíthető el, [—grave] jegyű mássalhangzók mellett csak **i*, labiálisok mellett csak **ö* állhat — innen gondolható, hogy az **ö*, **ū* melletti *k* tulajdonképpen **k*...

Elvárjuk még a jó rekonstrukciótól, hogy lehetséges rendszerből lehetséges, természetes — más, ismert hangtörténetű nyelvekből is ismert — változások feltevésével legyenek levezethetők az új rendszer elemei. Honti rekonstrukciójának ez a legfőbb gyengéje. E szempont fontosságát Honti maga is sejti, amikor Steinitz **ɔ* $>$ *e* feltevését (FgrVok, 80—2) elveti: „obugr. **o* $>$ urwog. **ā* ist ein möglicher Wandel, **ɔ* $>$ **ā*, **ū* $>$ **i* ebenfalls, aber **ɔ* $>$ **e* ... läßt sich mit diesen auf keine Weise in Einklang bringen...” 19, l. még 20, 110). Itt megemlítem, hogy az ismeretlen *ɔ* $>$ *e* fordítottját több nyelvből is kimutathatjuk, így **ε* $>$ *e* $>$ *ɔ* ([*ɛ̃*]) történt a tunguzban és a koreaiiban. Számos (macedón-)bolgár nyelvjárásban és a megjelenésében *e* $>$ *ɔ* történt — és hasonló több esetben is az obiugor nyelvekben (l. alább). (Ez a tunguzban és a koreaiiban a palatoveláris \rightarrow aperturális harmóniaváltás után történt; feltehető, hogy az őspirmiben is valami hasonló játszódott le, s ez az oka a fgr. **ā* $>$ ősp. **ɔ* ($<$ **ɔ*) és fgr. **ā* (hagyományosan *ā*-tőbeli **e*) $>$ ősp. **ɔ* ($<$ **ɔ*) megfelelésnek: **ɛ̃*-n, **ē̃*-n keresztül, tehát szintén az **ā* kikerülésével.) Igazolhatónak látom, hogy a vog. **ē̃* (Honti **i*) \sim osztj. **ɔ* elsősorban osztják **e* $>$ **ɔ* csúszással magyarázandó. Nos, a vogulban a röviddek között **i* $>$ **ö* átlós változással kell számolnunk és az északi osztják **ā* $>$ **ö* végső forrása is **i*, a VVj. *o* (szerintem) előosztják **ɛ̃*-ből származik, és az ősosztj. **i* helyén a jugániban nyíltabb és valamelyest labiális magánhangzó van (l. még alább). (Van *e* $>$ *ε* típusú átlós változás is: (macedón-)bolgár, délangol, déli lapp, tadvai vogul...)

Máshol Honti nemigen törődik a változások természetességével, lehetőségével, minek következtében szokatlan és motiválatlan hangváltozásokkal számol. Például mechanikusan minden $\bar{V} \sim \check{V}$ és $\check{V} \sim \bar{V}$ megfelelés esetén rövidülést tesz fel a \check{V} képviselőtű nyelvben (110). Ez csak a legzártabbaknál tehető meg, ha az nem kötött változás. Sokszor számol nyíltabbá válással, ami pedig csak a röviddek között természetes spontán változás.

3. Miért nem lehet helyes a steinitzi ősosztják?

A számos ok közül elsőknek azt említeném, hogy a szurguti nyelvjárásokra feltett *e* $>$ *ā*, *ö* $>$ *ɔ* (*ā* + *K*_o), *o* $>$ *ö* (*ā*, *ā* + *K*_o) lehetetlen a hangtörténet... sztalat szerint. Kötetlen, általános (spontán) változásként csak *i* $>$ *i*; *i* $>$ *ě*; *ě* $>$ *ā*, *ē*; *ā* $>$ *ā*; *ā* $>$ *ē*; *ē* $>$ *i* típusú változások lehetségesek, fordított irányúak nem. Egy jó érv feleslegessé tesz minden további indoklást. Erre most itt mégsem hivatkozhatom, mert ez a diakronikus univerzálé tudtommal eddig még nem lett lefektetve.

De más bizonyítékot is találhatunk. Például a VVj. magánhangzóváltakozása során a zárt és megfelelő nyílt teljesek (I.), és a középső teljesek a (megfelelő) redukálttal (II.) váltakoznak:

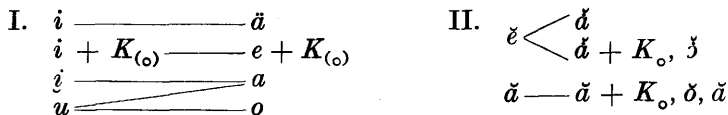

Az \bar{o} és \bar{o} nem vesz részt a váltakozásban. Mielőtt meg akarnók fejteni a váltakozás eredetét, vegyük észre a magától kínálkozó kérdést, amit, ha észreveszünk, meg is tudunk válaszolni.

Létrejöhetett-e ez a váltakozás ilyen formában, ezek között a magánhangzók között? Nem! Az I. csoport magánhangzói ma nem szomszédosak (ill. e hiánya miatt csak a különleges $\dot{i} \sim a$ történik „szomszédos” magánhangzók között). Akár $*i \rightarrow *\bar{a}$, akár $*\bar{a} \rightarrow *i$ X feltétel esetén formában képzeljük el a váltakozás változási lépését, érthetetlen marad, hogy miképp vészelhette át az $*i$ és $*\bar{a}$ közötti $*e$, ill. miért nem $*i \sim *e$ vagy $*e \sim *\bar{a}$ alakult ki? (A nyugati nyelvjárások $\bar{a} \sim i$, $a \sim o$ váltakozása utólagos „természetesítés” lehet korábbi $\bar{a} \sim i$, $a \sim u$ helyén.) Miért \bar{a} az o váltóhangja $*\bar{o}$ helyett és \check{e} az \bar{o} -é $*\bar{o}$ helyett?

A szinkroniában ezeknél jóval kacifántosabb váltakozások léteznek. Meglétüket természetesnek kell elfogadnunk — és morfo(fono)lógiai, nem fonológiai jelenségnek. Ám minden különös váltakozásnak megszületésekor egyszerűnek kellett lennie, amit egy lépéses természetes hangváltkozás (szabály) hozott létre valamilyen szimulációs motivációval.

Ebben az esetben is fel kell tennünk: a váltakozás kialakulása idején az i és \bar{a} , \bar{u} és \bar{o} , \dot{i} és a , u és o magánhangzók előzményei szomszédos, egy jegyben eltérő magánhangzók voltak, az e , \bar{o} és o előzményei k és \bar{o} b b „tolakodtak közéjük”. Feltehetjük azt is, hogy az I. és II. váltakozástípus egymástól nem független. Nos, a tremjugáni (Trj.) nyelvjárásban a II. váltakozástípus szintén minőségi és nem mennyiségi:

Fontos az a személyjelezési sajátság, hogy a VVj.-ban a Px1Sg $-am/-\bar{a}m$ formájú a) a redukáltak, b) a középső nyelvállású teljesek után. ($-\bar{a}m/-\bar{a}m$ a nyílt teljesek után váltakozással, $-im/-im$ a zárt teljesek után). Miért képez egy osztályt a) és b)? A szurgutiban a) és b) helyén egyformán redukáltak vannak (vö. Sal Éva, CTIFU 674—676).

Ismeretes továbbá, hogy a VVj. rendszer majdnem teljesen szimmetrikus, csak az $*e$ hiánya töri meg. Steinitz rámutatott, hogy az ősosztják $*\bar{o}$ tulajdonképpen k. k. helyzetben volt az ősosztják $*e$ -vel.

A Trj. és VVj. egybevetésével az ősosztják magánhangzórendszer tehát így rekonstruálható:

(3)	*i	*ĩ *ĕ	*ü	*ũ	*i	*ĩ *ĕ	*u	*ũ
	*ä		*ɔ		*a		*ɔ	

A változás kialakulását az a lépés jelentette, melynek során a nyíltabbak megfelelő zárt párjukra váltottak X helyzetben — fordított irányú lépés (váltakozó) *ō és *ö megjelenésével járt volna (*ũ-ból, *ü-ből), egy mai VVj. *ō ~ *ö, *ö ~ *o váltakozást, ami n i n c s. E magánhangzók csak a váltakozás kialakulása után jelentek meg: *ĕ > *ö és *ĩ > *ō csak velárisok mellett. Eredménye az *i ~ *ō (> VVj *ä ~ ö*) és *i ~ *ö (> VVj *ä ~ o*) váltakozás.

Ezt követte a „great Ostyak vowel shift”, ami a szurgutiakat nem érte el :

(3.1)	*i	*ĩ	*ü	*ũ	*i	*ĩ	*u	*ũ
		← *ĕ		← *[ō]			← *ö	
	*ä		*ɔ		*a		*ɔ	

(3.2)	*i	*ĩ	*ü	*ũ	*i	*ĩ	*u	*ũ
		↓		↓		↓		↓
	*e		*ö				*o	
	*ä		*ɔ		*a		*ɔ	

Néhány megjegyzés. A redukált részrendszer nyíltjai illabiálisak voltak, eredetileg, az *ĕ csakis *[ō] megjelenésével labializálódhatott; az általános *ĕ > *ö kiváltója lehetett az általános *ĩ > *ä nyitódásnak, de az *i a magánhangzóeltolódás idején még zárt volt, mivel nem vett részt a középsők (= nem zárt redukáltak) nyúlásában. Természetes jelenség, hogy a zártak redukálódnak, majd nyíltabbá válnak; az is, ha ebben a labiálisok nem vesznek részt, ill. csak az ĩ válik nyíltabbá, mert: a) az illabiális veláris soron a hosszúak nyitódása is előfordulhat (főleg 1. *a* > *ɔ*, 2. *ĕ* > *a* esetén), b) a redukált (rövid) részrendszer a teljes (hosszú) részrendszerhez hasonlóan az *i* — *ä* — *ü* alap-hármasra épül, s ilyenkor az ĩ válik a „részrendszer *a*-jává”. Számos példa idézhető erre, most csak néhány ismertebbet:

1. Korai újangol. Az *ũ* hasadásával *ĩ* keletkezett *i* mellé (a környező mássalhangzók labiálisságától kondicionáltan), és ez később nyíltabbá, *ĕ*-vá (tulajdonképpen *ĕ*-vá), ill. délen egészen nyílt és palatalizált *ä*-vá vált (pl. *šūt* > *šyt* > *šät*; fonémává főleg az új, *ũ*-ból rövidült *ũ* megjelenésével vált, pl. *gōd* > *gūd* > *gūd*).

2. Keleti permják (OP, JaP) ← őszürjén:

(4)		ĩ		ĩ		ũ
	↑		↑	↓	↑	
	ĕ		ō		o	
	e		ö		o	
			a			

3. Beszermáni (votják) ← űs(déli)votják:

(5.1)	ĩ	ĩ ← ũ	ũ	(5.2)	ĩ	ĩ	ũ
					↓	↓	↓
	e ← ĕ			e			o
	a			a			

3. Mezei cseremis. Az $*i \rightarrow *j \rightarrow *j$ redukciója megelőzte $*ü = *j̃$ és $*u = *j̃$ egybeesését.

4. Lapp, finn és mordvin. Az ezekhez hasonlók ismeretében mertem a három legnyugatibb finnugor nyelv egyik legelső magánhangzó-szabályát a következőképp rekonstruálni:

$$(6) \quad \begin{array}{l} *i \rightarrow *j \rightarrow *j \quad | \text{---} C^1 I \\ \quad \quad \quad \rightarrow *j̃, *j̃ \quad | \text{---} C_2 I \\ \Rightarrow *i \quad \quad \quad | \text{---} C A \end{array}$$

ugyanaz grafikusan a többi rekonstrukció feltüntetésével:

$$(7) \quad \begin{array}{cccc} *i & *j̃ & *j̃ & *j̃ \\ & & \downarrow & \\ *i & & \cdot & \rightarrow *j̃ \\ *j̃ & & *j̃ & \\ *j̃ & & *j̃ & \end{array}$$

Így a finn *suoni*, *jousi*, *hapsi* és *iho* előzményeül fgr. $*s̃iñi$, $*j̃j̃si$, $*j̃pti$ és $*j̃j̃šā$ alakokat teszek fel. Az $*i$ a tővéghangzótól szabályozottan a cseremisben a permiben és a magyarban is másképp alakul, ezekben és a többiben az $*i$ -nak saját reflexe lehet.

A magánhangzóeltolódás feltevésével, NB. aminek minden pontja attesztálható természetesen változás, a mai nem szabályos (opaque) osztják váltakozási szabály világos (transparent) lesz:

$$\begin{array}{ll} \text{I.} & *i \leftarrow *j̃ > i \sim j̃ \\ & *j̃ \leftarrow *j̃ > j̃ \sim j̃ \\ & *j̃ \leftarrow *a > j̃ \sim a \\ & (*u \leftarrow *a > u \sim a) \\ & *u \leftarrow *j̃ > u \sim j̃ \end{array} \quad \begin{array}{ll} \text{II.} & *i \leftarrow *j̃ > j̃ \sim e \\ & \quad \quad \quad \text{és } j̃ \sim o \\ & *j̃ \leftarrow *j̃ > j̃ \sim o \end{array}$$

A Trj. (J stb.) vokalizmust sem kell a lehetetlen $e > j̃$ félékkel magyarázni, hanem 1. $*j̃ > j̃$ és $*j̃ > j̃$ és $j̃$, 2. $*j̃ > j̃$ után:

$$(8.1) \quad \begin{array}{cccc|ccc} *i & *j̃ & *j̃ & *j̃ & *j̃ & *u & *j̃ \\ & *j̃ & \cdot & *j̃ & & *j̃ & *j̃ \\ & \downarrow & \uparrow & \downarrow & \downarrow & \uparrow & \downarrow \\ *j̃ & \cdot & *j̃ & \cdot & *a & \cdot & *j̃ \end{array}$$

$$(8.2) \quad \begin{array}{cccc|ccc} *i & *j̃ & *j̃ & *u & *j̃ & *j̃ & *j̃ \\ \cdot \leftarrow *j̃ & & & *o & \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ *j̃ & & *a \rightarrow \cdot & & *j̃ \leftarrow *j̃ & *j̃ \leftarrow *j̃ & \uparrow \end{array}$$

Az így keletkezett szurguti vokalizmus jelenleg is az eltolódás fázisában van, a zártak gyakran röviden ejtődnek, közülük elsősorban az i (!). E magánhangzót a Rusvai Julianna gyűjtötte pimi felvételeken (vö. NyK 79: 223–232) magam általában $j̃$ -nak vagy e -nek hallottam, a nyelvjárás magánhangzóit a következőkben véltem megállapítani:

(9)	<i>i</i>	<i>ǔ</i>		<i>ǖ</i>
	<i>ě</i>	<i>ǒ</i>	<i>ǝ</i>	<i>ǝ</i>
	<i>ǎ</i>		<i>ǎ</i>	

	<i>ē</i>		(<i>ē</i>)	<i>ō</i>
	<i>ā</i>		(<i>ā</i>)	<i>ō</i>

Aholis *ǔ* ~ VVj. *ǒ*, *ǝ* ~ VVj. *i*; *i* ~ VVj. *i*, *ū*; *ǖ* ~ VVj. *u*, és az *ē* [*ē*] is (!). Ez az a hang lehet, amit Paasonen *ō*, *ò* betűvel írt: „ein sehr geschlossener o-Laut mit sehr schlaffer Lippenartikulation” (FUF 2: 84). Karjalainen szerint is „Im Trj. wird *i* gegenwärtig ein wenig labial ausgesprochen (am Pym ist die Labialität grösser. . .” (OL 260; 1. Steinitz megjegyzését: OstjVok 31–2; vö. még Honti, ALH 27: 271–286).

4. Nem tudom, sikerült-e meggyőzőnöm az olvasót a terjedelem szabta korlátok miatt zsugorítottan bemutatott érveimmel arról, hogy a steinitzi óosztják vokalizmus téves, és emiatt a ráépített obi-ugor vokalizmusrekonstrukciónak is szükségyszerűen tévesnek kell lennie.

Honti a vogulnál a Steinitz által (is) **ē*-nak rekonstruált, általában az osztják *i*-nak megfelelő magánhangzót az osztják miatt és a rendszer szimmetrikussága kedvéért **i*-ra igazítja. E magánhangzó semelyik vogul nyelvjárásban nem zárt, reflexei: AK FL Szo *ā*, másutt főleg *ē*. De nem zárt általában a többi sem: az **ū* > FK KK [*ō*]/*ü*/, az **i* pedig általában [*ē*]-féle. A T(J Cs) reflex (*i*) ezeknél nem érdekes, mivel abban minden nem nyílt palatális magánhangzó zárt, és minden nem nyílt veláris magánhangzó legalábbis középső nyelvállású; az *ē* annyira nyílt, hogy Kannisto *ǔ*-nak (az *e*-t *q*-nak) írta (Vö. Táros, Uralica 4: 1–3). Az **ū* a T-ban ezért [*ō*], másutt [*ū*]. Ez egy a zártakra jellemző veláriszűkülés következménye, ami az **ā* labializálódását ki is váltotta (de a TJ-ben illabiális maradt, a TCs-ben a rövid **a* is labiális *ā*), ami pedig az **ē* > *ā* nyitódást kiválthatta. Az *i*, *ē* kivételével a hosszú (teljes) magánhangzók spontán süllyedésben nem vehetnek részt (*ā* > *ē*, *ā* > *ō* mellé pedig *ā* > *ē* nem szokott sorakozni). Ha középzártakat teszünk fel az ósvogul (Honti jelölésével) **i*, **ā*, **i*, **ū* helyén, zárulásuk természetes a vogulban és az osztjákban is: az obi-ugorra is **ē*, **ō*, **ē*, **ō* magánhangzókat kellett volna rekonstruálni. (A permi, zürjén stb. jövevényszavak obi-ugor megfelelőiben sem kell ez esetben hanghelyettesítéssel operálni.) A jelek tehát arra mutatnak, hogy az osztják **i*: **ē* oppozíció típus előosztják/obi-ugor eredetije **e*: **i* típusú volt.

Lehetségesnek tartom, hogy az ósvogul **i* ≠ **ā*, **i/ō* ≠ **ā* fonémahasadás következménye — Steinitz is nyilatkozott hasonlót (UAJb. 28: 236). De ha mégis opponens fonémákat akarunk helyükön rekonstruálni, akkor az úgy volna valószínűbb, hogy oppozíciójukat mennyiséginek tekintenénk.

5. Kifogásaink nemcsak fonológiaiak lehetnek. Az uráli nyelvek genetikus rokonsága bizonyítva van, de e nyelvek további rokonodásainak, az alnyelvesaládoknak a viszonya valójában nincs tisztázva. Az uráli nyelvesalád családfája, ágrajza tkp. areális csoportokat fog össze egy-egy ágon és nem olyanokat, melyek bizonyíthatóan közvetlen őstől származnak. Ezért nem tudunk grammatikai különbséget kimutatni az ún. uráli és az ún. finnugor állapot között, ezért nem tudunk semmi „viszonylag konkrétat” a finn-permi finn-volgai, lappo-finn „alapnyelvekről”. A hagyományos ágrajz becsléssel

készült, az areális nyelvészet és a nyelvek nyelvsvövetségének ismerete előtt és a genetikusan alcsoportosítás újabb elveivel nem lett szembeesítve (I. Dyen, J. Greenberg, C. D. Chrétien, H. M. Hoenigswald, J. Scherzer, R. Hetzron több cikkére gondoljunk!). Annak egyetlen helyes kritériuma létezik, legpontosabb megfogalmazása: „The only criterion for genetic proximity consists in the recognition of a decisive set, whether in number or in structural placement, of shared innovations by addition or replacement, rather by loss” (E. C. Hamp, IJAL 24 : 151). Nem beszélhetünk addig ugor alapnyelvről, amíg az ugor vonások közösen újított voltát nem bizonyítottuk. A közös újításnak tetsző nem-ugor vonások, amik valószínűvé teszik a finnpermi egységet és alapnyelvet, hiányuk által nem bizonyítják a nem-finnpermi (ugor) egységét.

Az, hogy az osztják és a vogul igen hasonló (ma), nem érv az obi-ugor alapnyelv léte mellett. Mi több, az amúgy is fennálló drift miatti párhuzamos változások nem engedik eltávolodni a nyelvsvövetségben álló nyelveket, miközben az alapnyelvtől nagyon is eltávolodhatnak. Az alapnyelvtől való további távolodást jelent az, ha két rokon nyelv közeledik egymáshoz nyelvsvövetségben, csalóka egyezéseket eredményezve. Ha bizonyítható lenne is, hogy a vogul és az osztják közös őse más uráli nyelvnek nem őse — tehát valóban „közeli” rokonok, az obi-ugor alapnyelvet abban az esetben is különleges elővigyázatossággal volna szabad megpróbálni rekonstruálni, nehogy másodlagos jelenségeket örökségként vetítsünk vissza. A körütekintés többek között külső ellenőrzést, a csoporton kívüli nyelvek adataival való szembeesítést jelent. Ez kötelező (vö. J. Greenberg, *Essays in Linguistics*, Chicago 1957) és nem tilos, szemben Ganschow (vö. NyK 81: 57—69, stb.) és sok mások vélekedésével.

Visszatérve Honti rekonstrukciós módszerére, a magánhangzók kérdésében nem nyúl csoporton kívüli bizonyító adatokhoz, a magyarhoz vagy bármely más uráli nyelvéhez. A következő viszonylag szabályos (és gyakori — a kettőnek nem kell egybeesnie) lapp — magyar megfelelések sokkal biztosabb fogózkodót jelentenek mint a területileg és genetikusan is (?) közelebbi ugor nyelvek közöttiek bármelyike, hiszen a lapp és magyar szabályos hangmegfeleléseinek értékét utólagos, másodlagos mellékhatások nem ronthatják le:

lapp (norvég, lpN)		magyar
<i>ie, a</i>	~	<i>e</i>
<i>uo</i>	~	<i>a</i>
<i>æ</i>	~	<i>é</i>
<i>oa</i>	~	<i>á</i>

Minthogy egy lapp-magyar alapnyelv valószínűtlen, a lapp és a magyar közös eredője a finnugor (\approx uráli) alapnyelv, minden szabályos lapp—magyar hangmegfelelés (közvetve) az uráli viszonyokkal van közvetlen kapcsolatban. (Más nyelvek adatait is figyelembevéve egyébként az említett négy magánhangzót **ä, *ã, *ä, *ã* formában rekonstruálom az ősurálira.)

Honti mind a genetikusan rokonság bizonytalanságát, mind a nyelvsvövetségből adódó egyezések veszélyességét sejtette, amikor külön tanulmányban (NyK 81: 225—245) bizonygatta (Gulyával szemben) az ugor alapnyelv létét. (Érvei jórészt hasonlóságokra való hivatkozásokból állnak, sőt még a retenciót — az *ü*-féle hangok őrzését — és nyomós érvnek szánta.) Egy másikban pedig (MFF 5: 90—99) megpróbálta az északi vogul és északi osztják párhuzamos történetű közös rendszerét függetlennek értelmezni.

6. Persze ahogyan a magyar közvetlenül hasonlítható a lappal, úgy szabad vogul–osztják magánhangzómegfeleléseket is vizsgálni. Más kérdés, hogy a rekonstruált rendszer az obi ugoréval, az ugoréval vagy épp az uráliéval van-e (közvetett) közvetlen kapcsolatban. Magam a vogul és osztják elválását rendkívül réginek tartom — emellett a konzonantizmus különbségei és az alaktan számos pontja szól — a vogul és osztják alapján felállított közös rendszernek tehát közel kell esni (időben) az uráli alapnyelv rendszeréhez. A vogul–osztják *s z a b á l y o s* magánhangzómegfelelések — nem az azonosságok és hasonlóságok — igen fontosak lehetnek. Sajnos, a Honti rekonstruálta rendszerből a keresztmegfelelések, illetve a furcsa megfelelések és nyelven belüli dublettek nincsenek megmagyarázva. Amik pedig szabályba foglalhatók — a megfelelések számát Honti táblázatos formában közli (111–118) — az esetek negyede, olyanok, amiket már eddig is „ránézésre” megállapíthatunk. Van a vogulnak olyan magánhangzója, amelyiknek a szabályszerű megfelelése szembeszökőbb más nyelvekkel mint az osztjakkal. Így az ősvogul **ā* általában lp. *ie*, *a*, finn *ä*, *ie*, mordvin *ä* és magyar (nyílt) *e* magánhangzóknak szokott megfelelni, míg az **ā* eredeti zártra utal, ami a lappban *ā*, a finnben *i*, a mordvinban *e*, és *i*-féle a permiben és a magyarban is. A következőkben talán konkrét példával is tudom szemléltetni, hogy Honti két nyelvre épített rekonstrukciója milyen látható téves eredményhez vezetett azáltal, hogy a külső anyag felhasználásáról lemondott. Az obiugorra általában **ē*-t, ill. **ō*-t tesz fel, ha ilyen van az osztjákban, akkor is, ha annak a vogulban **ā* felel meg, és akkor is ha **ā*. Namármost azt a meglepő jelenséget kell látnunk, hogy miután a fgr **ā* és **i* sok esetben egybeesett obiugor **ē*-ben (és **ō*-ben), az a vogulban aszerint hasadt **ā*-re vagy **ā*-re, hogy mi volt előzménye, ill. mik a megfelelői a nem-osztják nyelvekben. Nyilvánvalóan eltérő magánhangzókat kell rekonstruálni az obi-ugorra ezekben az esetekben, melyeket a vogul különtartott, az osztják viszont **ē*-re redukált olykor, amiből aztán a vahiban *e* és *ō* lett. Az obiugor **ē*-t, **ō*-t tartalmazó etimológiáknak kb. egy harmadának jól ismert más nyelvekben is megtalálható megfelelőik vannak. Most csak ezeket sorolom fel, külön vizsgálatot nem folytathattam, a vogul kettős megfelelés „kondicionálásának” bemutatására. Megérné a fáradságot a teljes anyag egyéb nyelvi megfelelőinek kikeresése, ami eloszlathatná azt a gyanút, hogy rostálásom szándékolta volt, hogy az engem igazolókat emeltem volna csak ki.

Első csoport: vogul **ā* ~ osztják **e*

155. **θēr*: **tār* | **āer* — cser. *šer*, *šār*; votj. (*vir*-)*ser*; m. *ér* (*eret*) < **šārā* (FESz. 159 **šārā*).

156. **θēr*-.: **tārət*- | **āerəmt*- — zürj. *šergedni*; m. *ered* < **šārā*- (FESz. 162 **šārā*).

197. **jēŋk*: **jāŋk* | **jōŋk* ~ **jēŋk* — lpN *jiegŋā*; finn *jää*; mdM *āj*; permi különféle; m. *jég* (*jeget*) < **jāŋi* (FESz. 338 **jāŋe*).

340. **kētš*: **kāts* | **kōt*, **kūt* | **kit*, **ketš*, **kätš*, **kätš* — lpN *giettā*; finn *käsi*; mdM *kād*; cser. *kit*; permi *ki*; m. *kéz* (*kezet*) < **kāti* (FESz. 362. **käte*).

405. **mēr*-.: **mārət*- | **merət*- — m. *mer* < **mārV*- (FESz. 438. **mārā*-).

454. **ñél*-.: **nāl*- | **nel*- — lpN *njiellāt*; finn *niellä*; md *ñilems*; cser. *neleş*; permi *ñil*-.; m. *nyel* < **nāli*- (FESz. 479 **nēle*- vagy **nēle*-).

508. **pēl*-.: **pāl* | **pələk* — lpN *bälle*; (finn *puoli*); mdM *pälä*, *päl*; cser. *pela*, *pel*; zürj *pēl*; votj. *pal*; m. *fél* (*felet*) < **pālā* (FESz. 196 **pälä*)

622. *tēγal: *tāγal / *tel — lpN *dievvā, dæw'det*; finn *täysi*; cser. *tić*; m. *tele*, *tölt* < *tāwdi ? (FESz. 627 *tāwde).
 634. *tēk(t)əmz: *tākmz / *tōytam — lpN *dik'ke*; finn *täi*; zürj. *toj*, PO *tyj*; votj. *tej*; m. *tetü* < tājV (FESz. 631 *tāje).
 663. *wēðam: *wālam / *welam — lpN *ādā -ādām*; finn *ydin* (gen. *ytimen*); md *uðem, uðeme*; cser. *βem, βim*; zürj. *vem*, PO *vim*; votj. *vijim, vim*; m. *velō* < *s'δVm (FESz. 683 *widz).
 672. *wēγ: *wāγ / *wōγ — lpN *viekkā*; finn *väki*; md *vij*; cser. *βij*; stb. < *wākī (FESz. 682 *wāke).
 256. *kōley: *kōālay / *kōlay — lpN **giew'dā*; finn *köysi* < *kīwdi ? (*kewde).

Második csoport: vogul *ā ~ osztják *e

53. *ēpəθ: *āt / *epəλ — lpN *hāk'sā*; cser. *ūpš*; zürj. *is* (*isk-*); m. *iz* < *ipsī (FESz. 331 *ipse).
 150. *ðēŋkər: *tāŋkər / *dōŋkər — finn *hiiri*; md. *čejer*; permi *šir*; m. *egér* < *šihir (FESz. 140 *šine-re).
 396. *mēñ: *māñ / *meñ — lpN *mānnje*; finn *miniä*; zürj. (*ici-*)*mēñ*; votj. *moñ*; m. *mēny* < *miñā (FESz. 436 *miñā).
 428. *nēm: *nāmz / *nem — lpN *nāmmā*; finn *nimi*; md. *lem*; cser. *lüm, ləm*; permi *nim*; m. *név* (*nevet*) < *nimī (FESz. 469 *nime).
 526. *pēŋkz: *pāŋkz / *pōŋk — finn *pii*; md. *pej, pev*; cser. *pūj*; permi *piñ*; m. *foğ* < *pīŋi (FESz. 209 *piŋe).
 592. *sēm: *šām / *sem — lpN *čāl'bme*; finn *silmä*; md. *šilme*; cser. *šinca*; permi *šin* (*šinm-*); m. *szēm* < *šilmā (FESz. 579 *šilmā).
 235. *kōγ: *kāw / *kōγ — finn *kivi*; md. *kev*; cser. *kūj*; zürj. (*iz-*)*ki*; votj. *ke*; m. *kō* (*követ*) < *kiwi (FESz. 368 *kiwe).
 525. *pēnt-: *pānt- / *pent- — zürj. *ped-*; votj. *pod-*; m. *fēd* < *pintū- (FESz. 187 *pents-).

A két obi-ugor nyelv hangtörténete még feltáráásra vár, akárcsak az uráli fonológiai rendszer. A feladat párhuzamosan végzendő. Több eredmény egy olyan megközelítéstől várható, amely első lépésben azoknak a nem szomszédos és nem egy ágba tartozó nyelvekre épül, melyek között szabályosabb összefüggések állapíthatók meg. Második lépésként a rájuk alapozott rekonstrukcióval pedig összehasonlíthatók a deviáns nyelvek, tehát a permiek és a két obiugor — és a szamojédok. Bizonyos, hogy így több homályos pont megvilágosodhatik, és természetesen a deviáns nyelvek is tartogathatnak olyan információt, ami szükségessé teheti az első lépésben megállapított eredőrendszer módosítását.

*

Bírálatom negatív oldala Honti rekonstrukciós eredményére vonatkozik, és nem vállalkozásának egészére. Igazságtalan lennék, ha nem emelném ki, hogy könyvével mennyi energiát igénylő aprólékos munkát takarított meg másoknak, illetve végzett el helyettük. Például az etimológiai rész (123–206) rendkívül megkönnyíti azoknak a dolgát, akiknek eddig a legkülönbözőbb forrásokban kellett keresgélniük vogul és/vagy osztják adatokért, például a KT-ben, ami közismerten időrabló foglalatosság. Ézért, ha bárki a jövőben bármilyen eredményre jut az obiugor nyelvtörténettel kapcsolatosan, azt első-sorban Honti könyvének köszönheti majd.

P. TÁLOS ENDRE

Vogul + Ostyak

2

by ENDRE P. TÁLOS

The author emphasizes that historical reconstructions must be worked out carefully. He utilizes László Honti's monograph (1982) on the reconstructed vowel history of these two Ob-Ugrian languages in order to approach the topic in question. (*Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest — reviewed by Márta Csepregi in NyK 85.)

The main points of the paper are as follows.

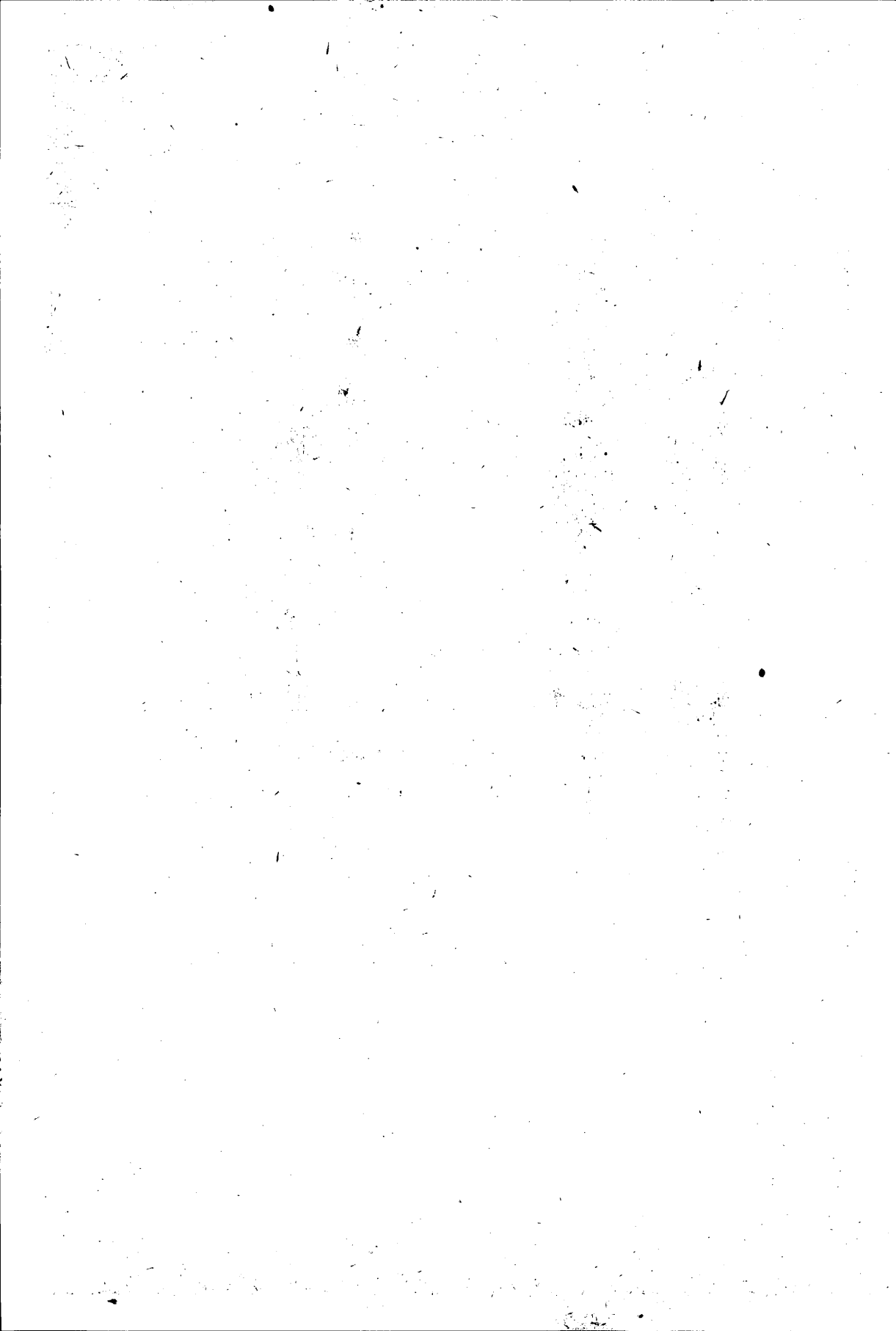
One may reconstruct only natural changes, i.e. universal phonetic processes. W. Steinitz' rules for the developments in Surgut and Salym dialects of Ostyak entail unnatural changes. For example, full mid vowels cannot reduce unless high vowels do. (Full = unmarked long, reduced = marked short, often centralized.) The opposite process is, however, very likely since non-high short vowels easily lengthen, high short vowels become opener (mid or low), high long vowels shorten, and low long vowels tend to be close: this is regarded as an irreversible cyclic process called Natural Vowel Rotation by the author of this paper. An attempt is made to prove that the mid full vowels in Eastern Ostyak (exemplified by the Vah and Vasyugan dialects) derive from non-high reduced vowels, and the reduced (now mid) ones from their high counterparts. That is, e.g., the pair \bar{a} vs. \bar{o} was $*\bar{a}$ vs. $*\bar{e}$ in Proto Ostyak. Thus the reduced Surgut equivalents of Eastern e , \bar{o} , and \bar{o} are retentions and not innovations. One can conclude the same from other phenomena as well. For instance from the nature of the vocalic alternations. In Eastern Ostyak low full vowels alternate with high full vowels, and mid full vowels alternate with (mid) reduced ones. Morphological alternations can be unnatural, but at one time such alternations must have been natural, coming about from simple change of one feature, assimilation or dissimilation between neighboring phones. In Surgut there are only low ~ high alternations among reduced vowels too, this is more natural than that which we find in Eastern Ostyak. (Of course, proto systems may have unnatural traits, but in the case of Ostyak one can internally reconstruct its original naturalness.)

Honti's Proto Ob-Ugrian system is based on Steinitz' incorrect Proto Ostyak (considered to be identical to that of the Vah-Vasyugan dialects). This is only one argument that invalidates Honti's reconstruction.

Since Vogul and Ostyak have been spoken in a strict Sprachbund, from time immemorial, it is very difficult to separate their common innovations from retentions and later and recent results of convergences. (Besides their similarities there are striking differences between them that suggest ancient separation.) This makes it necessary to consider external evidences from more remote relatives, for example, Hungarian or Finnish.

The opposition $*\bar{a}$ vs. $*\bar{e}$ in Proto Vogul has good correspondences (high vs low) in the western Finno-Ugrian languages, even in those etymologies where Honti has reconstructed a common Proto Ob-Ugrian source ($*\bar{e}$), and suggests a phonemic split in Vogul. This shows the untenability of the comparative method restricted to two only languages. The title of the paper hints at the notion that reconstruction must be extrapolative and not interpolative.

Almost all of these hypotheses have been elaborated in the author's doctoral dissertation "A történeti rekonstrukció és a természetes fonológia" (Historical Reconstruction and Natural Phonology) 1982., ELTE University, Budapest (p. 260), unpubl. msc.

Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál (szigvai vogul anyag alapján¹)

A vogulok vallásos tiszteletben részesítették a *nāj-štar* 'úrnő-fejedelemlhős'² elnevezésű védőszellemeket. Hitük szerint ezek az ősök szellemei. Mint minden vogul, az ősök is hajdan halászzattal, vadászattal, réntartással foglalkoztak. Erősek és bölcsék voltak. A nép így beszél róluk: „A múltban úrnőink-fejedelemlhőseink, vagy másként *akijanuw-ākwanuw* '(a szülőknél idősebb nagy)bácsiaink- nénéink' ugyanúgy éltek, mint most mi, és csak később tették őket halhatatlanokká. Már életükben hírnevet szereztek maguknak valami nagy tettel, amit népük érdekében hajtottak végre. Az ilyen ember lelke nem vész el a testével halála után, hanem a többség számára láthatatlanul tovább él a földön és segítséget nyújt, szolgálatokat tesz az embereknek, ha azok őrzik az emlékét, tisztelik, ha jók és szelídek.” Az ősök szellemei segíhetnek a vadászatban és halászatban, az egészség és élet védelmében. Az emberek pedig a maguk részéről mindig megemlékeznek róluk, isteni lényeknek kijáró tisztelettel veszik őket körül és rendszeresen meg is vendégelik őket, valahányszor szertartásos emlékünnepeket rendeznek a sikeres vadászat vagy halászat után. Hozzájuk fordulnak segítségért az élet legnehezebb pillanataiban, éhínség, betegség, veszély esetén, ígéretet téve, hogy méltóképp meghálálják majd ennek vagy annak a védőszellem-ősnek a támogatást, mihelyt valami értékes tárgyhoz vagy ízletes ételhez jutnak.

A regék és mondák szerint a védőszellemek közül egyesek magányosak, fiatalok, sőt éppenséggel gyerekek voltak, míg mások felnőttek és családosak. Ez utóbbiak gyerekeiből a továbbiakban néhányat — szüleikhez hasonlóan — halhatatlanoknak ismertek el. Úgy vélték, ők is segítséget nyújthatnak az ember nyugalmanak, szerencséjének biztosításában.

A szigvai vogul mondák és hősnékek tanúsága szerint azok a legelső ősök, akik a Szoszva, Szigva, szoszvatorkolat környéki Ob-ágak valamint a Pelim folyó vidékén hajdan megalapították a vogul településeket, hatan voltak: öt fivér és a nővérük. Mindannyiukat a mai napig a „birodalmukat” kitevő terület nevével jelölik: *tāyt-kol'al šjka* 'Szoszvaközépi öreg', *nšr šjka*

¹ A cikk a szerző által 1958 óta folyamatosan gyűjtött északi vogul anyagon alapszik.

² A *nāj-štar* 'úrnő-fejedelemlhős' kategória azonos a hagyományos magyar terminológia szerinti „bálvány, bálványszellem” kategóriával. A szerző a „bálvány” megnevezést megtévesztőnek ítéli, mivel az ősök szellemének szoborszerű megjelenítése nem tartozik a lényegükhöz, nem azonosítható velük, s nem is feltétlenül kötelező. Helyette az őskultuszt jobban kifejező „védőszellem” terminust javasolja. A vogul hitvilág egyéb jelenségeinek jelölésére a Munkácsi Bernát által meghonosított terminológiát vesszük alapul. — Schmidt Éva (fordító).

'Uráli öreg' *polam ɔjka* 'Pelimi öreg', *ājas ɔjka* 'Kisobi öreg', *tēk ɔjka* 'Tegi (falusi) öreg' és *χānɔlsam nāj ēkwa* 'Hanglaszam (falusi) úrnó-asszony'.

A mondák szerint mindannyian *numi tɔram* főisten gyermekei voltak. Valaha az égben éltek és a hat testvér akaratán kívül került a földre. *numi tɔram* fiai erőt, férfiasságot és eszességet szerezvén arra ragadtatták magukat, hogy apjuk hatalmát is elvitassák. Ekkor *numi tɔram*, az ég ura, megdühödött gyermekeire, mindannyiukat leeresztette a földre egy lakatlan szigetre a be-nem-fagyó tengeren. Odaállított egy asztalt, melléültette őket és várta, hogy mihez kezdenek majd. A testvérek okosnak bizonyultak, élve kijutottak a lakatlan szigetről. A legfiatalabb fívér, *tēk ɔjka*, róka képében leült az északi széllel szemben és róka-hangon könyörögni kezdett, hogy forduljon hidegre az idő. Hamarosan északi szél támadt, a tengert vékony jégrétegvonta be. A testvérek átkeltek a jégen a szárazföldre és szétfutottak minden irányban az erdőkbe és vizekbe. Így végezetül eljutottak azokra a helyekre, melyeknek uraivá váltak és ahol megalapozták a további életet. Itt váltak híressé, itt alkottak róluk regéket és énekeket az emberek, — ahogy ezt a mondák és idézőénekek elbeszélik. Értesülésünk szerint a mondák azonban nem őrizték meg, hogy hol is volt az a bizonyos lakatlan sziget a meleg tengeren.

Az úrnók-fejedelemlhősök erősek és bölcssek voltak. Egyeseknek az szolgálta dicsőségére, hogy segítettek új földeket meghódítani, letelepedni ott, ahol utódaik mind a mai napig élnek. Mások idegen betolakodókat vertek vissza, akik a területükre törtek, vagy nehéz években megmentették népüket az éhhaláltól. Ismét mások erős, életrevaló utódok sorát indították meg.

A legjelesebb ősök egyikének a Szoszvaközépi öreget tartották. Ez a Szoszva mentén, Szartinja falutól 20 km-rel lejjebb élt és a többi vidék fejedelemlhősének urát tisztelték személyében. Ennek megfelelően régebben szokásban volt, hogy az egész Szoszva-, Szigva-, és szoszvatorkolat környéki Obvidékről koraósszel átszállították hozzá a különböző védőszellemek bálványábrázolásait díszes öltözetben. Itt áldozatot mutattak be tiszteletükre, megvendégelték őket és segítségüket kérték a sikeres átteleléshez a következő év ősziéig. Mindez Péter-Pál nap körül zajlott le, amikor az emberek bőséges téli élelmiszerkészletet szerezvén éppen visszatértek a nyári obi halászatról. A résztvevők az *oxar* patak torkolatánál (*oxar sūnt*) gyülekeztek — nagyon sokan érkeztek ide különböző vidékekről. A szertartás napjaiban a fiatalság esténként mindenféle játékokat rendezett, megismerkedtek egymással a legények és eladó lányok, amit aztán leánykérések, lakodalmak követtek.

A Szoszvaközépi öreg nagyon erős, természetes volt, mondják, hogy még a tűz sem fogta. Páncélba öltözve, karddal, íjjal-nyíllal felfegyverkezve járt. Gyermekeit is ránevelte a kitartásra, ügyességre és bátorságra. Bölcs férfiú volt, aki sem alulról, sem felülről nem engedte át az ellenséget a folyón. Ott, ahol az erődítménye állott, a Szoszvat eltorlaszolta kövekkel: olyan kőgátat emelt, hogy attól senki nem juthatott tovább. Egyszer mégis áttörték a gátat, amikor felülről, a Felső-Lozva vidékéről hét fejedelemlhős úsztatott arra tuta-jon. Elérkeztek a gátig, alámerültek a vízbe és kis idő múltán jóval lejjebb bukkantak fel. Így szakították át a gátat, lehetőséget teremtve az áthaladásra a jövőendő utasok számára is. A volt gát mellett (jelenleg köves, sekély szakasz), mind a mai napig feltétlenül ezüstpénzt kell dobni a vízbe, vagy ennek hiányában hét összekötött rongydarabot. A víz és a föld itt szentnek számít: nem szabad a szárazföldre lépni, tilos a legkisebb szemetet, akár egy hajszálat is a vízbe dobni. A vogulok egész a legutóbbi időig tartották magukat ehhez

a szokáshoz, mondván, hogy a Szoszvaközépi öreg, mint ezt az „Élő gyík, élő *jūr*-állat (regebéli hulló) térdű bácsi” (*liləŋ soşal, liləŋ jūr sānsəŋ aki*) név is mutatja, nagyon hatalmas. Mondják még, hogy fiai jó nyilazók voltak és hogy olyan nagy ijjjal harcoltak, hogy azt hét mostani férfi tudná csak megemelni.

Egyik mondája úgy szól, hogy egyszer egy óriás, *mēŋkw ʒjka* haladt arra a torkolatvidék felől, akinek képében nyilván valamelyik erős ellenfél van megismerésülve. Azzal kérkedett, hogy eltíporja a Szoszvaközépi öreget, és meg sem érzi az erejét. Az öreg fiai nyugtalanzkodni kezdtek, ám apjuk így szól: „Ne féljétek gyerekek, engedjétek közel és célozzatok egyenesen arra a pontra, ahol a mellén a kulcsontok találkoznak. Az a legsérthetőbb pontja”. A fiúk így is tettek. Biztos lövéssel leterítették az ellenséget, és az darabokra hullott szét. Testrészeit és holmijait a víz lejjebb sodorta, jelenleg is a nevükkel jelölik a helyeket Atlotumbtól Alsó-Szapoklomtíg. *ʒlt tumpət* — három egymás után következő sziget, melyeket a belsőségeiről neveztek el, *ēntap ʒwal jāŋiy* — két folyó az övének két végéből, *l'ül nam p jā* ('Rossz nevű folyó') — az óriás peniszére utal, *ula χuriy tump* 'Tűzszerszámzacskó sziget', *p'ālχos tūr* — egy tó a gyomrából folyt szét, *janiy s'əpak-l'əmt* 'Nagy csizma-darab (falu)', *māñ s'əpak-l'əmt* 'Kis csizma-darab (falu)', *p'əs-luw w'əl* 'Medencecsont folyóvonal'. Mikor az óriás elesett a Szoszvaközépi öreg fiainak lövésétől, hangosan felkiáltott (osztják nyelven!) *oχər-oχər-oχər* 'meredek-meredek-meredek'! Ennek a kiáltásnak az erejétől keletkezett az a patak, melyet *oχər* névvel illetnek és Kurtja falutól valamivel feljebb folyik.

Az Északi Urál szigvai és ennek mellékfolyói menti részén a Szoszvaközépi öreg öccsét, az Uráli öreget tekintették úrnak. Ahogy legendája mondja, „kristályházának” ajtaját mindeddig senki sem tudta megtalálni. Bárki is kísérletezett vele, mind elpusztult. Az Uráli öreget tartják a legbékésebb fejedelemlhősnek az összes közül. Olyannyira erős volt, hogy fegyvert sem vett a kezébe, vért sem ontott, az ellenség mégis már pusztá látására futásnak eredt vagy megkövült. Réntartó ember volt, az összes rének ura a hegyekben, voltak szolgálói és pásztorai is, pl. *χūs ʒjka*. Házaik — a jelenlegi hegycsúcsok — gazdájuk Narodnaja-hegyi erődítménye környékén állnak szétszórva.

Az Uráli öreg még arról is híres, hogy feleségét bátyjától, a Szoszvaközépi öregtől rabolta el. Az üldözőbe vette őket, de nem érte utól. Mikor a Szoszvaközépi öreg utánuk lőtte hatalmas nyilát, felesége az izgalmaktól idő előtt fiút szült nem messze Hartim helységtől. Ezt a gyereket anyja és mostohaapja (az Uráli öreg) otthagyták azon a helyen, ahol megszületett. A nép szentnek tartja ezt a helyet, a fiút pedig Harim környékén az élet és szerence védőjeként tisztelik. Kultusza onnan ered, hogy apja nagyon erős fejedelemlhős volt. A Szoszvaközépi öreg tehát nem érte utól feleségét és öccsét, eljutott ugyan az Uráli öreg házáig, körbejárta, de sem ablakát, sem ajtaját nem lelte. Ekkor azt mondta az öccse, hogy hiába is kísérletezik bejutni az erődítménybe, inkább nyugodjon bele a veszteségbe és feleségéért cserébe vigye el az összes réneket. A báty beleegyezett és hazaindult, mögötte sorakoztak a rének. Nagy szerencsére volt kilátása: ezentúl nem az Urálban lesz a rén-gazdagság, hanem a Középső Szoszván. Azonban a Szoszvaközépi öreg megszegte az öccse által támasztott feltételt, hogy útközben nem nézhet hátra. Nem bírta ki házáig, kíváncsi volt, vajjon valóban követik-e a rének. A Netljoh pavel falu melletti folyókhoz érve megállt és hátrapillantott, a rének erre megszakították folyamatos soraikat a szán mögött és visszafordultak. Csak egy részük ment vele végig a Szoszváig. Azt mondják, ezért nincsenek rének a Középső- és Alsó

Szoszva vidékén. Ahogy ott állt a Szoszvaközépi öreg a folyó jegén és a réneket nézegette, csizmája átkötőzsinórjának végei odafagytak a jéghez. Előhúzta kését a tokjából, elvágta a zsinórokat és így szólt: „Váljanak ezek két nagy szent kigyóvá és hátukon át nem merjen lépni egyetlen nő, sőt egyetlen kislány sem!” Ezt az intelmet valóban meg is tartották. Egészen 1940–41-ig, mikor a Pjotr Slejev gőzhajó elkezdett járni a Szoszván, a nők és lányok külön erre a célra vágott egyenes úton mentek gyalogosan a Netljoh (*nēt lʃχ* 'Nők útja') és Ahvtasz-punk falu közti szakaszon. A vízen, csónakban csak férfiak és fiúgyermekek utazhattak. Igaz, a súlyos beteg nőket és kislányokat a csónakban hagyták, de ilyenkor letakarták őket szent selyemkaftánokkal. Míg ezen a helyen eveztek, nem volt szabad a vízbe köpni, vagy szemetet szórni.

Az Uráli öregnek szükség esetén fehér rént áldoztak a vogulok, — ez számára a legkedvesebb ajándék. Öltözeke is fehér prémből való.

A harmadik fivér: a Pelimi öreg. Utóbb Pelimi isten-öregnek (*polam tʃram ʃjka*) kezdték nevezni a szigvai Munkesz falu védőszellemével, *χʃnt tʃram ʃjka* 'Hadisten öreggel' lefolyt vitája miatt. A vita a magasabb „isten” (*tʃram*) cím miatt robbant ki és még verekedésig is fajult. Ekkor főisten atyjuk a hajuknál fogva összekötötte két ellenségeskedő fiát és átvette őket egy keresztrúdon, azaz a hajfonatuknál fogva felakasztotta őket, majd így szólt: „Aki elsőnek mondja közületek, hogy fáj, az vesztett és nem kapja meg az isteni címet.” A fiúk azonban egyformán kitartónak bizonyultak, egyikük sem szólt egy szót sem. Apjuk levette őket a rúdról és azonos rangot adott nekik, mindkettőt egyaránt megajándékozva az „isten” címmel.

A Pelimi isten a Pelim folyó középső folyásánál élt és az ottani emberek védője volt minden bajjal szemben. A Pelim és környéke természeti kincseinek őre volt, folyójából bőségesen ellátta a népet hallal. Mégis a legszerényebb ajándékot adják neki áldozatul: három keskeny, újni szélességű posztószalagot és három darabka ételt, amit azonnal a szájába vehet bárki. Ezzel büntette őt a Hadisten öreg, amiért ellenségeskedett vele.

A negyedik fivér, a Kisobi öreg, az alsószoszvai nép védelmezője volt. Erődítménye Berjozov városával szemközt állott. Ez a fivér képes volt megjósolni az időjárást s így idejében útnak indítani embereit az obi halászatra. Mondják, hogy keménységéről és szigorúságáról volt híres: ínségre is juttathatta a népet, megfosztva őket a halásszerencsétől, a téli hal- és halzsír-készlet beszerzésének lehetőségéről. (A halzsírt a legtáplálóbb, a betegek számára gyógyító hatású ételként tartották számon). A Kisobi öregben a vihar urát (*šaxəl tʃram*) is tisztelték, lovon jár az égben, ha villámlik, az ő ostora villog.

Az ötödik, legfiatalabb fivér a Tegi falusi öreg, később Tegi fejedelemhősnek (*tēk ʃtar*) kezdték nevezni. A Berjozovon túl az Urál felé eső terület és népesség, valamint az Ob mellékágai menti erdők és vizek ura volt. Háza az ob-menti Tegi község környékén állt, ahol jelenleg osztjákok élnek.

A hatodik ős, a fenti öt fivér húga, a Hanglaszam falusi úrnő-asszony, más néven *nārs nāj ēkwa*. Birodalma a Felső-Szoszva mentén, Nyilgyino falutól feljebb helyezkedett el. Az értékes prémesvadak, cobolyok, hermelinek, hódok, vidrák, valamint a jávorszarvasok és más vadak úrnőjének számított. A békát tisztelték szent állataként, ugyanúgy mint a Szoszvaközépi öregnek is, esetenként béka alakjában jelent meg. Ez az ősanya arról volt híres, hogy jó egészséget adott utódainak: gyerekei-leszármazottjai mindig pirospozsgások voltak. Önmaga szintén ilyen lehetett, ezért nevezik *nārs nāj ēkwa* 'Pirospozsgás úrnő-asszonynak' a *nār os* 'piros archór' szóból.

Figyelemreméltó, hogy az első ősök birodalmainak területe egybeesik a vogul nyelv nyelvjárásainak területével: a felsősoszvzvai — a Hanglaszam falusi úrnő-asszonyé, a középszoszvzvai — a Szoszvaközépi öregé, az alsósoszvzvai — *jaljus ōjka* védőszellemé, a szoszvatorkolati — a Kisobi öregé, a szigvzvai — az Uráli öregé, a pelimi — a Pelimi öregé.

Az egyes vogul népcsoportoknak a többiekhez fűződő rokoni kapcsolatai mind a mai napig annak alapján és olyan formában őrződtek meg, amilyen rokoni kapcsolatban voltak hajdan az urukként tisztelt ősök egymás közt. Így a szigvzvai, középszoszvzvai és szoszvatorkolati vogulok fejedelemlhősök vonalán rokonságot tartanak egymás közt (az idősebb generáció most is ezt vallja). Azaz vérrokonnak tekintik egymást, mint őseik, az Uráli öreg, Szoszva-középi öreg és a Kisobi öreg is. Ugyanezek a népcsoportok a felsősoszvzvai vogulsággal sógori viszonyban vannak, mivel az első öt ős-fivér nővére a felsősoszvzvaiak fő fejedelemlhősénél volt férjnél. Egyesek a felsőlozvai vogulokat is sógornak tekintik azért, mert a Szoszvaközépi öreg lánya annak a hét felsőlozvai fejedelemlhős-fivér legifjabbjának a felesége lett, akik áttörték a Szoszvaközépi öreg kőgátját és elrabolták legkisebb lányát titkos lakából.

Az északi vogulság közt végzett antropológiai vizsgálatok is lehetővé teszik néhány többé-kevésbé elkülönülő csoport kimutatását, melyeknek határai egybeesnek az első fejedelemlhős-ősök birodalmainak,³ valamint a nyelvjárási területeknek a határaival.⁴

A fenti legelső, és egyben legjelentősebb védőszellemeken kívül a voguloknak vannak más védőszellemei is, melyeket valamivel később kezdtek tisztelni: ők a fentnevezett első ősök gyermekei. Ezek szétszéledtek különböző vidékekre és most az első ősök birodalmainak határában belüli kisebb helyek és népcsoportok védőszellemeiként tartják számon őket. E fejedelemlhősöket *mā-wit kūšaj* 'hely (tkp. föld-víz) gazdája', vagy *pāwəl kūšaj* 'falu gazdája' névvel illetik. Később nekik is gyerekeik lettek, akik a maguk korában szintén híressé váltak a nép közt és ezért utódaik az ő emléküket is őrzik, tisztelik őket. Ezek alá vannak rendelve szüleiknek, akikkel együtt viszont a legidősebb védőszellem-ősnek, a Szoszvaközépi öregnek tartoznak enegedelmességgel. Az utóbbit ismereik el a legfőbb védőszellemnek az összes többi közt.

Az első ősök gyermekei közül Petkasz faluban élt és szerzett magának dicsőséget a Pelimi isten fia. Mikor egy nehéz évben az emberek már-már éhenhaltak, felfedezett hét tavat tele hallal, odavezette népét és megmentette őket a pusztulástól — így szól a neki szentelt idézőének. E fejedelemlhős utódai hatalmas, erős hősnek képzelik ősüket, aki sokáig élt, mindig gyalog járt nagy botokra támaszkodva. A medveünnepeken gazdag öltözetű férfiúnak ábrázolják. Egyik kezében erdeifenyőt, másik kezében cirbolyafenyőt tart, megfordul jobbra és mindjárt meg is cseréli őket. Hét fordulatot tesz így, aztán kivezetik a házból.

A Szoszvaközépi öreg gyerekei a Szigva környékén a következők:

1. *sūj ōjka* ('Fenyvesbéli öreg') Hartim faluban,
2. *lūški ōjka* ('Luszki falusi öreg') a nevezett helyen,
3. *jayrim-tūr kotəl ōjka* ('Igrimi-tó középi öreg'), Igrim település vidékén.

³ Г. М. Давыдова, Антропологические исследования северных манси и некоторые вопросы их расо- и этногенеза. Автореферат кандидатской диссертации. Москва 1976. 6. 1.

⁴ Е. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. Москва 1973. 4—5. 1.

Nagytestű folyami sirály (*χalej*) alakban is ismeretes. Itt nem szabad sirályt lőni, még csak célbavenni se.

4. egy fia a Szoszvatorkolattal szemközti *lüləη w5r* ('Magas erdő') nevű helyen. A cobolyok és egyéb vadak ura.
5. *palja 5jka* ('Palja falusi öreg') a Manyja folyónál a nevezett faluban,
6. *s5pak-l5mt tür kotəl 5jka* ('Csizma-darab tó középi öreg') Szopaklomt falunál a tó legtávolabbi pontján,
7. a Szoszvaközépi öreg fentemlített lánya a Felső Lozva mellett, akit a hét lozvai fejedelemlős rabolt el. Arany kánya alakjában is ismeretes.

Az Uráli öreg fiai a hegység távoli bércein székelnék, felesége pedig a kisebb gyerekekkel együtt az Uráli öreg lakának közelében él.

χūs 5jka-nak, az Uráli öreg szolgálójának fiához tartozik a Felső Szigvánál a *sakw taləχ 5jka* ('Szigvafői öreg') hegye, ezt másként *mis-χum 5jka* ('mis-férfi öreg') hegyének is nevezik.

A Hanglászam falusi úrnő-asszony lánya a Kazim folyó mellett él. Macska alakban is megjelenülhet. A voguloknak tilos macskát ölni, szent állatnak számít.

A Kisobi öreg fia, *m5s-χum 5jka* ('m5s-férfi öreg') a Szigva folyó torkolatánál lakozik, ennek megfelelően másik neve *sakw-sünt 5jka* ('Szigvatorkolati öreg').

A mondák és legendák tanúsága szerint előfordultak összeütközések, az első ősök területeinek elhódítására irányuló kísérletek, de ezek a támadók távolabbi tájakra való kiszorításával végződtek. A támadók letelepedtek a peremvidékeken és itt tisztelik őket gazdaként. Ilyen jövevénynek számít például a *jā-taləχ sāt 5tər* ('Folyó-forrásvidéki hét fejedelemlős'), más néven *kēraη alpip sāt 5tər* ('Vasas testű hét fejedelemlős'), akik páncélos harcosok voltak a maguk idejében. A monda szerint az Alsó-Ob vidékéről jöttek. Kezdetben Hohang falu környékén telepedtek le a *χ5χaη w5l* folyóvonalnál, később a Szoszvaközépi öreg odament és kardjával átszakította vasgátjukat. Azon a helyen, ahol éltek, hét férfit hagytak hátra fekete ruhában, szimbolikusan madárnak, hollónak veszik őket. Ezeknek is szokásban volt áldozatot bemutatni. Maga a hét fejedelemlős elindult felfelé a Szoszván, eljutottak a Szigvához, majd ezen folytatva útjukat végül a Szorahta folyónál telepedtek meg. A hét hős vezére, a legidősebb fivér, farkas (vagy ahhoz hasonló kutya) alakban is ismeretes. A bálványkamrában farkasábrázolás jelzi. A medveünnepeken hét férfi képében jelenítik meg őket, akik csónakon utaznak, vagy kardot tartanak a kezükben. Szent helyük Lombovozs falutól nem messze volt. Az égbe vezető kaput őrző embereknek is nevezik őket. Sajátságuk még az, hogy bálvány-ábrázolásaikat nem az épületben, hanem azon kívül tartják.

A lozvai hét fejedelemlősről úgy mondják, hogy „a Lozva folyó szent vizéből kijött hét fejedelemlős, bejárták az összes folyókat a torkolattól a forrásig.” Okos emberek lehettek, még a legbölcsebb fejedelemlőst, a Szoszvaközépi öregot is sikerült becsapniuk. Lecsónakáztak a Szoszván az Obra, útközben lerombolták a Szoszvaközépi öreg kőgátját, ráadásul a visszaúton elrabolták legkisebb lányát is feleségül legfiatalabb öccsük számára. Szent helyük valahol a Lozva mellett van az erdőben, a szoszvai és szigvai vogulok oda zárandokolva bálványaikat is magukkal vitték hozzájuk „vendégségbe”.

Hoslog faluban székelt *pāwəl-sis aki* ('Faluháti bácsi'). Felesége *sūj-wr əkwa* ('Fenyves-hegyi asszony') a fentemlített hét szorahtai fejedelemlős, más néven *pūj maχum* ('szélső nép') húga. A giliszták, úgy tartják, az ő bun-

dájának kötözsinórijai. Hoslog faluhoz tartozik még *pājpəŋ ʒjka* ('Nyírhéjbödönös öreg'), aki a *χuləmsünt māχum* ('Huljemszunti nép') hősök öccse. Különlegessége abban áll, hogy ábrázolását nyírhéjbödönben tartják. A felesége *mīs-ne* (szerencsét adó, erdei tündér szerű nő), a *sakw-taləχ māχum* ('Szigvafői nép') nevű hősök húga. Mesélik, hogy az övéen magával hozott egy balastavat, mely most Hoslog falu mögött van és izletes szirok-hal* is él benne.

Munkesz falunak *χ5nt t5rəm ʒjka* ('Hadisten öreg') volt a védőszelleme. Mondája szerint egy öregember egy fiúcskát talált a szemétdombon, apját háborúban ölték meg. A mondabeli fiú gyorsan felnőtt és fejedelemhős, a munkeszi Hadisten öreg lett belőle. Őt magát ijjal és nyállal jelenítik meg, az öregembert, *pāst ʒjka*-t pedig vadréce alakjában ismerik. A Hadisten öreg erős kutya képében is megjelenhet. Mesélik, hogy egyszer emberevő *mēŋkw* (erdei óriás) csapat tört rá a Felső Szoszva vidékéről, ő kutyává változott és apró darabokra tépte mindet. Más alkalommal hét szőrösszemű *wikləŋ* (félelmetes mesebeli lény — itt valószínűleg zürjéneket jelképez) támadta meg, legyőzte őket, egy részük a Szorahta folyón menekült, más részük a Tirtang folyón, de ott is utolérte és megölte őket. Képüket kifaragta egy fa törzsén, hogy lelkeik ne váljanak kísértetekké és ne ijesztgessék az embereket sem éjjel, sem nappal. Háborút viselt a Pelimi öreg ellen is, s ezzel mindörökre dicsőséget szerzett. A Hadisten és a Pelimi öreg hosszan ellenségeskedett egymással, egyikük sem engedett a másíknak, egyforma erejűnek és állóképességűnek bizonyultak. Végül főisten-atyjuk úgy döntött, hogy legyen mindkettő isten a maga területén és viseljenek azonos méltóságot. A Hadisten öreg felesége a Szorahtai hét fejedelemhős, más néven *jā-taləχ akijənuw* ('Folyóforrásvidéki bácsikáink') legfiatalabb húga.

Scsekurja falu környékén lakozik a *mēŋkw piyriš* (*mēŋkw* fiúcska') nevű védőszellem. Legendája úgy szól, hogy a felsőszoszvai Nyakszimvolj faluból *tuləm urəŋ ʒjka* vezetésével *mēŋkw*-óriások támadtak az Uráli öreg birodalmára. Az Uráli öreg, a scsekurjai vogulok védelmezője, kiszúrta a legkisebb *mēŋkw*-fiú szemét, a többit pedig kővé változtatta. A vogulok azóta is kerülnek ezt a helyet, úgy tartják, hogy mind a mai napig szent, és aki megfordul ott, az megőrül, meghal vagy nyoma vész.

Nyakszimvolj faluban az előbb említett *tuləm urəŋ ʒjka*, az emberevő *mēŋkw*-óriások vezére a védőszellem. Úgy hírlik, hogy az óriások jó vadászok voltak. Homlokuk alacsony volt, szemük a fejük búbján helyezkedett el, így csak felfelé tudtak nézni, az orruk alatt nem láttak meg semmit.

Jalusz faluban *jali ūs ʒjka*-t tisztelik, akit a medveünnepeken medve alakjában jelenítenek meg. Ő nagyon segítőkész és jólelkű fejedelemhős, igyekszik meghosszabítani az életet: mint valami orvos, súlyos betegségektől szabadítja meg az embereket. Hírneve is innen ered.

Magáról a medvéről a következő monda járja. A medve eredete a *m5š* és a *por* frátria keveredésével van kapcsolatban. A mondabéli *m5š*-nő megölte magát és azon a helyen, ahová a vére folyt, egy *poriy* nevű, kórószzerű növény nőtt. Ezt megette egy nősténymedve, amely ezután bocsai közt egy emberlányt is szült. A lányt az *ūsəŋ ʒter ʒjka* ('Városi fejedelem öreg') fiai kihozták a medvebarlangból és frigyük eredményeképp keletkeztek a *por* frátriájú emberek. Egy másik monda szerint a *m5š*-nő fia kinn játszadozott a gyerekekkel, ám akit megütött, az mind holtan esett össze. Végignézett magán és észre-

* *Coregonus lavertus pidschian* 'szibériai nagy maréna' — A szerk.

vette, hogy testét szőr borítja. Hazament anyjához, megkérdezte, hogy mire vélje ezt. Az anyja sírva felöltöztette a fiút, díszes övet, ellenzős sapkát adott rá, kezére pedig olyan kesztyűt húzott, mely nem volt a ruha ujjához varrva. Megcsókolta és útnak indította az erdőbe azzal, hogy ezentúl éljen ott. Ha talál élelmet, megmarad, ha nem, vége az életének. Ettől az időtől fogva dívik a voguloknál az a szokás, hogy a medveünnepi színjátékok végeztével az egyik köztiszteletben álló asszonyt megbízzák egy pár kesztyű varrásával, melyet a medve lábnyomának ábrázolása díszít. A kesztyűket aztán odaajándékozzák annak a férfinak, aki a medvét elejtette.

Hurumpaul falutól valamivel feljebb lakozik *jipiy Őjka* ('Fülesbagoly öreg'), más néven *ali-rŕs Őjka* ('Felső-fövenyparti öreg'). Azt tartják róla, hogy égi szellem fia, aki függetlenítette magát apja hatalmától. Ezért sosem adnak neki új ruhaneműt hálaajándékkul.

Manya faluban két ifjú hőst tisztelnek, akiket az égből eresztettek alá ezüst bölcsőben. Ők maguk cinege, nyilaik pedig kígyó alakjában is meg lehetnek jelentve. A medveünnepken két ifjú képében lépnek fel, akik mintha a hátuknál össze lennének nőve, minden mozdulatuk azonos, szinte tükörképei egymásnak.

A későbbi időkben, mikor már az oroszok felépítették Berjozov városát, a szigvai Munkesz faluban feltűnt *päst Őjka*, akit aztán saját anyja veszejtett el. A fiú kiváló síelő volt, az egyenes téli úton egészen Berjozovig lejárt a Szigvárról, híreket hozott onnan, meg néhanapján friss kenyeret is a betegek számára. Egy alkalommal a falu öregei ismét úgy döntöttek, hogy elküldik őt, de anyja nem akarta, hogy megint elmenjen az oroszokhoz. Ezért adott neki egy lepényt útravalóul, ami úgy megnövelte a súlyát, hogy Munkesz faluval átellenben beszakadt vele a folyó jége. Ott, ahol elsüllyedt, most egy hatalmas kő van a víz alatt — ez a háza. Fiatalon pusztult el, nem volt felesége vagy gyereke. Szent helye a faluval szemben egy kis patak mellett volt.

A Tapesz patak torkolatánál (*tápes-sünt*) székelt *soxræn Őjka* ('Késes öreg'), a védőszellemek küldönce. Nagyon fürge, ügyes és karcsú, gyorsan meg tud jelenni a legkülönbözőbb helyeken. Vékony kést szokás neki adni hálaajándékkul. Értett a kelések, daganatok felvágásához, orvosi nyelven szólva sebész volt. Úgy képzelik, hogy a lelke át tud változni szitakötővé.

A szoszvatorkolati vogulok egyik védőszelleme *awat Őtar* egy kisfiú, aki nagyon szegény apától született. A Tegi falusi fejedelemhős öccsének is mondják. Állítólag ketten megöltek egy kegyetlen helytartót, innen származik a hírneve.

Megjegyzendő, hogy a szigvai és szoszvai voguloknál nincsenek különösebb mondák a tavdai, közép- és alsólozvai vogulság fejedelemhőseivel kapcsolatban.

A régi ősök jótéteményeit megőrzi a népi emlékezet, hírük nemzedékről nemzedékre száll. Minél távolabb kerül az események ideje, annál színesebbé válik a hősök szerepe, dicsősége. Az emberekben tudatosul, hogy a nagy elődök szelleme nem pusztul el, erejük továbbra is hat, és ha értenek a megidézésükhöz, még most is segítséget tudnak nyújtani a rászorulóknak.

Érdemes külön kitérni arra, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a védőszellemek külső megjelenésének. Ennek az volt a célja, hogy a tengernyi védőszellemet már külső jegyek alapján is meg lehessen különböztetni egymástól, így aztán minden egyes védőszellemhez bizonyos szimbolikus megjelenési forma is tartozik. Egy részüket emberalakban képzelik el (csak

egyéni öltözetük, felszerelésük különbözik egymástól) másokat állat, madár vagy egyéb lények alakjában. Például a Hadisten öreget baba képében, nyíl-köteggel ábrázolták, de kutya alakjában is megjelenhet, az Uráli öreget fehér ruhás emberként, rénhajtó rúddal a kezében, a Nyírhéjbödönös öreget csakis nyírkéreg tartóban. A Késes öreg mindig vékony késsel van felszerelve, a Lovas ember (*luwəŋ xum*), azaz a Világügyelő férfi lovon ül, a többi szellem vad- vagy háziállat (jávorszarvas, medve, macska, kutya), esetleg madár (kánya, fülesbagoly, vadlúd, daru) alakú, de akad köztük béka, gyík, kígyó, sőt szúnyog alakú is. Ez utóbbi a *samsāj māxum* ('láthatatlan nép') elnevezésű lények alakja.

A vogulok kegyelettel viszonyulnak a védőszellemek megjelenülési formáihoz és mindenhez, ami ezekhez tartozik. Így egyrészt kialakul bizonyos vigyázatosság, tisztelet a természeti környezettel szemben, másrészt ugyanez a vigyázatosság védelmet is jelent a nehéz természeti körülmények megpróbáltatásai, meglepetései ellen. A vogulok élete mindig is a természettől függött, innen szerezték élelmüket, ruházatukat, tüzelőjüket, hajlékukat, eszközeiket.

A védőszellemeket nyilvánvalóan folyamatosan hozta létre a nép minden időben. Az elhalt rokonok lelkeinek ábrázolásaiból a különböző családokban saját, családi védőszellemeket alkottak. Az ilyen rokonok életükben valami szolgálatot tettek a család fennmaradása érdekében, vagy egyszerűen csak nagyon szeretetreméltóak voltak. Ezeknek a védőszellemeknek nincs közös elnevezése, elég gyorsan jelentőségüket is veszítik alkotójuk és fő tisztelőjük halála után, ha a többi családtag nem érez indíttatást megőrzésükre.

Bármely ember, aki nem természetes halállal hal meg, védőszellemmé változhat, amely képes elősegíteni a visszamaradók nyugalalmát és boldogulását. Ennek az a feltétele, hogy a rokonok a szertartási követelményeknek eleget tegyenek. Ha ez nem történik meg, akkor a halott szelleme kísértetté (*ürt*) válik és bajt, szerencsétlenséget hoz a házra.

A halottkultusz megértéséhez szükséges néhány szót ejteni a vogulok világgépéről. Hitük szerint a földön kívül két világ van: a felső és az alsó. A felső világot *ɔpəl ɔjka*, más néven *numi tɔrəm* igazgatja, ő az ég, a fény, az élet istene, akit idős, bölcs férfiú képében személyesítenek meg. Az alsó világban *xul ɔtar ɔjka* ('Kórfejedelem öreg') uralkodik, az emberiség sanyargatója, a betegségek okozója. A szúnyogok is abból a lyukból özönöltek szét, ahonnan hajdan kijött a föld alól. A szúnyog a Kórfejedelem lelkének hordozója. A mesékben „Szívetlen-májatlan királynak” (*simtāl-mājtāl xɔn*) nevezik az alsó világ urát. A vogulok elképzelése szerint a föld egy sügér hátán nyugszik, ezért olyan nehéz a földön élni.

Mondják, hogy aki életében rossz ember volt, az halála után az „alacsony országba” jut, ahol az ég nem magasabb, mint a kutya farka. A továbbiakban csak kúszva élhet, még felülni sincs lehetősége. Ha az ember jó volt, akkor rendes, világos országba kerül és valahol a meleg tenger partján él tovább. Itt a víz sosem fagy be, a fű állandóan zöldell, vadrécek sereglenek, egyszóval ez a „menyország”.

Megfigyeléseink szerint a védőszellemekbe vetett hit kiindulópontja és fenntartója a temetési szertartás, melyet a vogul hiedelemrendszer elsődleges stádiumaként lehet megjelölni. Ezenkívül a szellemekben való hit az örök életre, halhatatlanságra törekvésből is ered, ill. kapcsolatos vele.

A mondákból és hőselekekből ítélve a nevezett első ősök feltűnése jóval az oroszokkal való találkozás előtti korhoz köthető, sőt a folklórban még az

olyanfajta emberekkel való érintkezés előttre tevődik, akiket a hagyomány *mis māxum* ('erdei tündérnép'), *ūsəŋ ʒtar* ('Városi fejedelem'), *t̄šnton ʒjka* ('t̄šnton öreg'), *t̄nvwārp* ('fonalcsináló'), *mēŋkw* ('óriás') néven személyesít meg. Ezek csak egy későbbi periódusban tűnnek fel. Ekkor, vagy még később kezdődik az oroszokkal való érintkezés és a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése Jermák urálon túli hadjárata után a XVI században ill. az azt követő időkben.

Ebben a korszakban az osztjásoknak a vogulok rovására való előretérése következtethető ki a folklór adatokból. Az ő hatásukra ismerik el az összes északi obi-ugor csoportok a védőszellemek leghatalmasabbjának azt a fejedelemléhmőt, akit a mesékben vogulul *ēkwa piyriš* ('Asszony fiacskája'), a hiedelmekben pedig *mīr susne xum* ('Világügyelő férfi'), *luwəŋ xum* ('Lovas férfi') vagy egyszerűen *ʒtar* ('Fejedelem') névvel jelölnék. A voguloknál egyesek úgy tudják, hogy eredeti lakhelye a kazimi szent tó mellett volt, hogy maga árvasorban élt és nagyanyja nevelte fel, akit Kaltesznak hívtak. Az utóbbi nagyon bölcs asszony volt, segíteni tudott a szüléseknél, megtanította az embereket a csecsemők egészségének ápolására és arra, hogy hogyan lehet derék vadászt, találékony halászt, boldog anyát nevelni belőlük. Ő maga az élesesű *ēkwa piyriš*-t nevelte fel. A jelenlegi vogulok képzeletében *kaltas ēkwa* ('Kaltesz asszony') a legbölcsebb, legmegbízhatóbb őszanya. Ő adja a gyerekáldást, a szülői boldogságot. Külső megjelenésében díszes öltözetű, nyugodt, magabiztos öregasszonynak képzelik, ősz haja „tavaszi, őszi nyúlprémhez hasonlóan” fehér.

ēkwa piyriš-t jelölik még *ās ʒtar* 'Obi fejedelem' vagy *t̄šram piy* 'Égi (v. isten) fi' névvel is. Hétszer házasodott különböző nemzetiségű nőkkel, az oroszokkal nagyon jól elboldogult, volt egy orosz felesége is. Ettől származó fiát Hurumpaul falu védőszellemeként tisztelik, *ʒtar piy* ('Fejedelemtől') a neve. Ha valaki meg tudja idézni és rá tudja venni a közbenjárásra, akkor bármely bajból, vészből kimentí az embert. A falu legnagyobb házában, a Szoljanov családnál őrzik.

ēkwa piyriš egy másik fia Nyakszimvolj faluban található, arany vadlúd a megjelenési formája és fiatal jávorszarvas-borjú jár neki áldozatul. A helybéli vogulok azt beszélik, hogy a lúd minden nyáron megjelenik falujuk felett, néhányszor köröz a levegőben majd elrepül a saját fészkére.

A különböző családi védőszellemek közt is lehet olyan, melynek van hasonló szimbolikus ábrázolása. Ez azzal magyarázható, hogy az egyes családok valamilyen okból azonos védőszellemeket tisztelnek, így pl. sokan tartják házukban a jóindulatú erdei nő, *mis-nē* ábrázolását. Ő a prémet és táplálékot nyújtó erdei vadak, a halak, valamint a rénszarvasok úrnője.

A fentiekben kifejtettekben látható, hogy a védőszellemek száma állandóan emelkedett. A hagyomány szerint volt a hat legelső ősz, aztán feltűntek a gyerekeik, ezekhez csatlakoztak a más vidékekről származó jövevények, majd a kimagasló későbbi ősök, akiknek a közösség számára volt jelentősége, végül az elhalt rokonok, akik az anya vagy más családtagok számára voltak fontosak.

A voguloknál szokásban volt, hogy áldozatot mutattak be és ajándékot adtak a védőszellemeknek. Sohasem vették vissza saját használatra az értékes ajándéktárgyakat, örökbe adták őket. Ami az osztjásokat illeti, a pimi osztják Grunya Peszikova közlése szerint a felajánlott kendőket és ruhákat bizonyos idő múltán már lehetett hordani, de helyükbe ilyenkor új ajándékot tettek. Lehet, hogy ezt a szokást a drága textilnemű ésszerűbb felhasználásának igénye hívta életre.

A vogulok tudatában nincs egységes fogalom az istenre és istentiszteletre. A kereszténység nem vert gyökeret, nem terjedt el köztük; templomba nemigen jártak, az imákat nem ismerték. Azonban hogy többet mutatkozzanak a templomban és hogy több egyházi járandóságot lehessen tőlük begyűjteni, a papok szívesen azonosították templomaikat valamilyen helyi védőszellem „házával”. A berjozovi templomot a Kisobi öreg háznak, a cssekurjait az Uráli öreg házának, a szartinjait a Szoszvaközépi öreg házának, a lombovozsit a Kempzasi hét fejedelemhős házának, a szamarovit a Világügyelő férfi házának minősítették. Ezért nevezik a vogulok a templomot „szent háznak (*jalpəŋ kol*), hasonlóan szent áldozóligeiteihez az erdőben (*jalpəŋ kan*).

A vogulok vallási képzeteinek kérdése meglehetősen bonyolult; szellemi kultúrájuk jelenségeinek értelmezése nemcsak minden részletük pontos ismeretét kívánja meg, hanem az őket létrehozó emberek pszihikumáét is.

* * *

A védőszellemek állat-alakjainak jegyzéke

jiپی 'fülesbagoly' — *jiپی aki* 'Fülesbagoly bácsi' vagy *ali-rös 5jka* 'Felső-fővenyparti öreg' és felesége, Horeng pavel környékén.

kati 'macska' — *käsəm näj* 'Kazimi úrnő', aki *χəŋəlsəm näj əkwa* 'Hanglaszam falusi úrnő-asszony' leánya.

kassəm woršik 'cinege' — Manyja falusi két ifjú.

lunt 'vadlúd' — Nyakszimvolj falu gazdája, aki *əkwa پیریس* fia.

tšmwoj 'szúnyog' — a *samsäj māχum* 'láthatatlan nép' nevű szellemek alakja, akiket sok házban tiszteltek és fekete textildarabokból való baba alakjában ábrázoltak.

mātar 'földigiliszta' — a Hoslog faluban tisztelt *sūj-ur əkwa* 'Fenyves-hegyi asszony' bundájának kötőzőzsinórjai.

mā-wārəp, māy-wārəp 'poszméh' — a medve lelke.

pirwa 'csörgőréce': *sərñin pirwa χuriŋ aki* vagy *lapəm pirwa lul'it 5tar* 'Arany csörgőréce alakú bácsi' vagy 'Repülő csörgőréce magasságú fejedelemhős' — *towləŋ pāstər* 'Szárnyas pāstər', Munkesz falu védőszelleme, *χ5nt t5rəm 5jka* 'Hadisten öreg' apjának a fivére.

poriyyənnəkwa 'béka' — *nārs näj əkwa* úrnő-asszony alakja, aki *tāyt-kotəl 5jka* 'Szoszvaközépi öreg' nővére és Hanglaszam falu környékén tisztelik.

pupakwe 'medve' — *jali-ūs 5jka* 'Jaljuszi öreg'.

sāli-purnuj 'farkas' más képzetek szerint farkas alakú kutya, kb. olyan, mint a németjuhász — a szorahtai hősök legidősebbike. A hős-fivérek hajdan az Obról vándoroltak fel a Szigva melléke, medveünnepi idézőenüket osztjákul volt szokás előadni, ha volt osztjákul tudó vogul a medveünnepen.

šoχri-χοχri 'szitakötő' — *šoχriŋ 5jka* 'Késes öreg' Jaszunt faluban (hasonnevű és alakú fivéreit más falvakban tisztelték).

tāχət 'búvármadár' — *χul-5tar 5jka* 'Kórfejedelem öreg', a mesékben *simtāl-mājtāl χ5n* 'Szívetlen-májtatlan király', Jaszunt faluban székelt.

t5r-towl 'éjjelilepke' — a medve lelke.

χaləw 'folyami sirály' — *jayrim tūr kotəl 5jka* 'Igrimi tó középi öreg', a Szoszva-középi öreg fia Igrim település környékén.

χοταη 'hattyú' — *τάητ ταλάη έηκα* 'Szoszvafői öreg'.

χέρηχαν 'ölyv' — *χέρηχαν-ηολ* 'Ölyv-fok' hely védőszelleme, a Horeng pavel és

Munkesz falusi vogulok tisztelték.

χυλαχ 'holló' — a szorahtai hősök egyik rokona.

ωίγηρ οχсар 'vörös róka' — *τέκ έηκα* 'Tegi öreg'.

A halottak a túlvilágon visszafelé leélik életüket, a születés időpontjához jutva a férfiak bogárrá (*κέρηη χοηλαχ*), a nők pókká (*ήιηςαη έκωα*) válnak. Ezeket a rovarokat tilos megölni: az ősök megjelenüléseinek számítanak.

JE. I. ROMBANGYEJEVA

Contributions to the Ancestor Worship of the Northern Voguls (on Sygva Vogul Materials)

by E. I. ROMBANDEEVA

The author being a born Sygva Vogul, this article is the first publication to present inside information about the Vogulian belief system. Among the numerous supernatural beings there is a special group of anthropomorphic (and alternatively zoomorphic) spirits bound to different territorial and social units. The Voguls call them heroines and heroes (*ηάη-ήηαη*) or refer to them by terms of blood relatives older than parents. They are considered as spirits of outstanding ancestors that still determine the life of the people within their domains and consequently have to be worshipped. Instead of the traditional term "idols" the author coins a more proper term: "guardian ancestor spirits". The structure of this group of spirits as well as the folklore attached to them carry real historical information.

The highest category of the ancestor spirits consists of the main gods' six children named after their domains that correspond to the territories of the dialectal, ethnographical and anthropological groups of the Northern Voguls. A lower and quite heterogenous category is that of the so called "village/land masters and ladies" the higher layers of which include the grandchildren of god and various "alien persons" of the same generation while the lower layers are peopled by local spirits of later origin. The ancestors of higher ranks are all interrelated and intermarried and accordingly the groups of their worshippers consider each other relatives.

The ancestor cult is based on the cult of the dead and as such functioned as a productive system up to the latest time. Any person having some excelling feature can turn into a guardian spirit for his or her relatives if the necessary ceremonies are performed. This category, the lowest one, is termed "family spirits".

The author enlists a great number of spirits along with the information about their place of residence, relationships, legends and draws some historical conclusions on this basis.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben

1. A PU alapnyelv korai szakaszában az igei időrendszer még nem volt meg, hanem az igealakok eredetileg csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. Az alapnyelvben tehát duratív-kontinuatív, illetőleg momentán aciójú igék állhattak egymással szemben. Ezek természetesen nem rendelkeztek mai értelemben vett időrendszerrel, hanem igeképző vagy időjel nélküli aoristosnak (vagy neutrális időnek) nevezhető paradigmasoruk az első csoportnál folyamatos (jelenben folyó), a második csoportnál viszont befejezett (múltban végbement) cselekvést-történést fejezett ki. A folyamatos jelentéstartalmú igéknél a múltban lezárult cselekvést vagy történést az igetőhöz fűzött mozzanatos igeképzővel fejezték ki. Ezzel szemben a befejezett jelentéstartalommal bíró igéknél a cselekvés-történés folyamatát gyakorító-folyamatos képzőnek az igetőhöz való csatolásával juttatták kifejezésre (vö. Laziczius: MNy. 29: 18—25; Györke: NyK 51: 54—63; Hajdú, BUNyt² 72—3).

Ez az ősi állapot legtisztábban a szamojéd nyelvekben maradt meg. Például a jur. *tos* 'jön', *χās* 'meghal' ige befejezett akciót jelöl. Ezek időjel vagy képző nélküli alakjai múlt idő értékűek: *to-dm* 'megjöttem', *χā* 'meghalt'. Az ilyen igék duratív-kontinuatív képző hozzáfűggesztése révén elveszítik eredeti befejezett jelentéstartalmukat és folyamatos (jelen) időértéket kapnak. Pl.: *madā-šeti* 'vagdos', *mada-rŋā* 'vág' (~ *madās* 'elvág', *madā-n* 'vágtaal'). A jurák igék másik csoportja duratív-kontinuatív jelentésű. Pl.: *jiles* 'él', *junrās* 'kérdesz': *jile-dm* 'élek', *junrā-n* 'kérdesz'. Ezeknél tehát a tő + személyrag folyamatos cselekvést, azaz jelen időt fejez ki. Ha mármost az ilyen típusú igékkel befejezett cselekvést (vagyis múlt időt) akarnak kifejezni, akkor valamely mozzanatos igeképzőt függesztenek az ige tövéhez: *jādās* 'gyalogol' ~ *jādalc* 'elindul', *jādaluw* 'elindultam' (vö. Györke: i. h.; Hajdú, ChrestSam. 61—62, BUNyt.² 72—73).

Hasonló jelenségek az ugor nyelvekben is vannak. Ennek az ősi állapotnak a maradványa például a déli és a keleti osztjákban az, hogy az ige időjel nélküli személyragos alakja múlt időt jelöl. Pl.: DN Kr. V *mēnəm* 'mentem', C *jēwəm* 'jöttem'. A jelen időt időjel (← gyakorító igeképző) fejezi ki: DN Kr. *mēntám*, V *mēnləm* 'megyek', DN Kr. *jētəm*, V *jōləm* 'jövök' (vö. Castrén, OstjSpr. 51 kk.; Györke: i. h.; Hajdú, BUNyt.² 72—73; Karjalainen—Vértes: MSFOu. 128: 17, 54, 82; Gulya, EastOstjChr. 106, 108).

2. Ez az ősi időjelölési rendszer a magyarban is kimutatható, mégpedig az *sz-szel* bővülő *v* tövű igéink paradigmasoraiban. Ma hét ige tartozik ebbe a csoportba: *tész*, *lész*, *vész*, *észik*, *iszik*, *hész*, *visz*. Ezek sz eleme csak a jelen idejű alakokban mutatkozik, tehát történetileg nézve olyan jelen időjel, amelyik

eredetileg gyakorító képző volt. Ezen igék múlt ideje a régi nyelvben következőképpen hangzott: *tők, től, tón* ~ *ték, tén* 'tettem stb.' (*tők* stb. < **tēük*, **tēül*, **tēün*; *ték* stb. < **tēik* < **tēük* stb.). Ugyanígy *lön* (< **lēün*) 'lett', *vön* (< **vēün*) 'vett', *ök, ol, ön* 'ettem stb.' (< **ēük*, **ēül*, **ēün*), *hín, hün* 'hitt', *vin* 'vitt'. Az *iszik* az egyetlen veláris hangrendű ebben a csoportban: **iüm*, **iül*, **iün* (vö. JókK. 153: *yum*). Az idézett alakokra vonatkozóan I. Bárczi, Szótöv. 54 kk.

A fenti igék **u*/*ü* elemében egyes kutatók korábban melléknévi igenévképzői múltidő-jelet láttak (Kräuter: NyK 42: 317–39, MNy. 9: 74–76; Losonczy: MNy. 21: 43 kk.; Erdélyi: FUF 18: 90–107; Gombocz: UJb. 10: 1–15; Horger, Igerag. 12–13, 83–87; Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980. 213 kk.). Ez a nézet azonban nem fogadható el. A hipotétikus múltidő-jel (**u*/*ü*) ugyanis olyan igékben jelentkezik, amelyekben a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint szóbelseji **k*, **γ*, **w* más-salhangzó tehető fel (A *hisz* az egyetlen ismeretlen eredetű szó közöttük.) A m. **u*/*ü* tehát ezen mássalhangzók spirantizálódás, majd vokalizálódás útján keletkezett hangtörvényszerű folytatója. Igaza van Györkének (NyK 51: 54–63), aki szerint a *tön, lön, vön*-féle alakok nem tartalmaznak semmiféle időjelet, hanem a múlt időt pusztán ige + személyrag fejezi ki (vö. még Berrár, TörtMondt. 23–24; Bárczi, Szótöv. 54–58; Hajdú, BUNyt 73). — A *tész, lész, vész*-féle igék sz eleme — mint fentebb már utaltunk erre — gyakorító képzői eredetű jelen időjel (vö. Simonyi, TMNy. 258 kk.; Losonczy: i. h.; Györke: i. h.; Berrár: i. h.; Bárczi: i. h.; Hajdú: i. h.).

Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék ragozási rendszerében tehát az ősi befejezett minőségű igék folytatóit kell látnunk. A folyamatos/befejezett cselekvés-, illetőleg történésminőség természetesen más típusú igéknél is megjelent a magyarban, de csupán a felsorolt igék váltak alkalmassá arra, hogy ezt az időjelölési rendszert — jelöletlen múlt, *sz* időjeles jelen — nyelvi kövületként megőrizzék. Ezek ugyanis egy olyan közös komponenset tartalmaznak (tővégi *u/ü* < PU — PFU **k*, **γ*, **w*), melyet a nyelvérzék idővel múltidő-jelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban Györkénél és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ü* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv-*) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ü* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ü* leválasztásával *v*-tlen *tē-, lē-, vē-, ē-, i-, hi-, vi-* töveket vontak el, melyek aztán a jelen idő (*tészék, lészék* stb.), a *-t/-tt* jeles múlt idő (*tettem, löttem*) és a ható ige (*téhet, léhet*) alapjává lettek (a *v*-tlen tövek keletkezéséről tévesen Sámson E.: MNy. 49: 343). Az a feltevés, miszerint a rövid magánhangzó *é* > *ë* rövidülés útján keletkezett volna (Pais: NyK 52: 293), nem valószínű (Bárczi, Szótöv. 58). A *légyen, lévő, lészén* stb. első szótagi magánhangzójának a hosszúsága másodlagos (Bárczi: i. h.). A *tévék, lévők, évém* stb. múlt idejű alakok másodlagosak, ezekben az *-él/-á* múltidő-jel a *v-s* tőhöz járult.

3. Tővégi mássalhangzónak időjelként való adaptációjára meggyőző párhuzamokat idézhetünk a vogulból és az osztjából.

A vogult illetően a Szo. *tēγ* 'eszik', *wāγ* 'lát', *juw* 'jön', *miγ* 'ad', *wiγ* 'vesz', *liγ* 'dob' típusú igékre gondolok. Ezek *γ*, *w* (< ősvog. **γ*) elemét — mely ugyancsak a *tő* tartozéka — az egyéb alakokban (pl. *totēyam* 'hozok', *toti* 'hoz', *totew* 'hozunk' stb.) meglevő *γ* (~ *e* ~ *i*) jelen időjellel azonosították.

A γ jelen időjelként való elvonása révén jöttek létre a $t\bar{e}$ -, $w\bar{a}$ -, $j\bar{i}$ -, $m\bar{i}$ -, $w\bar{i}$ -, $l\bar{i}$ -tőalakok, melyek ma a múlt idő tövéül szolgálnak: $t\bar{e}s$ 'evett', $w\bar{a}s$ 'látott', $j\bar{i}s$ 'jött', $m\bar{i}s$ 'adott', $w\bar{i}s$ 'vett', $l\bar{i}s$ 'dobott'. Ami az időrendszer kiformalódását illeti, a vogulban a magyarral ellentétes folyamat zajlott le. A magyarban a tőhöz tartozó u/\bar{u} -t múltidő-jelként appercipiálták és elvontak egy magánhangzós tőalakot, mely a jelen, a $-t/-tt$ jeles múlt idő és a ható ige tövévé vált. A vogulban viszont a tő γ , w elemét jelenidő-jelnek tekintették és elvontak egy magánhangzós tövet, mely ma a múlt idő tövéül szolgál. Nincs kizárva, hogy a vogulban egyszerűen a tövégi mássalhangzónak (γ , w) jelenidő-jelként való adaptációjáról van szó, nem pedig egy ősi, neutrális idővel rendelkező időjelölési rendszer maradványáról. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a vogulban a \emptyset morfémas múlt időnek semmi nyoma sincs.^{1, 2}

A magyar sz -szel bővülő v tövű és a vogul γ és w tövű igékhez hasonló módon viselkednek az osztják w és j ($< * \gamma$) tövű igék is: pl. Kaz. $\lambda e \sim \lambda ew$ 'eszik', $m\bar{a} \sim m\bar{a}j$ 'ad', $j\bar{i} \sim j\bar{i}w$ 'jön', $w\bar{a} \sim w\bar{a}j$ 'vesz' stb. Ezek mássalhangzós töve ma az északi és a keleti nyelvjárásokban a felszólító módban, továbbá az északi nyelvjárásokban a múlt idejű melléknévi igenévben és a határozói igenévben fordul elő (l. Steinitz, OstjChr.² 67, 77, 79; Gulya, EastOstyChr. 119; Rédei, NOT 23, 27, 31). Egyéb alakokban — így a jelen és a múlt időben is — a magánhangzós tő van meg: Kaz. $j\bar{i}\lambda em$, V $j\bar{o}\lambda em$ 'jövök', Kaz. $j\bar{i}s em$, V $j\bar{o}s em$ 'jöttem'. A déli és a keleti osztjákban a w -t, illetőleg j -t tartalmazó tő — az említett alakokon kívül — megvan még a \emptyset morfémas múlt időben is. A j eredetileg hiátustöltő a korábbi $* \gamma$ helyett. Pl.: DN C Kr. $j\bar{e}w em$, Vj $j\bar{o}j em$ 'jöttem' (Karjalainen—Vértes: MSFOu. 128: 19, 54, 84, 180). Természetesen a \emptyset morfémas múlt idő a déli és a keleti nyelvjárásokban egyéb igékben is általános (pl. DN Kr. V $m\bar{e}n em$ 'mentem'). A jelöletlen múlt idő egykor az osztjákban nagyobb területen el lehetett terjedve, valószínűleg az új igeidő-rendszer kialakulása — az l jeles jelen és az s jeles múlt idő — szorította ki az északi nyelvjárásokból. A w és j tövű osztják igék magánhangzós töve úgy jöhetett létre, miként a v -tlen forma a magyarban, avagy a γ , w nélküli alak a vogulban: a w -t, illetőleg a j -t múltidő-jelnek — esetleg még a felszólító mód, a múlt idejű melléknévi igenév, a határozói igenév részének — fogták fel és elvontak egy magánhangzós tövet, mely a jelen — és a déli nyelvjárások kivételével — az s jeles múlt idő tőalakjává vált. Pl.: Kaz. $j\bar{i}\lambda em$, DN $j\bar{e}t em$, V $j\bar{o}\lambda em$ 'jövök', Kaz. $j\bar{i}s em$, V $j\bar{o}s em$ 'jöttem'.

4. A fent tárgyalt magyar, vogul és osztják mássalhangzós és magánhangzós ige-tövek kialakulásának a kezdete minden bizonnyal az ugor korig

¹ Liimola szerint (közli E. Itkonen: FUF 30: 46) a $l\bar{i}y$ 'dob' típusú igék tövégi γ , w eleme történetileg a jelen idő jele. Ez azonban egyáltalán nem valószínű. Ezek az igék ugyanis a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint eredetileg szóbelseji $*k$, $*\gamma$, $*w$ mássalhangzókat tartalmaztak, s a mai tövégi γ , w ezen mássalhangzók vogul folytatóinak tekintendők.

² Honti (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 47–49) szerint a γ jelenidő-jel a $t\bar{e}y$ típusú igékből vonódott el és hatolt be a jelen idő paradigmarendszerébe. Ez a magyarázat azonban aligha fogadható el: 1. a kevés számú γ tövű ige aligha lett volna alkalmas egy valamennyi igére kiterjedő jelen idejű ragozási rendszer kifejlesztésére; 2. a vog. $\gamma \sim e \sim i$ ($< PFU *k$) jelenidő-jel megfelelői — igaz, sehol másutt teljes rendszert nem képezve — számos finnugor nyelvből kimutathatók (Setälä: JSFOu. 2: 28–77; Collinder, CompGr. 303 kk.: Hajdú, BUNyt.² 73).

nyúlik vissza, jóllehet az egyes nyelvekben mutatkozó divergens eredmények arra utalhatnak, hogy a végső kifejelet már ezen nyelvek külön életébe tartozik.

Az ige időértékének igeminőséggel (akcióval) való kifejezése feltehetőleg a PU alapnyelv korai korszakára volt jellemző. Ez a kezdetleges időjelölési mód azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem — átalakulva, az újabb időrendszerekbe beépülve — egyes nyelvekben mind a mai napig fennmaradt. Mindazonáltal a jelen — nem jelen megkülönböztetésére már a PU alapnyelvben létrejött az **s* múltidő-jel, mely az uráli nyelvek keleti csoportjaiban — a magyar kivételével az ugor nyelvekben és a szamojédban — vált általánossá. Ez a múltidő-jel a nyugati finnugor nyelvekben — a finn-volgai nyelvekben — csak szórványosan, egyes igei alakokban van meg. A másik múltidő-jel (**i* < **j*) PFU kori. Ez a magyarban és a finn-permi ágban vált általánossá. Ebben az új időjelölési rendszerben a jelen jelöletlen, a múlt jelölt. Az **s* és **i* < **j* múltidő-jellel kapcsolatos kérdések tárgyalásába azonban — minthogy ez nem tartozik szorosan dolgozatunk célkitűzéséhez — nem bocsátkozunk.³

RÉDEI KÁROLY

Die Spuren der neutralen Zeit (des Aorists) in einigen uralischen Sprachen

VON KÁROLY RÉDEI

In der frühen Periode der PU — Grundsprache war das verbale Tempussystem noch nicht vorhanden, sondern die Verbformen bezeichneten ursprünglich nur die Aktion der Handlung bzw. des Geschehens. In der Grundsprache konnten also Verben von durativ-kontinuativer bzw. momentaner Aktion einander gegenüberstehen. Dieser uralte Zustand ist in den samojedischen Sprachen am klarsten erhalten geblieben. Z. B. : jur. *madā-n* 'du schnittest' (ohne Tempuszeichen bzw. Bildungssuffix) ~ *madā-seti* 'er/sie schnitzelt (beständig)' (mit durativ-kontinativem Bildungssuffix).

³ Jelen dolgozatom már készen volt, amikor megjelent E. Abaffy „A *teszen* : *tōn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében” című cikke (MNY. 78 : 416–425). Eredményeink a *tész* : *tōn* típusú igék morfológiai értelmezésében teljesen megegyeznek, E. Abaffy azonban ezen ige típus történeti hátterét másképp magyarázza. Fentebb láttuk, hogy ez az ige típus nem áll elszigetelten a magyarban, hanem hasonló megoldás a jelen-múlt szembeállítás kifejezésére számos rokon nyelvből kimutatható. Ezért kézenfekvőbb az a nyelvtörténeti háttér, miszerint a *tész* : *tōn* ige típus egy ilyen ősi időrendszer maradványa. — Az uráli nyelvekben — mint ismeretes — két ősi múltidő-jel tehető fel : PU **s* és PFU **i* (< **j*). Közülük a magyarban csak az **i* (< **j*) folytatója van meg : -*á/-é* > -*a/-e*. Így tudja és tanítja már nagyon régóta minden finnugor nyelvész. Ezért érthetetlen számomra, de gondolom, más finnugristák számára is az a magyar nyelvészetben még ma is felbukkanó, sőt néhány kézikönyvben tovább élő elavult nézet, miszerint az elbeszélő múlt -*á/-é* (> -*a/-e*) időjele nem csupán az **i* (< **j*) időjel, hanem a **γ* (< **k*, **η*) folyama to s melléknévi igenév folytatója is volna (Berrár, TörtMondt. 24 ; E. Abaffy: MNY. 78 : 418, 421; némi fenntartással Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980. 215–216). Folyamatos melléknévi igenévből (**k*, **p*) valóban keletkezett egyes finnugor nyelvekben időjel, de csak a jelen idő jele, és sohasem múltidő-jel. Eppen ezért a múlt idejű *látók*, *kérők* alakok *ó/ö* elemében sem kereshetjük a PU, illetőleg PFU **k*, **p*, **η* igenévképző folytatóját, mivel ezek egyetlen rokon nyelvben sem váltak, mint ahogy nem is válhattak a múlt idő jelévé. A *látók*, *kérők* formák alakulásmódjáról l. Rédei: MNY. 58 : 429–430, ALH 16 : 123–125. — Megjegyzem még, hogy E. Abaffy, a magyar felszólító módjelről írott cikkemről (NytudÉrt. 104 : 649–653, FUF 44 : 1–10) e módjellel kapcsolatos fejtegetéseiben egyáltalán nem tesz említést.

Dieses uralte System der Tempusbezeichnung ist auch im Ungarischen nachweisbar, und zwar in den Paradigmenreihen der Verbalstämme mit *sz-* und *v-* Varianten (*tész, észik* usw.). Das Element *sz* dieser Verben ist historisch gesehen ein solches Präsenszeichen, welches ursprünglich ein Frequentativsuffix war. Das Präteritum dieser Verben lautete in der alten Sprache folgenderweise: *tők* (< **tëük*), *ték* (< **tëik*) 'ich tat, ich machte', **iyum* 'ich trank' usw. Der Halbvokal **u*/*ü* ist kein Tempuszeichen, sondern der durch Spirantisierung und danach Vokalisierung entstandene lautgesetzliche Fortsetzer der ursprünglichen intervokalischen Konsonanten **k*, **γ*, **w*. Dieses Konjugationssystem konnte sich nur dadurch erhalten, daß man dem Element *u/ü* später den Zeitwert der Vergangenheit beigemessen hat. Auf diese Weise ist es möglich geworden, daß durch die Abtrennung des *u/ü* (> *v*) Stämme ohne *v* (*të-, ë-*) rückgebildet wurden, die dann zur Basis des Präsens (*tészék, észém*) und des Perfekts (*tëttem, ëttem*) wurden.

Für die Adaptierung des stammauslautenden Konsonanten als Tempuszeichen kann man überzeugende Parallelen aus dem Wogulischen und Ostjakischen anführen.

Das Element *γ, w* der wogulischen Verben vom Typ *tëγ* 'er/sie ißt', *juw* 'er/sie kommt' wurde mit dem in anderen Formen (z. B. *totëyam* 'ich bringe') vorkommenden Präsenszeichen *γ* identifiziert. Durch die Rückbildung des *γ* als Präsenszeichen entstanden die Stämme *të-, jï-* usw., die heute als Basen des Präteritums dienen: *tës* 'er/sie aß', *jïs* 'er/sie kam'.

Die ostjakischen *w-* und *j-* stämmigen Verben verhalten sich auf ähnliche Weise wie die oben behandelten ungarischen und wogulischen Verbtypen (*æ- ~ æw-* 'essen', *jï- ~ jïw-* 'kommen'). Im Präsens und Präteritum ist der vokalische Stamm vorhanden: Kaz. *jïæm* 'ich komme', *jïsæm* 'ich kam'. In allen Dialekten kommt die Stammform auf *w* bzw. *j* im Imperativ, im Perfektpartizip und im Verbaladverb vor. Im Süd- und Ostostjakischen braucht man den *w-* bzw. *j-* Stamm auch im Präteritum mit *θ*-Morphem: V *jöyam*, DN *jëwæm* 'ich kam'. Dieses Präteritum mit *θ*-Morphem wird in den südlichen und östlichen Dialekten auch in den anderen Verben allgemein verwendet (z. B. *mënæm* 'ich ging'). Die vokalisch auslautende Variante dieser Verben ist auf folgende Weise zustande gekommen: man hat das ostjakische *w* bzw. *j* als Präteritumzeichen aufgefaßt und einen vokalisch auslautenden Stamm rückgebildet, der zur Basis des Präsens — mit Ausnahme der südlichen Mundarten — zur Basis des Präteritums wurde.

On the Possessive Constructions in Finno-Ugric

The grammatical systems of many of the Finno-Ugric languages are characterized by a highly developed noun declension with a great number of differentiated case forms. On the other hand, there are languages with very few case forms, such as Ostyak. The Proto-Finno-Ugric declension supposedly consisted of six cases, three grammatical and three semantical, i. e. locational cases. The grammatical cases reflect the contrast of actor — goal and head — modifier, the locational cases maintain the three-dimensional system of direction: in, from and into. The case systems in Finno-Ugric are distinctively localistic, which is illustrated by the fact that in languages with a limited number of cases the local cases survive — at least in adverbs and postpositions — while the grammatical cases may be reduced to the mere stem form or nominative.

The declensional forms may be grouped according to various principles. In addition to the contrast grammatical — locational there exists a contrast between case forms for animate and inanimate concepts. This is discernible in the Cheremis and Southern Lappish genitive and in the local cases with a coaffix *l* occurring in Balto-Finnic, Cheremis and Permic, even though the distinction is due to separate developments in the languages concerned. The adessive, ablative and allative in Finnish include among their various occurrences the function of designating the local relations of animate nouns. In this they may be compared to the corresponding Permic cases and to the Cheremis dative and the almost obsolete ablative. One of the grammatical cases, the genitive, seems to have been originally reserved for animate concepts — but the distinction was not very important, since the genitive is missing in the entire Permic and Ugric language groups. Moreover, in Mordvin, Balto-Finnic and most of the Lappish dialects certain phonological changes have resulted in accusative and genitive assuming an identical phonemic shape in those languages. There is no consequent evidence of restrictions in the use of accusative for inanimate concepts, and this fact has influenced further towards the integration of the phonologically identical genitive as well.

The fundamental among the sentence types is the utterance based on nominal predication, the equilibrium between two nouns: *Az ég kék. Jumo ojar. Taivas on sininen.* 'The sky is blue.' Despite the presence of the copula, the Finnish sentence is to be considered a nominal predication as well as the Hungarian and Cheremis sentences. Even in the last-mentioned languages a copula must be present in utterances which do not pertain to the 3. person singular present: *Az ég kék volt. Jumo ojar ulmaš* 'The sky was blue'. *Fiatal vagy* 'You are young'. *Šongo ulam* 'I'm old'. The copula is needed to serve as

the base for mode, tense and person markers in cases other than mentioned above, but it has no bearing on the actual sentence structure. The nominal predication is always stative, because it only identifies, it does not act nor refrain from acting. It may be considered a local predication, but it represents rather a temporal than a statual locality.

The verbal predication may be stative or dynamic depending on the semantic content of the verb. In Finno-Ugric a verbal predication is identified by the grammatical forms of the noun dependents. The stative local predication is mostly based on the occurrences of the verb 'to be'. The copula may thus appear as a verb with noun categories dependent on it. An illustration of the double functions of 'to be' is to be found in the occurrences of nominal predicative vs. predicative adverbial in Finnish: *Hän on sairas* 'He is ill' (nominal predication designating quality and focusing on unchanging situation) and *Hän on sairaana* 'He is in the state of illness' (verbal predication with the emphasis on condition in the frame of an unidentified duration of time). Examples like the last-mentioned mark the border line between nominal and verbal predications, as shown by the fact that adjectives occurring as complements to 'to be' take the case suffix indicating both a statual and a temporal locality. The essive is a case form for abstract locality, but in some adverbials and postpositions it still retains its concrete overtones: *Hän on kotona* — *Hän on koulussa* — *Hän on kaupungilla* (She is home — She is at school — She is downtown). It is easy to quote parallel examples concerning the three statual local cases in Finnish, but they all have their special functions: the essive is the case designating condition, the inessive is the general case form for locality and the adessive is used to express local relations of animate concepts. They all occur as dependents of the verb 'to be' and other stative verbs. Corresponding case forms with separative or lative functions occur with the dynamic verbs. If the noun in the local case form designates an animate conception, the relation may be called possessive, and if the situation is stative, the verb in question is 'to be' or its synonyms. The result is the so-called *habeo* construction. It is to be remembered that dynamic local constructions of animate nouns stand likewise in a possessive relation to the verb: a person not only owns a thing, he might lose or receive it as well. The inherent influence of the Indo-European languages has resulted in concentrating upon the static variant of possession.

1. Different Finno-Ugric languages apply different systems for expressing the *habeo* construction — which more appropriately might be called the 'mihi est' construction. According to Wolfgang Schlachter (*Arbeiten zur Strukturbezogenen grammatik* 433) the morphological emphasis lies in the local case form, which at the same time designates the belonging together of two nouns separated by the verb copula 'to be'. This is reflected by the fact that some of the languages remain indifferent to the valence of the verb 'to be' and accordingly have the possessor noun in a grammatical case form, which only connects a noun to another noun.

1.1. The Vogul language may indicate the *habeo* construction with both the possessor and the possessed in the nominative, the latter usually followed by a person marker referring to the possessor. The mere position of the nouns is significant. The verb takes the last place in the utterance. Thus the Vogul *nejär püßi äls* might translate simply 'There was the emperor's son', but if there exists a nexus relation between the two nouns the proper translation is

'The emperor had a son.' The utterance is existential, but there is no distinction between a locational and a possessive relation. The suffix is not obligatory: *tān pa.tānt ni.nā išuō ō.ni* 'They have four daughters.' Of interest is the fact that the verb 'to be' may be missing also — in situations referring to the present time. On the other hand, the possessor noun may be represented by the mere person marker: *nēpākōln²m sāβ, šālyōlnum sāβ* 'I have paper money, I have coins' (Lieselotte Schiefer: „haben" im Wogulischen. FUF 40).

1.2. The languages which have the genitive display this case in the *habeo* construction. It is remarkable that the genitive is clearly marked — that is, the languages with a loss of the final *-n* do not show the genitive in this function. In some occasions the final *-n* may be returned, as in Livonian *tāmmēn ūm rōdā* 'He has money'. Traces of the genitive in this function are discernible also in Finnish: *Lapsen on nälkä. Lapsen tulee nälkä* 'The child is hungry (has hunger). The child gets hungry'. As seen, the genitive is a general case for the modifier without a reference to the stative or dynamic valence of the verb. The Volga-Finnic languages form their *habeo* constructions exclusively with the genitive possessor: Mordvin *eržan ulheš agorozo*; Cheremis *marin ulmaš imhāže* 'The man had a horse.' In these last-mentioned languages the person marker identifying the possessor in the noun possessed has a very important function. It is usually present with the genitive, but it may acquire syntactical significance and assume the role of the possessor, as in the Vogul example above: Mordvin *uli mazo avaksost* 'They had a pretty chicken'; Cheremis *ik ergašt ulo, ik ūdarašt ulo* 'They have a son and a daughter'. Especially in Cheremis the genitive occurs with dynamic possessive constructions as well: *nunən šočən ūdəržō* 'A daughter was born to them'; *tənən majet jamən* 'What did you lose?' I have counted 32 intransitive and 12 transitive dynamic verbs occurring with a genitive or with a mere person marker functioning as the possessor: *ergāže šočən* 'A son was born to them.' That is understandable in a language such as Cheremis, which does not use animate nouns in local cases except secondarily with postpositions. (Cf. Eeva Kangasmaa-Minn, The syntactic distribution of the Cheremis genitive II. MSFOu 146). Robert Gauthiot remarked in 1908 (La phrase nominale en Finno-Ougrien) about the absence of the verb-copula in local and possessive sentences in Volga-Finnic. The same phenomenon is discernible also in the Permic and the Ugric groups. It should be mentioned that the Cheremis language has separate forms — or words — for the verb-copula representing singular present third person: the positive *ulo* and the negative *uke*: *tudən ūdəržō ulo, tudən ūdəržō uke* 'He has a daughter, he does not have a daughter'.

2. The possessor occurs in a local case form. This may represent a general local case form as in Lappish or a case occurring both as a general local case and as a case for animate conceptions, as in Finnic and Permic, or in a more restricted sense in Hungarian. The Hungarian dative is grammaticalized so far that it occurs both in the *habeo* construction and in a dynamic relation, comparable to the Cheremis genitive and on the other hand to the Cheremis dative.

2.1. The Lappish languages express animate relations with the same case forms as the inanimate: *Dām al'bmast leggji golbmā bardne* 'That man has three children.' Cf. *Dāt orro maeccest* 'He lives in the forest'.

2.2. The Balto-Finnic languages observe a special three-dimensional local system for the animate nouns. The case forms for animate local relations

are the 1-cases, which, however, may in certain connections be used of inanimate nouns for purely local functions: *Pojalla on isot korvat* 'The boy has big ears'; cf. the inessive *Talossa on isot ikkunat* 'The house has large windows'; however: *Rannalla on iso vene* 'There is a big boat on the shore'. The *from* and *into* cases reveal the same distinctions: *Pojalta paleltuivat korvat* 'The boy froze his ears' — *Talosta särkyivät ikkunat* 'The windows of the house were broken' — *Rannalta lähti vene* 'A boat was leaving the shore'; *Pojalle ostettiin korvalaput* 'They bought earmuffs for the boy' — *Taloon asetettiin ikkunat* 'The house was provided with windows' — *Rannalle tuli vene* 'A boat reached the shore'. Accordingly: there are special case forms in the Balto-Finnic languages for expressing local relations of animate nouns, but the use of the cases is not restricted. They may occur as general local cases for inanimate conceptions as well. The distinction is more or less lopsided. The possessive suffix has not a grammatical function in connection with the Balto-Finnic constructions — which is understandable since the possessive suffixes exist only in Finnish and Karelian and even there are becoming redundant elements. Finnish *Minulla on kirjani* translates 'I have my book', not 'I have a book.' Nor has Hungarian *könyvem van* any grammatical counterpart in Finnish.

2.3. The situation in the Permic languages is more or less analogical to the Balto-Finnic system. The *habeo* construction is not expressed only with the stative *l* cases, i. e. with the adessive as in Votyak: *adamilen kviñ piez viläm* 'A man had five sons', but with dynamic local cases as well: Zyrian *šetka starikiš nišse vek vide* 'The stepmother is always scolding her husband's daughter.' There are, however, examples of purely statual local use of the *l*-cases as well: Votyak *kis puwi pus poni* 'I will cut my mark in the birch.'

2.4. The Hungarian employs a dynamic case called the dative for the *habeo* construction: *A királynak szép lánya volt* 'The king had a beautiful daughter' with an obligatory person marker referring to the possessor added to the noun possessed. The dative may also occur in a lative function: *Kenyeret adok a koldusnak* 'I give bread to the beggar', and not only of animate nouns: *Délnek megyünk* 'We go towards south'. The possessive suffix may assume the grammatical role of the possessor as in the Volga-Finnic languages: *Jó lovam van* 'I have a good horse.'

3. In addition, there exists a special verb 'to have' in the Ob-Ugric languages, and the Lappish *aednât* and the Finnish *omata* come under the same category. The Lappish verb, however, is a loan from the Norwegian (*aeg*) and the Finnish verb has a very limited, literary use. The problem of the kernel sentence based on a transitive relation does not actually concern us, since we are dealing with possessive constructions, not with possessive verbs. According to Lieselotte Schiefer 'to have' in Vogul is more often expressed with a possessive verb than with a possessive construction (FUF 40, 197): *luš ðñši* 'He has a horse', and in Ostyak it is exclusively in use: *ëwi jam soχ tajrl* 'The girl has fine clothes.'

4. The possessive sentences belong to the kernel sentences in the language. They may be inserted in a matrix sentence to make complicated utterances. To secure an insertion certain grammatical changes are needed. The verb 'to be' which even in possessive sentences has the function of marking the nexus line between the verbal and the nominal phrases in the utterance, falls away. The possessor occurs directly as an adjunct before the noun possessed. If the possessor stands in a grammatical case such as the nominative or the genitive,

no changes are needed to adjust it to the surface structure of the complex utterance. But if the possessor represents a local case form, which primarily suggests an adverbial to a verb, the situation becomes more complicated. The form of the possessive attribute noun differs in the different languages according to their declensional systems.

4.1. The Ob-Ugric languages represent the most straightforward type. The verbal element is dropped ('to be' or 'to have') and the noun possessed, possibly with a person marker referring to the possessor, follows: Vogul *punkanäm jörn-ëkw puŋk-kosne konsëp* 'My teeth are the comb of a Samoyede woman'; Ostyak *ašem šemjajät senk una us* 'My father's family was once very big'.

4.2. The Mordvin and the Cheremis languages apply the same method as the Ob-Ugric. The embedded possessive construction loses the verb-copula, otherwise it is comparable with the *habeo* construction: Mordvin *'ödeñ kan, ödeñ poks. pazoñ tešterenze* 'The Khan of the water, the prince of the water, the daughter of the thunder god.' As seen, the possessive suffix, i. e. a person marker referring to the possessor, is possible but not obligatory. The inanimate genitives cannot be traced back to a *habeo* construction but to an adverbial modifier in a local case. In this respect Mordvin resembles Finnish: the genitive occurring adnominally is not restricted to animate nouns.

The Cheremis system is even more transparent than the Mordvin. The embedded possessive construction retains the possessor noun in the genitive, the possessed noun may or may not include a person marker referring to the possessor: *marin imhäže* 'the man's horse'; *tudän surt(šo)* 'his house'; *šoräkän jol(žo)* 'the sheep's leg'. But if the embedded sentence represents a local utterance with a presupposed locative case of an inanimate noun, the noun concerned occurs in the nominative: *üstel jol* 'the table leg'. In an attributive position, an animate noun may occur in the nominative, but an inanimate noun does not occur in the genitive. This distinction is clearly observed in the folklore material, the present-day literary Cheremis has a fair amount of inanimate genitives.

4.3. An embedded possessive construction may retain the possessor noun in a local case form: an adverbial modifier becomes an attribute to a noun. This happens in the Permic languages and in Hungarian, which, however, may employ the nominative for possessive as well as for local relations: Votyak *söd poški pijez* 'the young one of a sand martin'; Zyrian *stariklen turunjs* 'the man's hay'; Hungarian *A nép mutatja László király lova patkóinak nyomát* 'The people show the print of the hooves of the horse of King László.' The possessive suffix has an important function in binding an originally adverbial element to a nominal head word.

4.4. The Finnish and the Lappish languages represent a more opaque type of embedding. The local case form of the possessor undergoes a transformation to a grammatical case, that is to the genitive. The genitive may also occur representing a purely statual local relation: Finnish *Pojan kirja* ← *Pojalla on kirja* 'The boy's book ← The boy has a book'; *Kuusen oksa* ← *Kuusessa on oksa* 'The twig of a spruce ← There is a twig on the spruce.' It is of interest that while a statual local relation might be represented by a construction of nominative adjunct + head as in a compound such as *tornikello* — Tornissa on kello 'A bell in a tower', an animate possessor appears always in the genitive.

Wolfgang Schlachter talks about the contrast of *Subjektivität* and *Energie* which is expressed in the *habeo* construction (op. cit. 407). Undoubtedly the

possessive constructions have a double function of connecting and localizing. Some of the languages emphasize the relation between two nouns without any special information about the quality of that relation. The relation of an animate noun to another noun is usually possessive. The best examples of this type are the Volga-Finnic languages. The Permic languages concentrate on the local aspect, although the case forms occurring in possessive connections are more or less grammaticalized (cf. Károly Rédei, *Syrjänische Chrestomathie* 75, where the adessive of T. E. Uotila is called the genitive and the ablative genitive-ablative). Finnish and Lappish adhere exclusively to the local aspect as far as indirect possessive relations are concerned, but in direct relations the function of locality is lost and the function that remains only indicates the connection between two nouns. Altogether the possessive constructions in Finno-Ugric present a versatile example of linguistic adaptability.

EEVA KANGASMAA-MINN

Hangulatfestés — jelentésváltozás

1. Az onomatopoezis kiterjedt szakirodalmából egy kisebb rész irányul az onomatopoezis, s azon belül is a hangulatfestés létrejöttének gondolkodáslélektani mechanizmusaira. Az erre vonatkozó megállapítások nagyrészt kimerülnek annak a deklarálásában, hogy az emberi gondolkodás természetes jellemzője bizonyos érzeteknek bizonyos hangokkal/hangszekvencióakkal való összekapcsolása. Az ember egyes (nem akusztikus) jelenségek észlelésekor hangokra asszociál, s e hangokból épülnek fel azok a jelek, amelyek a jelenségek beszédbeli leképezései. Megbízható, e megállapítást megalapozni vagy megerősíteni látszó leírások hosszú sora született arról is, hogy az egyes nyelvekben melyek a hangulatfestés nyelv-specifikus jegyei. Jóval kevesebbet olvashatunk azonban arról, hogy az említett asszociációnak mi az alapja, hogy egy nyelven belül miért épp azok a hangok „választódnak” ki például bizonyos mozgások leírására, és miért nem mások. Éppen ezért nagyonis ésszerűnek tűnt és tűnik mind a mai napig az igény: amit a nyelvészet saját keretein belül és eszközeivel nem képes megoldani, még megoldhatja más diszciplína, esetünkben a pszichológia bevonásával. Kérdés viszont, hogy miképpen és mikor segíthet a pszichológia? Az alábbiakban erre próbálunk javaslatot tenni.

Mindenek előtt azonban röviden arról, hogy miképpen értelmezzük az onomatopoeizist és a vele kapcsolatos egyéb fogalmakat.

1.1. Az onomatopoeiák vagy hangfestő szavak a nyelv ikonikus, erősen motivált jelei közé tartoznak, amelyek ugyanakkor konvencionálisak is, azaz éppúgy függenek a beszélő közösség közmegegyezésétől, mint a nyelv más ikonikus vagy index-jellegű és szimbólikus jelei. Az onomatopoeiák ikonicitása abban áll, hogy hangsoruk révén képesek felidézni tárgyukat, a valóság valamely általuk leképezett darabját. E képességüket a mimézis, a valóság részleteinek utánzása következtében kapják. A hangfestés hangos mimézis.

Attól függően, hogy a valóság milyen részletét képezi le az onomatopoeia, beszélhetünk hangutánzásról és hangulatfestésről. Az előbbiben akusztikus jelenségek leképezése történik a beszédhangokkal, az utóbbiban egyéb, érzékszerveinkre/érzéseinkre ható jelenségeké. A hangutánzásban és a hangulatfestésben a jel és tárgya, a valóság részlete közötti hasonlóság, illetőleg különbség nem egyforma, azaz más és más az ikonicitás mértéke. A hangutánzásban a valóság részletének egyik, a mindennapi gondolkodás szerint lényeges tulajdonsága, a hangja válik közvetlenül az utánzással (és ugyancsak hanggal) e részlet (objektum/jelenség) nevévé, azaz jellé. (Többek között ezért is jogos elsődleges-ikonikus jelnek nevezni.) A hangulatfestésben már jelnek és tárgyának a „matériája” is különböző, s úgy tűnik, hogy itt jel

és tárgya valamiképp hasonlítanak egymásra — ennyiben akár metaforikusnak is lehetne nevezni viszonyukat.

Csak hogy megint itt a bökkenő: a valóság adott részletében vajon mi az, ami ilyen vagy olyan hangokra emlékeztet? Vajon a hangulatfestésben a jel és tárgya között megnőtt távolságot miképpen járja be a gondolkodás? És egyáltalán: létezik-e ez a távolság?

1.2. Úgy tűnik, hogy a probléma megoldására született egyik kísérlet, a Fónagy Iváné feltételezi ezt a távolságot. S mivel szerinte (is) a magyarázat részben a pszichológiától várható, a fonetika és a pszichológia eszközeit összekapcsolva a következőkre jut: beszédszerveink mozgása, helyzete az egyes hangok képzésekor azonosítható mindazokkal a mozgásokkal, helyzetekkel és egyéb tulajdonságokkal, amelyek a leképezett jelenségeknek is tulajdonságai és amely hangokkal e tulajdonságok ki vannak fejezve. „A beszédhang szubsztanciáját a hang képzési mozzanatai és a képzett hang alkotják. Ezekből kiindulva kell megtalálni az ábrázolt tárgyhoz, a kifejezett hangulathoz vezető utat. . . A beszédhangok tehát fiziológiai, akusztikai sajátosságai alapján asszociatív kapcsolatba kerülhetnek a legkülönbözőbb élményekkel” (Fónagy 1975). Például: „Az izmok hevesebb megfeszítése, megkeményítése indokolja, hogy a „kemény” mássalhangzók a végső soron a harcba torkolló agresszív érzelmek szolgálatában állnak. . . Röntgen hangosfilmen világosan kivehető a nyelv harcias játéka, s megértjük, miért vált a pergetett *r* a férfias harc spontán kifejezésévé” stb. (Fónagy 1975). Fónagy a pszichológia segítségét itt abban látja, hogy a csak a tudatelőttében meglévő hangképzési mozzanatoknak nyelvi manifesztációját a mélylélektan megfigyelései, megállapításai alapján lehet megmagyarázni. Úgy gondoljuk, hogy ez a megoldás, már csak nyelvi oldalról is, több kérdést homályban hagy. Közülük csak egy lényegesebbet említve: mennyire általánosak (mennyire univerzálék) a képzési mozzanatok és a jelenségek tulajdonságainak korrelációi. Mert az tagadhatatlan, hogy egy sor nyelvben bizonyos képzetek (például a kicsiség) bizonyos hangokhoz (az *i*-hez) kötődnek, ám e megfelelésekkel is éppen az a baj, hogy a számos ellenpélda következtében csak fenntartásokkal fogadhatók el (Malkiel 1966). Ugyanakkor az is igaz, hogy az univerzálé jelleg nem feltétlenül szükséges kritérium, hiszen más és más civilizációkban azonos képezettartalmak kötődhetnek különböző (de egyetlen beszélő közösségen belül mégiscsak azonos) hangokhoz. Ebben az esetben a hangoktól csak annyit kellene elvárunk, hogy — például az említett harciasság vagy agresszivitás esetében — meglegyenek bennük a keménységnek, a pergetettségnek a jegyei (vagy legalább a lágság jegyei hiányozzanak belőlük). Kérdés azonban, hogy így van-e.

Fónaggal ellentétben azt gondoljuk, hogy elsősorban nem a beszédhang szubsztanciájából kell kiindulni, s innen haladni a tárgy felé, de még csak nem is megfordítva, a tárgy felől a hang felé. Célszerűbb előbb magukat a hangfestő szavakat megvizsgálnunk, mégpedig annak a gondolkodásmódnak a szempontjából, amelyik létrehozta őket, s amelyre változásaik vagy végső soron pusztulásuk is visszavezethető. Hiszen, s ez közhely, motiváltság nem állandó jellemzője a nyelvi jeleknek. A lexémák elveszíthetik motiváltságukat, de másodlagosan motiválódhatnak is. A demotivációnak és a remotivációnak megvannak a maguk nyelven kívüli és nyelven belüli okai, s a nyelven kívüliek közül a leglényegesebb a gondolkodásmód megváltozása (rövid összefoglalását I. Bakró—Nagy, 1983). Nem kétséges, hogy az onomatopoezis lényege

csak az öt létrehozó gondolkodásmódra és annak mechanizmusaira vonatkoztatva magyarázható meg igazán.

2. Feltételezzük, hogy az onomatopoezis, eredetét tekintve, ugyanannak a gondolkodásmódnak a nyelvi manifesztációja, mint pl. az ún. névátvitellel létrejött jelentésváltozásé, a metaforaé, metonímiáé stb. E gondolkodásmód genetikailag a fogalmi gondolkodásmódot előzi meg, de a fogalmi gondolkodásmód kialakulásával nem tűnik el: a tudományos és művészi megismerés mellett a mindennapi gondolkodásban van jelen, illetőleg azzal részben azonos. Legfőbb jellemzői: konkrét és analógiás volta. Konkrét, mert elvont fogalmakat, dolgok relációit konkrét (ti. szemléletes) dolgokkal, azok relációival helyettesít, s analógiás, mert dolgok tulajdonságait általánosítva átviszi más dolgokra, amely tulajdonságokkal ez utóbbiak nem feltétlenül, illetőleg csak a mindennapi gondolkodás szerint rendelkeznek. E gondolkodásmódnak e két jellemzője a nyelvi megnyilvánulásokban szorosan összekapcsolódva jelentkezik, amennyiben az analógia diktálta általánosítás (→ átvitel) konkrétumokkal, s nem fogalmakkal operál: konkrét dolgoknak ad nevet, s e neveket mozgatja, viszi tovább analógiásan mindazoknak az újabb dolgoknak a megnevezésére, amelyek a korábban megismertekkel és elnevezettekkel valamilyen tulajdonságukban hasonlónak tűnnek fel.

2.1. Hogyan vonatkoztatható mindez először is a hangutánzó szavakra? Keletkezésüket tekintve úgy, hogy a nyelv elemei közül a konkrétumhoz (ti. szemléleteshez) való tapadás, a jel és tárgy közötti kapcsolat bennük a legszorosabb, mivel a megnevezendő jelenség egyik jellemző tulajdonságáról — ti. a hangról, amit kelt — lesz elnevezve a mimézis által. Ha alaposabban meggondoljuk, azt kell látnunk, hogy a hangutánzásban sem egyformán szoros a kapcsolat a jel és tárgy között. E kapcsolat szorossága attól függ, hogy mi a megnevezendő jeltárgy: az akusztikai ingert mindig valamilyen fizikai cselekvésnek vagy történésnek a hangja hozza létre. E fizikai cselekvésekben vagy történésekben szükségszerűen valamilyen objektumok vesznek részt, objektumok, amelyek cselekszenek vagy amelyekkel történik valami. A hangutánzásban így vagy maga 1. a hanghatás kap nevet (pl. *bumm*) vagy 2. a cselekvés/történés (pl. *csörög*) vagy 3. az objektum (pl. *kakukk* fn.). Ha most azt nézzük, hogy a három közül melyikben a legszorosabb a kapcsolat jel és tárgy között, azt kell mondanunk, hogy az elsőben, mert itt hangsor van megnevezve hangsor által, míg az utóbbi két esetben „csak” a hang forrása. Ezekben ugyanis analógikusan a megnevező hangsor, a név átvivődik arra, ami kelti. Tudniillik a mindennapi gondolkodás szerint: ha valamely akusztikai jelenség neve lehet az a hangsor, amivel utánzom, akkor lehet azé is, ami e jelenség forrása (l. Molnár modelljét: Molnár 1983. 9). Tehát a szó szoros értelmében vett hangutánzásról (mimézisről) csak a hangjelenség és az utánzó hangsor esetében beszélhetünk (l. kapcsolat), a forrásként szolgáló cselekvés/történés (2. kapcsolat) vagy objektum (3. kapcsolat) megnevezése már egy érintkezésen alapuló, s ezért metonímikusan nevezhető átvitel eredménye, és nem a mimézisé. Továbbá: a hangutánzó név analógiásan átvihetődik más, olyan hangjelenségeknek a megnevezésére, amelyek az eredetihez hasonló hangingert keltenek. Az ilyen átvitelek következtében a hangutánzó szó — annak ellenére, hogy továbbra is hangjelenségek megnevezésére szolgál — jelentésváltozáson megy át, ami most már hasonlóságon alapuló, metaforikus. Éppen a *csörög* esetében egészen

nyilvánvaló, hogy több, apró tárgy összeütközése, a haraszt vagy az ág zörgése, a madár vagy a kígyó keltette hangok nem azonosak, csak hasonlítanak egymásra, s az is nyilvánvaló, hogy közülük valamelyik eredetibbnek tekinthető, akár például az elsőnek említett, s az utóbbiak hangjának megnevezése valójában névátvitellel jött létre. (Az idézett adatok jelenítései az ÉtSz.-ből, etimológiájukra vonatkozó megállapítások a TESz.-ből valók.) Az átvitel alapja, ismételjük, a hangok hasonlósága, de a nyelvben ez azonosítás formájában jelentkezik: az apró, összeütköző tárgyaknak a hangja, a madárnak a hangja azonos utánzó hangsorral van leképezve. Összefoglalva most már a hangutánzásról mondottakat: az eredeti kapcsolat a konkrét akusztikai jelenség és az utánzó hangsor (a név) között áll fenn, s minden további elnevezés ennek az eredetinek az analógiás kiterjesztése. (Csak mellékesen: az akusztikai jelenség nevének átvitele a forrásként szolgáló objektumra vagy történesre talán a szófajok kialakulásában is szerepet játszott.)

2.2. A leírt gondolkodásmód és a hangulatfestés kapcsolatáról valójában kevesebbet tudunk, s nem utolsó sorban azért, mert a hangulatfestők egy részének jelentését nem lehet pusztán az érzékszervekre gyakorolt hatás nyelvi manifesztációjaként magyarázni. A *slattyog* vagy a *csatangol* jelentései a helyváltoztatásnak két különös módjára utalnak és semmi többre. Tipikus mozgásokat írnak le, amelyeket látni lehet. Az is bizonyos, hogy a *bambán bámuló* embernek vagy az *áhitatoskodónak* megvannak a maga jellegzetes arckifejezései, amiket ugyancsak látni lehet, csakhogy a bambaság vagy az áhitatoskodás több is, más is, mint pusztán arckifejezés. Attól jócskán eltávolodott. Ez az eltávolodás ugyanúgy jelentésváltozások eredménye, ahogyan a hangutánzásnál az volt. Am ha e változásokat időben visszafelé követjük, megtalálhatjuk végül is azt a konkrét, s eredetileg valóban csak az érzékszervekre ható jelenséget, ami a változás-lánc kiindulópontja (de nem indítéka!). Az *áhit* például ugyanabba a szócsaládba tartozik, mint amibe az *ásít*, *ájul*, *álmélikodik*, *ámolyog*, *ámul* stb. Ha ma már nem is, de eredetileg valamilyen nyelvi fellelhető volt a szájtátás mozzanata, ami pedig nagyonis konkrét és látható mozzanat, cselekvés. Ezzel elérkeztünk volna ahhoz a cselekvés — utánzó hangsor kapcsolathoz, amit a hangutánzókról szólva már bemutattunk (2. kapcsolat), bár ott ezt mint másodlagosat említettük. Akkor viszont itt legalábbis két megoldás lehetséges: a) a hangutánzókhöz hasonlóan itt is volt nyelvi előzmény, kérdés azonban, hogy milyen, b) nem volt nyelvi előzmény, a megnevezés elsődleges, de akkor meg kell találnunk azt a hasonlóságot hangsor és jelentés között, amit majd minden eddigi szakirodalomban kerestek, de többnyire nem találtak. Minthogy már előljáróban megmondtuk, az ilyenfajta hasonlóság keresését feleslegesnek tartjuk, a lehetőséget rögtön el is vetjük.

Hiányzik tehát egy láncszem. Az a láncszem, amelyiket a hangutánzásban a 1. hangjelenség — mimetikus hangsor, 2. cselekvés/történes — mimetikus hangsor, 3. objektum — mimetikus hangsor kapcsolatok közül az eredeti, még nem átvittel keletkezett első kapcsolat képvisel. Tétélezzük most fel a következőket: ha a hangutánzásban a 2. és a 3. kapcsolat az elsőhöz képest másodlagosan, analógiásan jött létre, akkor lehetséges, hogy a hangulatfestésben sem a cselekvés — hangsor volt az elsődleges kapcsolat (azaz nem a cselekvés és a hangsor között kell keresnünk valamilyen misztikus hasonlóságot), hanem itt is lehetett egy olyan, elsődleges megnevezés, ami a tőlünk már ismerteket (szájtátás!) megelőzte. Azaz lehetséges, hogy a gondolkodás

itt is valami nagyon hasonló utat járt be, mint a hangutánzásban. Ám ez csak akkor igazolható, ha a hangulatfestő szavak történetéből kimutathatjuk ezt az elsődleges elnevezést, az összekötő láncszemet. A hangulatfestőknek ezt az egyik, gyaníthatóan kisebbik részében megtalálható ez az előzmény. Ezek közé tartozik példánk is. E szavak keletkezésével kapcsolatban hadd idézzünk egy másik közhelyet: hangjelenséget tipikus mozgások kísérhetnek, s így érthető, hogy a hang- és mozgásjelenség egy időben való észlelésének következtében az utánzó hangsor a mozgásnak (is) elnevezésévé válik. Itt hallgatólagosan az fogalmazódik meg, hogy valójában ezekben az esetekben is első lépésként hangutánzásról van szó, mivel a mozgást kiváltó vagy az azt kísérő hangjelenség beszédbeli utánzása válik a mozgás nevévé, azaz a 2. típusú kapcsolatról van szó. A dolog, s ezt mindjárt igazoljuk, tényleg így áll, ám ha ennyivel beérnénk, még mindig valamilyen asszociációs kapcsolatot kellene feltételeznünk mozgás és az utánzó hangsor között. Ezt elkerülendő, a hangulatfestők etimológiájából éppen azt az eredeti hangjelenséget kell kibányásznunk, ami az elsődleges, mimetikus kapcsolatnak, majd innen tovább, a kísérő mozgás hanggal való utánzásának is az alapja. S itt érdemes megjegyezni a következőket: amikor a hangulatfestőket eredetüket tekintve és általában (tehát nem mindegyiket!) a hangutánzásra vezetjük vissza, egyfajta kronológiát tételezünk fel. Könnyen úgy tűnhetik, hogy a különböző típusú hangutánzók (1., 2., 3. kapcsolat) keletkezését is valamilyen időbeli sorrendben képzeljük el, amikor is a mimézist szűkségképpen a metonímikus kapcsolatok elé helyezzük. Ez azonban csak keletkezésük leírásából származó látszat: éppen az imént idézett közhely igazságából következik, hogy a mimetikus hangsor egyidejűleg vonatkozhatott arra a cselekvésre/történésre és arra az objektumra is, ami a hangjelenséget kiváltotta, de ez mitsem változtat azon a tényen, hogy ebben az egyidejűségben különböző típusú (mimetikus és metonímikus) relációk valósulnak meg jel és tárgy között, s hogy e relációkat azonos gondolkodásbeli mechanizmusok hozzák létre.

Visszatérve az *áhit*, *ásit* stb. példájára, annyit már megmondtunk, hogy melyik az a cselekvés, amelyik eredetileg valamennyiben közös: a szájtátás mozzanata. E cselekvés jellegzetes, s szerencsénkre önálló indulatszóként máig élő hangadással jár együtt: *á!* A hangutánzás elsődlegessége kimutatható, akár csak az említett *bamba*, *bámul*, *csatangol* esetében is. A kiindulás tehát ugyanaz, mint a hangutánzóknál: a hangjelenség utánzása a hangsor által. S itt megint meg kell állnunk egy kicsit: ha a hangutánzók és a hangulatfestők egyik, egymással megegyező típusa a hangforrásként szolgáló cselekvés elnevezése az utánzó hangsor által, akkor miben különböznek mégis annyira, hogy két terminus alá kell vagy lehet sorolnunk őket. A válasz lényegében egyszerű. A hangulatfestőkben a kérdéses cselekvést jelentő szó olyan jelentésváltozáson ment át, amilyen a hangutánzóké nem. És ez az a változás, amelyik annyira eltávolította eredeti hangutánzó voltától, hogy amikor ezt a hangutánzó előzményt nem sikerül megtalálni (még szólni fogunk arról, hogy nagyon sokszor miért nincs ilyen előzmény), akkor a hangsor és a cselekvés közötti asszociatív kapcsolat feltételezésére kényszerülünk (l. Fónagy megoldását).

A jelentésváltozásnak ez a típusa ugyancsak egyfajta metonímia: a jelentés egyes (kognitív) elemei háttérbe szorulnak, esetleg ki is esnek, mások (eleddig konnotatívák) pedig ezek helyébe lépnek, s a jelentés eltolódik. Ilyen változás a hangutánzóknál a mimetikus kapcsolatot követően nem figyelhető

meg. Ha pl. valaki *rikácsol*, akkor biztos ugyan, hogy azért teszi, mert közölni akar valamit, de hogy eközben értelmes mondatokat vagy szavakat használ-e, vagy hogy mozdulatokkal kíséri-e mondanivalóját, már lényegtelen. Ha viszont valaki *csatangol*, mindegy, hogy lépései milyen hangot adnak, a lényeg az, hogy 'céltalanul, tétlenül járkal'. Holott eredetileg csak az csatangolhatott, aki 'sárban gázolt'! Annak pedig lehetett és van is jellegzetes hangja.

Többször is utaltunk rá, hogy a hangulatfestőknek csak egy része vezethető vissza a hangutánzásra. Hogyan magyarázzuk a többit? A gondolkodás-mód változását mint a demotiváció egyik okát említettük. Az ezzel szemben ható erő végsősoron ugyancsak a mindennapi gondolkodásmódban, mégpedig annak analógiás voltában leli okát. Egyrészt eredetileg motiválatlan elemeket motivál másodlagosan (ez a remotiváció); ebben az esetben az önkényes elemek olyan változáson, például hangváltozáson mennek át, hogy — feltéve, ha jelentésük is megengedi — a már meglévő motivált elemekhez válnak hasonlatossá, s e hasonlóság alapján a korábbiak analógiájára eztán motiváltaknak érződnek. Ez az analógiás változás. Másrészt az új motivált elemeket is a már meglévők hasonlatosságára, azok analógiájára alkotja meg, azaz az onomatopoeiák esetében a már meglévők formai jellemzői kiterjednek mindazokra az újakra is, amelyek a már meglévőkkel azonos fogalmi mezőbe tartozóként asszociálódnak. Ez utóbbit az analógiás változással szemben analógiás képzésnek nevezzük. Hogyan vonatkozik ez a hangulatfestőkre? Nyilvánvaló, hogy ha a már meglévő hangulatfestők analógiájára képződnek, a hangutánzó előzmény hiányzik belőlük. Így formai szempontból a leképezett valóságdarabhoz fűződő viszonyukat sem egy korábbi hangutánzás, hanem az analógia hatásának eredményeként kell magyaráznunk. Az asszociáció itt nem úgy működik, hogy a megnevezendő valósággrészletről valamely hang(ok)ra irányul, mert valamiképp emlékeztetnek egymásra. De a megnevezendő valósággrészlet még csak nem is a már meglévő, hasonló jelentésű szavakat idézi fel (elsősorban). A hasonlatosság valójában a valóság két darabja között észlelődik, pontosan úgy, ahogyan pl. a metafora esetében. A két részlet közül az egyik az új, a megnevezendő, a másik a „régí”, a már ismert, a megnevezett. Csakhogy míg a metafora esetében az ismert részlet neve vivődik át (teljes egészében) az új részletre, s válik annak nevévé is, addig az analógiás képzésű hangulatfestők-nél csupán az ismert részlet nevének egyes komponensei, tk. egyes fonémái. Az analógiás képzés mögött valójában egyfajta átvitel bújik meg.

2.4. Összefoglalva az onomatopoeiák kialakulásának menetét: a hangutánzó és hangulatfestő szavak eredetét ugyanabban az előzményben gondoljuk megtalálni, mégpedig a cselekvések/történesek (objektumok) keltette hangok utánzásában, a mimézisben. A mimetikus beszédhangsor, azaz a név megszületése után válik ketté az út, s alakul ki a hangutánzás és a hangulatfestés. Az elkülönülés módja a metonímikus jelentésváltozásnak két fajtája. Az egyik hangutánzókhöz, a másik (az eltolásos) a hangulatfestőkhöz vezet. A nem hangutánzó előzményű hangulatfestők analógiás képzéssel keletkeztek. Az analógiás képzés a metaforához hasonló asszociációs mechanizmuson alapul. Ezzel már rá is tértünk tulajdonképpeni mondanivalónkra.

3. Molnár Ilona Nem logikus mechanizmusok a mindennapi nyelvben (1983) című tanulmányában a nyelvi elemek poliszémiájának és többfunkciós-

ságának kialakulását a mindennapi gondolkodás mechanizmusaival hozza összefüggésbe, illetőleg magyarázza. Mivel az eredetileg Freudtól származó ún. eltolás (Verschiebung) fogalmáról jó okkal feltételezhető, hogy e mechanizmusok egyik (a freudi lélektantól függetlenül is érvényes) lépése, a metaforikus és metonímikus jelentésváltozások lefolyását az eltolásos gondolkodás nyelvi manifesztációjaként értékeli. Nyelvi eltolásról pedig akkor van szó, amikor „... a beszélő két dolog hasonlóságát/érintkezését az azonosság formájában fejezi ki. Az azonosságnak az a formája, amely itt szóba jön, két dolognak ugyanazon morfémával. . . való jelölése” (7) és „... a metafora — általában az eltolás — olyan. . . szellemi művel, amely új tartalom, új összefüggés kifejezésére irányul, a „szó szerinti” megfogalmazás pedig utólagos” (8). Mivel a különböző típusú onomatopoeiák kialakulását (a mimézistől eltekintve) olyan metonímikus és metaforikus változások sorozataként gondoljuk megvalósulni, amelyekről Molnárnak az a nézete, hogy az eltolásos gondolkodási mechanizmusokkal hozhatók összefüggésbe, és mivel Molnár nézetét teljes mértékben osztjuk, a pszichológiának témánkkal kapcsolatos funkcióját lényegében már ki is jelöltük. Érdeemes most már e sorozatokon az eltolásos gondolkodás aspektusából végigtekintetni.

3.1. Mondtuk, hogy a hangutánzó és a nem analógiás képzésű hangulatfestőknek eredendően beszédhanggal való utánzása „egyenes” megnevezés és nagyon valószínű, hogy a nyelvi ikonok közül ez az egyetlen, amelyik nem eltolások eredményeként jött létre.

A hangutánzó felé haladva: mind a forrásként szolgáló cselekvés/történet, mind az ugyancsak annak tekinthető objektum metonímikus (a jelenség, ami a hangot adja) elnevezés és a mimetikus hangsor által vannak azonosítva. Ugyanakkor a nyelv egyéb metonímikus változásaihoz képest itt van az eltolás mechanizmusában egy szembeszökő különbség is. Az ilyen változásokban a valóság két részlete csak bizonyos tulajdonságaikban tűnnek fel érintkezőknek, azaz a két valóság-részlet közül egyik sem teljes egészében érintkezik a másikkal. Itt viszont a hangsor mint „a” tulajdonság szerepel, szemben a forrással (cselekvéssel/objektummal), aminek e hang valóban csak az egyik tulajdonsága.

Igy a madárnak csak az egyik tulajdonsága az a tipikus hangsor, amiről elneveződik. És most megint utalunk arra, hogy a mimetikus kapcsolatot miért nem követheti metaforikus változás. A metafora a valóságdarabok valamely tulajdonságainak hasonlóságán alapul. A hangjelenség forrása nem hasonlíthat a mimetikus hangsorra, legfeljebb egy másik hangforrásra azon a alapon például, hogy hasonló hangokat keltenek, s a mimetikus hangsor is csak egy másik hangsorra hasonlíthat (gondoljunk a *dörgő*, *csipogó* vagy *nyávogó* beszédre).

A hangulatfestők felé haladva: a mimetikus hangsor (megint „a” tulajdonság) az őt kiváltó cselekvéssel azonosul (l. a *csatangol* eredetibb 'sárban gázol' jelentését), de egy következő lépésként már olyan cselekvésekkel, amelyek nem hangtulajdonságukban érintkeznek vele. (Ellenkező esetben ugyanis megmaradnának hangutánzóknak.) Megkockáztatható a feltevés: az onomatopoeiák közül a hangulatfestők demotiválódnak gyorsabban.

Az analógiás képzésű hangulatfestőkben hasonlóságon alapuló részleges formai azonosságról van szó. E részlegességből adódó variálhatóság az azonosság, pontosabban az azonosíthatóság ellenében hat. Összefüggésük áttekintése azonban már nem vonható ide.

Az onomatopoezis a szóalkotás legarchaikusabb módjainak egyike. Különböző típusait a legváltozatosabb formákban az eltolásos gondolkodási mechanizmus hozza létre. Benne a mimézis szerepe az elsődleges, de jóval korlátozottabb is, mint eddig gondoltuk.

Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY 1983: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, Onomatopoeia az alapnyelvben. Kézirat
- FÓNAGY 1975: FÓNAGY IVÁN: a *hangfestés* címszó a Világirodalmi Lexikonban. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970—
- MALKIEL 1966: Y. MALKIEL, Genetic Analysis of Word Formation. In: TH. A. SEBOK (szerk.), Current Trends in Linguistics. III. kötet. Mouton, The Hague—Paris 305—364
- MOLNÁR 1983: MOLNÁR ILONA, Nem logikus mechanizmusok a mindennapi nyelvben (Két magyar nyelvi mikrorendszer vizsgálata). Kézirat

Secondary Onomatopoeia and Change of Meaning

by MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

In secondary onomatopoeia the relation of non-acoustic experience and sound was interpreted as the result of association. According to the author a certain part of secondary onomatopoeias are originated in primary onomatopoeia, the rest are explained by analogy. Her explanations are based on statements of philosophy and observations of psychology.

Éhezik | koplal | böjtöl

Is it strange or is it understandable that not one of these three verbs should have a clearly determinable etymology? TESz. gives „bizonytalan” for the first and „ismeretlen” for the third and designates the second as a „szár-mazékszó”. All of these labels ultimately mean that the three roots in question deserve further attention.

The purpose of this note is to suggest an approach to the clarification of the origin of *böjt* and *böjtöl*.

First of all, we should note that the three verbs, as listed in the title, form a semantic series along an axis which describes an *increase in volition*. If *volition* or *will* is extracted,

	<i>éhezik</i>	<i>koplal</i>	<i>böjtöl</i>
<i>will</i>	-	-/+	+

then *éhezik* is completely independent of the individual's will and *böjtöl* is completely self-imposed; the middle member, *koplal*, can mean 'suffer hunger, fast' because of forces from the outside world or because of the subject's own, personal decision. This component of *will* also corresponds completely to the religious connotations of these three verbs: *böjtöl* is a thoroughly religious term while *éhezik* is thoroughly secular; *koplal* straddles the two. As many as three stems (*éh-*, **kop-l-*, *böjt-*) for the notions expressed, where most other languages in the same „Kulturkreis” would be content with two, suggest something, namely, that their meanings have displaced each other so as to form the series shown above.

Departing from (1) this abundance of three stems, (2) the inherently Christian content of the root *böjt*, (3) the absence of a Finno-Ugric etymon for *böjt*, and (4) the fact that its earliest occurrences are from the 13th and 14th centuries (see TESz. and EtSz.), we can safely assume that *böjt* is a loanword. Its present form, as the two sources mentioned make amply plain, suggests an earlier **bëxt*, **bixt*, or **büxt*. Assuming that the loan entered the language at a time when the sound [χ] (from FU **k*) was already pronounced [h] but when [γ] or traces of [γ] were still alive in the language, at least sporadically, we can interpret **bëxt* and the other two forms as having contained [γ], i.e., as **bëyt*, etc. The [γ] would eventually develop to *j*, as in *böjt* whose *ö* can be variously explained as dialectal *özés* or as the result of a *γ* which alternated with *j* and *w*: **bëyt* ~ **bëjt* ~ **bëwt*. See some of the older forms listed in TESz. and EtSz.

An unexpected Middle High German form comes to mind: MHG *bīht*, from Old High German *bigiht*, *bijiht*, etc. This is the Modern German religious term *Beichte*, *Beicht* (both feminines) 'confession'. Exactly at what point in history a MHG form such as *bīht*, which was on its way to diphthongization, entered Hungarian as *bēyt* or *bīyt* (with [γ] or [χ]) is impossible to determine, but the match between a MHG form such as *bīht* (with a long vowel and the graphic *h* representing [χ] or perhaps even [ç]) and a presumed early Hungarian form such as *bīxt* or *bēxt* (with a short vowel and with [χ] or [γ]) is quite good. One minor detail concerning this match is worth mentioning: The long *i* of the MHG form corresponds to the diphthong written *ei* today; it also corresponds to some Hungarian dialectal and older forms, cited by EtSz. (column 518) with long *ö*.

In the attempt to trace *böjt* 'jejunium' to MHG *bīht* 'confessio', the one seemingly insurmountable obstacle is the explanation of the presumed change of meaning from 'confessio' to 'jejunium'. If an answer to this problem can be found at all, it must be sought in theology. Early Christian doctrine required confession at least once a year, associated with *contritio cordis*, *confessio oris*, public and not auricular. We must therefore envisage the believer as giving concrete evidence of his penitence. The external act is called *exomologesis* by Tertullian (*De paenitentia*, 9 : 1); he describes it in detail (*ibid.*, 9 : 3—4): „3. Itaque exomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est conversationem iniungens misericordiae inlicem de ipso quoque habitu atque victu: 4. mandat sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus deicere, illa quae peccant tristici tractatione mutare; ceterum pastum et potum pura nosse, non ventris scilicet sed animae causa; plerumque vero ieiuniis preces alere, ingemiscere, . . .”¹ The sinner therefore made a public spectacle of his expiation, among other things, by ostentatious fasting — he was the man who fasted, the *böjtölő*. Before fasting, he had confessed (*gebeichtet*).

Everything said up to this point now needs to be reconciled with the history of the verb *gyónik* 'confess'. The verb is attested since 1372/1448, but because of its Turkic origin it is presumably much older (TESz.). The Turkic root is thought to be **yoŋa-* 'accuse'. Enlarged by means of a reflexive *-n-* (**gyó-n-*), it acquired a specifically Christian meaning when it became a deponent, *gyón-ik*. The following table is an attempt to integrate the units mentioned so far and to show their movements and mutual displacements from

¹ From: *Scriptores Christiani Primaevi*, vol. IV : Q. Sept. Flor. Tertulliani De Patientia, De Baptismo, De Paenitentia. Edidit J. W. Ph. Borleffs. Hagae: Daamen, 1948, pages 106—107. The following translation is from Tertullian: *Treatises on Penance — On Penitence and On Purity*, translated and annotated by William P. Le Saint. London: Longmans, 1959, pages 31—32: „(3) Exomologesis, then, is a discipline which leads a man to prostrate and humble himself. It prescribes a way of life which, even in the matter of food and clothing, appeals to pity. (4) It bids him to lie in sackcloth and ashes, to cover his body with filthy rags, to plunge his soul into sorrow, to exchange sin for suffering. Moreover, it demands that you know only such food and drink as is plain; this means it is taken for the sake of your soul, not your belly. It requires that you habitually nourish prayer by fasting, that you sigh . . .”

Further literature: Tertullian on fasting (*De ieiuniis*, also called *De ieiunio adversos psychicos*); Johannes Schümmer, *Die altchristliche Fastenpraxis nach Tertullian* (Diss., Münster ?1927); Paolo Frassinetti, *Tertulliano e l' "Apologetico"* (Genova: Tilgher, 1974, a useful, synoptic introduction).

the pre-Christian period to the 16th century, when *koplal* is first attested (1540—55):

	1 'anklagen'	2 'beichten'	3 'fasten'	4 'hungern'
Pre-Christian	* <i>gyón</i>	—	—	<i>éhezik</i>
Before ca. 1215			<i>böjtöl</i>	<i>éhezik</i>
Ca. 1215— . . .		<i>gyónik</i>	<i>böjtöl</i>	<i>éhezik</i>
16th Century . . .		<i>gyónik</i>	<i>böjtöl</i>	<i>koplal</i> <i>éhezik</i>

The table suggests that the purely religious meaning of *gyónik* began to be in use around the time when auricular confession was introduced (1215) and that *böjtöl* carried both the function under 2 and that under 3. The specific term *gyónik* is thus seen to displace *böjtöl* into the specific function which it has today — squeezing it to the right on the table. In the meantime, *éhezik* has held its own (column 4). For reasons which are at this time impossible to determine, *koplal* wedges it way into the space between *böjtöl* and *éhezik*, usurping some of the functions of both of these. TESz. suggests that the root **kop* in *koplal* is related to **kap* (as in *kapkod* and *kap*) and **kop* (as in *koppant*), that is, that the root is expressive. This adds a new, interesting dimension to the series *böjtöl—koplal—éhezik*: the first would be religious and ceremonial, the second expressive and perhaps even humorous, and the third purely physiological and sombre.

Finally, there are the expressions *Ennek is meglesz a böjtje* and *Lesz még böjtje a nagy vigadozásnak*. Országh (Magyar—angol szótár, s.v. *böjt*) translates the first as 'The reckoning is still to come; it will have to be accounted for' and Sauvageot (Magyar és francia nagy kéziszótár, s. v. *böjt*) translates the second as 'Après bon temps, on se repent'. Clearly, the meaning of *böjt* in both instances suggests repentance, but at a deeper level is this repentance closer to fasting or to confession?

ROBERT AUSTERLITZ

A régi török eredetű *gyón* ige magyarázata

1. Az elsősorban 'bűneit (a papnak) megvallja', 'bűneit megvallván, azoktól megszabadul', 'bűneinek, vétkeinek megvallásával lelkét megtisztítja' jelentésű és a mai irodalmi nyelvben *gyón* (*gyónik*) alakban élő ige a régiségben először a XIV. század végén fordul elő (JókK. 106, 111), majd a XV. század elejétől máig mind a kódexekben és egyéb írott forrásokban, mind pedig a népnyelvben igen bőséges alakváltozatait ismerjük: *gyuvon*, *gyovon*, *gyovony*, *gyovón*, *gyuwonik*, *gyuwonyik*, *gyovonik*, *gyovonyik*, *dzsovon*, *dzsovonyik*, *gyivón*, *gyován*, *gyomon*, *gyomonyik*, *gyuhon*, *gyuhony*, *gyohon*, *gyohón*, *gyohony*, *dzsunyik*, *gyun*, *gyún*, *gyunyik*, *gyúnyik*, *gyón*, *gyónik*, *gyónyik* stb. (NySz., OklSz., Tsz., MTSz. ÚMTsz., továbbá a Nyatl. IV. kötetében az 594. számú kérdésre — „mit csinál az, aki elmondja bűneit a templomban a papnak?” — kapott feleletek).

2. Szavunk eredeztetésével többen is próbálkoztak, de e kísérletek közül csak a Németh Gyuláé tarthat számot figyelmünkre. Ő a régiségbeli és a népnyelvi adatok tanúsága szerint eredetileg kétszótagú igénk (*gyovon*, *gyohon*) forrásának a török nyelvemlékek (KT, illetőleg Kãšg., QB) *yoŋašur*- ~ *yoŋšur*- 'veranlassen, einander zu verklagen' (Thomsen, IOD. 142) ige alapszavának, illetőleg a *yoŋa*- 'angeben, beschuldigen' (Brockelmann, MW. 93) igeének -*n* visszaható képzős **yoŋan*- 'önmagát bűnnel, hibával vádolja' származékát tartja (BpSz. 746. szám, 1940. január, 21—23; Melich-Eml. 289). Ezen etimológia alapján *gyón* igénket „valószínűleg” megszorítással a TESz. is ótörök eredetűnek fogadja el, azonban etimonul a Németh Gyula feltette **yoŋan*- ige helyett annak egy újabb, szintén feltett „török nyelvjárási változatát”-t, a **yoŋan*- igealakot ajánlja (I, 1132).

3. A fenti származtatásnak kisebb-nagyobb jelentés-, alak- és hangtani fogyatékoságai joggal készítették a TESz. munkatársait az óvatos ítékezésre, de az is jól érthető, ha jobb — illetőleg a helyes — magyarázat híján egyelőre mellette foglaltak állást, mintsem hogy teljesen elvetették volna. Azonban a törökségi szókinés további tüzetes tanulmányozása, különösen pedig annak a lelki, érzelmi tevékenységre vonatkozó szóanyagában mutatkozó „konkrét” (objektív) → „absztrakt” (szubjektív) jelentésfejlődés törvényszerűségeinek kutatása során a *gyón* ige forrását is megtalálhatjuk. Ez pedig a több török nyelvemlékben előforduló és a mai török nyelvekben és nyelvjárásokban mindenütt élő *yuwun*- ~ *juwun*- 'mosakodik, mosakszik; tisztálkodik' ige alapján feltett honfoglalás előtti és honfoglalás kori török (bolgár—török) **juwun*- 'bűneinek, vétkeinek, hibáinak megvallása, beismerése által lelkének szennyét,

piszkát lemossa, lelkének szennyétől, piszkától megtisztul, megszabadul' ← 'mosakszik, mosdik; tisztálkodik' szó, amelyből a *gyón* ige mind jelentés-, mind alak-, mind pedig hangtani szempontból tökéletesen magyarázható.

4. Szavunk legfontosabb törökségi megfelelői ezek: török nyelvemlékek: TT *yun-* 'mytsja'; Kāšg., QB *yun-* 1. ua.; 2. 'delat omoventi' (DTS. 280), Kāšg. *čun-* 'mytsja' (DTS. 156); AY *yun-aritin-* 'očiščatsja' (DTS. 280) | ÍM *yuvun-* 'yikanmak' (Battal 92); Quṭb *yun-* 'umyc się, wykapać się' (Zaj. 86); CC *yuvun-* 'sich waschen; baden' (Gr. 130); BM *yun-* 'myc się' (Zaj. 57); Tarj. *yun-* 'sich waschen' (Hou. 109); TZ *yun-* ~ *yuvun-* 'yikanmak, yunulmak' (Atalay 289, 290); Qaw. *yun-* ua. (Tel. 313); örmény-kipcsak *yuvun-* 'se laver, se baigner' (Tryj. 360) | óoszmánli, 13. század *yuyun-*, 14. század *yuyun-*, 14–16. század *yuvun-* ~ *ywin-* ~ *yun-* 'yikanmak' (TarS 4740, 4741, 4725–4726) || mai törökségi adatok: krími tatár *yuvun-* 'mytsja' (OQ. 213); dobрудzsai tatár *juwin-* ~ *juwin-* 'mosakodik, tisztálkodik' (DTSz, kézirat); nogaj *ywin-* 'umyvatsja, kupatsja, mytsja' (NoRS 445); karaim *yuvun-* ~ *yuvun-* ua. (KRPS. 253); karacsáj-balkár *juwin-* ua. (RKBS 281, 661); kumuk *juwin-* ua. (KuRS 141); kazáni tatár *ywin-* ua. (TaRS 698); baskír *ywin-* ua. (BaRS 238); karakalpak *juwin-* ua. (KkRS 265); kazak *juwin-* ~ *juwin-* ua. (KaRS 180); kirgiz *jun-* ua. (KiRS 271) | özbek *ywin-* ua. (UzRS 563); mai ujjur *žuyun-* ua. (UjRS 487) | türkmén *yuvun-* ua. (TuRS 801); azerbajdzsán *yuyun-* ua. (Clauson 942); oszmán-török *ykan-*, nyj. *yun-* ua. (TRS 1977. 926, 934); gagauz *yikan-* ua. (GRMS 221) | altaji *yunun-* ua. (RAS 308); hakasz *čuvun-* ua. (ChRS 324); tuva *čun-* ua. (TRS 547) | jakut *sün-* ua. (JaRS 347) | csuvas *šävän-* ua. (ČuRS 401).

A felsorolt török *yuvun-* ~ *ywin-*; *juwin-* ~ *juwin-*; *čuvun-*; *yuyun-*; *yunun-*; *yun-*; *čun-*; *ykan-*; *sün-*; *šävän-* igei alakok a török régiségben is többször előforduló, a mai törökségnek pedig minden nyelvében és nyelvjárásában élő 'mos' jelentésű *yuv-*; *juw-*; *čuw-*; *yuy-*; *yun-*; *yug-* ~ *yu-*; *čug-*; *yka-*; *süy-*; *šu-* (*šäv-*) tranzitív igének -n (*-[i]n* ~ *-[u]n*) visszaható képzős származéka (vö. Clauson 870).

5. Az elsődlegesen 'mosakszik, tisztálkodik' jelentésű törökségi *yun-*, *yuvun-* ~ *juwin-* stb. igének másodlagos jelentései között több, a magyar *gyón* igééhez igen közelálló jelentéssel találkozunk. Az egyik ilyen a már fentebb idézett 'rituális mosakodást végez' jelentés, amely ugyan még testi tisztálkodásra, mosdásra vonatkozik, de ez által a testi mosakodás, tisztálkodás által elért testi tisztaság már a hívő muszlim lelkét a napi ötszöri imával megtisztító, a Korán szavaival szóló isteni kinyilatkoztatás befogadásának fontos feltétele: Kāšg. *er yundi*: 'the man performed the ritual ablutions' (Clauson 943); QB *yana turdi yundi namazin qilip* 'on vstal i, soveršiv molitvu, sdelat omoventi' (DTS 280); buddhista rituális tisztálkodásra vonatkozik a következő idézet: *bu yunquluk törüg kulip yunzun aritnzun* 'let him wash and purify himself carrying out the rules for washing oneself' (Clauson 942).

Még közelebb állanak a magyar *gyón*hoz az alábbi óoszmánli példákban szereplő *yun-* és *yuyun-* igék, hiszen 'mosakodik' jelentésük már nem konkrét értelmű, nem a testi tisztálkodásra, hanem a bűnöktől, vétkektől való megtisztulásra, az azoktól való megszabadulásra utal: Yuz., Şeyd., 13. század: *ol yuyunur yazuklarından çikar* 'ő megtisztul, bűneitől megváltik (bűneit elhagyja)'; Maârifname, 15. század: *sadaka bir sabundur ki günahlar anımla*

yunur 'az alamizsna szappan, amellyel a bűnök lemosatnak (amely által a bűnöktől megtisztulunk)' (TarS 4740, 4725).

A jelenleg rendelkezésünkre álló mai törökségi megfelelők közül a kazak *juwin-* 'mosakodik, tisztálkodik; megtisztul' mutatja a legnagyobb jelentésbeli hasonlóságot a magyar *gyón* igéhez; vö. pl.: Qunanbayuli Abay: ... *Kirlegen jürek öz işin* (accusativus!) | *Tura almas äste juwinbay* (reflexivum!) '... A bepiszkolódott(bűnös, vétkes) szív (lélek, tkp. ember) sohasem fog tudni megállni, ha belseje (szó szerint: belsejét!) meg nem tisztul' (ATS 270). (Amint példánkban is láthatjuk, a képzésmódja, eredete szerint reflexív kazak ige a vele azonos képzésű és eredetű magyar megfelelőjéhez hasonlóan nemcsak intranzitív, de tranzitív is lehet, hiszen a példánkban látott, képzésmódja szerint reflekszív igei alak [*juwinbay* tkp. 'meg nem tisztulván', de itt mégis: 'meg nem tisztítván'] vonzata határozott tárgy [*işin* 'a belsejét, a bensőjét']. Az ehhez hasonló példák számát tetszés szerint szaporíthatjuk mind a szótári anyag, mind pedig saját gyűjtésünk alapján.)

Bár jelentéstanilag nem tartozik szorosan a magyar *gyón* igéhez a csuvas *śu-* (*śäv-*) 'myt; stírat, smyvat, razmyt' ige átvitt értelmű 'İstif, podlizyvatsja' (*śusa kalas* 'podchalimničat'), illetőleg a *śävän-* 'otmyvatsja, otčičatsja; mytsja, kupatsja' ige átvitt értelmű 'podlizyvatsja, podmazyvatsja' (ČuRS 421, 401) jelentése, de mégis érdemesnek tartottuk ideírni, mivel e jelentések is csak a 'mosakszik' alapjelentésből érthetők meg. Ugyanis a hízeglő, kolduló, kunyeráló ember szintén valamiféle „mosakodást” végez, amikor céljainak rövid úton való elérése érdekében hibáit, fogyatékoságait lepezve, bűneit, vétkeket eltítkolva magát tisztának akarja mutatni vagy előnyösebb színben kíván feltűnni. Jól érzékelteti ezt a következő csuvas közmondás: „*Namäs kaynä śin čelxipe śävänša kelenet.*” 'A szégyene elhagyott (a becsületét elvesztett) ember a nyelvével hízelegve koldul' (Ašm. XII, 313).

6. Ugyancsak bőven vannak adataink mind a török régiségben, mind a mai törökségben a *yun-*, *yuwun-* ~ *juwun-* ige alapszavának, a konkrét 'mos', 'tisztít' jelentésű *yu-*, *yuw-* ~ *juw-* igének absztrakt, a bűnöktől, vétkektől, hibáktól való megtisztítással, megszabadítással kapcsolatos jelentésű használatára is; pl.: AY *ayig yawlaq qilnčlig kirlärin tapčalarin artuq ariti yumış aritmiş kergäk* 'neobchodimo smyt načisto grjaz' skvernych dejanij'; AtH *aħiliq gamuğ 'ayb kirini yuyur* 'ščedrost smyvaet grjaz' vsech porokov' (DTS 277), *cāhil yup arimaz* 'the fool, when he washes, does not become clean' (Clouston 870) | CC *yazuqlarimizni yudi* 'er hat unsere Sünden abgewaschen' (Gr. 128) | Ferh. 14. század: ... *Gönül tozunı fursatın suyu yur* '... A szív (lélek) porát a kegyes (áldott) alkalom vize mossa le'; Leys. Mu., 14—16. század: *Tevhit suyıyle ve tevbe sabunıyle yudu arıtın pāk eyledi* 'Az egy Istenben való hit vizével és a bűnbánat(!) szappánával mosta, tisztította meg, tette tisztává'; Cennet., 15. század: ... *ben ol kişinin dükeli günahların yuyam* 'én amaz embernek minden bűneit lemosom (minden bűneitől megtisztítom, megszabadítom, minden bűnét megbocsátom)'; Men. Cev., 17. század: *Kalbden göz yaşlarıyle yu yazuklar kirlerin* 'Szívből (tisztá szívből), könnyekkel mosd le a bűnök szennyét' (TarS 4708, 4709, 4712) || nogaj *yuw-* átv. 'opravdyvat' (NoRS 445); kumuk *ayibin juw-* 'opravdatsja' (KuRS 140); kazáni tatár *yuw-* átv. ért. 'berär yahşi eş, mögamälä yakiy ükenüw, ğazaplanuw belän ğayep-lelekne, gönahni kičertüw, a vétket, a bűnt jócselekedettel, rendes magaviselettel vagy megbánással megbocsáttatja, jóvá teszi': *Min üzemneñ bu gönahim-*

nī yuwarmīn. (G. Ğobāy) 'Én az én saját bűnömet lemosom (bűnömtől magamat megtisztítom)' (TTAS III, 615); karakalpak *qol juw-* átv. ért. 'líšaťsja čego-l.'; *ol ayibīn juwdī* 'on zagladil svoju vinu'; *ol ōz ġūnasīn šīn kewilden moyīnlaw menen juwdī* 'on iskupil vinu čistoserdečnym priznaniem' (KkRS 265; 144[ġūna a.]); kazak (köz. m.) *Kiyīm kiri juwsa ketedī, kōñil kiri aytsa ketedī.* 'A ruha szennye akkor megy ki, ha kimossák, a szív szennye akkor megy ki, ha elmondják'; *ayibīn juwdī* 'künä-ayibīn tarttı, keširim suradı; bűnét-vétkét beismerte, bocsánatot kért': *Sol ayibīn ġoldastarinīñ aldında erlik ispen juwmaq edī. . .* 'Azt a hibáját a barátjai előtt valami hősi tettel kellett volna jóvá tennie. . .'; *kināsīn [künāsīn] juwdī* 'öz qatesin, kemšiligin moyīn-dadı, ayibīn tarttı; a maga hibáját, fogyatékságát beismerte, bűnét bevallotta'; . . . *Endeše kināmdī juwsam ba dep edim. . .* . . . Így hát arra gondoltam, hogy mi lenne, ha bevallanám a bűnömet. . . (KTTS² IV, 191); kirgiz *qol ju-* átv. ért. 'líšaťsja čego-l.'; *al ayibīn juđu* átv. ért. 'on zagladil svoju vinu' (KiRS 271); *kōynōktün kiri juwsa ketet, kōñüldün kiri aytsa ketet* 'grjaz' na plate schodit ot stirki, grjaz' na serdce (ogorčenie)-ot vyskazyvanija' (KiRS 388) | özbek *ġūnāhīni* (yaki *aybīni, dāġīni* wa š. k.) *yuwmāq* 'ezġü iš, yaħšilik, ibratli ħatti-harakat wa š. k. bilan ōzini āqlamāq; jó munkával, jósággal, például viselkedéssel stb. saját becsületét visszaszerzi': *Mahdumñiñ bu sözi yuqāridagi ġūnāhīni yuwgunday boldi.* 'Mahdum eme szavával mintha jóvá tette volna előbbi bűnét(hibáját)' (ÖTIL II, 461); mai ujjur *žu-* átv. ért. 'iskupat, smyvat (napr. pozor)': *ġunayimni žuydum* 'ja iskupil svoju vinu' (URS 487) | türkmén *yuw-* átv. ért. 'ayirmaq, aqlamaq, ġünäden čiqmaq, ġünäsiz etmek, ġünäsiz bolmaq; megszabadít, kivesz vhonnan, megtisztít, jóvátész, bűntől megszabadul, büntelenné tesz, büntelenné válik, lesz': *Entek halq öñünde bolan ħiyānātīmī men ōz elim bilen yuwmajim gerek.* 'Még a nép előtti bűnömet a saját kezemmel kell jóvá tennem.' (TDS 829). — E példákban a *yu-*, *yuw-* ~ *juw-* ige többnyire az *ayip* 'bűn, vétek', '*ayb kiri* 'a bűn szennye', *ġönül tozu* 'a szív (lélek) pora(piszka)', *ġūnah, ġōnah, kinā* 'bűn', *yazuk* 'bűn, vétek' szavakkal együtt fordul elő, azokkal állandósult szókapcsolatokat alkot, amelyek mind a „bűntől való megszabadulás”, „lelki megtisztulás”, „bűnbánat”, vagyis a „gyónás” fogalmának kifejezései.

7. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar *gyón* (*gyovon*, *gyovonik*, *gyónik*) ige a régi török **juwun-* átvétele, amely igének konkrét 'mosakodik, tisztálkodik' jelentése a magyar nyelv számára „felesleges” lévén, ott eleve absztrakt, keresztyén egyházi fogalomra, vallásos cselekvésre vonatkozó 'bűnökből kimosakszik, bűneit megvallva lelket megtisztítja, bűnbánat által lelke megtisztul' jelentésével honosodott meg. Szavunk mind jelentés-, mind alak-, mind pedig hangtani szempontból tökéletesen magyarázható e régi török etimonból. A 'mosakodik, tisztálkodik' → 'bűntől lelket megtisztítja' → 'bűneit bevallva lelket megtisztítja' jelentésfejlődés kialakulását a fentiekben idézett adatok ismeretében nem szükséges különösebben magyaráznunk, itt most elég, ha igénk jelentésének egyik igen szép meghatározását idézzük: „. . . elkövetett bűneit és hibáit a papnak töredelmesen bevallja, hogy tőlök feloldoztassék, s az úr vacsorájához tiszta lélekkel járulhasson” (CzF II, 1211), továbbá Gárdonyi Géza Aggyisten, Biri c. kisregényének néhány sorára emlékeztetünk: (Kelesse Pali, a kisregény főhőse, miután a pap elé járulván bűneit mégsem akarja megbánni) „A pap megbosszankodott.

— Hát miért mondtad, hogy gyónni akarsz? A bűn piszok, és a gyónás mosdás. Aki piszokban akar élni, nem keresi a mosdóvizet.” (Kisregények 1914—1922. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963. 28. l.).

Az eredetileg reflexív és tranzitív *gyón* igének (és ikes alakváltozatának, a *gyónik*-nak) a későbbiek során kialakult tranzitív, tárgyas ragozású alakpárja is, amit talán segíthetett az egyes törökségi megfelelőknél tapasztalt, és így régi török etimonunknál is feltehető tranzitív jelleg.

Szavunkat régi török, közelebbről bolgár-török eredetűnek tartjuk. A **juwun*-etimon átadójaként ugyan, ha csak a nyelvészeti (hangtani és alaktani) kritériumokat vesszük figyelembe, több, a magyarsággal a honfoglalás előtt és az Árpád korban kapcsolatban volt török nép is szóba jöhet, viszont ha bizonyos művelődéstörténeti szempontokat, vagyis a magyarságnak a keresztényen hitre való térítésének körülményeit tartjuk szem előtt, csakis a honfoglalás előtt és után a magyarsághoz csatlakozott, s egyes csoportjaiban már a IX. század közepe óta keresztényen vallású bolgár-törökök jöhetnek szóba (vö. Németh Gyula, A magyar kereszténység kezdete: BpSz., 1940. január 14—30.). Bolgár-török eredetűeknek tarthatjuk *gyón* szavunkon kívül a szintén erkölcsi, sőt határozottan vallási fogalmakat jelentő *bocsánik*, *bán*, *bűn*, *egyház*, *gyarló*, *irgalom*, *könyörül* stb. szavakat is (ezek közé sorolható még a *böjt* és *imád* is, amelyeknek etimológiáját a *gyón*-éval együtt először 1977. okt. 27-én az Egerben megrendezett Csuvas Tudományos és Kulturális Napokon „Török eredetű jövevényszavaink a vallási képzetek köréből” c. előadásunkban mutattuk be, vö.: AOH 32: 245).

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

Deutung des alten türkischen Lehnverbs *gyón* 'bekennen, beichten' im Ungarischen

VON ISTVÁN MÁNDOKY KONGUR

Die bisjetzt gültige Etymologie des besagten Verbs mit der Bedeutung 'seine Sünden (dem Priester) bekennen', 'seine Sünden, seine Schuld bekennd seine Seele reinigen', das im ungarischen Altertum und in der Volkssprache meist in den Formen *gyuon*, *gyovon*, in der modernen Literatursprache jedoch in der kontrahierten Form *gyón*, *gyónik* erscheint, aufgestellt von Gyula Németh (< bolgarisch-türkisch **joŋan*- 'sich der Sünde, der Schuld bezichtigen': BpSz. Januar 1940, 21—23; Melich-Eml. 289) wird vom Autor aufgrund phonologischer, morphologischer und vor allem semantischer Kriterien in Frage gestellt bzw. verworfen.

Autor leitet das ungarische Verb von einem postulierten alten türkischen/bolgarisch-türkischen) Verb **juwun*- 'Reinigung der Seele durch Bekenntnis seiner Sünden, Vergehungen' ← 'sich waschen, sich reinigen' ab, aus diesem Wort ist das ungarische Verb sowohl phonologisch als auch morphologisch und semantisch gut erklärbar; die angenommene türkische Form entspricht den Angaben mehrerer türkischer Sprachdenkmäler und den Formen *yun*-, *yuwun*- ~ *juwun*- der modernen türkischen Sprachen bzw. deren Dialekte mit der Bedeutung 'sich waschen, sich reinigen'. Der Bedeutungswandel konkret 'sich waschen' → abstrakt 'sich von den Sünden loswaschen, sich von seinen Sünden reinigen' ist schon in den türkischen Sprachdenkmälern nachweisbar und in den modernen Türk-Sprachen allgemein.

Übergeber des Wortes waren nach Meinung des Autors die Bolgar-Türken, die früher zum christlichen Glauben bekehrt wurden als die Ungarn und bei der Bekehrung des Ungarntums eine bedeutende Rolle spielten; sie schlossen sich vor der Landnahme und zur Zeit der Arpaden den Ungarn an und wurden schließlich assimiliert. Außer dem Verb *gyón* sind auch noch andere ungarische Ausdrücke des religiösen und moralischen Lebens bolgarisch-türkischen Ursprungs.

A *sűrű*: *sűrűn* és a *sűrűven* > *sürven*, *sűrűjen* > *sürjen* alak története

A *sűrű* és változatai 'densus; dicht', 'erdő' stb., mint ismeretes, a *ser-*, *sir-*, *sür-* igető (pl. *sēr-it*, *sir-it* 'fon' stb.) elhomályosult -ő, -ű képzős igeneve (Mészöly: MNy. 7: 388–9; NésNy. 2; 173–4; TESz. III, 633).

Ennek a *sűrű* ~ *sürű* ~ *siri* elhomályosult igenévnek azokon a toldalékos alakjain már nincs mit magyarázni, melyeknek ragozott szerkezeteiben a toldalék közvetlenül a *sűrű* ~ *sürű* ~ *siri* relatív tőhöz járul hozzá: *sűrű-n*, *sűrű-t*, *sűrű-nek*, *sűrű-je* stb. Vannak azonban ennek a *sűrű* ~ *sürű* morfémának olyan határozóragos alakjai is, melyek nincsenek kielégítően megmagyarázva: a *sűrűven* és *sürven* 'sűrűn' v-s alakjai. — Ennek *v* elemét az egykori *w* (< γ) alakú igenévképző maradványának tartják.

A *sűrűven* > *sürűven* > *sürven* v-je azért nem lehet az egykori -*w* (< γ) igenévképző maradványa, mert — mint látni fogjuk — van a *sürven* 'sűrűn' alaknak *sürjen* változata is, mely nyilvánvalóan *sűrűjen* 'sűrűn' előzményre megy vissza, mint ahogy a *sűrűje* birtokos személyjeles alak az előzménye a *sürje* birtokos személyjeles alaknak is. — Továbbá: ha az 1347-ből való *Swrew* helynév talán még így ejtendő is: *Sürēw*, ami a XIV. sz. közepén esetleg még lehetséges, bár bizonyítani semmi nem bizonyítja, vagyis ha ez a *Swrew* hn. (MHH 2: 156, id. TESz.) szóvégi *w* betűje még az egykori *w* < γ igenévképzőre utal is, és *w*-nek is ejtették még, mint ahogy a HB. *keseruw* kifejezése még ejtve *keserūw* volt is, az ÓMS. *keseruen* határozója már minden bizonnyal *keserűen* alakú, ahol a tő: *keserű-*, és a rag: előhangzós -*en* határozórag. Megjegyzem: ezt a morfémaszerkezetet minden nyelvtörténész így olvassa: *keserűen*. Ez azonban azt is jelenti, hogy e határozónak a határozórag előtti töve az ÓMS-ban már hosszú -*ű* hangra végződik: *keserű-*, ezért szó sem lehet arról, hogy a korabeli nyelvben ennek töve *keserűe-* lehetett volna, mint ahogy többen is vélik. Ilyen tő nem volt sohasem. Ez nem lényegtelen részletkérdés, hanem a történet egyik fontos mozzanata, mellyel másutt részletesen foglalkozom. Hogy **keserűe-* tő sohasem volt, nem is lehetett, hanem csak *keserű-*, az abból az egyszerű tényből is megállapítható, hogy ennek hosszú -*ű* védződése, mely elhomályosult igenévképző, világosan elkülönít a relatív, -*ű* képzős tőtől minden utána következő nyelvi elemet: ragot, jelet, képzőt; ezért az ÓMS-beli *keserűen* morfémaszerkezet -*n* eleme előtti *e* betűvel jelölt hangjának tövéghangzóvá nyilvánítását az égvilágon semmi sem indokolja, csak zavart kelt. Nem indokolja még az sem, hogy a HB *keseruw* kifejezése még *keserūw* hangalakú volt, a végén az egykori *w* igenévképzővel (< γ), mert a HB-nek ez a morfémaszerkezete az állít m á n y n é v -

szói részeként szerepel (Eí oz gimillnec vvl *keferuw* uola vize hug...), és mint tő: *-w* mássalhangzóra végződik: *keserüw*. Vele szemben az akkor bizonyosan meglévő **keserüwen* határozó csak így tagolódhatott: *keserüw- mássalhangzóra végződő tő* (fonológiailag akkor is *-w* volt ez, ha realizációja esetleg *keserüü-*féle volt, ami legfeljebb elméletileg képzelhető el, hiszen az ejtés szándéka *-w* volt), + előhangzós *-en* határozórag: *keserüw-en*, mint ahogy a HB-beli *vr: urot* is tagolódik: *úr: ur-ot* (nem pedig: *úr: uro-t*), *nop: nop-un* (és nem: *nop: nopu-n* vagy: *nap: napo-n*); továbbá: *szent: szentucut = szent: szent-ük-üt* (nem: *szent: szentü-kü-t*), (unuttei) *czucicun = küz: küz-ik -ün* (az *-ik-*: plur. 3. szjel., ez sem így tagolódik tehát: *küz-ikü-n*), *rész: HB. rezet = rész: rész-et* (nem: *rész: része-t*); KTSz. *lato-tuot = látotu-ot* (nem: *látotuo-t*), mint ahogy 1590-ben az *Ézsau* névnek tárgyragos alakja: *Efsauot = Ézsau-ot*, pl. Gen. XXV, 28: *Efsauot*, melynek nominativusa ugyanott, Gen. XXV, 27 *Efsau = Ézsau*.

Az ÓMS-ban azonban már *keseruen = keserüen* van, nem *keserüwen*, ezért ennek az ÓMS-beli határozónak a \emptyset kötött morfémás alakja *keserü- \emptyset* volt, a *keserüen* ezt igazolja, ezért ennek tagolódása: *keserü-*, hosszú magánhangzóra végződő tő + előhangzós *-en* határozórag.

Ezért, ha az 1347-ből való *Surew* hn. talán még így hangzott is: *Sürëw*, ami a HB. *keferuw = keserüw* morfémaszervezet alapján elvileg lehetséges is, kódexeink nyelvében JókK-től kezdve már bizonyosan hosszú *-ö*, illetőleg hosszú *-ü*, *-é*, *-i* magánhangzóra végződött a 'densus; dicht', 'silva; Wald' jelentésű szabad morféma, ezt bizonyítják a következő adatok.

A JókK (27): „*fewrew zewueuenben*” = *sörö* szöwewénben jelzőjének első szótagjában — etimológiai ok miatt — rövid magánhangzó van, tehát itt az *ew* betűkapcsolat a rövid *ö* hangnak a jele (vö. JókK 100: *ewkrewn = ökrön* 'de bove'), a szó végén levő *-ew* pedig a hosszú *ö* hang jelölője (vö.: ÓMS *buthurut = bú-türüt* 'bú-tört', JókK. 1: *tewrben = törben* 'laqueo'). — A hosszú *-ó*, *-ö* igenévképző a JókK-beli meglétét határozottan igazolják például a JókK-ben (80) együtt meglévő „*nezewk* es *hallok*” = 'videntes et audientes' kifejezés *-k* többesjellel ellátott palatális és veláris hangrendű igenevei.

Mivel a veláris hangrendű igenév képzője a JókK-ben már hosszú *-ó*, tehát nem *-ow* vagy *ou*, például *hallok* (JókK 80: *hallok* 'audientes'), ezért a palatális hangrendű igenév képzője sem *-ew* vagy *ëü* már a JókK-ben, hanem hosszú *-ö*, például: *nezö* (JókK 80: *nezewk* 'videntes'). — A JókaiK hosszú *-ó* és hosszú *-ö* alakú igenévképzőjét igazolja az is, hogy a beálló cselekvés igenevének képzője *-andó*, *-endö* már a JókK-ben, mely „voltaképpen az *-and*, *-end* képzős beálló cselekvésű igealaknak *-ó*, *-ö* képzős származéka” (TMNy 505), hosszú *-ó*, *-ö* képző van a végén: JókK (128): *yewuendew*, ejtve: *jöwendö* 'venturus', és (157): *megadando*, ejtve: *megadandó* 'reddendum'. Ez azt jelenti, hogy az *andó*, *-endö* képzőnek másodlagos *-ó*, *-ö* lépzője is hosszú magánhangzóval van a JókK-ben, ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy az *-ó*, *-ö* képzőnek ez a hosszú magánhangzós minősége a JókK nyelvjárásában a 14. század végénél korábban alakult ki.

Mindezek a tények azt is igazolják, hogy a JókK (27): *fewrew* morfémaszervezetének a hangalakja *sörö*, hosszú *-ö* igenévképzővel. Ez alaktörténeti szempontból fontos tény.

A hosszú -ó, -ő alakú igenévképzőnek JókK-beli és más nyelvjárásokbeli XIV. századi meglétét igazolja a JókK-nél néhány évtizeddel fiatalabb eredetű Bécsi és MünchK is, ugyanis ezekben a nyelvemlékekben is hosszú -ó és hosszú -ő már a folyó cselekvés igenévének a képzője. Például: a veláris hangrendű, 'tristis' stb. jelentésű melléknév a BécsiK-ben *zomoro*, olv.: *szomoró* (Károly: i. m. 108), a MünchK-ben is *zomoro*, olv.: *szomoró* (MünchK 32vb38), sőt már a JókK-ben is *zomoro* (50, 55). Sőt ennek már — ugyancsak a JókK-ben — megvan a -ság képzős származéka is 73: „nagy *zomorofagban*”, és ennek az elhomályosult -ó képzős igenévknek megvan — ugyancsak a JókK-ben — *zomorw* = *szomorú*-tőve is, hosszú -ú képzővel 50: „*zomorw fagot zomorw fagra*” = 'tristitiam super tristitiam'. Ez is azt bizonyítja, hogy a folyó cselekvés igenévképzőjének hosszú -ó és hosszú -ú alakú változatai a JókK koránál már előbb kialakultak.

A veláris hangrendű, -ó képzős igeneveknek megfelelő palatális hangrendű, folyó cselekvésű melléknévi igenevek képzője is hosszú -ő alakú a Bécsi és a MünchK-ben. BécsiK *ego* = *égő*, *repesoc* = *repésők* 'volucres', *zèretònèc* = *szerezőnek* 'amanti' (I. Károly: i. m. 38, 100, 107 stb., 172—173); a MünchK-ben is: *ego* = *égő*, *repèsoc* (helyesen: *repesoc*) 'volucres' = *repésők*, *zèzèto* = 'dilectus' (MünchK 70vb35, 19rb4, 9vb17 stb.). — Ezek mind azt igazolják, hogy a JókK 27 „*fewrew zewueuenben*” jelzős szerkezetének „*fewrew*” igeneve csakugyan így olvasandó: *sörő*, hosszú -ő alakú képzővel, mint ahogy a BécsiK 292 „*süro sart*” jelzője is *sürő*, hosszú -ő igenévképzővel, és az 1490 körüli időből való NagyvGl-ban is 64 *firu* = *sírú* a hosszú -ú képzős igenév, melyhez hasonló több kódexből is idézhető, például az 1508-ból való NádK-ból 80: „az ő langa [ti. a pokolé] olan mint a kenkőnec langa, *firú* fokoru kőkörü . . .”

Másutt részletesebben kifejtettem, de itt csak érintem, hogy az egyes számú nominativusban szereplő tőalaknak — gyakori mondatbeli szereplése folytán (lehet alany, jelző, névutós szerkezet névszója, állítmány, ill. annak névszói része) — a testes toldalékok előtti véghangzótlanná lett tőalakokkal együtt nagy szerepe volt és van a paradigmabeli tövek alakulására; így van ez törérendszerünknek abban az egyik alcsoportjában is, ahol a hosszú magánhangzóra végződő tő lett a jellemző, pl.: *ásó*: *ásó-t*, *ásó-k*, *ásó-nak*, *ásó-ra* stb. — Általában ez a fejlődés érvényesült a hosszú -ó, -ő és -ú, -ű képzős igeneveken is. ÉrdyK. *sirő*: *sirő-ben* vagy *sírő*: *sírő-ben* mellett van ugyanezen kódexben *sërú*: *sërú-ben* vagy: *sérú*: *sérú-ben* változat is: ÉrdyK 527b: „az *syrew* berekben” = az *sirő* berekben és „az *syrewben*” = az *sirő-ben*, továbbá: 236b: „*serw fyft*” = *sërú* fist v. *sérú* fist és „az *serúben*” = az *sërú-ben* v. *sérú-ben* stb.

A *sirő* > *sírú* > *sürú* > *sűrú* stb. igenév Calepinusnál (1585) csak melléknévként fordul elő, pl.: 999: *spissus* — *Surw*, 235: *condensus* — *Sürú* stb. — Ennek -n határozóragos alakja ugyanott, pl.: 999 *spisse* — *Surwn*, 306: *dense* — *Sürún*. Ezek korabeli ejtése *sürú*: *sürú-n*, esetleg már: *sűrú*: *sűrú-n*. Ez időtájból, 1570-ből való ez igenévknek *swrèn* határozóragos alakja is (Eger, RMNy. II, 210). Ennek hangzása minden bizonnyal: *süré-n* vagy *sűré-n*. Itt az *é* betű hosszú *é* értékét ugyanezen okmányban a *swrèn* előfordulása utáni mondatában: *Bèchben*, olv.: *Bécsben* írott alakja bizonyítja és a *Thrynchêmben*, olv.: *Trincsémben* helynév (i. m. 213) *é* hangjának szintén *é* betűje. Tehát az 1570-beli *swrèn* hangalakja *sürén*, hosszú -é-vel a tő végén, vagyis a hosszú magánhangzóra végződő *süré*-igenévhez közvetle-

nül csatlakozott az egy mássalhangzóból álló, uráli eredetű *-n* határozórag: *sűrű-n*. Ennek az elhomályosult igenévnék *sűrén* határozóragos hangalakját határozottan igazolja a csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratosa szakácskönyve (Magvető Kiadó, 1981. 200): „... hogy *sűrén* (v. *sűrén*) legyen. ...” Mint ahogy Calepinusnál is hosszú magánhangzóra végződik e morfémaszerkezet töve: *sűrű: sűrű-n* vagy *sűrű: sűrű-n*. Pázmánynál is így: *sűrűn* (Préd. 15., NySz.), az *-n* előtti képző bizonyosan hosszú *-ű*-vel. — A mai nyelvjárások egy részében is és a köznyelvben közvetlenül kapcsolódik az *-n* határozórag a *sűrű ~ sűrű* tőhöz: *sűrű-n, sűrű-n*; a szlavóniai nyelvjárásban is: *sirőű ~ siri: siri-n* (SzlavSz. III, 78). — Mindezek a *sűrű: sűrű-n, sűrű-t, sűrű-nek, sűrű-be, sűrű-ben* stb. egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tőcsoport jellemzőit mutatják.

Az ÓMS-ban azonban már van adat arra is, mint láttuk, hogy a hosszú magánhangzóra végződő, elhomályosult igenévtőhöz nem a puszta *-n* határozórag járul hozzá, hanem az előhangzós *-en: keserű-en*; ennek hangszerkezetében azonban már két magánhangzó — VV — került egymás mellé, mely újabb jelenség a magyar morfémaszerkezetek történetében: *keserűen = CVCVCV-VC*. — Ennek kialakulása: óm. *keserűw* (HB *keferuw*): **keserűw-en > keserű: keserű-en* (ÓMS *keferuven*). Ez az eladdig, a rövid magánhangzóra végződő tőrendszerben meg nem levő hangszerkezeti sajáttság részben állandósult, többnyire ma is így használjuk: *keserűen*, bár megvan a *keserű-n* változata is, de ez újabb.

A 17. század első felétől kezdve nyelvméleink egy részében és több nyelvjárásban is a 'densus' jelentésű *sirő, sirű, sűrő, sűrű* stb. 'dense' stb. jelentésű határozója is nemcsak *sirő-n, sűrő-n, sűrű-n* stb., hanem *sűrűen, sűrűjen, sűrűven, sűrűben, sűrűben* alakokban is előfordulnak.

A *sűrűen* 'sűrűn' morfémaszerkezet az ÓMS óta meglevő *keserűen* morfémaszerkezethez hasonló, vagyis amint a *keserűen* relatív töve *keserű-* elhomályosult igenév, melyhez előhangzós *-en* határozórag járult hozzá: *keserű-en*, ugyanúgy a *sűrűen, sűrűen* is *sűrű-en, sűrű-en*, melynek töve szintén elhomályosult igenév, és hozzá előhangzós *-en* határozórag járult, és nem tagolható így: *keserűe-n, sűrűe-n* sem történeti, sem leíró szempontból, hanem csakis így: *keserű-en, sűrű-en*.

Ez utóbbira: *sűrűen > sűrűen* 1664-ből tudunk legkorábbi adatot idézni, ami természetesen nem azt jelenti, hogy ez e tájban is keletkezett, hanem bizonyára megvolt már jóval korábban is. Tehát 1664. „... nem kell igen *sűrűen* vetni” (Lippay: PosKert. II, 116); van ugyanezen műben *sűrűebben* is (PosKert. I, 102); 1681: „*Sűrűen* gyógyultak mindenféle nyavalyából” (Sárpataki N. Mihály: Noé bárkája 247, NySz.). Mai ormánysági adat: *sűrűen* (OrmSz.).

A *sűrű: sűrű-en, sűrű: sűrű-en* morfémaszerkezeti viszony elvileg kétféleképpen magyarázható. Lehet, hogy analógiás alakulat a *keserű: keserű-en* félek hatására, de úgy is keletkezhetett, ahogy a *keserű: keserű-en* kialakult. Ez utóbbinak története a HB. korától: *keserűw* (HB. *keferuw*): **keserűw-en* (mint a HB-ben *úr: ur-ot, út: ut-ot, nop: nop-un*) *> keserű: keserű-en*, hasonlóképpen: *sűrű: sűrű-en* stb. *< *sűrűw: *sűrűw-en* stb.

A *sűrű > sűrű* melléknévnek nemcsak *sűrű-n* és *sűrű-en, sűrű-en* határozóragos szerkezetei vannak, hanem *sűrűjen sűrűjen*, illetőleg: *sűrűjen* változatai is ismeretesek: a *tővégi -ű > -ü* képző után nyilvánvalóan hiatus-

töltő *j*-vel. Igaz, hogy a *sűrű-j-en*, *sűrű-j-en* szerkezetekre, *j* hiátustöltővel csak Szennából tudunk adatot az 1930-as évekből: *sűrű*: *sűrűjen* (Szenna és vid. 165), nyelvemlékeinkből *j*-s adat egyelőre nincs, de azért például az 1681-ből való *Sűrűen* határozót ejthette Sárpataki N. Mihály így is: *sűrű-j-en*, hiszen a hiátustöltő *j*-t nem jelölték meg nagyon sokszor. A KT *fiot* ejtése aligha volt *fiot*, hanem *fi-j-ot*, mint ahogy a harctérre fiának író egyszerű asszonyok is így írták tábori lapjuk megszólítását: „Kedves *fijam*”. Gyöngyösi sem azt írja egyik helyt (l. alább): *Fia*, hanem: *Fija*; 1553: „Mellette *fiju* palankot alattac” (Tinódi: Cronica, O verso).

De hogy nyomós közvetlen bizonyítékot is idézzünk erre, Gyöngyösitől említhetünk 1724-ből két *sürjen* 'sűrűn' adatot is, melynek közvetlen előzménye csakis *sürőjen* vagy *sürűjen* lehetett (Dédalus temploma IV. rész, 118. vers): „Egymásra keresztül fonta friss inait, | Hátára vetette arany-szál hajait, | Fejére kaptsolta két fejér karjait, | Áll, *sürjen* szájából szalasztja jajjait.” — Továbbá (uo., V. rész, 63. vers): „*Fija* (l. fentebb) nem várja-bé, már el sem érheti, | Mert szárnyát olly *sürjen*, menvén nem verheti, | Mint vén sas, tsak ritkán, s későn emelgeti, | Úgy mégyen, vénsége a' mint eresztheti.” (RMKT, Gyöngyösi ÖK. 79, 93). — Megvan a *sürjenn* 'gyakran', 'dicht' jelentésben Szamosháton is (SzhSz. II, 309).

Nyilvánvaló, hogy a *sürjen* előzménye *sürűjen* > *sürűjen* volt. Vagyis a *j* hiátustöltő, nem képző.

Az is nyilvánvaló, hogy a *sürűjen* 'sűrűn' sohasem volt így tagolható: *sürűje-n*, a *keserűen* sem tagolható így: *keserűe-n*; a *sürűjen* tagolódása: *sürű-*tő + hiátustöltő *-j* + előhangzós *-en* határozórag.

A szamosháti *sürjebb*, *sürjebb* (i. h.) is *sürű-j-ebb*, *sürű-j-ebb* előzményre mutat. A szamosháti *tésürje* 'tejszín' jelzős összetétel is megemlíthető itt (SzhSz. II, 378) < *téj-sürűje* előzményből, ahol a (téj-) *sürűje* > *sür-je* szerkezetben a *-je* birtokos személyjel, melynek *j*-je eredetileg hiátustöltő volt, de természetesen nem ebben a morfémaszerkezetben jelentkezett először, hanem hasonló hangtani helyzetben, de jóval előbb.

A *sürűjen* > *sürjen* 'sűrűn' mellett van azonban ennek a határozóragos morfémaszerkezetnek *sürűven*, *sürven* változata is, *v*-vel. — 1630-tól kezdve tudunk ismert adatokat a *v*-s változatú határozóragos alakokra: „A pénzt a szekrényekben *sürűven* egybesotulta” (MA De summo bono 143, NySz.); 1660: „Fenyegetet Isten *sürűven*” (Megy.: 6 Jaj, IV, 21, NySz.) Lippay János „Posoni Kert . . .” c. művében (I, II, könyv 1664-ből, a III. könyv 1667-ből) sok adat van erre a morfémaszerkezetre: „igen *sürűven*” (I, 67); „. . . *sürűven* őfzve fzedett levelekkel virágoznak” (I, 71); „. . . igen *sürűven* ne vefsék. . .” (II, 118) stb. — Ugyanebből a műből a *sürűven*-hez hasonló nomen possessoris képzős szerkezetek is vannak, például: *egyűgyű* (I, 111): *egyűgyűvek* = *egyűgyű-v-ek* (I, 67); „gömbölyű *győkerű*” (I, 129): „gömbölyű *győkerűvek* (I, 119) = *győkerű-v-ek*, „a' hagyma *győkerűeket*” = a hagyma *győkerű-ek-et* stb. — További adatok: 1668: „*Sürűven* vallod a kudarczot” (Matkó: BCsák. 14, NySz.); 1670: „Sipok, dobok *sürűven* zengenek” (Czegl: Dág. Előb. 12, NySz.); 1720: „*Sürűven* éneklik magoknak a poëta versét.” (László: Petr. 126, NySz.). — Közelmúltbeli nyelvjárásainkban: *sürűven* (Répce vid., MTSz.; Beke: Kenesalja nyelve. NyF. 33; 12). — A legújabbban publikált adata ennek a morfémaszerkezetnek: *sürűven* hsz. 1. 'gyakran', 2. 'egymás mellett szorosán' (Markó Imre Lehel, Kiskanizsai Szótár 1981. 229). — Kár, hogy a NyA. nem közli a *sürű*-nek *-n* határozóragos térképét!

Nyilvánvaló, hogy a *sürűven* > *sürűven*, illetőleg: *sürűven* > *sürűven* további fejleménye: *sürven*. — Legkorábbi adatot ez utóbbira a 17. sz. első feléből ismerünk: „Ragado fő az sövények tövén szereti az termest, és fel foly az sövények oldalára *sürven*”, olv.: *sürven* v. *sürven* (Fuchsius Leonhardus medicus: Commentarius de stirpium historia. 1542., 17. századi bejegyzés az 50. lapon: „Aparine Klebkraut. . .” Iványi Béla: Régi magyar növénynevek. Népünk és Nyelvünk 7 (1935): 174); 1797: *sürvenn* (Beregszászi, Sprachlehre 17: NSz., id.: TESz.). — Újabb nyelvjárási adatok: *sürven*, az északeleti nyelvjárásterületről (elég sok adat a MTsz-ban; Gönczi: Gőcsej, 1914: 498); *sürvenn* hsz. 'gyakran' (SzhSz. II, 309).

A *sürű-en* > *sürű-j-en* > *sürű-j-en* > *sürj-en* és a *sürű-en* > *sürű-v-en* > *sürű-v-en* > *sürv-en* 'gyakran', 'egymás mellett szorosan' stb. *j-s* és *v-s* változatú határozószók párhuzama kétségtelenül azt bizonyítja, hogy ezeknek *j* és *v* hangja azonos eredetű, mindkettő hiátustöltő volt eredetileg. Jól érzékelteti ezt az a tény is, hogy Szamosháton együtt megvan a *sürjenn* és a *sürvenn* hsz. 'gyakran', 2. 'dicht' jelentésben (SzhSz. II, 309). A szamosháti *sürjít* 'sűrűvé tesz', 'gyakorivá tesz' (uo.) < *sürű-j-ít* < *sürű-ít* lehetett, vö.: székelyföldi *sürüött* (MTsz.); a Vas megyei *sürvít*, az északeleti nyelvterületbeli *sürvít*, *sürvít* közvetlen előzménye pedig *sürű-v-ít*, vö. Udvarhely m.: *sürüvit* MTsz. — A nyj. *még-sürved* (pl. a tej) 'magsűrűsödik', mely a régi magyarban ismeretlen, újabb analógiás alakulat lehet a *sürvít* hatására, vö.: *sürvedéskor* 'alkonyatkor' MTsz.

Az itt előadott morfémaszerkezetek egymással összefüggő történetének világánál tévesnek bizonyult az a vélemény, hogy a *sürűven* > *sürven* -*v-t* tartalmazó határozóragos alakjában a *v* az igenévképző -*w* < -*γ* maradványa. Ennek nemcsak ellentmond a *sürű-en* > *sürű-v-en* > *sürű-v-en* > *sürv-en* hang- és alaktörténetével párhuzamos *sürű-en* > *sürű-j-en* > *sürű-j-en* > *sürj-en* morfémaszerkezet meg a *sürű-ít* > *sürű-j-ít* > *sürű-j-ít* > *sürj-ít* és a *sürű-ít* > *sürű-v-ít* > *sürv-ít*, hanem ismételtén igazolja és hangsúlyozza azt is, hogy a hiátustöltő *j* és *w* > *v* (a *h* nem általánosan) széleskörű, fontos szerephez jutott a tőrendszer és a toldalékok történetében. Ezt Mészöly Gedeon az 1900-as évek elején bebizonyította (l.: MNy. 77: 208—209), anélkül, hogy kellő figyelemben részesült volna. Ennek indító okáról és fejleményeiről újabban. Turkuban volt szó 1980-ban a következő című előadásban: „Die inetymologischen *j*, *v*, *h* in der Geschichte des ungarischen Stammsystems” (Congr. QuintFU VI, 195 kk.), majd jelentőségének megfelelően élesebb megvilágításban került előadásra a következő címmel: „A -*VV* hangegymásután megjelenésének következményei a magyar alaktörténetben” (Ural. tanulm. 295).

Nem akarom itt ismételtén bemutatni Mészöly nagy jelentőségű nyelv-történeti megállapításait, de nyomatékosan utalni kell rájuk, mert az új, -*VV* hangegymásután megjelenésével nyelvünkben az alaktörténeti változások egész sora indult el az ősmagyar korban: a -*VV* hangegymásutának uráli jellegű -*VCV* alakú morfémaszerkezet-vég létrejötté által, amelyben a *C* a hiátustöltő *j* vagy *w* > *v*, *h* közbejöttét jelzi.

Ezért keletkezett a -*ja/-je* birt. szjel *j-je*; a -*ja* igei személyrag *j-je*; translativusi -*vá/-vé* és -*ja/-jé* *v-je* és *j-je*; a -*val/-vel*, -*hel*, -*je* határozórag *v*, *h*, *j* mássalhangzós alakja; a -*va/-ve*, -*ván/-vén* határozó igenévképző *v-je*; a HB. *Hadlawa*, *terumteve*, *feledeve* det., múlt *v-je*, az *al-ó* 'alvó' > *alu-w-ó*

w-je stb. — Ezt a jelenséget — indító okával együtt — jól megvilágítja az, hogy több 15. századbeli nyelvelénkben azok a bibliai nevek, melyekben eredeti idegen nyelvi *VV* hangegymásután van, ez a hangegymásután sokszor *VCV* hangkapcsolatban oldódott fel, ahol a *C* = hiátustöltő *-w-* > *-v-*. Így például a BécsiK-ben 178: *Ieroboam* ~ 227: *Ierobouā*; 216: *Mouab* = Vulg.: *Moab*; a MünchK-ben 57vb36: *Noueiē*, olv.: *Nowéjé*, értsd: 'Noéé', itt *w* és *j* hiátustöltő egy morfémaszerkezetben szerepel! MünchK 8ra7: *Robouam* = Vulg.: *Roboam*; MünchK 71vb4: *filoueban* = 'in Siloe'; MünchK 95rall: „a *filoenac* tauara” = 'ad natatoria Siloe'.

Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a BécsiK 88/19: *iqüēdquol*, olvasata: *jöwendö-w-öl* 'jövendőül' és a MünchK 9rb13: *iqüēndquol* 'jövendőül' második *u* betűvel jelölt hangja hiátustöltő *w* > *v*; mégpedig azért, mert az *-andó/-endö* képző palatális változatának a végén már semmiképpen sem lehet *-w* képző, de meg azért is hosszú *ö* hangértékű a képző, mert a BécsiK 221: „*iqüēndquol* (meghirdette)” = 'affuturam denuntiat' morfémaszerkezetbeli *-qq-* betűegymásután az *-ö-* hangok jelölője, vagyis szerkezete: *jöwendö-öl* — hiátustöltő nélkül. E morfémaszerkezetek itt jelzett olvasatait igazolják a következő adatok is, BécsiK 122/29: *iqüēndq*; 282/8: *iqüēndqbēn*; 32/12: *iqüēndq^c* (dat.); 122/28: *iqüēndqc*. — Hasonlóképpen a 'simplex' jelentésű MünchK-beli 12va22: *egüqquēn* = *egy-ügyö-w-en-ö-* képzős tőhöz hiátustöltő *-w-* > *-v-* közbejöttével kapcsolódik hozzá az előhangzós *-en* határozórag, és a BécsiK 31/16: *egüqquēknēk* morfémaszerkezetében is *egy-ügyö-w-ek-nek* (gen.) tagolódás van, ahol szintén *-ö* képzős tőhöz járul hozzá a hiátustöltő *w* > *v* közbejöttével az *-ek-* előhangzós többesjel, utána pedig a *-nek* gen. rag. — Efféle morfémaszerkezetek a 15., 16. századból is bőven idézhetők. Ezek is világosan igazolják a *sürü* 'densus': *sürü-en* > *sürü-v-en* > *sürü-v-en* > *sürv-en* 'gyakran' stb. hiátustöltő *v*-vel alakultát, melyhez előhangzós *-en* határozórag járult hozzá, mint ahogy a *sürü-en* > *sürü-j-en* > *sürü-j-en* > *sürj-en* morfémaszerkezetben is ugyanez a tagolódás történt, de a hiátustöltő *j* közbejöttével. Hasonló, mint láttuk, a *sürü-it* > *sürü-j-it* > *sürü-j-it* > *sürj-it* meg a *sürü-it* > *sürü-v-it* > *sürv-it* morfémaszerkezetek története is.

NYÍRI ANTAL

Die morphologische Geschichte des Adjektivs *sürü* 'densus' und der Adverbien *sürün*, *sürüven* > *sürven* 'dense; oft', *sürüjen* > *sürjen* ds.

VON ANTAL NYÍRI

Das freie Morphem *sürü* 'densus' und seine Varianten entstanden, wie bekannt, aus dem Verbstamm *sēr-, sir-, sür-* (z. B. *ser-üt, sir-üt* 'flechten' usw.), und sind eigentlich verblafte Partizipien (Mészöly: MNy. 7: 388—9; NésNy. 2: 173—4; TESz. 3: 633): *sürü* < *sör-ö* 'drehend' < *sērē-w* < **serš-γ*; JókK 27: „Nemýnemew *sewrew* zewewenben”, lies: néminemő *sörö* szöwewénben = 'in quandam densam sepem'. — Am Ende des Morphems *sörö* steht also das Partizipsuffix *-ö*, wie in *néz-ö* 'videns'; JókK 80: *nezewk*, lies: *nézök* 'videntes'.

Die heutige gemeinsprachliche Form des Adverbs *sürün* besteht aus dem Stamm: *sürü-*, an dem sich das konsonantische Kasussuffix *-n* anschließt. Dieses Adverb aber hat in einigen Mundarten und in der älteren Sprache auch verschiedene Varianten, z. B. *sürē-n* (1570: *surén*, 17. Jh.: *sürén*) ~ *sürü-en* ~ *sürü-j-en* ~ *sür-j-en* und *sürü-v-en* ~ *sürv-en* 'dicht', 'oft'.

Der allgemein gültigen Ansicht nach ist das *v* der Adverbvarianten *sürüven* ~ *sürven* das Überbleibsel des alten Partizipsuffixes *-w* < *-γ*; vgl. dazu 1055. TA: *meneh*, lies: *mēnēγ* 'gehend'.

Diese Annahme ist aber abzulehnen, weil das Partizipsuffix *-γ* > *-w* mit dem vor ihm stehenden Endvokal noch in der älteren altungarischen Periode zu einem langen Vokal *-ō*, *-ö*, *-é*, *-i* verschmolzen wurde. So z. B. in der ÖMS (Altung. Marienklage): „*keferuen* kinzathul“, lies: *keseŕüen* kinzathul; in dem JókK (nach 1372/um 1448 herum), ferner in dem BécsiK. und in dem MünchK. gehen die Partizipien schon ausnahmslos auf langes *-ō* und langes *-ö* aus, z. B. JókK 80: „*nezewk* es *hallók*“, lies: *nézök* és *hallók* 'videntes et audientes'.

Das frühaltungarische Vorhandensein des langen Partizipsuffixes *-ō/-ö* beweisen auch die Partizipien auf *-andó/-endö*, die gleichfalls schon in dem JókK auf langes *-ō/-ö* ausgehen: JókK 157: *meg* adando, lies: *mēgadandó* 'reddentem'; JókK 62: *yewuendew*, lies: *jövendö* 'venturus'. Auf gleiche Weise in dem BécsiK, z. B. 122/29: *iquendoc*, lies: *jövendök* 'ventura' usw. Von großer Bedeutung ist, daß hier am Ende der Morphemkonstruktion noch ein Mehrzahlzeichen *-k* steht.

Daß das *v* der Adverbvarianten *sürüven*, *sürven* 'dense; dicht' usw. kein ursprüngliches Partizipsuffix ist, sondern ein zwischen zwei Vokalen entstandener *w* > *v* Bindekonsonant, beweisen die Daten der mit den *sürüven*, *sürven* Adverbvarianten parallel aufgebauten Morphemkonstruktionen: *sürüjen*, *sürjen* 'dense, dicht', in denen das *j* kein Bildungssuffix, sondern ein zwischen zwei Vokalen entstandener Bindekonsonant ist: *sürü-en* ≧ *sürü-j-en* > *sürü-j-en* > *sürj-en* 'dense'. Die Entwicklung der Morphemkonstruktionen *sürüven*, *sürven* mit dem Bindekonsonant *v* kamen auf gleiche Weise zustande: *sürü-en* > *sürü-en* > *sürü-v-en* > *sürv-en*. Diese Entwicklung bestätigen auch die folgenden Veränderungen: *sürü-it* ≧ *sürü-j-it* > *sürj-it* 'verdichten' und parallel damit: *sürü-it* ≧ *sürü-v-it* > *sürv-it* ds.

Még egyszer a magánhangzó + j kapcsolatáról a magyarban

Az Nyk 84. számában (395—397) Kassai Iona azt írja, hogy a magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. Ez válasz arra a kérdésre, amely e folyóirat egy korábbi számában lett feltéve: „Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?” (NyK 82: 313—317). E kérdés célja az volt, hogy olyan vitát váltson ki, amely kielégítő érvelést és meggyőző választ eredményez. A Kassai által adott válasz világos ugyan, de vajon meggyőző is egyben?

A feltett kérdésben az a kétely fejeződik ki, amely vitatja annak a nézetnek a helyességét, amely szerint a köznyelvben nem léteznek diftongusok. Ez a kétely fonetikai bevezető előadások során támadt, amikor más nyelvek diftongusnak nevezett megfelelő hangkombinációit egybevetettük hasonló magyarokkal. A kérdés számomra elsősorban didaktikai jellegű volt, mert jól lehet a finnugrisztika területén rám hárul e tantárgy oktatása, mégsem vagyok ennek szakembere. Ezt követően Groningenben összeállítottunk egy listát, mely hasonló hangzású holland, finn és magyar szavakat tartalmazott. Ezeket néhány „native speaker” hangszalagra mondta, majd Tj. de Graaf (a fonetikai intézet munkatársa) szonográf segítségével elemezte, s mindez arra ösztönözt minket, hogy az említett kérdést felvessük az NyK-ban.

Holland fonetikai tankönyvekben szerepel néhány dolog a diftongusokról. Hermkens a következőt kérdezi: „Vannak-e diftongusok a hollandban?”¹ A válasz egyértelmű: „A fonológia számára bizonytalan a kérdésre adott válasz. A fonetikus számára azonban lehetetlen a kételkedés: vannak diftongusok (sőt triftongusok is). Mind az egyszerű észlelés, mind a műszeres rögzítés magánhangzószerű elemek kombinációit eredményezi” (38). (Pl. *ei* 'tojás', *boei* 'béklyó', *bilincs*.) Hermkens a diftongusokhoz sorolja azokat a kapcsolatokat is, amelyekben az első tag hosszú magánhangzó: *aai*, *ooi*, *eeuw* stb. Ezek azonban nem-diftongusosan is realizálódnak (uo.). Egy másik tankönyv² a „Tweelanken (diftongen)” című szakaszban a következőt tartalmazza: „Az *ei*, *ui* és *ou* kapcsolatokat kettőshangzónak nevezzük, mert bizonyos körülmények között a kapcsolat eleje és vége között hangzásbeli különbség hallható. Mivel nem két különálló hangegységet hallunk, hanem fokozatos átmenetet, lebegő diftongusokról beszélünk . . .” (20). A mű következő kiadásában (1978⁸: 17) a megfogalmazás némileg eltérő. A „Klinkers (vocalen)” című szakaszban ez áll: „Szokás az *ei*, *ui* és *ou* kapcsolatokat kettőshangzónak nevezni, mert a kapcsolat eleje és vége között hangzásbeli különbség hallható. Továbbá az is észlelhető, hogy a hangzósság a kapcsolat vé-

¹ H. M. Hermkens, *Fonetiek en fonologie. 's Hertogenbosch* 31971.

² B. van den Berg, *Foniek van het Nederlands. Den Haag* 71974.

gén gyengébb, ezért ezeket ereszkedő kettőshangzónak jellemezhetjük.” A „lebegő diftongusok” megjelölés és a „bizonyos körülmények között” megszorítás ebben a megfogalmazásban már nem fordul elő. „A fonetikai irodalomban a lebegő diftongusokat „valódi” diftongusoknak is nevezik, ellentétben az *aai*, *ooi*, *oei*, *ieuw*, *eeuw* hangkombinációkkal. . . A valóságban ez utóbbiaknál az *aa*, *oo*, *oe*, *ie*, *ee* magánhangzók és a *j* valamint a *w* mássalhangzók kombinációjáról van szó. . .” (uo.).

Hasonlók találhatók német fonetikai tankönyvekben is. „A németben három diftongus van. . .” (31) (pl. *klein*, *Häuser*, *rauh*).³ Az első rész „meg-egyezik egy egyszerű rövid magánhangzóval, a második egy egyszerű rövid magánhangzó rövidebb realizálása.” (32) A megfelelő holland hangkombinációkkal való összehasonlításról a következőket olvashatjuk: „A hollandban további diftongusok is vannak, melyeket azonban egy magánhangzó és egy félhangzó kombinációjának is tekinthetjük.” (*nooit*, *fraai*, *eeuw* stb.) „Ezek a kettőshangzók abban különböznek az [ei], [oey], [ou] kapcsolatoktól, hogy a két összetevő közötti eltérés nagyobb”. (32)

Mind a hollandban, mind a németben vannak *ei*, *au* stb. diftongusok, illetve „valódi” diftongusok. Az *aai*, *ooi* stb. kombinációk azonban mind diftongusok, mind pedig magánhangzó és félhangzó, illetőleg magánhangzó és mássalhangzó kombinációi is lehetnek.

Ha pl. Schubiger Bevezetése⁴ révén elmélyedünk abba a tisztázatlanságba, amely ez utóbbi kombinációk terén zavart kelt, arra a felismerésre jutunk, hogy az *ai* és *au* diftongus: „két magánhangzónak ugyanazon szótaghoz tartozó egymásutánja, . . .” (49). Egy „pótlékban” azonban többek között arra is utalás történik, hogy sok amerikai számára nem létezik a diftongus fogalma: az *ai*, és *au* „nem diftongus, hanem magánhangzó és mássalhangzó egymásutánja” (50). Megjegyzendő, hogy eddig csak az ún. ereszkedő diftongusokról volt szó („ereszkedő” = az artikulációs energia csökkenése; emelkedők a diftongusok, ha a nyelv mozgását tekintjük meghatározó jegynek).

Ezekkel az ismeretekkel fölfegyverkezve (nevezetesen, hogy a használatban levő tankönyvek szerint az *ei*, *ai* stb. a hollandban és a németben diftongus) jut el az ember a magyarhoz. Olyan formákat tanul meg, amelyeknek a hangszerkezete a hollandban is megtalálható, jöllehet más jelentéssel, pl. m. *tej* — holl. *tij* (kiejtése mint a m. *tej*) ’árapály’; m. *bujdosik* — holl. *boeide* (kiejtése a magyarban *-uj-*) ’lebilincsel’. A magyar hangkapcsolatot azonban nem diftongusnak, hanem magánhangzó és mássalhangzó kombinációjának tekintik. Puszta füllel azonban a legcsekélyebb különbség sem észlelhető. Ugyanez érvényes arra a hangkapcsolatra is, amelyben az első tag hosszú magánhangzó: a magyarban magánhangzó + mássalhangzó, a hollandban diftongus, jöllehet magánhangzó + félhangzó vagy magánhangzó + mássalhangzó kombinációjának is nevezik ezt. A kiejtésben füllel érzékelhető különbség itt sem létezik; pl. holl. *saai* ’unalmas’ — m. *száj*; holl. *taai* ’rágós’ — m. *táj*; holl. *maai* ’kaszálok’ — m. *máj*; holl. *baai* ’öböl’ — m. *báj*.

Egy diák talán arra a gondolatra jutna, hogy a — mindenesetre terminológiai — különbség abból fakad, hogy a magyar nem indogermán nyelv. Talán a finn segíthet valamit? Itkonen ezt írja: „A diftongusok vagy kettős-

³ A. P. ten Cate—P. Jordens—W. U. S. van Lessen Kloeke, *Deutsche Phonetik. Laut- und Aussprachelehre für Niederländer*. Groningen 1976.

⁴ Maria Schubiger, *Einführung in die Phonetik*. Berlin—New York 1977.

hangzók ugyanabba a szótagba tartozó magánhangzók kapcsolata.”⁵ Pusztá füllel azonban a magyar és a megfelelő finn kapcsolatok között szintén nem érzékelhető különbség; vö. m. *tej* — f. *täi* 'tetű'; m. *fogoly* — f. *antoi* 'adott'.

Térjünk vissza Kassai cikkére. A szerző Lazicziust idézi, aki szerint a fonetikai elemzést mindig a fonológiainak kell követni, mert csak így lehet a hangállományt és a hangviszonyokat helyesen megítélni. Nyilvánvalóan ebben a tekintetben sem létezik „communis opinio” a fonetikai elemzés egy dolog, a fonológiai egy másik; vö. a Hermkens tankönyvéből vett fenti idézetet: „A fonológia számára bizonytalan a kérdésre adott válasz. A fonetikus számára azonban lehetetlen a kételkedés.” Kassai Vértes O. Andrást is idézi, aki strukturális-fonotaktikai és más alapon a *j*-t mássalhangzónak tekinti. Így a *j* + magánhangzó, illetve a magánhangzó + *j* kapcsolata sem diftongus.

A dánban a *j* szintén mássalhangzó, de csak szókezdő helyzetben, vö. *jeg* 'én'⁶ (347), szó végén nem, pl. a *vej* 'út' szóban az *ej*-t diftongusnak tekintik (339). Felmerül a kérdés, hogy vajon egy hang fonetikai értékét bizonyos kapcsolatokban egy betű meghatározza-e. A kiindulópont azonban nem egy betű, hanem — esetünkben — a szóbanforgó kapcsolat második, illetve utolsó részének a hangértéke. Ez a rész nem feltétlenül azonos a szóeleji vagy szóbelseji megfelelővel. Egy hang jellege helyzetétől függően változhat.

Hermkens számára nem kétséges, hogy az *ei* diftongus. A második elem magánhangzószzerű (mások szerint magánhangzó), de magánhangzóközi helyzetben mássalhangzós átmenetet képez, pl. *eieren* 'tojások'. Szókezdő és szóvégi helyzetben is lehetnek különbségek. A holland *ei* kettőshangzó második elemét és pl. a holland *jaar* 'év' *j*-jét nem lehet azonos szempontok szerint megítélni. Hermkens szerint ennek a *j*-nek „a szonoritása olyan, mint a magánhangzóé, de ehhez még zörej is járul. Mássalhangzós jellegük, a magánhangzóba való átmenetben a legerősebb. Ezeket [= *j* és *w*] néha félhangzónak is nevezik; jobb ezt a megjelölést az ereszkedő diftongus második elemének megnevezésére fenntartani.” (45) Berg a következőket írja: „A [*j*]-t palatális zöngés réshangnak nevezik, bár sűrűlő zörej alig hallható” (1974. 37). Eszerint (akusztikai) különbség van a magánhangzó + *i* (*ei*) kapcsolat második eleme és a *j* + magánhangzó (*jaar*) kapcsolat első eleme között. Kassai érvelése — vagyis hogy a *j* mássalhangzó, így a *tej* szóban, valamint intervokális (*a járom*) helyzetben is — a hollandban, németben és dánban nem lenne érvényes. Ha a magyarban valóban érvényes, akkor ez azt jelentené, hogy a magyar *tej* szóban levő *ej* kapcsolat második eleme valamilyen tekintetben különbözne a holland *tij*, finn *täi*, angol *high*, dán *vej* szavak hasonló helyzetű elemétől; vö. még angol *boy* 'fiú', magyar *boly*, finn *toi* 'hozott', angol *toy* 'játékszer', német *Heu* 'széna'. Vagy végül is csupán a „bábeli nyelvezavarról” van szó, mely egyébként is oly gyakran uralkodik?

Röviden még néhány szót Kassai más érveihez. Az *ij* kapcsolat *ij*, illetve *iĵ* kiejtéssel se holland, se német szavakban nem fordul elő, így nem lehet összehasonlításához felhasználni. A gyerekek kiejtése kétségbevonható érv. Az a tény, hogy a *j* a magyarban hiátustöltő hang, és ezáltal mássalhangzónak

⁵ Erkki Itkonen, *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki 1966, 144.

⁶ Poul Andersen—Louis Hjelmslev, *Fonetik*. København ³1964, 347 és 339k., vö. még 299k. Vö. még Eli Fischer-Jørgensen, *Almen fonetik*. København ²1962, 55: „Diftonguson két magánhangzónak egy szótagban levő kapcsolatát értjük, pl. [au] a német *Haus*-ban”, továbbá 96: „ereszkedő diftongusokat tartalmaznak a következő szavak: dán *vej* 'út', német *Bein* 'láb', angol *by* '-nál', dán *hav* 'tenger', német *Haus* 'ház', angol *how* 'hogy’.

kell lennie, a hollandra megint csak nem érvényes. Ebben a nyelvben is ez a *j* szerepe. Jóllehet intervokális helyzetben ennek megfelelően mássalhangzós jellege van, az *ei* kapcsolat második elemeként mégsem tekintik mássalhangzónak.

A valamilyen „feature” alapján egymástól eltérő korrelatív fonémák a magyarban nem kapcsolódnak egy morfémán belül. A *díj* *i* + *j* kapcsolata így nemcsak a *díj*, hanem a *tej* szóban is a *j* mássalhangzós jellegét bizonyítja. A hollandban erre is van megfelelő eset: Berg szerint az *i* [j] nem az [-i] variánsa, „hiszen ezek két beszédhangként egymással kombinálva jelennek meg *efaillet* [fajit], *compagnie* [kompañji]. Ezekben a szavakban egyértelműen egy mássalhangzó [j] és egy magánhangzó [i] kombinációjával van dolgunk” (37).

Úgy tűnik, Kassai válaszával még nem került le a napirendről ez a kérdés. Cikkünkben egy fonetikai kérdéstről van szó, mégpedig olyan szavak második elemének jellegéről, mint m. *tej*, holl. *mei*, finn *täi*, dán *vej*, ang. *how*⁷, m. *autó*, holl. *kou*. Ennek az elemnek és a megelőző magánhangzónak a kapcsolatát többek között holland, német, finn és dán tankönyvek⁸ egyértelműen és egyhangúlag diftongusnak nevezik, a magyarok viszont magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának. Létezik-e hát *ebben* a kapcsolatban bármiféle különbség is? Nem szókezdő vagy szóbelseji *j*-ről vagy a hiátustöltő *j*-ről van tehát szó. Ebben a tekintetben — úgy tűnik — a holland és a magyar hasonlóképpen viselkedik, és a szakkifejezések is fedik egymást: az említett hangok mássalhangzók, legalábbis mássalhangzószerű hangok. De a Kassai által elvetett „félhangzó” kifejezés is használatos.

Talán nincs is semmi nehézség, és a kérdésre a következő választ adhatnánk: a magánhangzó + *j* (= *ei*; *ei*, *ej*, *ei*, *ei*), miként a magánhangzó + *w*, *u* kapcsolatot fonetikai alapon több nyelv tankönyve is diftongusnak nevezi. A megfelelő magyar kapcsolatokat magyar tankönyvek viszont nem-fonetikai alapon magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának tekintik.

A. D. KYLSTRA

Nochmals zur Frage der Vokal + j Lautsequenzen im Ungarischen

von A. D. KYLSTRA

Es werden hier neue Aspekte in der Polemik um den phonetisch—phonologischen Status des *j* in Lautverbindungen des Ungarischen angerührt. Aufgrund konfrontativ—phonetischer Erwägungen läßt sich über diese Frage folgendes aussagen: In einer Anzahl von Lehrbüchern werden diese Sequenzen in phonetischer Sicht behandelt und als Diphthonge beurteilt; respektive ungarische Lehrbücher hingegen — gemäß gewisser nicht-phonetischen Kriterien — betrachten sie als Lautkombinationen mit der Struktur Vokal + Konsonant.

⁷ A *high* és *how* szavak második elemét Ladefoged is diftongusnak nevezi. Peter Ladefoged, Preliminaries to Linguistic Phonetics. Chicago and London 1971. 77. Ugyanígy pl. David Abercrombie, Elements of General Phonetics. Edinburgh 1968. 60: „Semmi baj nem történik, ha a diftongust két magánhangzó egymásutánjának tekintjük, feltéve, hogy emlékeztetünk arra, hogy ezek egy szótagban jelennek meg.”

⁸ Ugyanígy a frízben, norvégban és svédben. Szakirodalmi adatok idézésétől talán eltekinthetünk.

Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie?*

A D. Kylstra a T. de Graaffal közösen feltett kérdésekre¹ írott válaszcikkemet² nem tartván meggyőzőnek, újabb cikket írt.³ Ennek végén a kérdésre a szerző maga fogalmazza meg a választ: „Talán nincs is semmi nehézség, és a kérdésre a következő választ adhatnánk: a magánhangzó + *j* (= *ei*; *ei*, *ej*, *eĵ*, *ɛj*), miként a magánhangzó + *w*, *u* kapcsolatot fonetikai alapon több nyelv tankönyve is diftongusnak nevezi. A megfelelő magyar kapcsolatokat magyar tankönyvek viszont nem-fonetikai alapon magánhangzó + más-salhangzó kapcsolatának tekintik” (151). Az idézett válasszal tulajdonképpen be is lehetne rekeszteni a vitát, hiszen a valóság tényeit, így a nyelvi tényeket is, több szempontból lehet elemezni és osztályozni. A cél az, hogy az elemzés ellentmondásmentes eredményhez vezessen. Ha a holland diftongusok kérdéseinek az eldöntéséhez elegendő a fonetikai szempont, indokolható a fonológiai elemzés kirekesztése. Ugyanígy indokolható azonban a magyar nyelvészetnek az az eljárása, hogy — a fonetikai elemzés elégtelensége láttán — továbbmenjen morfológiai, fonotaktikai, nyelvhasználati és egyéb, „nem-fonetikai” szempontokhoz, ha azok egyértelműen tisztázzák a [j] státusát. Ez megtörtént. A [j] a magyar hangállományban — fonetikai helyzettől és hangkörnyezettől függetlenül — mássalhangzóként viselkedik. És ez a „nem-fonetikai” alapon történő besorolás a fonetikai elemzésnek nem mond ellent: szonogramjaink és a beszédszintézis tanúsága szerint a [j] akusztikai alapszerkezete mindenféle helyzetben egyforma, és bár igen közel áll a magánhangzókéhoz, azoktól elkülönítik egyfelől formánsainak nagyobb sávszélességi értékei, másfelől az a tulajdonsága, hogy (szó végén, zöngétlen zárhang utáni helyzetben) zöngétlenedik. Ezzel szemben a magánhangzók — a sutgott beszédet kivéve — mindenkor zöngések.⁴

* Szerkesztői megjegyzés: Kassai I. cikkének címe kérdés, amelyre válaszul elegendő lehetett volna a pusztá tagadószó. Mégis megadtuk neki a józan érvelés és meggyőzés lehetőségét. Bízunk benne, hogy ezzel a végére értünk e felesleges vitának, amelyről Könyves Kálmán királyunk 1100 körüli I. törvénykönyvének szállóigévé lett cikkelye jut emlékezetünkbe: „De strigis quae non sunt non est disputandum.” — A felszerk.

¹ Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben? NyK 82: 313–317.

² A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. NyK 84: 395–397.

³ Mégegyszer a magánhangzó + *j* kapcsolatáról a magyarban. NyK 00: 000–000.

⁴ Az alábbi szóalakokról készültek szonogramok: *baj*, *báj*, *jaj*, *Bay* (tulajdonnév, kiejtése [boji], *új*, *juj*, *ujujuj*, *fáj*, *fái* [fa:ji], *jó*, *bagoly*, *fej*, *fejn*, *fúj*, *fújt*, *sajt*, *fejt*, *fájt*. A szintetizált [j] adataira a *jaj* és a *kapj* szóalakokban vö. *Olaszy Gábor*, A magyar mássalhangzók és a mássalhangzó–magánhangzó-kapcsolódások akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. Magyar Fonetikai Füzetek 10: 46–83, különösen 68.

A magyar nyelvészetben a fonetikailag eldönthetetlen kérdés ilyen módon megnyugtatóan eldőlt. Annak a bizonytalanságnak azonban, amely a szerző által holland és más nyelvekre vonatkozó fonetikai kézikönyvekből érvként idézett véleményeket olvasva a diftongusok körül kibontakozik, kevés a meggyőző ereje. Elegendő csupán az <aai>, <ooi>, <oei>, <ieuw>, <eeuw> grafémákkal jelölt hangjelenségek szerzőről-szerzőre eltérő besorolására utalni: hol diftongusnak, hol diftongus + félhangzó, hol pedig magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának tekintik. Vagy arra, hogy az [ei] diftongus az *ei* 'tojás' lexémában a többesszám jelének felvétele során (eieren) [ɛ] magánhangzó + [j] mássalhangzó kapcsolatára bomlik fel. Hihető-e mármost, hogy a fonetikai elemzés a hollandban egyértelmű döntéshez vezetett, azaz elfogadható-e Kylstra válasza? Aligha. Annál is kevésbé, mert amikor az általam felhozott érvekkel szemben a diftongus védelmében azt írja, hogy „Egy hang jellege helyzetétől függően változhat” (150), szándékával ellentétesen a típus (fonéma) és a variáns (beszédhang) viszonyát, azaz a fonológiai elvnek a fonetikában való működését állítja. Ha ugyanis a fonológiai elv nem működne, értelmetlenség volna arról beszélni, hogy valamely beszédhang különböző körülményektől függően hogyan realizálódik az ejtésben. Annyi hangegységet kellene számon tartani, ahány eltérő realizációt feltárunk. És amikor arra kérdezünk rá, hogy milyen egy bizonyos fonetikai jelenség „hangértéke”, voltképpen akkor is afelől tudakozódunk, hogy milyen elvont fonológiai egység van a konkrét realizáció hátterében. Nem a nyelvész önkénye tehát, ha vitás hangtani kérdéseket nem-hangtani alapon próbál tisztázni. Sokkal inkább arról van szó, hogy a vitás kérdésekben — egyedi használóinak szándékától függetlenül — maga a nyelv dönt, s a nyelvész ezt a döntést ismeri fel. Példaként arra a nehézségre utalok, amely a beszédhangok két nagy osztályának, a magánhangzóknak és a mássalhangzóknak a fonetikai elkülönítésében a mai napig fennáll, különösen a szonánsoknak nevezett beszédhangok vonatkozásában. Ugyanakkor az egyes nyelvek a magánhangzó/mássalhangzó megkülönböztetést vétehetően alkalmazzák az említett szonánsok esetében is, noha fonetikailag egyik osztályba sem sorolhatók be kompromisszum nélkül.

De ha már szóba került az önkény. Vajon nem önkény szüli-e azt az igényt, hogy különböző nyelvek a z o n o s a n h a n g z ó beszédjelenségei a z o n o s m e g í t é l é s b e n részesüljenek? Ha kiderülne, mondjuk, hogy a holland rövid [u] ugyanolyan időtartammal valósul meg, mint a magyar hosszú [u:], milyen alapon volna elvárható, főként pedig jogosult, hogy a holland nyelvészetben is hosszúnak tekintsék a kérdéses magánhangzót? Hiszen elsősorban az számít, hogy egy hangelem a s a j á t r e n d s z e r é b e n, a t ö b b i h a n g e l e m h e z k é p e s t hogyan viselkedik, és miként írható le. Az másodlagos, bár a nyelvtanulás szempontjából kétségtelen a relevanciája, hogy egy másik rendszer valamely eleméhez képest milyen tulajdonságokkal rendelkezik.

E rövid eszmefuttatás után befejezésként tulajdonképpen korábbi érveimet, azaz a magyar nyelv érveit kellene megismételnem, ehelyett azonban javaslattal élek. Mivel az idézett véleményekből nem derül ki, hogy eszközös vizsgálatokon alapulnak-e vagy csak pusztá füllel történő észlelésen, javaslom, hogy a szerző a T. de Graaffal közösen írt vitaindító cikkhez alkalmazott akusztikai elemző módszerrel vessen össze kétségtelenül mássalhangzónak tekintett holland [j]-realizációkat olyanokkal, amelyekben a [j] — ugyancsak kétségtelenül — simuló eleme a diftongusnak. Ha kiderül, hogy tö-

kéletes azonosság áll fenn a kétféle hangértéket képviselő [j]-realizációk akusztikai szerkezetében, akkor felmerül a kérdés, hogy min alapszik az a felfogás, amely szó elején, intervokális helyzetben és kölcsönszavakban mássalhangzónak tekinti a [j]-t, szó végén, magánhangzó után azonban magánhangzónak. Másként fogalmazva: van-e a hollandban /j/ mássalhangzó?

KASSAI ILONA

Should There Be Any Diphthongs in Standard Hungarian?

by ILONA KASSAI

In the second „round” of the discussion developed between A. D. Kylstra and T. de Graaf (NyK 82: 313—317) and me (NyK 84: 395—397) about the status of vowel + *j* sequences in standard Hungarian I undertake to justify the „non-phonetic” way of analyzing vowel + *j* sequences in Hungarian linguistics as vowel + consonant clusters, and to point out the weaknesses of the pure phonetic approach which, as it is proved by Kylstra’s quotations, does not necessarily lead to an unambiguous answer about the sequences discussed.

Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között

Az obi-ugor népek szétválásának idejét Korenchy Éva az iráni jövevény-szavak alapján időszámításunk 4. évszázadára teszi (Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972. 40). Hasonló eredményre jut Honti László is (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 15). Fodor István saját és a szovjet régészet eredményei alapján próbálja az obi-ugor egység megszűntének idejét hozzávetőleg megállapítani. Ő — valamivel tágabban — időszámításunk első felét jelöli meg.

Említett könyvében Honti az obi-ugor vokalizmus kidolgozásához összeállít 724 szilárd alapon nyugvó vogul-osztják etimológiát a megfelelő utalásokkal (i. m. 123—198), amelyeknek kikövetkezteti obi-ugor, valamint ősvogul és őosztják alakját. E listához csatol még 105 olyan vogul—osztják megfelelést, amelyeket összetartozónak vél ugyan, de hangalaki, jelentéstani okok vagy gyéren adatolt voltak miatt nem kíséri meg alapnyelvi alakjukat rekonstruálni.

Mivel ez a jegyzék felőleli többé-kevésbé a két obi-ugor nyelv közös ősi (uráli, finnugor, ugor, obi-ugor) szókincsét, a vogul konzonantizmus feldolgozásához is kitűnő alapot ad az ősi szókincsre vonatkozóan.

E kis tanulmányban a teljesség igénye nélkül olyan mássalhangzó-megfelelésekre utalok, amelyek nem hangtörvény-szerűen működnek az obi-ugor nyelvekben, de rámutatnak megindult — ámbár csak részben megvalósult, tehát időben és térben korlátozott — hangtani változásokra.

Olyan szótöveket említek, melyek közül többségben az osztják szótó tartalmaz olyan többlet-mássalhangzót, amelyet Honti rendszerint zárójelben tüntet fel az obi-ugor alapalakban. Az idézett etimológiákból közlöm a kikövetkeztetett obi-ugor, ősvogul és őosztják alakot, a szó jelentését, majd végül zárójelben az etimológia sorszámát Honti könyve szerint.

a) A többlet-mássalhangzó az osztjákban č :

**in(ča)γs* : vog. **inəγ* 'csipkebokor' ~ osztj. **ānčəγ* 'csipkebogyó' (38)

**ōn(č)əγ* : vog. **ānəγ* ~ osztj. **ončəγ* 'erdei fenyő' (39)

**kṽn(č)əγ* : vog. **kānəγ* ~ osztj. **kōnčəγ* 'hanyatt' (288)

**pāl(č)ək* : vog. **pālək* → osztj. **pālčəγ* 'nyál, takony' (514)

Az osztjákban a č elem valószínűleg egy elhomályosult képző, tehát nem tartozik, és már az obi-ugor alapnyelvben sem tartozott a tőhöz. Egy olyan „testes” hang, mint egy affrikáta nem tűnhet el nyomtalanul. Azonkívül a magyar *hanyatt* szó (288) megfelelői közül az osztják Trj. és J nyelvjárásokban, a negyedik példában (514) pedig a DN és KO. nyelvjárásokban nincs meg a č

elem. A magyar *hanyatt* sem utal szóbelseji *nč* hangkapcsolatra. Az osztják képzőre a MSzFE is utal a *hanyatt* c. a.

b) A többleshang az osztjában *t*:

- **ōn(t)əp*: vog. **ānəp* ~ osztj. **ontəp* 'anyós' (42)
- **kōm(t)əγ*: vog. **kōməγ* ~ osztj. **komtəγ* 'arcra, hasra' (274)
- **pār(t)əγ*: vog. **pārəγ* ~ osztj. **pěrtəγ* 'vissza' (541)
- **tēk(t)əmz*: vog. **tākəmz* ~ osztj. **tōytəm* 'tetű' (634)
- **wān(t)əγ*: vog. **wānəγ* ~ osztj. **wāntəγ* 'földnyelv' (693)

Itt is föl kell tennünk, hogy a *t* elem az osztják alakban képző. Nemcsak a vogul, hanem a magyar *napa*, *homlok*, *far* és — ahol van — a permi, lapp és finnsegi megfelelő sem utal arra, hogy az osztják *t* a tőhöz tartozna. A *tetű* szóban az MSzFE a magyar és osztják szó belsejében egy *-kt-*, a vogulében pedig egy *-km-* képzőbokrót tesz föl, a többi finnugor megfelelő nem mutat *t* elemre.

Rédei Károly (szíves levélbéli közlésében) úgy véli, hogy az ősz-obi-ugorban a képző a példák alapján — **čəγ*, -**təγ*, -**təp* hangalakú lehetett, és az ősz-vogulban olyan hangváltozás zajlott le, mint egyes keleti osztják nyelvjárásokban, pl. őszosztj. — *nčəγ* > V Trj. *n'γ*. Hivatkozik a DEWO 113: *oŋčəγ* 'Kiefer' címszavára. Ez a megoldási javaslat is lehetséges, de valószínűbbnek tartom fenti magyarázatomat azzal kiegészítve, hogy az obi-ugor alapnyelvben nem volt meg a *č*- és *t*-elemű képző, hanem már az osztják nyelv külön életében keletkezett, de ott sem terjedt ki minden nyelvjárásra.

c) A többleshang az osztjában *p*:

- **ēpəθ*: vog. **āt* ~ osztj. **epəθ* 'szag' (53)
- **ūpət*·: vog. **ūt*- ~ osztj. **apət*- 'ugat' (45)
- **īptz*: vog. **ītz* ~ osztj. **apat* 'haj' (56)
- **čōpčəγ*: vog. **ššəγ* ~ *osztj. **čōpčəγ* 'ribizli' (112)
- **θopəs*: vog. **iās* ~ osztj. **sopəs* 'hálókötő fatű' (153)
- **θūpət*: vog. **sāta* ~ *osztj. **āpət* 'hét' (159)
- **kōpəθ*: vog. **kūt* ~ *osztj. **kōpəθ* 'a jávorszarvas lábszárbőre' osztj. 'patabőr' (303)
- **nīpət*: vog. **nīt*- 'úszik (viszi a víz)' ~ osztj. **napət*- 'úszik' (434)
- **nōpət*: vog. **nāt* ~ osztj. **nopət* 'életkor' (435)
- **pūkəpt*·: vog. **pīkət*· ~ *pākt*· ~ osztj. **payəptə*- 'lő' (503)
- vog. TJ *kat*· . . . FL Szo. *χət*· ~ osztj. DN Ko. *χəpət*- 'tép' (757)
- vog. (Ahlqv.) *nati* ~ osztj. Vj. *noutək* . . . Ko. *nuptə* 'réntehén' (785)

Ellenpéldák:

- **āpər*: vog. **āpər* ~ osztj. **āpər* 'ügyesség' (54)
- **jīpəγ*: vog. **jīpəγ* ~ osztj. **jēpəγ* 'bagoly' (200)
- **kīm(p)əl*·: vog. **kīmpli* ~ osztj. **kimal* 'perem, szél' (272)
- **kāpəl*·: vog. **kāpəl* ~ osztj. **kapəl* 'üreg' (304)
- **lēpəl*·: vog. **lāpl*· ~ osztj. **lepəl*- 'becsap' (366)
- **lapəγ*·: vog. **lāpəγ*· ~ osztj. **lāpəγ*· 'súg' (372)
- vog. T *laptā* . . . Szo. *lūpta* ~ osztj. DN Ko. Ni. O *lipət* 'levél' (769)

Itt szinte szabályos hangmegfeleléssel állunk szemben. A *p* bizonyára etimologikus (Honti sem teszi zárójelbe), mert a magyar *iz*-nek és megfelelői-

nek (53) az MSzFE szerint *ipse az uráli alapnyelvi alakja. A hét (154) valószínűleg még az ugor alapnyelvbe került át egy iráni *septa alakból. A húz obi-ugor alapját ugyan *kutz alakban teszi föl az MSzFE, de az még nem kapcsolta hozzá az osztják megfelelőt. Minden olyan etimológiában, ahol az osztják -p-nek a vogulban θ a megfelelője, Honti a -p-t a tőhöz számítja. Az ilyen megfelelések közül a p utáni mássalhangzó két etimológiában θ , hétben t, egyben-egyben č, egyben pedig s, tehát mind a tizenegy esetben zöngétlen, és a sorrendben a -p- van elől.

Ha a hét ellenpéldát nézzük, akkor a p-t követő mássalhangzó egyben r, kettőben γ , háromban l, és csak egyetlen egyben t. Az egyetlen olyan példában pedig, amelyben a vogul tartotta meg a p-t, és az osztjájában tűnik el, a p-t az m megelőzi és az l követi (272). Itt tehát a vogul p valószínűleg inetimologikus az -m- és az -l- között. Az egyetlen rendhagyó eset, amelyben -pt- mássalhangzókapcsolat megmarad mindkét obi-ugor nyelvben, az a magyar levél vogul és osztják megfelelője. A MSzFE szerint az ugor (? finnugor) alapalak $\bar{w}p\bar{s}$ (vagy $lep\bar{s}$), amely az obi-ugor nyelvekben egy -t, a magyarban pedig egy -l denominális főnévképzőt kapott.

Rédei (idézett levelében) megjegyzi — szerintem is helyesen —, hogy az obi-ugor p spirantizálódás után vokalizálódott a vogulban (akárcsak a magyarban): -pt- > -wt- > -t-. Ugyanő figyelmeztet, hogy hasonlóan vélekedett már Munkácsi a hét számnév obi-ugor megfeleléseivel kapcsolatban (ÁKE 399 kk.), és Hontinak egy cikkére is utal (NyK 80 : 375–376).

d) A többlehang - γ - (az osztjájában) :

- * $\theta i\gamma\theta$: vog. * $\bar{t}i\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{a}i\gamma\theta$ 'cirbolyafenyő' (130)
- * $\theta\bar{o}\gamma\theta$: vog. * $\bar{t}\bar{a}s$ ~ osztj. * $\bar{s}\bar{o}\gamma\theta$ 'csónakfar' (134)
- * $\bar{n}i\gamma\theta$: vog. * $\bar{n}i\bar{r}$ ~ osztj. * $\bar{n}\bar{i}\gamma\theta$ 'hab' (447)
- * $\bar{p}\bar{u}\gamma\theta$: vog. * $\bar{p}\bar{u}\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{p}\bar{u}\gamma\theta$ 'kebel (ruhán)' (498)
- * $\bar{s}\bar{u}\gamma$: vog. * $\bar{s}\bar{u}\bar{m}$ -, * $\bar{s}\bar{u}\bar{l}\bar{a}\bar{n}\bar{t}$ - ~ osztj. * $\bar{s}\bar{a}\gamma\bar{a}$ - 'vágat' (579)
- * $\bar{s}\bar{l}\gamma\bar{a}\bar{n}$: vog. * $\bar{s}\bar{l}\bar{i}\bar{n}$ ~ osztj. * $\bar{s}\bar{o}\gamma\bar{a}\bar{n}$ 'nyírhéj-csésze' (584)
- * $\bar{w}\bar{o}\bar{j}\gamma\theta$: vog. * $\bar{a}\bar{j}\bar{a}\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{w}\bar{o}\bar{j}\gamma\theta$ 'rét' (670)
- * $\bar{w}\bar{a}\gamma\bar{a}$: vog. * $\bar{w}\bar{a}\bar{l}$ 'folyószakasz' ~ osztj. * $\bar{w}\bar{a}\gamma\bar{a}$ 'mellékfolyó ; vogul' (677)

Ellenpéldák (- γ - mindkét nyelvben) :

- * $\theta i\gamma\bar{a}$ - : vog. * $\bar{t}i\bar{y}\bar{l}$ - ~ osztj. * $\bar{a}e\gamma\bar{a}$ - 'repül' (131)
 - * $\bar{j}\bar{w}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$: vog. * $\bar{j}\bar{a}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$ ~ osztj. * $\bar{j}\bar{a}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$ 'szamojéd' (207)
- (- γ - csak a vogulban)
- * $\bar{k}\bar{o}\gamma\theta$: vog. * $\bar{k}\bar{a}\bar{y}\bar{t}\bar{s}$ ~ osztj. * $\bar{k}\bar{o}\bar{a}$ 'lucfenyő' (236)
 - * $\bar{p}\bar{i}\bar{s}$: vog. * $\bar{p}\bar{i}\bar{s}\bar{y}\bar{a}$ ~ osztj. * $\bar{p}\bar{a}\bar{s}$ 'kesztyű' (545)
 - * $\bar{t}e\gamma\bar{a}$: vog. * $\bar{t}\bar{a}\bar{y}\bar{a}$ ~ osztj. * $\bar{t}\bar{e}\bar{l}$ 'tele' (622)
 - * $\bar{w}\bar{i}\gamma\bar{a}$: vog. * $\bar{w}\bar{i}\gamma\bar{a}$, * $\bar{w}\bar{a}\bar{j}\bar{n}$ - ~ osztj. * $\bar{w}\bar{a}\bar{n}$ 'váll' (678)

Bár az itt felsorolt etimológiák közül csak kevésnek van magyar megfelelője és kikövetkeztetett alapnyelvi alakja, de úgy látszik, hogy a - γ - etimologikus, vö. *szágu*ld (579, ugor * $\bar{s}\bar{a}\bar{n}\bar{s}$ -), *völgy* (677, uráli * $\bar{w}\bar{a}\bar{d}'k\bar{s}$), *tele* (622, fgr. * $\bar{t}\bar{a}\bar{w}\bar{o}\bar{d}\bar{e}$). Az n-ből denazalizációval, a k-ből zöngésüléssel, a w-ből velarizációval válhatott az obi-ugor alapnyelvben - γ -. Magánhangzóközi helyzetben vagy mássalhangzó előtt — a magyar kiténő párhuzam arra, hogyan tűnhetett el a γ — esetleg w-n vagy j-n keresztül, vö. óm. *bahatur* (olv. *bayatur*) > *bátor*, *siher* (*siyer*) > *sír*, *tanoxt* > *tanojt* > *tanít*, vagy *szakajt* > *szakít*.

- e) A többlethang nazális (-*n*-, -*n̄*-, -*ŋ*-):
 **θōŋkəl*: vog. **tāŋkəl* 'Lilium martagon' ~ osztj. **Λογαλ* 'répa, hagyma' (149)
 **pūŋkəl*: vog. **pūkəlp* 'gomb' ~ osztj. **puŋkəl*, *puŋkat* 'dudor, daganat' (529)
 **sV̄n̄c̄*: vog. **šās* ~ osztj. *sin̄c̄* 'nyírhéj' (597)
 **wūn̄c̄*: vog. **ūn̄š* (Hontinál tévesen *un̄c̄* 194.1.) ~ osztj. **wun̄c̄*-
 'átkel' (688)
 **wīn̄c̄*: vog. **wīs* 'kicsi' ~ osztj. **wān̄c̄* 'vékony' (696)
 vog. TJ *ā*, *āk*, K P Szo. *at* . . . ~ osztj. V *ēntim* . . . 'nem' (725)
 vog. K *ēkhēr*- ~ *ēkēr*- ~ osztj. J *ij̄kər*-, DN Ko. Ni. O *en̄kər* 'átközódik' (727)

A 149. kivételével az osztjákban maradt meg a nazális (legalább nyelvjárásokban). Az látszik eredetinek a többiben is (talán a 725. kivételével). az 529.-ben Honti már az ősvogulra nazális nélküli alakot tesz föl. Századunk második felében én csak a Szi. Szo. *pōχlap* alakot jegyeztem föl. A szót Munkácsi és Kannisto is csak az északi nyelvjárásból ismeri. Mivel azonban Munkácsinál van *pūŋχlāp* változat is, a csillagos ősvogul alak lehetne nazálisos is. A 688. számú szócikkben Honti nem idéz 19–20. századi vogul nazálisos alakot, de bizonyára a 18. század első feléből való két északi alak miatt tesz föl az ősvogulra nazálist. E szó osztják alakjaiban is találunk denazalizáltakat. Az én vogul adataim (WogT): *ūs*₁ Szi. Szo. Ob, ObK *ūs*, Jk. *ūns* ~ *ūs* 'nyelma-lazac'.

Mivel a vogulban ma is elevenen működik az a szabályszerűség, hogy a szóbelseji nazális + orális mássalhangzók alkotta kapcsolatból mássalhangzós toldalék előtt számos szóban kiesik a nazális (vö. ChrVog.² 39), a denazalizált alakok behatolhattak az alapalakba is, vagy általánosulhattak az egész paradigmában. Így a Szo. *ōŋχ* 'gyanta' szót följegyeztem *ōχ* alakban is, talán mert az *ōχnāl* 'gyantából' alakban kötelező a denazalizáció. További példák ugyancsak az északi nyelvjárásokból: *āŋχ*_o- 'levet', de *āχ*_o *salaxt*- 'levetkőzik'. A Jk.-ban az *āŋχ*-tő mellett *āχ*- is van. Vö. még *ōn̄š*- 'habet', *ōšsəm* 'habebam', Szo. *saŋ*_o *k*_o ~ Jk. *sāχ* 'domb', Szo. *sāns* 'térd' ~ *sāsnāl* 'térdből', Szo. Szi. Ob *toŋχ* ~ *toχ* 'pata', *tāŋχ*- 'akar' ~ *tāχsəm* 'akartam', *tāŋχ* ~ *tāχ* 'hátuszony', *χansi* 'ír, rajzol, mintáz' ~ *χassəm* 'írtam', *χaŋsi* 'tanul' ~ *χassəm* 'tanultam', *lōŋχ* ~ *lōχ* 'út' stb.

Ha tehát az itt felsorolt rendhagyó alakokat egyenként megvizsgáljuk, rájövünk, hogy a legtöbbre találunk értelmes magyarázatot. Akadhat egyelőre olyan is, amelyben még nem ismerjük a rendhagyó hangmegfelelés okát. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy meg lehetne nyitni a zsilipeket a délibábos amatőr etimologizálás előtt.

KÁLMÁN BÉLA

Unregelmäßige Konsonantenentsprechungen zwischen Wogulisch und Ostjakisch

VON BÉLA KÁLMÁN

Autor verweist auf solche Konsonantenentsprechungen, die in den obugrischen Sprachen nicht lautgesetzlich sind, aber begonnene — nur teilweise realisierte, also zeitlich und räumlich beschränkte — Lautentwicklungen aufzeigen. Es werden solche Wortstämme untersucht, bei denen in einer obugrischen Sprache — meist ist es das Ostjakische — Konsonantenzuschlag im Wortinneren (*č, t, p, γ, Nasal*) aufscheint. Bei der separaten Untersuchung der hier aufgezählten unregelmäßigen Formen kann für die meisten eine plausible Erklärung gefunden werden, für andere aber bleibt der Grund für die unregelmäßige Entsprechung noch unklar.

Die wissenschaftliche Analyse der unregelmäßigen Entsprechungen soll natürlich nicht dem Strom phantastischer Amateur-Etymologisierung Tür und Tor öffnen.

Vogul személynevek vizsgálata

A személynevek nyelvészeti szempontból mindig értékesek: jellemzőek lehetnek egy-egy nép műveltségi-társadalmi viszonyaira, mutathatják a kulturális-gazdasági változásokat stb. A névadás rokon vonásai a nyelvrokonság adalékai is lehetnek, ezért nem haszontalan megvizsgálni nyelvrokonság névadási szokásait.

A vogul személynevek jellegzetességeivel eleddig kevesen foglalkoztak. Karjalainen Jugralaisten uskonto c. munkájának¹ csak rövid fejezetét alkotják az obi-ugor nevek. Vértés Edit elsősorban osztják neveket vizsgált,² Sz. Kispál Magda a vogul hősi énekek, medveünnepi színjátékok neveiről írt.³ Rombangyjeva vogul nyelvtanában találunk néhány nevet, s többek között a saját nevét is megfejtí (a vogul *rõmpaálli* 'siet' szóból)⁴. Kálmán Béla A nevek világa c. könyvében — mely az első s mindmáig egyetlen magyar nyelvű összefoglaló munka a névadásról — tizenegy vogul nevet elemez.⁵ A legismertebb vogul költő, Sesztalov nevének eredetét is ismerjük, (a név alapja a 'gyermektelen, családtalan' jelentésű vogul köznév). E név *Sistalap* változata az általam vizsgált nevek között többször is előfordul.

Magam a JSFOu. 70. kötetében szereplő Statistik über die Wogulen névanyagát vizsgáltam meg. A neveket Kannisto gyűjtötte a század elején (1901—06). Ezt az anyagot dolgozta fel és adta ki Jorma Nevalainen a JSFOu.-ban. A század eleji gyűjtés nem tükrözheti teljesen a mai viszonyokat, de arra alkalmas, hogy e nevekből következtethessünk névadási szokásaikra.

A nevek vizsgálatánál nem törekedhettem teljességre. Fő célom a vogul személynévadás jellegzetességeinek megállapítása volt. A nevek nagyobb részének etimologizálásáról megfelelő vogul szótár híján le kellett mondanom.⁶ Másrészt a nevekben rejlő közszoói jelentés sokszor annyira elhalványult már, hogy a vogult anyanyelvüként beszélők sem tudják azonosítani.⁷

¹ K. F. Karjalainen, Jugralaisten uskonto. 37.—48.

² Vértés Edit, Adalékok az osztják személynévkutatáshoz. In: Mikesy—Sándor—Pais (szerk.), Névtudományi Vizsgálatok. I. Névtud. konf., Budapest 1958.

Vértés Edit, Karjalainen déli-osztják szövegeinek személynevei. In: Kázmér—Végh (szerk.), Névtudományi előadások. II. Névtud. konf., Budapest, NyelvtÉrt. 70: 249—254.

³ Sz. Kispál Magdolna, Vizsgálódás a vogul személynevek ősi rétegében. In: NyelvtudÉrt. 70: 239—244.

⁴ E. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. Moskva 1973. 38.

⁵ Kálmán Béla, A nevek világa. Budapest, 1973. III. kiad. 35—37.

⁶ Néhány kérdéses alak elemzéséhez Kálmán Béla professzor nyújtott segítséget kéziratossal vogul szótárának adataival.

⁷ Rombangyjeva vogul anyanyelvű nyelvész volt segítségemre egy-két szó értelmezésében, a legnehezebb esetekben azonban ő sem tudott tanácsot adni.

Az évszázadok óta tatár és orosz befolyás alatt élő obi-ugorok névadási szokásait nagymértékben meghatározta politikai-közigazgatási-kereskedelmi függőségük. A kereszténységre térítésnek szintén jelentős szerepe volt a vogul személynevek alakulásában. Az orosz hatás — érthetően — a legszembetűnőbb; az eloroszosított nevek mögött azonban gyakran vogul alapok rejlenek. A Kannisto által lejegyzett vogul nevek néhány kivétellel három eleműek, s a mai orosz személynévtípusoknak felelnek meg (keresztnév, apai név, családnév): *Vasilij Mihajlov Gorodkov*, *Ignatij Nikonov Portin*, *Ivan Sergeev Zelenin* stb. Az apai név és a keresztnév szinte minden esetben orosz eredetű. Két tucatnál alig több azoknak a neveknek a száma, amelyek csak két eleműek, mint pl. *Anna Alekseevna*, *Grigorij Stepanov*. E nevek mindkét eleme általában orosz eredetű. Három helyütt csak keresztnevet jegyzett le Kannisto, mindhárman nők: *Palageja*, *Orina*, *Elizaveta* (nevük szintén orosz). Egy nevet találtam, ahol a keresztnév helyén a *kit* 'kettő' vogul szó áll (*Kit Stepanov Makarov* — szemben az ugyanebben a faluban lakó *Ilja Ivanov Makarovval*, akinek mindhárom neve orosz eredetű). Érdekes módon a *kit* tőszámnévi formában fordul elő, s kicsinyítő képző sincsen rajta.

Eredetüket tekintve négy csoportba sorolhatók a vogul családnevek: vogul, orosz, török-tatár és egyéb (osztják és meg nem fejtett) nevek. Pontos statisztikát nem lehet felállítani arról, hogy a nevek hány százaléka milyen eredetű, mivel nagy részüket nem lehet megfejteni, vagy több elfogadható jelentés is felvetődik egy-egy névvel kapcsolatban, s ma már nem lehet eldönteni, hogy melyik jelentés szolgált a név alapjául. A megfejtett nevek között az orosz eredetűek vannak többségben. Véleményem szerint sok olyan név, amelyet nem tudtam megfejteni, mégiscsak vogul eredetű. Feltételezésemet e nevek erősen vogulos hangzására alapítom (pl. *Luvaniëp*, *Vahresop*).

Az egyéb kategóriához sorolt nevek közül három feltehetően osztják eredetű: *Marenejänin* (Szo.),⁸ *Šukpëlak* (Szo.), *Pajapëlak* (Szo.). A *Marenejänin* név nagyon hasonlít Steinitz osztják adatközlőjének *Maremjaninnak* a nevére.⁹ Mivel a *Marenejäninok* falujáról, *χήγαπάβλ*-ről Kannisto is írja, hogy osztják falu, ez biztossá teszi a név osztják eredeztetését. A másik két név végső soron etimologizálható a vogulból is (*Sukpëlak* 'fállábú', *Pajapëlak* valószínűleg 'fél hüvelyk'); a 'fél' szó *pëlak* formája az osztjákban fogadható el inkább. Csernyecovnál a *Šukpëlak* obi-ugor nemzetségnévként szerepel.¹⁰

Nagy valószínűséggel török-tatár eredetűek a következő vogul családnevek: *Torakanov* (K), *Tšugataev* (K), *Kitajev* (Ob), *Barsukov* (T), *Baxtiarov* (FL), talán az *Urubajev* (K), *Kavrtajev* (K) és *Ešembajev* (T) név is. E családnevek az oroszban is előfordulnak (*Тараканов*, *Чагатай*, *Кумаи*, *Барцыков*, *Бахтияр*, *Урпубев*, *Ковар*, *Ешумбет*) így feltételezhető, hogy orosz közvetítéssel kerültek a vogulba. A közvetlen átvétel lehetőségét sem lehet azonban teljesen kizárni, pl. kereskedők révén vagy betelepedéssel. Különösen a *Baxtiarov* név esetében számolhatunk betelepedéssel: a végső soron perzsa eredetű név ugyanis csak a Felső-Lozva mentén levő szomszédos falvakban

⁸ Az alakok mellett megadom nyelvjárási besorolásukat, Kálmán Béla rövidítéseit használva: K = kondai, AL = alsó-lozvai, FL = felső-lozvai, Ob = obi, Szo. = szoszvai, T = tavdai nyelvjárás.

⁹ Steinitz, *Ostjakische Chrestomathie*

¹⁰ V. N. Csernyecov, *Adatok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. In: *Az uráli népek történelme és műveltsége*. Budapest, 1966. 437.

fordul elő. A többi török-tatár eredetű név lelőhelye a Konda vidéke, az adatok viszont nem egymás melletti falvakból valók. A *Tšugatajev* név mindössze egyszer fordul elő a feljegyzésben; a név szimbolikus jelentésű lehet. A török eredetű orosz családnevekről további adatok H. A. Баскаков, Русские фамилии тюркского происхождения (Moszkva 1979) c. könyvében található.

Orosz eredetű családnevek viszonylag nagy számban fordulnak elő (kb. 120 nevet tudtam azonosítani). Okait — mint utaltam rá — a vogul nép történelmében kell keresni. Ilyen nevek pl. a vog. *Kostin* ~ or. *Костин*, vog. *Xramtsov* or. *Хромцов*, vog. *Isefov* or. *Исе*, *Исывос* stb.

Vogul eredetű családnév — mint említettem — valószínűleg jóval több van, mint amennyit etimologizálni lehet. Elégge megbízhatóan kb. 25–30 személynevet tudtam azonosítani köznévi megfelelőjével. A vogul eredetű nevek is legtöbbször orosz családnévképzőt kapnak, de előfordulhatnak más képzővel (vogul eredetű képzővel), illetve képző nélkül is. Az *-ovjev* valamint a *-(k)in* orosz családnévképzők mellett a nevek egy részén a vogul *-(V)p* képzőt találjuk. A családnévképző nélküli vogul nevek alapszava lehet képző nélküli, de lehet képzett is. A *-(V)p* végű családnevek valószínűleg az orosz *-ovjev* képző vogulra adaptált formái, ezért található pl. az azonos eredetű *Aňamov* és *Aňemop* név kétféle alakban is. A folyamatot elősegíthette, hogy a vogulban van denominális és deverbális *-p* képző is.¹¹ Azokban a nevekben, ahol nem találunk orosz családnévképzőt, legtöbbször a vogul *-ŋ/n/m* nomenképzőt fedezhetjük fel (pl. *Alpin*, *Jorlin*, *Pupin* stb.) Ezekhez a nevekhez véleményem szerint azért nem járult külön képző, mert végződésükkel jól beilleszkednek a *-(k)in* orosz képzővel ellátott nevek közé. Ezért lesz pl. a vog. *lęŋen* szóból *Lengin* alakú családnév. Hasonlóan igazodott az orosz nevekhez a vog. *nęrup* szó is, melyből a *Merov* név lett.¹² Fordított irányú változtatásokkal is találkozunk: amikor az orosz neveket alakítják át, adaptálják a vogul hangrendszerhez: pl. vog. *Mihalęp*, *Mihilop* ~ or. *Михалев*, vog. *Kriskin* ~ or. *Крискепт*, vog. *Saraňinop* ~ or. *Саратинов*, vog. *Šemanov* ~ or. *Семёнов* stb. (A nevek ill. képzők bővebb elemzését az etimológiák mellett adom.)

A fentiek alapján a megfejtett vogul személyneveket csoportosíthatjuk végződésük szerint:

a) Orosz képzővel ellátott személynevek

-ovjev: *Aňamov* Fl, *Atnekulov* K, *Xataňov* Szo., *Jankanov* K, *Jänterov* Szo., Ob, *Kat'šanov* Szo., *Kól'łumov* Ob, *Lošjvenov* K, *Njamakov* K, *Rombandeev* Szo., *Sainahov* Szo., *Sampiltalov* Szo., *Siptorov* K, *Suskenov* K, *Taudalov* K, *Tiňšanov* Ob, *Tolimov* Ob, *Törasov* Ob, *Usmankov* AL, *Vadišupov* Szo.:

-(k)in: *Sirkin* K; *Šiškin* Szo.;

b) *-(V)p* végződésű személynevek

Aňemop Szo., *Ošterop* Szo., *Pjyrišop* Szo., *Šistalop* Ob;

c) Orosz képzőt nem tartalmazó nevek

Akin Ob, *Alpin* Szo., *Aňamjưurup* Szo., *Aranjưum* Szo., *Aľin* Szo., *Xosenj* Szo., *Javlin* Szo., *Jamtaš'i* Szo., *Jörlin* Ob, *Lengin* Szo., Ob, *Merov* Szo., *Nojxráš*

¹¹ A képzők elemzéséhez a későbbiekben is Szabó Dezső, A vogul szóképzés (NyK 34) c. cikkét veszem alapul.

¹² A név megfejtése megtalálható Rombangyejeva: i. h.

Szo., Ob, *Novjaxum* Szo., Ob, *Olšin* Ob, *Pupin* K, *Pušin* Szo, *Sansin* Ob, *Soip* Szo.

Az általam vizsgált vogul személyneveket be lehet sorolni a már ismert finnugor névadástípusokba.¹³ Az obi-ugorok névadási szokásait Karjalainen leírása szerint a következők jellemzik: az apa általában a legközelebb lakó keresztény embertől kér nevet (ezért az orosz nevek nagy száma!). Ha erre nincs lehetőség, akkor arról nevezi el gyermekét, amit a szobából kinézve legelőször észévesz, s ez lehet bármilyen használati tárgy, valamilyen állat vagy madár. Ha más nem jut eszébe az apának, akkor a gyermekek születési sorrend szerint kapják nevüket, de nevük utalhat származásukra, születésük körülményeire vagy testi ill. lelki tulajdonságokra is. Ezeknek a tulajdonságneveknek egy része kívánságnév: nem valódi tulajdonságairól kapja nevét a gyermek, hanem olyan nevet adnak neki, amilyennek lennie kell majd felnőttkorában.¹⁴ A nevek másik része felnőttkorban kapott ragadványnev. Sok hasonlóságot mutatnak a vogul névadással az északi kis népek (eszkimó, csukcs, kamcsadál stb.) névadási szokásai is. Ezeknél a népeknél a legnagyobb szerepe mégis a ragadványneveknek volt.¹⁵

E névadási szokásokról vall az a 25–30 vogul név is, amelyet részletesen elemeztem. Tíz alaptípusba soroltam őket; valószínű, hogy több típust is meg lehetne állapítani, ha az összes ill. legalábbis sokkal több nevet etimologizálni lehetne. Az elemzett nevek viszonylag kis számából következik, hogy egy-egy típushoz néha csak egy vagy két példa került.

1. Rokonsági fok szerinti megnevezés

Akin: 'nagyapa v. nagyapás, akinek van nagyapja'. Az alapszón (*aki* 'nagyapa') egy *-n* képző található, mely vagy a ritkán előforduló deminutív képzővel vagy az *-ŋ* denominális nomenképzővel azonos.

Javl'in: A név valószínűleg a Csernyecovnál előforduló *javlan* 'csoportapa' jelentésű szóval azonos (az apa szó köznévi alakja a vogulban *jav*).¹⁶

Pjyrišop: 'fiúcska'. Az alapszón egy deminutív képző, a *-riš* és az orosz *-ov* családnévképző vogulra adaptált formája található.¹⁷

Šiškin: 'magzat, gyermekecske'. A *šiš* 'gyermek, magzat' szóhoz kapcsolódó képző teljesen megfelel az orosz családnévképzőnek, de elképzelhető, hogy a vogul *-kve/ke* deminutív képző rejtezik benne.

Šistalap: Ugyanabból a tőből fosztóképzővel létrejött név. Jelentése 'családtalan, gyermektelen' (vö. *Sesztalov*).

2. Születési sorrend szerinti, a születés körülményei alapján való megnevezés

Koll'xumov: 'középső ember' (a *koll* 'közép' és a *xum* 'ember' szóból). A középső testvért jelenti — így nyilván nem a születés pillanatában

¹³ L. Kálmán Béla: i. m., Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNy. 7: 158–163., MNy. 17: 26–34; Н. М. Терещенко, Собственные имена людей у ненцев. Тезисы докладов и сообщения к всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания. Ungvár 1963. 29–30; Г. А. Архипов, Фамилии, образованные от удмуртских слов. Вопросы финно-угроведения. Выпуск 6. Саранск 1975. 18–24.

¹⁴ Karjalainen: i. m.

¹⁵ П. Я. Скорик, Антропонимические процессы у малых народностей Севера. In: В. А. Никонов—А. А. Суперанская, Антропонимика. Москва 1970.

¹⁶ Csernyecov: i. m.

¹⁷ A továbbiakban az *-ov/ev* végződés elemzését — világos volta miatt — mellőzöm.

- kapott név. A voguloknál sokszor ma is így szólítják a szülők gyermekeiket, nem pedig a hivatalos nevükön.
- Sainahov*: A név talán a *sajné* 'mögé' szóból keletkezett. Terescsenkónál szerepelnek hasonló indíttatású nevek, pl. a *Пубма* 'опоздавший' nevet az a fiú kapta a nyenyecéknél, aki nem sokkal valamelyik rokona halála után született.¹⁸
- Toimov*: valószínűleg a születés idejére utaló név- 'hóolvadás idején született'. A *tolí* 'olvad' igén az *-m* deverbális nomenképző található. Hasonló indíttatású nevek találhatóak a nyenyecéknél is.
3. Tárgyak neveiből képzett személynévek
- Kalšanov*: 'sajtár. Az alapszón az *-n* denominális nomenképző van.
- Ošterop*: 'ostor'. Az alapszó alakja a vogulban *ošter*.
- Sirkin*: 'rúd, szarufa'. Az elnevezést valószínűleg magassága miatt kapta a név viselője. Ilyen esetekben természetesen elképzelhető a dolog ellenkezője is: alacsony termetű ember gúnynévként kaphat ilyen nevet.
4. Növény- és állatnevekből származó személynévek
- Lengin*: A név jelentése 'mókus'; köznévi alakja *lēŋen*.
- Suskenov*: 'bolhás. A 'bolha' szón (*sus*) a *-ke* kicsinyítőképzőt találjuk, az *-n* denominális nomenképző. Az e típusba tartozó nevek általában valamilyen testi vagy lelki hasonlóság alapján jöttek létre (jelen esetben pl. fürgé, kicsi, csípős stb. tulajdonságokra gondolhatunk; nem zárható ki azonban a konkrétabb értelmezés sem).
5. Mértékre, mennyiségre utaló nevek
- Pajapēlak*: Ha a vogulból próbáljuk magyarázni, akkor jelentése 'fél hüvelyk' (a *pai* 'hüvelyk' szóból; a *pēlak* osztjákos formájára korábban már utaltam).
- Torašov*: 'arasz'; köznévi alakja *tōrés*. Alacsony növésű ember viselhetette a nevet eredetileg.
6. Születési helyre, származásra utaló nevek
- Aranxum*: 'Ar-folyami ember' (az *Ar-ja* jelentése 'Ar-folyó', a *xum* jelentése 'ember').
- Atnekulov*: 'öt-nő-házi' (*at* 'öt', *ne* 'nő', *kul* ~ *kol* 'ház' szavak összetételéből). Olyan házban születhetett a gyermek, ahol már volt öt nő.
- Lošvenov*: lozvai.
- Novjaxum*: A *Novja* valószínűleg azonosítható a Munkácsi népköltési gyűjteményében is szereplő *Nor-ja* folyóval, s akkor a név jelentése 'Nor-folyami ember'. Az *r > v* változás a vogul szó és az orosz *новыи* melléknév hangzásbeli hasonlóságán alapulhat.
- Taudalov*: 'tavdai'.
7. Népnevekből alakult személynév
- xatanov*: a *hatań* 'tatár' szóból.
8. Mitológiai és kívánságnevek
- Afin*: A vogul *aŋim* szó jelentése 'nincs'. Talán azért nevezték így a gyermeket, hogy a rossz szellem ne tudjon a létezéséről.
- Pupin*: 'bálványos'. A *pupi* 'bálvány' szón az *-ŋ* denominális nomenképző van.

¹⁸ Terescsenko: i. m.

Pušin: 'ép, egészséges'. Az alapszón (*puš*) az -*η* denominális nomenképző található. Kívánságnév lehetett.

?*Jänterov*:¹⁹ Valószínűleg a *jenti* 'épen marad' szóból keletkezett név, de a hozzá járuló -*r* deverbális nomenképzőt Szabó Dezső kérdőjelesen veszi be munkájába.

Indíttatása hasonló az előző névhez.

?*Olšin*: 'van, él, levő'. Az *ōli* szón -*š* gyakorító képző van. Hasonló neveket a régi magyar személynevek között is találunk.

9. Testi vagy lelki tulajdonságot, képességet, ennek hiányát mutató szavakból kialakult személynevek

Aňamχurup: 'csinos, szép alakú'. A név az *aňam/aňaη* 'szép, csinos' és a *χurup/χurip* 'alakú' szavak összetételéből jött létre. Az összetétel második tagján a -*p* denominális képző van²⁰

Χosen(op): 'ügyes, mester'. A név alapja a *χāsi* 'tud' ige, melyből deverbális nomenképzővel alakult ki a tulajdonságjelölő név²¹

Jamtaši: 'sétáló, járkáló'. Az alapszón (*jomi* 'megy, jár') -*t* és -*š* gyakorító képzők találhatóak. Hasonló szemlélet alapján keletkezhetett, mint a már említett *Rombandeev* név.

Jankanov: 'fehér, jeges'. Az alapszó mindkét jelentése (*janĕ* 'fehér, jég') lehetett a név alapja, s az -*η* denominális nomenképző is kapcsolódhatott mindegyik jelentéshez. Ha pl. a 'fehér' jelentést vesszük alapul, a név utalhat viselőjének hajszínére; ugyanígy a már idézett *Merov* (*nērup* 'okker') is.

Jorlin: 'erős'; közszoí alakja *jōrlin/jorjin*.

Soip: szelíd. Valószínűleg a *soji* 'szelíd' szóból keletkezett a név, bár a hozzá kapcsolódó -*p* egyeztetése problémátikus; Szabó Dezső jegyzékében a -*p* denominális nomenképző csak összetett jelzős főnévi alakokban fordul elő.

Usmankov: Az *ušmēñ* 'haragos' szóból keletkezett a név.

?*Njamakov*: Egyeztetése eléggé bizonytalan. A vogul *ňamēk* szó jelentése: 'puha'. Hasonló szemlélet alapján, mint a magyarban, elképzelhető a név 'puhány' jelentése.

Testi tulajdonság hiányára két név utalt:

Sampittalov: A név megfejtése Kálmán Bélánál 'szemföltelen', vagyis 'vak'. (A *sam* 'szem' és a *pāl/pil* 'fél' szavak összetétele -*tal* fosztóképzővel ellátva).²² Nem tartom lehetetlennek a név másfajta értelmezését sem. A 'fél' szó *pil* alakja ugyanis ritka a vogulban. Igaz ugyan, hogy a Berezov vidékén (ahol a nevet följegyezték) ez az alak megtalálható a *pāl* megfelelőjeként, de furcsának tartom, hogy a *sampil* 'fél szem' összetételt még egy fosztóképzővel is megtoldanák. A *pil*-nek azonban van 'fül' jelentése is, s akkor a név jelentése 'szemföltelen'. Ha arra gondolunk, hogy van a magyarban 'ügyes' jelentésű *szemfüles* szó, akkor esetleg elképzelhető lenne a *sampittal* 'ügyetlen' jelentése is. Erre vonatkozóan, konkrét adatot nem találtam a vogul-

¹⁹ A bizonytalanabb alakokat kérdőjelesen vettem fel.

²⁰ Az *aňam/aňaη* szó 'csinos, szép' jelentése Rombangyejeva levélbeli közlése alapján.

²¹ A név magyarázatát Rombangyejeva adja idézett nyelvtanában.

²² Kálmán Béla: i. h.

ból, annyi bizonyos, hogy a 'szemük-fülük' összetétel többször előfordul vogul szövegekben, pl. Munkácsinál is.

Šukpələk: Csernyecov magyarázata szerint a nemzetség őse a harcban elvesztette fél lábát, ezért kapta a 'béna, féllábú' nevet.²³

10. Testrészből keletkezett név

Sansin: A 'térd' jelentésű *sansi* szóból keletkezhetett az -η denominális nomenképzővel, de indíttatására nem tudok magyarázatot adni.

Vadišupov: 'rövid szájú'. A *vali* rövid és a *šup* 'száj' összetételéből keletkezett név.

Az idézett nevek közül néhány többféle alakban is előfordul (pl. *χosenov* ~ *χosenη* ~ *χosenop* stb.), mivel azonban a hangtani eltérések, ill. a családnévképző jelentésüket nem befolyásolja, így mindenhol csak az egyik alakot idéztem.

Összefoglalásul megállapítható, hogy az oroszosított vogul nevek családnév részében vogul elemek fedezhetők fel. E vogul eredetű családnévek általában valamilyen közsőből keletkeztek. A nevek kialakulásuk, jelentésük alapján besorolhatók a szakirodalomból ismeretes finnugor névadási típusokba. A vogul nevek kialakulásának folyamata, az időbeli rétegek elkülönítése azonban még további vizsgálatokat kíván. Nem lenne haszontalan megvizsgálni a mai vogul neveket sem, s összevetni a századeleji gyűjtéssel, ugyanis a harmincas években a személyi igazolványok tömeges kiállítása idején valószínűleg változtak a vogul nevek.

KOVÁCS MAGDOLNA

Untersuchung wogulischer Personennamen

VON MAGDOLNA KOVÁCS

Es werden vom Autor jene von Kannisto am Beginn des Jahrhunderts gesammelten Namen untersucht, die Jorma Nevalainen im Band 70 der Serie JSFOu. veröffentlichte. Ziel ist, das Wesen der wogulischen Namensgebung zu ergründen, es werden aber auch kurz einige Gruppen der wogulischen Namen fremden Ursprungs untersucht, die Charakteristika der Wortbildung im Bereich der Personennamen werden aufgezeigt.

Das Material wird nach den Motiven der Namensgebung in 10 Gruppen eingeteilt: 1. Benennungen aufgrund von Verwandtschaft, 2. Namen, die sich auf die Reihenfolge der Geburt oder die Umstände der Geburt beziehen, 3. Namen, die aus Bezeichnungen für Gegenstände abgeleitet sind, 4. Namen, die von Pflanzen- und Tiernamen herkommen, 5. Namen, die auf die Statur verweisen, 6. Namen, die auf den Geburtsort verweisen, 7. Personennamen, die von Völkernamen herkommen, 8. Wunschnamen, 9. Namen, die physische oder psychische Eigenschaften bezeichnen, 10. Personennamen, die aus Benennungen der Körperteile entstanden sind.

²³ Csernyecov: i. h.

A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások¹

Beke Ödön 100. születésnapjára

A mássalhangzóknak² a magyar szavakban lehetséges szókezdő torlódásait eredetük és első előfordulásuk figyelembevételével a SzófSz. alapján statisztikai vizsgálódásaim során régebben már összeállítottam (NyK 56: 226–32, ALH 4: 193–198). Az MTESz. sokkal gazdagabb anyagának ismeretében időszerű a kérdésre visszatérni, mert ebben a címszavak között kb. ötször annyi kezdődik torlódással, mint kisebb terjedelmű elődjében. Közel 600 szó felsorolásánál áttekinthetőbb a szókezdetek táblázatos összefoglalása, s könnyebben egybevethető a SzófSz. anyagából nyert, ugyancsak táblázatosan közzétett eredményekkel (NyK 56: 228–229, ALH 4: 196–197). Az I. táblázatban az egyes szókezdő torlódások mellett látható eddigi ismereteink szerinti legrégebbi előfordulásuk, majd századonként az újabban regisztrált szavak száma, ezt követően szummázva az MTESz.-ben az egyes torlódásokkal kezdődő szavak száma; a táblázat második felében az eredet szerinti megoszlás található (a lehetséges többszörös átvételek miatt itt az összeg nagyobb vagy egyenlő a szavak számával, pl. a *br-* kezdetűeknél nagyobb). A német eredetűekhez hozzászámítottam a német közvetítéssel átvett jiddis szavakat, a franciából, esetleg németen át hozzánk kerültek csak a fr. eredetűeknél regisztráltak. A latin–görög eredetű szócsaládokat csak egyszer, latinak vettem akkor is, ha egyes tagjaik más-más nyelvből kerültek a magyarba. A nk. szavaknak minősítettek számához + jellel kapcsoltam hozzá az MTESz. vándorszavait. A hangutánzókhöz számítottam a hangkitöréseket is. A szótár minősítése a vizsgált szavaknál csak 8 esetben i., az 5 bizonytalan és 3 vitatott eredetűnek minősített szót is i. alatt regisztráltam.

Az anyag megnövekedésének következménye, hogy a várakozásnak megfelelően akad több a SzófSz.-ban még nem szereplő szókezdő torlódás, leg-

¹ A magyar mássalhangzók torlódásait nemrégiben kimerítő alaposággal Kassai Ilona vizsgálta (A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei, MFF 8:63–86), de csak szinkrón szempontból és a terheltségek figyelembevétele nélkül.

² A szövegben és a táblázatban a következők a rövidítéseim:

a.	= angol	né.	= német
affr.	= affrikáta	nk.	= nemzetközi
be.	= belső keletkezésű	nyj.	= nyelvjárás(i)
fr.	= francia	o.	= olasz
hu.	= hangutánzó	oh.	= orrhang
i.	= ismeretlen eredetű	ot.	= oszmán-török
knj.	= köznyelv(i)	r.	= román
la.	= latin	rh.	= réshang
mgh.	= magánhangzó	szl.	= szláv
msh.	= mássalhangzó	zh.	= zárhang

A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai

Szókezdet	Első adat	Átvétel százonként								Σ
		12.—13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	
gn-	1881	—	—	—	—	—	—	1	—	1
pr-	1297	1	4	6	15	7	18	22	5	78
br-	1517	—	—	—	3	1	14	10	5	33
tr-	1416u.	—	—	4	7	6	10	27	5	59
dr-	1208	1	1	—	2	1	7	10	1	23
kr-	1387	—	1	2	8	4	6	23	4	48
gr-	1307	—	4	—	5	6	3	11	3	32
pf-	1541	—	—	—	1	2	—	—	—	3
kv-	1430	—	—	1	1	—	3	3	—	8
kh-	1908	—	—	—	—	—	—	—	1	1
gv-	1275	1	—	—	—	—	—	—	—	1
pl-	1269	1	1	2	4	1	7	9	3	28
bl-	1703	—	—	—	—	—	3	5	1	9
kl-	1372	—	1	—	1	1	8	8	3	22
gl-	1372u.	—	1	1	—	—	4	4	2	12
szp-	1532	—	—	—	1	—	—	—	—	1
szt-	1788	—	—	—	—	—	1	1	—	2
sztr-	1861	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szty-	1884	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szk-	1789	—	—	—	—	—	1	—	—	1
sp-	1500	—	—	—	10	3	6	13	2	34
spr-	1832	—	—	—	—	—	—	1	1	2
st-	1320	—	1	1	4	3	12	16	5	42
str-	1416	—	—	1	1	1	2	7	2	14
sk-	1395	—	2	1	3	—	3	6	—	15
skr-	1604	—	—	—	—	1	—	—	—	1
szm-	1894	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szn-	1884	—	—	—	—	—	—	1	—	1
sm-	1166	1	—	—	—	1	1	5	4	12
sn-	1714	—	—	—	—	—	3	2	1	6
fr-	1372u.	—	3	4	5	—	10	12	6	40
zr-	1900	—	—	—	—	—	—	—	1	1
sr-	1662	—	—	—	—	1	—	2	—	3
fj-	1866	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szf-	1604	—	—	—	—	1	—	—	—	1
szv-	1920	—	—	—	—	—	—	—	1	1
sv-	1414	—	—	1	—	1	6	1	—	9
fl-	1575	—	—	—	2	3	7	4	4	20
szl-	1783	—	—	—	—	—	1	2	—	3
sl-	1700	—	—	—	—	—	4	6	6	16
cv-	1825	—	—	—	—	—	—	4	—	4
Összesen		5	19	24	73	44	140	220	66	591

többjükre azonban csak 1, ritkábban 2—4 példával (gn-, pf-, kh-, gv-, szp-, szt-, szty-, szk-, szm-, szn-, zr-, fj-, szf-, szv-, szl-, cv-, spr-, skr-) csak a 6 sn-, 16 sl-, s legfőképpen a 42 st- gyakorisága tűnik fel az újabb anyagban. A példák összessége azonban a SzófSz.-ből nyert eredményeket teljes mértékben iga-

táblázat

Szótára mássalhangzó-torlódásos szókezdetei

Megoszlás az eredet szerint											
né.	la.	nk.	szl.	be.	hu.	fr.	o.	a.	r.	i.	ot.
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	36	11+2	3	—	2	4	—	2	—	—	—
5	1	9+1	4	4	4	4	3	1	1	2	—
21	12	14	2	1	1	2	3	—	1	2	—
5	—	7+3	2	3	—	—	—	1	1	1	—
14	15	8+1	3	1	2	2	1	—	—	1	—
8	8	10	1	1	—	1	1	—	—	2	—
—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
5	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	9	2	1	—	—	2	—	—	1	—	—
6	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
7	8	4	1	—	—	1	—	—	—	1	—
5	3	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	5	5+2	—	—	—	—	6	—	—	1	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	10	6+2	—	2	—	—	1	2	—	—	—
9	2	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1	7	3+1	—	1	—	—	2	—	—	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	8	7	2	5	1	2	1	—	—	1	—
2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	1	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—
10	3	4+1	—	1	—	1	—	—	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
14	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
214	136	102+13	24	21	13	21	19	9	5	16	1

zolja: a torlódásoknak több mint a fele mindkét szótárban zh + r, vagy rh + r (pr-, br-, tr-, dr-, kr-, gr-, fr-, zr-, sr-), a hármas torlódások mind rh + zh + r alakúak (sztr-, spr-, str-, skr-), a többi két mássalhangzós szókezdetben a második msh leggyakrabban l (pl-, bl-, kl-, fl-, szl-, sl-), az

II. táblázat

Köznyelvi/nyelvjárási mássalhangzó-torlódásos szókezdetek

C_1/C_2	C_1C_2/C_1 2C/3C	C_1/C_2C_1	C_1C_2/C_2	C_1/C_2C_2	C_1C_2/C_2	3C/2C 3C/C
5 p/pr- 3 b/br-	8 pr/p- 3 pr/ptr- 4 pr/tpr- 1 br/b-	1 r/pr-	1 pr/r-	1 p/br	2 pr/f-	1 ptr/pr- 1 spr/sp- 3 spr/pr- 1 spr/p- 1 spr/tr- 1 szpr/pr- 1 sztr/tr- 1 sztr/szr- 1 skr/kr- 1 str/st- 10 str/tr- 2 str/sr- 1 str/kr- 1 str/t-
9 t/tr- 1 k/kr-	2 tr/t- 2 kr/k- 2 sr/s- 2 sr/str- 1 st/str-	1 r/tr- 2 r/gr-	2 tr/r- 2 dr/r-	1 k/gr-	1 tr/g- 1 dr/g- 1 sr/zs-	
2 f/fr-	3 fr/f-					
3 p/pl- 2 b/bl- 1 f/fl- 1 s/sl-	3 pl/p- 1 bl/b- 1 kl/k- 1 gl/g- 1 fl/f- ?fl/flg- 3 sl/s-	1 t/bl- 1 l/kl- 1 l/vl-	4 gl/l- 1 sl/l-	1 b/pl- 1 cs/sl-	2 kl/g- 1 gl/k-	
1 k/kj- 2 k/kh- 1 s/sv-	3 kv/k- 1 sv/s- 1 szv/sz- 1 szt/sz- 2 st/s-	3 p/sp- 2 t/st- 1 k/szk- 1 m/sm-	2 kv/v- 1 gv/v- 3 sv/v- 18 sp/p- 1 szp/p- 17 st/t- 4 sk/k- 1 sm/m- 2 sn/n-	2 ty/kj- 1 sz/st- 2 cs/st- 1 d/st-	1 kv/g- 1 szv/c- 1 szt/z- 1 st/cs- 1 st/d-	
4 c/cv-	1 cv/c-	1 cs/scs-				
35	37 + 11	15	59	10	13	24 + 2 ³

összes esetnek még fennmaradó része (kb. a negyede) pedig zh + rh, rh + zh, rh + oh, rh + rh, zh + oh kapcsolódású, ill. a nagyobb anyagban még affr + rh is akad.

³ Ha B. Lőrinczy Éva összesítette volna a szókezdő szembenállásokat, akkor nem került volna sor arra a téves megállapításra, „hogy a kny. -nél . . . két msh. -val kevesebbet mutató nyj. kapcsolódások a szó elején s o h a nem fordulnak elő” (Kassai—Lőrinczy, NyK 84:253). A *spriccelődött/piccelődött*, *strimfli/temfli* példán kívül Lőrinczy Éva rendszerezése szerint még *iglicetücke/stiglicetüske* lenne ennek a negatívjára példa, szerintem szóvegyítés (amire lehetőségként Lőrinczy Éva is utal), nem hangtani szembenállás.

Az I. táblázat alapján jól látható, hogy sem uráli eredetű, sem honfoglalás előtti régi törökségi jövevényszavaink között nincs torlódásos kezdetű, valamennyi hu. vagy későbbi idegen eredetű. A belső keletkezésű szavak származékszók, megszilárdult ragos formák, összetételek, elvonások összetételekből, nevekből stb., ezek szókezdő torlódása egy eset kivételével idegen nyelvből származik (*drágakő, drágalátos, drákói, flangál, franc², francia, frászkarika, fregoli, fruska, grúz, krinolin, prepa, prézsmítál, primás², priznic, skandináv, slampós, strapa, stikában, stopper, trafál*). A jövevényszavak zöme csak a későbbi átvételeknél őrizte meg nagyobb számban torlódásos szókezdetét. A régebbieknél, mint ismeretes, a szókezdő torlódó mássalhangzók közé, vagy elé mgh került, vagy a torlódó hangok egyike eltűnt. Arra is van bőven példa, hogy a mai kny. torlódásos szókezdetnek a régebbi feljegyzésekben nem torlódásos felel meg (pl. *früstök, stiglic* stb.).

A nyj. adatokban ma sem felel meg mindenütt torlódás a kny. torlódásos szókezdetnek. Az a csoport, melyben nem mgh betoldásával oldták fel a torlódást, hanem egy msh elhagyásával (vagy ellenkezőleg megtartotta a torlódást, ahol a kny. kiküszöbölte, vagy csak egyszerűen növelte a msh-k számát a szókezdeten), összeállítható az ÜMTSz. további kötetének megjelenése előtt is B. Lőrinczy Éva összefoglaló munkájának (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei) példaanyagából (II. táblázat.)

Természetesen nemcsak a torlódási lehetőségek száma nagyobb, hanem időrend szempontjából is van változás, az első előfordulások 1–4 századdal korábbra datálhatók, pl. *sm*-nél a *smaragd* első előfordulása a XV. sz. helyett 1166-ra javítható. Csak *pr-*, *dr-*, *pl-*, *sk-*, *fr-*, *pl-* esetében nem módosult az első előfordulás ideje.

A II. táblázat szókezdő kny./nyj. szembenállásai közül a C/2C kategóriájúaknak (35 + 15 + 10) több mint a fele ismeretlen (többnyire bent sincs az MTESz.-ben) vagy vitatott eredetű, 6 hu. szónál expresszívításuk indokolja a nyj. msh-torlódást. A be., né., szl., la., a. eredetű, vagy vándorszó száma 1 és 9 közötti, egy-egy szembenállásban 1–2 vesz részt. A szembenállások nyj. többlethangja többnyire inetimologikus;⁴ összesen 8 esetben etimologikus. Ebből 6 esetben *v* a többlethang (2 né. és 1 szl. *c/cv-*, valamint szl. jövevényszavak *l/vl-*, *l/lv-*, *s/sv-* szembenállásában), továbbá etimologikus a *t* és az *l* a szl. *cs/st-* és egy vándorszó *f/fl-* szembenállásában. Az etimologikus nyj. többlethang megőrzött régiség is lehet, de újabb nyj. átvételre is gyanakodhatunk ez csak esetenként dönthető el. A 2C/3C (ugyancsak kurzívval szedett) szembenállásainál két esetben hu. szóban van *pr/ptr-*, a többi i. eredetű, 2 né. jövevényszónál (*sr/str-*) inetimologikus a többlethang. A csak kérdőjellel felvett *fl/flg-* a torlódás közepén levő laterálissal idegen a magyar msh-torlódások rendszerétől (máskor erről részletesebben).

Szó kezdetén a kny. msh nyj. szembenállásában a többlethang sohasem oh. vagy affr., a kny. msh (vagy annak saját msh-fajtáján belüli változata) előtt vagy mögött a többlethang 9 esetben zh, 20-szor rh; csak a kny. msh m ö g ö t t 22-szer *r*, 9-szer *l* található a C/2C kategóriájú szembenállásokban. Az I. táblázat gyakoribb szókezdetei közül csak *gr-* és *sk-* nincs a szembenállások kny. oldalán, s a ritka szókezdő torlódások sem fordulnak mind elő szembenállásokban. A 2C/3C kategóriájú példákban a kny.-ben és a nyj.-ban is *r* az utolsó hang, a nyj. többlethang *t*, kivéve *st/str-* esetében.

⁴ Még ugor eredetűben is található *t/tr-*, l. *tűzkő*.

Hiányhang 37 + 59 + 13, azaz 109 2C/C kategóriájú, valamint 24 3C/20⁵ és 2 3C/C kategóriájú szókezdő szembenállásban van a nyj. szavaknál. A szókezdő torlódások kiküszöbölése jellemző nyelvünkre, így eddigi ismereteinknek megfelel, hogy 60 + 11 nyj. többlettel szemben 109 + 26 nyj. hiányhang található az ÜMTSz.-ban. A nyj. hiányhangot mutató szembenállások zöme — éppen úgy, mint a szókezdő msh-torlódásosaké (I. I. táblázat) — né. jövevénytiszavakban található, 45 esetben 2C/C, 9-ben 3C/2C és 2-szer 3C/C kategóriájú. A 2C/C kategóriájában még 31 i., 12 la., 6 + 3 nk., 4—4 hu. és o., 2 a. és 1—1 fr. és be. szó található. A szókezdő msh-k száma 3-ról 2-re még 11 i., és 1—1 la., szl., be., ill. a. szóban csökken. Az eredet szerinti megoszlás tehát közelebb áll az I. tábl. arányaihoz, mint az első sorban i., nyj. többlettagot tartalmazó szembenállásokéihoz. Kiugró gyakorisága miatt a 18 *sp/p-* és a 17 *st/t-* szembenállás külön megemlítendő, valamint az, hogy 23-szor az *r* és 13-szor az *l* marad el a torlódásból.

Az MTESz. és az ÜMTSz. természetesen együtt sem tartalmazza valamennyi, a magyarban lehetséges msh-torlódásos kezdetű szót (pl. *szféra* nincs benne, a *pszichológiának* még a kezdő torlódása sem), de annyi e két szótár címszavai alapján is nagy bizonyossággal megállapítható, hogy orrhanggal, pergővel és *l*-vel szókézdő msh-torlódás nem kezdődhet, s affrikátával is csak újabb, *cv-* kezdetű jövevénytiszavakban találkozunk. A torlódás második eleme többnyire, ill. hármas torlódások esetén az utolsó elem mindig *r*; kettős torlódások második elemeként a következő leggyakoribb az *l*, különböző zár- és réshangok előfordulnak, az orrhangok ritkák ebben a helyzetben, s affrikáta csak nyj. torlódásos szókezdetben található.⁶

A msh-fajták lehetséges 36-féle kapcsolódásából tehát csak 8—11 valósul meg a magyarban polgárjogot nyert hu. és jövevénytiszavakban, s ebben sem vesz részt az egyes msh-fajták valamennyi tagja.

A szókezdetek hangeloszlásával egyidőben ugyanazt az anyagot a szóvégződések szempontjából is feldolgoztam (NyK 56: 232—237, ALH 4: 198—200). Tekintettel arra, hogy szótári címszavaink igéi gyakran *l, t, g, n* képzővel végződnek (NyK 56: 237), a jövevénytiszavak szóvégeinek hangtani szerkezetét a magyar képzőrendszer alakította ki s bizonyos fokig függetlenítette az átadó nyelv szóvégi hangviszonyaitól. A szóvégi msh-torlódások vizsgálatáról a legátfogóbb képet akkor kapjuk, ha a lehetséges kombinációkat nem az MTESz. alapján állítjuk össze, hanem Papp Ferencnek A magyar nyelv szóvégmutato szótára segítségével, ahol az előfordulási számok egyúttal a szó és összetételeinek gyakoriságára is utalnak (pl. *-nl* csak az *ajánl* szóban regisztrálható, + még 3 igekötős összetételében (IV. táblázat). Az MSzFgrE címszavai segítségével megállapítható, hogy mely szóvégi torlódások jelentkeznek már az ősi örökségben (V. táblázat).

A szóvégi torlódásoknak kb. a fele, főként a leggyakoribbak — a szókezdő torlódásokhoz hasonlóan — kny./nyj. szembenállásokban is megtalálhatók (VI. táblázat), ahol elvileg a toldalékolás során keletkező hangkapcsolódások (pl. *acc. -t*) is találhatóak. A IV—VI. táblázatok alapján meg-

⁵ A *ptr-* és az *szpr-* szókezdetet csak fenntartással számítom a kny. hármas msh-torlódások közé, nemcsak azért, mert nincs ilyen szókezdet sem a MTESz.-ben, sem az ÉrtSz.-ben, hanem mert Lőrinszky Éva is jelentésük közlésével veszi fel az ilyen kezdetű szavakat morfématairába. A *ptr-* a maga *zh + zh + r* kezdetével eltér a különben megfigyelhető *r + zh + r* kezdetű hármas torlódásoktól.

⁶ Az ÉrtSz.-ben l. még *hj-*, *hm-*, *kn-*, *pn-*, *szc-* szókezdetet is.

állapítható, hogy a szó végén sem kombinálódhat bármelyik msh-fajta valamennyi többivel (VII. táblázat).

A III. és az V. táblázatok egybevetéséből látható, hogy torlódásos szóhatáron orrhang, pergő és laterális a szó első és utolsó hangjaként régebben sohasem, s *r* ma sem állhat (VII. táblázat); a szóvégi torlódást záró laterálisok és orrhangok száma pedig most is olyan kicsiny, hogy kivétellistára tehető: az ismeretlen, ill. bizonytalan eredetű *ajánl*, *szárny* (mindkettő 1372/1448 k. óta adatolt), a nyelvújítási *árny* és *szörny*, továbbá *görl*, *farm*, *alarm*, *reform*, *smarn*, *modern*, *infern*, *konzern*, *firn*, *film*, *kombájn*, a szembéállásokban még *slájm*, *überbájn*. Vagyis kettő kivételével csupa az utolsó két

III. táblázat⁷

A mássalhangzó-fajták kapcsolódásai szókezdő torlódásokban

	Zárhang	Orrhang	Pergő	Réshang	Laterális	Affrikáta
Zárhang	∅	l	+	+	+	∅
Orrhang	∅	∅	∅	∅	∅	∅
Pergő	∅	∅	∅	∅	∅	∅
Réshang	+	+	+	+	+	+
Laterális	∅	∅	∅	∅	∅	∅
Affrikáta	∅	∅	∅	+	∅	∅

évszázadban meghonosodott nyelvújítási, nk. és né. eredetű szó, melyben az *l* vagy az *oh* előtt csupán *n*, *l*, *r*, ill. *j* található. A szóvégződés torlódásai abban is tükörképei a szókezdő viszonyoknak (I. IV. és I. táblázat), hogy a szókezdő torlódás második hangjának megfelelően az utolsó előtti msh is többnyire pergő vagy laterális. Az eltérések közül feltűnő, hogy utolsó előtti hangként a példák harmadában *oh*, első sorban *n* található (ami a szókezdeten második elemként csak nyomokban lelhető), s meglepően gyakoriak szóvégen a különben kis frekvenciájú affrikáták. Lényeges különbség még, hogy a szóvégi torlódások (és szembenállások) száma és a bennük résztvevő hangoké, valamint a kombinációs lehetőségeiket nagyobb mint a szókezdeten. Szóvégen minden msh-fajta mögött található *zh*; *rh* is csak az amúgy is ritka *affr* mögött nem fordul elő. Utolsó hangként leggyakoribb a *t* (IV. táblázat), de nem minden msh mögött. Utolsó előtti hangként legtöbbször *m*, *l*, *r*, *sz* található, s mögöttük, főként *r* esetében, csaknem minden hangra van példa (kivéve *n* + *oh*). Nincs adat *ty*, *gy*, *v*, *zs*, *cs*, *dz*, *dzs* utolsó előtti, ill. *r*, *ly*, *dz*, *dzs* utolsó hangra.

⁷ A *pszt* hangkitörést (MTESz.), minthogy nincs benne *mgh* és nem toldalékolható, nem tekintetem szónak; *zh* + *rh* kezdete egyébként beleillik a ritkább torlódások közé, mint hármas szókezdő torlódás már egymagában áll. A *nganaszán* népnév szókezdő orrhangú torlódásával további érvelt szolgáltatót erőszakos magyarba ültetése ellen (vö. Nyr. 103:268–81), hiszen a *mneмотехника* (MÉKSz.) és származékain kívül nincs *oh* kezdetű szókezdő torlódásos szavunk.

IV.

Mássalhangzók torlódása szóvégen

	p	b	t	d	ty	gy	k	g	m	n	ny	r
p	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
t	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
d	—	—	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
gy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
k	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—
g	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
m	6	48	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	1	561	98	8	19	43	230	—	—	—	—
ny	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
r	4	1	226	54	1	22	10	1	10	7	14	—
f	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
sz	—	—	432	—	—	—	13	—	—	—	—	—
z	—	—	5	19	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	87	2	—	—	—	—	—	—	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
j	—	—	157	8	—	—	8	1	—	2	—	—
h	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—
l	21	—	404	94	—	14	3	2	22	—	—	—
ly	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
c	—	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—
dz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
dzs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σ	32	50	1978	276	9	55	89	234	34	9	14	0

Hármas torlódás (*x-et ksz*-nek tekintve) 10 szóban van: *dunszt, kunszt, karszt, verszt, vurst, sext, mumpsz, szkunksz, szfinx* (IV. táblázat), vö. még *pszt*. Ehhez képest meglepően magas a 3C/2C kategóriájú szembenállások 6 példája: *punkt, dunszt, kunszt, gájszt, prezvurst* és az acc. *vejszt* (a kny. *pénzt* nincs a feldolgozott anyagban). Az *-ng|ngl* szembenállás viszont minden szempontból kéri a rendszerből.

⁸ A *j-, d-, sz-*végződésű 2. személyű igealakok (*dobj, rakj, óvj, hagyd, rakd, nyomd, lopd, halaszd, adsz, lógsz, faragsz, óvsz, hagysz, hánysz* stb.) lehetséges szóvégi msh-torlódásai e szótár feldolgozásából természetesen nem derülhetnek ki. A hosszú msh és a *ch-*végződést figyelmen kívül hagytam.

táblázat

A Magyar Nyelv Szóvégmutato Szótárában⁸

f	v	sz	z	s	zs	j	h	l	ly	c	dz	cs	ds	Σ
1	—	7	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	17	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	11	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1	1	—	1	—	1	10	—	—	—	—	—	—	—	75
—	2	8	58	111	—	1	—	4	—	96	—	56	—	1296
—	75	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	77
3	47	3	5	82	9	5	—	1	—	78	—	30	—	613
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	445
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	89
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	2	47	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—	230
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
2	45	1	—	—	—	13	—	—	—	8	—	26	—	655
1	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	∅
8	190	43	111	198	14	30	2	5	∅	182	∅	113	∅	3676

V. táblázat

Szóvégi mássalhangzó-torlódások uráli, finnugor és ugor szavainkban

	Zárhang	Oh	P.	Réshang	Lat.	Afr.
Zárhang	—	—	—	dv	—	—
Orrhang	mb nt nd ngy nk ng	—	—	nyv — nyh	—	nc
Pergő	rt rd	—	—	rv rs rj	—	rc
Réshang	zd szt st jt jd	—	—	—	—	—
Laterális	lt ld lgy lk lyk	—	—	lv	—	lc
Affrikáta	—	—	—	—	—	—

VI. táblázat

Köznyelvi/nyelvjárási mássalhangzó-torlódásos szövegzördések

$C_1/C_2/C_3$ 2C/3C, Ø/2C	C_1C_2/C_1 3C/2C	C_1/C_2C_1	C_1C_2/C_2	C_1/C_2C_2	C_1C_2/C_2 3C/2C
	1 -pt/p 2 -kt/k 1 -pf/p	1 -sz/ksz	1 -pt/t 6 -dt/t 1 -kt/t		
18 -n/nt 1 -Ø/nt 7 -n/nd 2 -n/nk 1 -Ø/nk 15 -n/ng 1 -Ø/ng 1 -ng/ngl 4 -ny/nygy	1 -mb/m 9 -nt/n 5 -nd/n 1 -nkt/nt 3 -ng/n 1 -nsz/n 1 -nl/n	1 -p/mp 6 -k/nk 8 -g/ng 1 -sz/nsz 5 -c/nc 12 -cs/ncs 1 -cs/nycs	2 -mp/p 2 -nt/t 1 -nd/d 1 -ngy/gy 1 -nz/z 4 -ns/s 1 -nl/l 4 -nc/c 4 -ncs/cs 1 -nyt/t	1 -ty/nt 1 -g/nt 4 -ny/nt 4 -ny/nd 1 -r/nd 1 -ny/nk 1 -j/nk 6 -k/ng 5 -m/ng 4 -ny/ng 1 -r/ng 4 -sz/nc	2 -nt/m 2 -nt/ny 1 -nt/sz 1 -nd/m 1 -nd/ny 1 -ngy/ny 1 -nk/g 1 -ng/k 2 -ng/m 1 -ng/ny 1 -ncs/s 1 -ncs/c 2 -nszt/nc
4 -r/rt 1 -r/rd 1 -r/rm	7 -rt/r 1 -rj/r	3 -c/rc 1 -cs/rcs	4 -rt/t 5 -rs/s 2 -rc/c 1 -rcs/cs		1 -rt/d 1 -rt/k 1 -rt/g 2 -rt/j 1 -rt/l
5 -sz/szt 1 -sz/szk 3 -s/st 1 -s/sd 1 -j/jk 1 -j/jg 1 -j/jn	1 -szt/sz 1 -jszt/jsz 1 -jszt/szt 4 -st/s 1 -rst/rs 1 -jd/j 1 -jm/j	4 -t/jt 2 -k/jk 1 -g/jg 7 -sz/jsz 6 -z/jz 1 -s/jz 1 -c/jc 1 -cs/jcs	8 -jt/t 1 -jn/n 2 -jsz/sz 1 -jz/z	1 -c/szk 1 -t/jd 1 -n/jg 1 -z/jsz 1 -zs/jz 1 -sz/jc	1 -jg/k 1 -jn/ny 2 -jsz/c 1 -jz/sz
6 -l/lt	2 -lt/l 1 -lgy/l 2 -lj/l 1 -lyt/ly	3 -t/lt 3 -d/ld 1 -gy/lgy 3 -k/lk	1 -lp/p 10 lt/t 1 -lgy/gy 1 -lv/v 2 -lcs/cs 1 -lyt/t 1 -lyk/k		1 -lt/d 1 -lcs/sz 1 -lcs/s 1 -lyt/n 1 -lyt/ny
	2 -ck/c				
71 + 4	47 + 4	72	75	44	31 + 2

VII. táblázat

A mássalhangzó-fajták kapcsolódásai szóvégi torlódásokban

	Zárhang	Orrhang	Pergő	Réshang	Laterális	Affrikáta
Zárhang	+	∅	∅	+	∅	∅
Orrhang	+	∅	∅	+	1	+
Pergő	+	+	∅	+	1	+
Réshang	+	2-3	∅	+	∅	+
Laterális	+	1	∅	+	∅	+
Affrikáta	+	∅	∅	∅	∅	∅

VÉRTES EDIT

An- und auslautende Konsonantenhäufungen im Ungarischen

VON EDITH VÉRTES

Die Konsonantenhäufungen im Anlaut beginnen (bis auf *cv-*) mit einem Verschlusslaut oder Reibelaut und danach folgt zumeist ein *r* oder ein *l*. Ungarische Wörter mit Konsonantenhäufung im Anlaut sind jüngere Lehnwörter, hauptsächlich deutschen oder lateinischen Ursprungs. Im Auslaut ist die Variabilität der Konsonanten in Häufungen viel größer als im Anlaut, wobei an letzter Stelle *t* die größte Frequenz aufweist, davor am häufigsten *n*, *l*, *r* und *sz* zu finden sind.

Nasale, laterale Konsonanten oder ein Tremulant können im Ungarischen keine Konsonantenhäufung im Anlaut beginnen, sie in altererbten Wörtern auch auslautend nicht beenden. Ein *r* steht auch jetzt nicht in dieser Position im Ungarischen, ein *l* nur in zwei Wörtern (*ajánl*, *görl*), ein Nasal ist außer im Wort *szárny* 'Flügel' (welches samt *ajánl* 'empfehlen' seit dem 14. Jahrhundert dokumentiert ist) als Auslautselement einer Konsonantenhäufung nur in 10–15 Wörtern bekannt, die erst in den letzten zwei Jahrhunderten in der Spracherneuerung entstanden sind, oder als Lehnwörter bzw. Fremdwörter in das Ungarische eingedrungen sind.

Mikrofilológiai észrevételek Karjalainen déli osztják szövegfeljegyzéseivel kapcsolatosan

Fuchs-Fokos Dávid születésének 100. évfordulójára

Amikor megismertem Karjalainen déli osztják szöveggyűjtésének a kéziratát, az volt az első benyomásom, hogy Karjalainen először bizonyos fókuszra megtanulta az egyes déli osztják nyelvjárásokat, s amikor már meglehetősen jól értette őket, akkor jegyzett fel adatközlőitől szövegeket. Úgy gondoltam, hogy ezek, az adatközlők szövegmondása közben készített feljegyzések maradtak a hagyatékban. Ezt a benyomást nemcsak az egyes közlemények elején gyakori, aztán egyre ritkuló, többnyire finn, lapszéli jegyzetek okozták, hanem maguknak az osztják szövegeknek az írásmódja is. Elég sok olyan javítás található bennük, mely a feljegyzéskor könnyen keletkezhet, így elsősorban gyakori a hosszú és a félhosszú kvantitás jelölésének a javítása a magánhangzók fölött, nem ritkák az olyan vastagabban írt betűk, melyeknél gyakran meg sem lehet állapítani, hogy eredetileg mit írt le, csak az látható tisztán, hogy mivé javította. A DN és az Irt. feljegyzésekben többször látható zöngétlen mássalhangzó átírva a (fél)zöngés megfelelőjére. Utólag behúzott vagy kitörölt betűk és szavak is akadnak, nem is ritkán.

Feldolgozás közben azonban már nem voltam teljesen biztos abban, hogy a feljegyzések egy jól képzett, nagy gyakorlattal rendelkező, céltudatos, az idejével kitűnően gazdálkodó gyűjtőnek a közlők beszéltetése közben készített feljegyzései; nagy részüknél kezdtem arra gyanakodni, hogy Karjalainen maga készített eredeti feljegyzéseiről másolatot. Ezt a gyanút a feljegyzésekben található rövidítések ébresztették bennem.

A rendszeresen használt rövidítések többfélék. Tekintélyes részükről jól el lehet képzelni, hogy a szöveget hallva és megismerve merül fel a feljegyzőben a rövidítés lehetősége, sőt szükségszerűsége. Ezek között elsőként az osztják hősök hosszú, beszélő nevét említeném. A DN nyelvjárásban feljegyzett szövegben a *kōj murāxta sewan urt, kōj murāxta wetan urt* 'der bezopfte-Sumpfbrombeeren-Held, der schöne-Sumpfbrombeeren-Held' (MSFOu. 157 : 1) neve helyett található *kōj m.s.u., k.m.w.u.,* vagy *k.m.s.u.k.m.w.u.,* sőt csak *k.* (3,4 stb.) olvasáskor a megértést nem zavarja. Ennek valamint a DN *t. urt, ŋx., ūsx. psx, ājruš.* (45, 61—5), a Ts. *j.k.ū.n.āņkə, j.k.χ.t.nāj* (106, 116—119), Sav. *tspp., tšpmuntpāχ, āšn.n. urt* (140, 143, 147), Kr. *ar maχttppjor, ar m-jor, nχwu-ika, j.k.χ. l.t.k. pāχ* stb. (218, 224—5 stb.) rövidítésnek a megalkotása éppen olyan magától adódik, mint *tawkemnə* 'aztán' helyett (mely a magyar szónak nemcsak értelmileg megfelelője, hanem hasonlóan hézagöltő szócska a népmesei szövegekben) *tk.* írása. Ezeket szögletes zárójelben kiegészíteni a kiadásakor ugyanúgy nem okozott nehézséget, mint a parallelizmust alkotó kifejezések második, csak rövidítve leírt részét, pl. Ts. *tin χow utmitənpā χojnə utaj, tin wən u[mitənpā] χ[ojnə] u[taj]* 'Ob sie zu zweit auch lange Zeit lebten, wer weiss es, ob sie zu zweit auch kurze Zeit lebten, wer weiß es' (69) stb.

Mint hogy nevek, ismétlődő sztereotíp kifejezések rövidítése a jó, sőt már a közepes gyorsíróknak is feladata, természetes, hogy ezt a módszert minden az előadott szöveg jellegét felismerő gyűjtő is alkalmazhatja. Ilyen rövidítéseket Karjalainen feljegyzéskor is, másoláskor is alkothatott. Rövidítéseinek egy másik részénél azonban nehezen képzelhető el, hogy első hallásra meg tudta állapítani, mekkora rész pontozható ki, melyik az első és melyik az utolsó szava annak a résznek, melyet az adatközlő nem először mond. Ilyen rész csaknem mindegyik hosszabb elbeszélésben akad. Ezeket csak többszöri ellenőrzés után mertem szögletes zárójelben kiegészíteni, még akkor is, ha Karjalainen lapszéli jegyzete utal az ismétlődésre l. a DN verses szövegben szögletes zárójelbe tett kiegészítéseimet 90—101. és 106—116. sorban (31—32), melyekre Karjalainen lapszéli finn jegyzetei a kipontozott részek kezdetekor ugyanúgy utalnak, mint az 50—62. és a 68—79. sor mellett. A DN szöveg 39. lapján az utolsó és a következő lap első sorában szükséges kiegészítésre viszont már lapszéli jegyzettel sem utal a gyűjtő. A Ts. feljegyzések három kipontozásánál (91. lap 9—10. sor, 92. lap, 2—3. és 3—4. sora) talán még elképzelhető, hogy egy gyakorlott, magabiztos, jó memóriájú gyűjtő, a közeli feldolgozás reményében, ilyen rövidebb, nemrég előfordult részecskét mer csak jelölni, de már a 99. lapon levő hosszabb (11—13. sor) részénél ez akkor is nehezen hihető, ha esetleg a finn lapszéli utalást rögtön a feljegyzés befejezése után a szöveget átolvasva írta volna melléje. A Sav. szövegeknél a 154. és a 168. lapon (1., 5., ill. 6. sor) a kihagyott részek pótlása a nevek és a párhuzamos kifejezések első betűivel jelzett szavainak a beírásánál nem nehezebb, a 158., lapon (6—7., 8—9.) és a 159. lapon (9—10. sor) nem kevés merészséggel lehet így a feljegyzéskor rövidíteni, de a 169. lap 2—6. sorát szerintem már csak másoláskor lehet minden további nélkül vízszintes vonalakkal jelezni. A Kr. szövegben a 205. (3., 4., esetleg még az 5—6. sor), 218. lap (5—7. sor), 238. (6., 7., 9., 10—11. sor), 239. (6., 11—2. sor) és a 240. (2., 2—4. sor) lapon levő rövidítéseknél még csak elképzelhető, hogy egy kiváló feljegyző első hallomásra képes ilyen ismétlődések azonnali helyes és pontos felismerésére, de a 192. lap 6. sorától a 193. lap 14. soráig, a 193. lap 15. sorától a 195. lap 6. soráig, sőt még a 198. lapon a 4—11., a 199. lapon az 1—8. és a 204. lapon a 2—8. sorig is olyan hosszú szövegrészt kellett a vonalák helyére beírni, hogy teljesen elképzelhetetlen memorizálni, melyik az utolsó, leírandó szó, amellyel az ismétlés végződik, s amely után új közlés következik. Véleményem szerint, ilyen rövidítést csak másoláskor lehet a pontosság feláldozása nélkül létrehozni.

Arra is lehetne gondolni, ha csak egy nyelvjárás szövegeiben lennének ilyen rövidítések, hogy egyetlenegy kitűnő adatközlő akárhányszor újra és újra el tudta a szöveget ismétetni teljesen azonos formában, vagy annyira értette Karjalainen föladatát, hogy figyelmeztetni tudta az ismétlődésekre. Erre azonban négy nyelvjárás közlőinél gondolni sem lehet, hiszen Karjalainen nyelvmesterei közül csak a V tudott kicsit írni, olvasni, a déli osztjások közül valószínűleg egyik sem, hiszen csak a Sav. szövegek közlőjéről írja Toivonen, hogy „er hat zu Hause und (etwas) an der Konda gelernt” (KT XVI), ami nem feltétlenül iskolai tanulásra utal.

Ha már felmerült a gyanú, hogy az osztják szöveghagyatékok ránk maradt változata esetleg nem „eredeti” feljegyzés, hanem — talán csak részben — szibériai íróasztalok mellett készült másolat, akkor igyekeztem a kérdést lehetőleg tisztázni. Karjalainen úti jelentéseiben, számomra hozzáférhető leveleiben (JSFOu. 17/1, 18/1, 20/2, Valvoja 1900, Siperian matkoilta. 100 kirjettä

morsiamelle, idézetek a KT előszavában) nem találtam sehol semmi utalást sem arra, hogy miként dolgozott nyelvmestereivel, azonos módon tudott-e mindegyikkel boldogulni, sőt még az sem derült ki, hogy a gyűjtött anyag többször említett ellenőrzése csak a szógyűjteményre vonatkozik-e, vagy ellenőrizte-e a szöveg- és a nyelvtani feljegyzéseket is.

Ily módon nem maradt más lehetőség, mint a déli osztyák szövegek mikrofilológiai vizsgálata útján érveket keresni, melyek alapján a kérdés több vagy kevesebb biztonsággal eldönthető.

Rosszul megkezdett, aztán kijavított betűk, helyesírási javítások (az egybeírt szavak utólagos kettéválasztását, a ritkábban látható utólagos egybevonásokat tekintem ilyeneknek), diktálásra írt és másolt szövegben is akadhatnak. A többi javítást a következőkben egyéltve közlöm.¹

MSFOu. 157	DN 1-65	Kr. 184-247	Ts. 69-136	Sav. 140-172	Finn 172-183
1, ill. több betű behúzása	9+3	13+4	4+2	6+1	1 (javítás)
1 betű miatt áthúzott, újrírt szó	7	—	—	—	—
1, 2 szó behúzása	15+1	17+4	34+7	15+3	5
Szintagma, mondat behúzása	—	—	6+5 f.	5	1
Szó, mondat a margóról	9	1	5+2 f.	3	1+4 oszty.
Szavak átrendezése	7	5	12	1	—
1, ill. több betű törlése	22+13	18+6	29+8	5+2	—
1, 2 szó törlése	47+2	15+1	14+5	9+0	—
Mondat törlése	1	2	3	1	1
Rag hozzáírása	2	3	—	4	—
Rag törlése	—	—	1	1	—
Rag javítása	1	1	1 finn	6	—
Egyéb	—	—	1	—	5
Összes javítás	139	90	139	62	18

Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy Karjalainen a csak finnül közölt két mesét emlékezetből jegyezte fel (183); az ezekben található 5 utólagosan a sorok közé írt és a helyére behúzott szó, 1 sorközi és 1 a margóra írt finn mondat (és 4 osztyák kifejezés a margón) igazolja azt a logikus következtetést, hogy utólag pótolta betűk, szavak, sőt még mondatok is aligha tanúskodhatnak egyértelműen a szöveg lejegyzésének körülményeiről. A finn szövegben utólagosan pótolta betű nincs (az egyetlen ilyen a szöveg javításából származik: *kutsui poikansa tupaan* javítás után *kutsui 3 poikaansa toiseen tupaan* 173),

¹ A nyelvi és tárgyi magyarázatok kötete Karjalainen feljegyzéseinek valamennyi javítását közli.

az osztják szövegekben viszont 32-szer egy és 10-szer 2–3 betű kimaradt, s utólag lett pótolva (ill. 2 esetben az alkalmazott rövidítést oldotta fel Karjalainen). Érthető, hogy a betűkihagyás, mint hibalehetőség, az osztják szövegekben előfordul, a finnben nem. Az is megérthető, hogy a DN feljegyzésekben, ahol Karjalainen még 'kezdő' volt az osztjákban, egy hiányzó, vagy rosszul írt betű miatt 7-szer áthúzta és újra írta az egész szót (pl. <temen> *tewmen* 'evén' 19), a később feljegyzett Kr., és még későbbi Irtis menti szövegekben (Ts., Sav.) már nem található ilyen feleslegesen időt rabló javítás.

Az osztják szövegek utólagos pótlásai közül csak kettő esetében nem látszik valószínűnek, hogy esetleg diktálás közben maradt ki és került a margóra, így több DN mondat (8. lap 2. sorától a bekezdés végéig, azaz 3-nál több sor) és a Sav, margóra írt *nä pəyta külimə päχət kim tə näχtemət* 'Die schwarze Teufelfrau nieste ihren Sohn nun heraus' (168), de mindkét esetben elképzelhető, hogy ellenőrzéskor, beszélgetéskor a diktált szövegről, Karjalainen ezt utólag jegyezte a margóra, egyik sem lehet súlyos érv a szövegek másolt volta mellett.

Az áthúzott betűk, szavak, mondatok esetében más a helyzet: számuk az osztják szövegekben nagy, a nem másolt finn szövegben pedig csak a 8. kézirati lap utolsó sorát húzta Karjalainen át, s némi változtatással ezzel kezdte a következő lap 11. sorában az új bekezdést.²

Mint ahogy föléje írt javítás nélkül áthúzott betű vagy szó Karjalainen fogalmazványában nincs, osztják feljegyzéseiben pedig a javításoknak szinte a fele ebből áll, indokolt ezeket közelebbről megvizsgálni. Megjegyzendő, hogy 2–3 betű vagy 1 szó áthúzása között nem mindig éles a határ, pl. az áthúzott 2 betű *lv* az utána leírt *ləbəŋcət* 'nagyanya' (10) szó előtt egyértelműen arra vall, hogy a kifejejtett magánhangzó miatt a leírtat a feljegyző áthúzta, mielőtt a második betűre a szükséges diakritikus jelet feltette volna, az áthúzott *ätt* betűkre *wäjämtämen ättität* 'alva fektükben' (39) következik, tehát nyilvánvaló, hogy egy szó kimaradása miatt van a már megkezdett szó néhány betűje áthúzva, gyakran már egy betű leírása után történt az ilyen javítás. Ezért célszerű az áthúzott betűk és szavak környezetét velük együtt megvizsgálni.

Az áttekintés (l. egyesítve a 182. lapon) egyértelműen arra vall, hogy Karjalainen többször a kellesténél korábban kezdett bele egy szó írásába, melyre aztán (mögötte vagy alatta) sor is került. Két kihúzott szó pedig néhányszor éppen ott található a kéziratban, ahol alatta szükséges lennie; a DN szövegek 23. kézirati lapjáról 2 ilyen példa is idézhető (a kihúzott részt szögletes zárójelben = *θ* előtt közlöm itt):

tälästä [*utəp möχtə = θ*] *tötti jäwat je-*
wälletä utəp möχtə tötti jäwäjet,

² A többi áthúzás a szöveg megváltoztatása során történt: *linnuksi* áthúzva s mögötte *korpiksi* (179) fogalmazás közbeni javítás, a többi áthúzott és föléje írt javított változat feltétlenül utólagos, átolvasáskor készült:

első megfogalmazás:

Laskeutui miehensa kera maata
mutta kuin nainen jotain tietää tahtovat
eivät he heitä... Viimein ukko selvillä:
mänty
ei kuulunut olevan koskaan

javitott változata:

Laskeutui viereen maata (175)
mutta kun akat jotain tietää tahtovat —
niin tiedethän... Viimein ukko sanoi (177)
piilipuu (180)
ei kuulunut koskaan voivan olla (183).

15 sorral lejjebb pedig :

kōs xutēntitot tāmja jəpen məy
 [peren məy = θ] jəpitāt sállət
 peren məy peritāt čoxtət

(l. mindkettőt fordításával együtt MSFOu. 157 : 39). Ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezen a kézirati lapon egy kétszer leírt szó is található (az első áthúzva), továbbá a fent idézett, egy szóval a kelte előtt leírt *ätt* betűcsoport, továbbá 17 szó helyén (39—40) vonalkák láthatók, akkor ezt a lapot inkább másolatnak, mint diktálásra írtnek tekinthetjük. A kézirat 26. lapján a *toyā* betűk ott vannak áthúzva, ahol fölötte a *toyās* szó látható (a kiadásban a 43. l.), a *mon* betűcsoport pedig ott, ahol előtte egy *monl*-tyal kezdődő párhuzamosság befejeződik (157 : 37) stb.

A kézirat másolt voltára utaló áthúzott betűkből és szavakból nyert benyomást nemcsak a DN feljegyzésekre alapozhatjuk. A Kr. *nenət təwet jəstət* 'Seine Frau sagte ihm' (227) mondatot a kéziratban az 'Er sagte' mondat előtt, azaz hamarabb is megtaláljuk, de áthúzva, a Ts. szövegekben *wet jətərnəj tātəmən sūmət* 'öt fajt megülte nyírfa' (75) első előfordulásakor kétszer volt leírva, az első át lett húzva (pedig diktálásakor ilyen hiba az 'öt' fölé írt 'hat' segítségével a párhuzam második tagjává szinte idővesztesség nélkül átalakítható), a Sav. rövidebb mesében *jənkxonika pəx jox tə mənot* 'Der Wasser-Zar-Alten-Sohn ging nun nach Hause' (171) már *təpətə jət atəkə* [*jət* = θ] 'Es kommt ein Unwetter für eine Woche' előtt is megtalálható, rövidítés nélkül, de áthúzva, s ez a kitörölt *jət* szóval együtt inkább másolási, mint feljegyzési hibának tekinthető.

Azonos vagy hasonló van a szövegben	DN		Kr.		Ts.		Sav.	
	betű(k)	szó	betű(k)	szó	betű(k)	szó	betű(k)	szó
Előtte	5	2	—	1	3	3	1	1
Fölötte	—	5	—	—	—	—	—	—
Mögötte	16	22	8	7	13	6	4	6
Alatta	—	4	—	2	—	2	—	—
Körülötte	3	—	—	—	—	—	—	—
Variáns ³	1	1	1	—	—	1	—	—
Javítás ⁴	—	—	6	1	13	—	—	—
Ejtéskönnyítés	—	—	1	—	1	—	—	—
Egyéb	10	15	8	5	7	7	2	2
Összes áthúzott	35	49	24	16	37	19	7	9

A szórendi változtatások között akad olyan, melyet csak másolásakor történt tévedés kijavításának tekinthetünk (két szó vagy akár két 2—3 szavas szintagma sorrendjét akár diktálásra írásakor, akár másolásakor is meg lehet változtatni). A Kr. feljegyzésekben a 24. lap vége és a 25. lap első sora ilyen a kéziratban :

³ Az *əj* 'egy' szót három összetételben és egyszer önállóan (Kr.) *i*-vé javította Karjalainen, e variánsokra nézve vö. KT 9a—10b.

⁴ A Kr. javítások közül 6-ból 4 ugyanannak a szónak a szóközépi *ə*-jének a kihúzása, a Ts. szövegekben pedig 10-szer javította ki Karjalainen *ərə-t ər* 'sok'-ra.

jõx tä-

*ņat ar mæy täχæt tet tätta pätmän
jor säjæn [wäta täņot = θ] möjjaχ-
tat päsän wipējä [omtät = θ] omättajet
wät kättämimä wäχat mäjät*

a 24. lap utolsó sora és az előtte levő sor utolsó szava be van keretezve és *ar* elé húzva, így jön létre a kiadás szövege: *jõx täņæt möjjaχtat päsän wipējä omättajet. ar mæy täχæt tet tätta pätmän jor säjæn wät kättämimä wäχat mäjät* 'Sie traten ein, seine Hochzeitsleute wurden zu Tisch gesetzt. Der Vieler-Länder-Hausleinen-Kleidung-tragende-furchterregende-Kraft-[volle] gab der das mit einem Vorhang [umgebene] Lager haltenden Greisin Geld' (226—227). A jelző ('függönyös') és jelzett szava ('ágy') közé egy egy sornál hosszabb kifejejtett részt beírni, azt két sorral feljebb a helyére húzni, majd a következő lapon jól folytatni a jelzett szóval a csaknem két sorral előbb megszakított szöveget, szerintem csak másolásakor lehet, diktált szöveg feljegyzésekor nem. A kihúzott szövegrészek azonban nem támasztják alá a szöveg másolat voltát, *omtät* még nem szól ellene, hiszen az lehet a hibásan megkezdett következő szó, de a felette levő sorban kihúzott 'belépett a fekhelyre' vagy 'odalépett a fekhelyhez' értelmileg beleillik a szövegbe, de sem előtte, sem utána nem fordul így elő. Ez másolásakor csakis úgy írodhatott le, ha Karjalainen ismerte a tartalmat és annyira jól tudott osztjákul, hogy önkéntelenül osztjákul fogalmazta meg és írta le a folytatást. Ennél azonban valószínűbb, hogy az adatközlő a nász leírásakor előbb azt mondta, hogy a hős belépett a függönyös fekhelyre, majd visszaszívta ezt és elmondta azt a részletet is, hogy az azt őrző asszonynak pénzt adott. Karjalainen t a l á n az ilyen áthúzott részeket másolásakor áthúzva leírta, esetleg jegyzetben akarta megemlíteni.

Ilyen áthúzott két sor a Ts. feljegyzésekben is akad: A medvéről közölt részben osztják, részben finn feljegyzések (113—120) áthúzott, a kiadásban ezert meg nem található bekezdése: „Palatessa, kun jurtti tulevat näkyviin, huuta joku tappaj[ista]: „j[áwattä] k[etpe] χ[uj] t[äpærnä]j] täjem ewä (päch)”, ez a 116. lap első bekezdése fölött található. Ez az áthúzott rész ugyanúgy nem lehet másolási hiba, mint ahogy az ezt követő sorban a finn *uros* előtt az áthúzott *mies* sem.

Az áthúzott és szinonimájukkal helyettesített szavak is aligha lehetnek Karjalainen feljegyzési vagy másolási 'tévedései', csakis az adatközlők változtatásai, ilyenek: DN *pertät* 'Bretter' (14) előtt *saxta*, vö. *saxät* ua., plur. *saxtät* (842b), e mondat állítmánya, *wäjät* 'hob auf' mögött áthúzva *tot s*, ami *säχat*-ra kiegészítve 'onnan' jelentéssel beleillik a mondatba. *jewtáj* 'wurde geworfen' előtt áthúzva *täyämaj ta*, vö. a 'werfen' jelentésű déli osztják igékkel (988b), a *ñoχäslänk maχlänk* 'Zobeldecke, Biberdecke' (26) között áthúzott *tänkä* 'Eichhorn' elvileg *länk* utótaggal szerepelhetne a prémtakarók között. A 35. lap első sora *urt* 'hős' kezdetű volt, értelmileg nem lenne zavaró a megszólításban; a két sorral lejjebb áthúzva *män* 'én' nyelvileg lehetne a 'két fülem' birtokos jelzője, a 62. lapon az első bekezdés első szava *tay* 'ők' sem zavaró egy többes 3. személyű állítmány előtt. A Ts. [*χun* = θ] *tit an tiwot* 'ist dies . . . nicht entstanden' (75) esetében a kihúzott szó 'ha' jelentése illik a szövegbe. A szótárban kevés szóval képviselt Sav. nyelvjárás szögletes zárójelbe tett és áthúzott *kostajä* szavához, mely *mojtätä* 'vendégeskedni' (167) előtt található, a szótárból ennek az orosz jövevényszónak más származékára lehet

utalni: DN *koštittati* 'zu Besuch od. zu Gaste sein' (442b), az *st/št'* különbségre elegendő magyarázat, hogy az áthúzás a szó befejezése, azaz a diakritikus jelek feltevése előtt történnhetett.

Az 'egyéb' alatt összesített, azaz nem a környező íráskép téves helyen történt másolásával magyarázható szavakon kívül néha még az áthúzott betűknél is megadható a téves feljegyzés oka, pl. DN *jewattet* 'sie schossen' (46) előtt az áthúzott *p* a *pas* szó kezdete lehet, hiszen itt célba lövésről van szó. (Egyébként az olvashatatlan áthúzott betűket is egyéb alá soroltam.)

A Ts. szövegekben egy teljesen egyszeri hiba másolásra látszik utalni: egy befejezetlen szó *lünäm-* (77). Ez a szó a kézirat 8. lapjának utolsó sora, a fölötté levő sor ugyanígy végződik, (de folytatódik: *lünämdot* 'er sprang'), ezen a lapon a szokásos 30–32 sor helyett 34, a következőn 37 sor található, ami arra látszik vallani, hogy Karjalainen több utólagos beírást bele akart szorítani. Mellesleg a 8. lapról (157: 75–77) fent már idéztem két másolásra utaló kihúzást, de több is van rajta.

A fentiek alapján az osztják szövegek másolt volta nem zárható ki; egyes hibák és javításuk csak így magyarázható, az adatközlők változtatásait pedig Karjalainen másoláskor is megtarthatta. A feltevés ellen csak az szól, hogy egyetlen lapról sincs piszkozat és tisztázat is.⁵ Minthogy Karjalainen nem füzetekbe, hanem utólag összefűzött ív papírokra írt, lehetnek egyes részek eredetiek (a finnel vegyes részek, a külön lapokon megmaradt DN imák 66–8), mások meg másolatok.⁶

VÉRTES EDIT

Mikrophilologische Bemerkungen zu Karjalainens südostjakischen Aufzeichnungen

von EDIT VÉRTES

Aus der Weise, wie sich Karjalainen die abermalige Aufzeichnung der Textwiederholungen im Südostjakischen ersparte, kommt man auf den Gedanken, im Nachlass dürften wohl — mindestens zum Teil — nicht Originalaufzeichnungen, sondern an Ort und Stelle verfertigte Kopien zu finden sein. Um die Frage zu entscheiden kann man in Karjalainens Reiseberichten und Briefen keine Äusserungen finden. Ein grosser Teil der Verbesserungen in der Handschrift spricht weder für das Aufzeichnen nach dem Diktat, noch für das Kopieren. Gewisse irrtümliche Aufzeichnungen und deren Verbesserungen konnten aber nur beim Kopieren zustande kommen. Verbesserungen des Ostjakischen, die doch alle nur den Sprachmeistern zuzuschreiben sein können, konnte Karjalainen beim Kopieren absichtlich beibehalten. Da die Textaufzeichnungen nicht in Hefte, sondern auf Papierbogen geschrieben wurden, die dann zusammengefügt worden sind, können einige Seiten Originalaufzeichnungen, andere Kopien enthalten.

⁵ Néhány lapnyi Kr. tisztázat nem Karjalainen keze írása.

⁶ Korrektúra jegyzet. A cikk szedése közben Helsinkiben a Finnugor Társaság kéziratárában egyetlen egy a szöveggyűjteményben levő imát máshol is megtaláltam. Egy helyi szellemhez, a várhegy assonyához szóló ima (KV I, 134) egy mitológiai feljegyzéseket tartalmazó füzetben is megvan. Az eltérés mindössze annyi, hogy ebben a megszólítás utáni szó első szóként, de áthúzva, a megszólítás elé is föl volt jegyezve.

Vaszjugáni osztják mese

Az alábbi vaszjugáni mesét tartalmazó közlemény (Материалы для изучения языка васюганских инородцев (остяков) Нарымского края. Томские Епархиальные Ведомости 1890/13 (Отдел неофициальный): 1—24) valószínűleg az első, nyelvi anyagot is adó híradás erről az osztják nyelvjárásról. Ebből az írásból nem derül ki a szerző kiléte, de amint bevezető soraiból megtudjuk, nem ez volt az első ilyen jellegű közleménye ebben a folyóiratban: «Как и прежде, начинаем материалы со счета» (1. l.), mégpedig szamojéd anyagot tett közzé: «В отчете Алтайской миссии за 1887 год были написаны некоторые материалы языка Обских инородцев (самоедов)» (uo.). — Csepregi Márta a Lenin Könyvtárban megtalálta ezt a bizonyos első közlést: Инородцы Нарымского края, Из путевых заметок Начальника Алтайской миссии (i. m. 1980/8 [Отдел официальный]. 20—26) és szerinte Makarij püspök a szerző.

A vaszjugáni osztják nyelvjárást a szerző névszói és igeragozási soroknak, a szófajoknak, a keresztény hitélet szókincsének, a rokonsági terminusoknak, a közlekedési és vadászati eszközök megnevezésének és a samanizmussal kapcsolatos fogalmak nevének ismertetésével mutatja be. A szerző h a l l o t t egy olyan osztják mesét, amilyent a tatároktól már ismert — ezt feltehetőleg le sem jegyezte —, egy másikat pedig L. P. Šuškov nevű tolmácsa mondott tollba, és cikkének végén (20—24) ezt közli Сказка о тридцати разбойниках (Mese a harminc zsványról) címen.

Tartalmlilag érdektelen e meglehetősen rövid történet, nyelviileg is inkább csak azért érdekes, mert minden bizonnyal ez a legelső összefüggő (bár egyúttal sajnos eléggé sután felépített) vaszjugáni osztják szöveg (l. még a szöveghez fűzött 1. jegyzetet). Ezt a mesét is úgy teszem újra közzé, mint annak idején L. I. Kalinináéit (l. Vaszjugáni osztják szövegek. NyK. 84: 121—164), vagyis közlöm 1. az eredeti lejegyzést, 2. a K. F. Karjalainen gyűjtötte anyag alapján várható, fonematikusan átírt változatot, 3. a magyar fordítást. Ezekkel kapcsolatban a következőket kívánom az olvasó tudomására hozni:

1. A cirill betűs szöveget betűhíven közlöm, tehát a legnyilvánvalóbb hibákat sem igazítottam ki, az eredeti központosítást is megtartottam. Az itt található szakaszolás viszont tőlem származik (az eredeti közlés sokkal jobban szét van tördelve), továbbá az eredeti álló betűs közlésben némely magánhangzót jelölő betű kurziválva van, azokat itt '""' jellel emeltem ki.

2. A fonematikusan átírt latin betűs változatba bevezetett módosítások többfélék:

a) betűtívesztések kiigazítása, pl. *н* → *l*: (5) *икерлань* → *ikərɫəl*, (28) *вахландь* → *waɟəɫɫ*, (12) *жуманна* → *ʃəmɪlnə*, *з* → *t*: (5) *пыгымта* → *pətəm̩ta*, *м* → *l*: (9) *томагылыгасым* → *tətəɫəɟasɪl*;

b) a némelykor a környezet miatt — Karjalainen anyagában nem kötelező jelleggel — kieső *t-t* jelölöm, pl. (5) *жавикасылъ* → *jāvatkäsil*, (9) *тулузгул* → *töläzwölt*, (25) *јаһта* → *janтта*;

c) az eredetiből lejegyzési, sajtóhiba vagy félrehallás következtében hiányzó elemeket pótoltam, pl. (7) *јунтана* → *jöntilnə*, ilyen jellegű a k. sz. l. sz. igerag kiigazítása is, pl. (10) *жавикасым* → *jāvatkäsmən*;

d) a lejegyző által hallani vélt, ismereteim szerint indokolatlan nem első szótagi magánhangzójeleket elhagytam, pl. (6) *Јуғинам* → *jəynäm*, (21) *мана* → *mänt*;

e) a számomra némelykor értelmetlen betűsört megkíséreltem értelmes szókká rendezni, kiegészíteni, pl. (10) *атмагман* → *ätämlämən*, (45) *угатыи*; *јакакланъ* → *jəyət-ätajakaslan*;

f) az *уғли-* → *jəvil-* igeővel kapcsolatban l. a 2. jegyzetet.

Ha az általam javasolt átirást vagy módosítást nem tartom teljesen megnyugtatónak, az illető szó utáni zárójeles kérdőjellel adom ezt az olvasó tudtára. Az előbb felsorolt kiigazításokra pedig zárójelbe tett felkiáltó jellel hívom fel a figyelmet. — Anélkül hogy ennyire részleteztem volna javításaim jellegét, annak idején Kalinina szövegeit is ezen szempontok szerint igyekeztem átírni.

3. Magyar nyelvű fordításom az osztják eredeti alapján készült, az osztják szöveg megfejtéséhez természetesen messzemenően figyelembe vettem az orosz nyelvű fordítást, amelyet szerzője szószerintek minősít (20. l.). Ha szükségesnek láttam, zárójelben szószerinti értelmezést is adtam.

Erre a szövegre is az jellemző, hasonlóan Kalinináéihoz (l. NyK 84: 122), hogy a paradigmatis magánhangzó-váltakozás meglehetősen ritka, itt csak egy, az első szótagban alsó nyelvallású magánhangzót tartalmazó ige felszólitó módjában van adatolva: (33) *tili* 'húzz' < *täl-*, de vö. (36) *katála* 'házába'.

E szöveg furcsa vonása, hogy a harminc zsvány nem t. sz. l., hanem k. sz. l. személyben beszél magáról. Igaz, a *минъ* személyes névmást az elnagyolt írásmód miatt felfoghatnánk *mən*-ként éppúgy, mint *min*-ként, de ezt a lehetőséget kizárja, hogy az igealak több esetben minden kétséget kizáróan k. sz. l. személyű, pl. a (16), (18), (41) mondatokban, és a rövidebb alakokban is mindig *m* az utolsó mássalhangzó (tehát nem *v = w* vagy esetleg *z, x = γ*), amely a k. sz. l. sz. *mŋ = mən/mən* személyrag téves észlelésével magyarázható. A grammatikai számok alkalmazásában más rendellenességet nem tapasztaltam; Kalinina szövegeiben is találtam a személyes névmások használatában hasonló zavarokat (l. NyK 84: 158, 2., 5. jegyzet).

A) A mese eredeti lejegyzésben

(1) *Кóлымъ јонъ выинку вулта игливул. Атыль атаман.* (2) *Кóлымъ јонъ выинку кóлымъ јонъ кóревтъ ѝкаръ верта игливуль.* (3) *Кóлымъ јонъ выинку ѝй кóтоль кóлымъ јонъ кóревтъ ѝкаръ игливуль.* (4) *Атыль атаман кóлымъ јонъ кóревтъ ѝкаръ верта игливуль ѝй кóтла.* (5) *Колымъ јонъ выинку југа пыгымта игливуль; атаман ѝкерланъ кулы тухта јавикасил.* (6) *Јуғинам ѝкрыл кулы вача тинильта тугасыл.*

(7) *Јопа јунтана, атаманъ канджигтыгасыл.* (8) *Југ ига пырхсавель: ко вулкастах?* (9) *Игъ тулузгуль: кóревтъ ѝкрыл вача тинильта тотагыгасым.* (10) *Ой миленькай! мин атмагман кый: мин нум икарланъ кулы тухта јавикасым.* (11) *Ой, нинъ нэминъ манá имъ веркастых: вачна суй опоръ нэмин тинака угас.*

(12) Из жоғ жұманна: игунам көревт ұқарланъ кулы тухта явекасель; (13) вача паръ ос суй тинильта тугасыл; (14) вачна чилихтавель; Ой миленькай! квой суй ос пар жовель? (15) Там ига жағ жерала велькасеть, исмин жоғна минсыт; (16) ну, метá, ить мин атаман веллиман; (17) кунту моча мина разыльтавель? (18) жүгá жүгасыль: ну, мета, ить минъ пумавельта жүгасым. (19) Ой нинъ, колым жонъ касы! могуниль атыль веллитахъ? (20) нѣмин минитахъ: ма ачна месъ арки; ый месъ лоуслытых. (21) Нѣга мѡл-веллитахъ, иштыхъ; тѡ нярехъ мес сога мана интытыг. (22) Тулыла амылтыва ниг тугытахъ, амылтыва иль ислитах. (23) Тулыла вѡнта ұту кулитахъ, калым-жон мигивъ верытых. (24) Нигъ выгылмин, мили касыба ұпа мигивна мана логуслытахъ.

(25) Тулыла колым жон выинку мес вельта игливуль, жүга тю сугла јанта ұгливуль. (26) Амылтыва иль пѡтындысь, тулыла минсытъ мигивъ вѣрта. (27) Жуг инкъ ұйна чилихтавель: ной валáхъ ымыллым, ортъ валахъ ымыллым!

(28) Бй рачъ вáихланъ ника явита амылтыва пѡгкас; (29) кѡлындывель: касы чилихтылта сáчууль. (30) Нум могуныль, мильнам, чилихтавель? Рачъ жүга пырыгсысь. (31) Ой рача! елѣ аттам варкасын: ма кáчъ най валахъ ымылсым; ортъ валахъ ымылсым. (32) Рачъ жүга тулугвуль: мана ба вй! (33) Ой, метá, сáрах мана нухъ тыли. (34) Рачъ ұту тáльсатъ: сугуль тугу кынахтасы, атаманъ тю рачъ и тю сугла јантасы, ыль пѡтапдасы. (35) Рачъ чилихтавель: най валаг ымыллым, ортъ валах ымыллым! (36) Атаман игунам катыма минысь.

(37) Колым жон выинку жүгасыт, кѡлындывель: атаман чилихтивель: най валахъ ымыллымъ, ортъ валахъ ымыллымъ. (38) Тулыла мелли касыба ұпа логылысыт; (39) тулыла атаманъ кáта ұту кульсетъ; кѡтта атаманъ јоканъ амасвуль. (40) Нум јоканъ амасвуль? (41) минъ нума вельсман! (42) Мугу ноль мана веллетахъ? (43) Ма чулихтыманъ, — колкастыхъ? (44) ить манай валахъ, ортъ валахъ ымылсым. (45) иг жегонáма ұгатыи; јакасланъ нѡмахильвель: вельтахъ инты улууль. (46) Тюты улман, мин ба и титы и тѡ валака ұмылта кѡлылымъ. (47) Нум мин мѣслан колым жон месъ веля; сугуль тугу кұругтыхъ. (48) Тю мѣссугла минá инты: мин ба и тю тагáя ұмылта койлымъ. (49) Нумъ и титы мина амылтыва пѡтынды. И титы мигивна колым жонъ памина логусла;

(50) јасхильта сагай атаманъ верыс. (51) Атаманъ тулыла титы и верасы. (52) Колым-жон выинку амылтывъ иг-пѣлигна кулы мигивна вельсатъ.

B) A mese fonematikus átírásban

(1) kɔlɛm-jɔŋ wijɔŋ ku wolta¹ jɛvilwɛlt²(!), ɛtil ataman (?). (2) kɔlɛm-jɔŋ wijɔŋ ku kɔlɛm-jɔŋ kŏrɛytɔ(!) ikɛr³ wertɔ jɛvilwɛlt(!). (3) kɔlɛm-jɔŋ wijɔŋ ku ɛj kotɛl kɔlɛm-jɔŋ kŏrɛytɔ(!) ikɛr jɛvilwɛlt(!). (4) ɛtil ataman(?) kɔlɛm-jɔŋ kŏrɛytɔ ikɛr wertɔ jɛvilwɛlt ɛj kotla. (5) kɔlɛm-jɔŋ wijɔŋ ku jŏyɔ pŏtɛmta jɛvilwɛlt(!) ataman(?) ikɛrlɛl(!) kŏlɔ tŏyta⁴ jɔwɛtkɛsil. (6) jɛynɔm(!) ikɛril kŏlɔ wɛɛa tiniltɔ turyasil.

(7) jŏyɔpɔ jŏntilnɔ(!) ataman(?) kunilɛytɛyasil⁵(!). (8) jŏy jɛyɛt(!) pirɛysɛwɛl: „kot wolkastɛy?” (9) jɛy tŏlɛywɛlt(!): kŏrɛytɔ ikɛril wɛɛa tiniltɔ totɛylɛyasil⁶(!). (10) „ɔj milɛnki⁷(?) min ɛtɛmlɛmɛn(?!) kŏjɛ: min nŏŋ(!) ikɛrlɛn kŏlɔ tŏyta jɔwɛtkɛsmɛn(!)”. (11) „ɔj, nɛŋ nemin mɛnɔ jɛm wɛrkɛstɛy: wɛɛnɛ sŏj os pɛr nemin tinɔŋkɛ(!) jɛyɛs.”

(12) jëy joy-jömilnə(!) jëynäm(!) körəyta ikərläl(!) kölə töyta jäwətkäsil. (13) wača pär os sōj tiniltä tuyasıl. (14) wačnə tēləytwəlt(!): „oj milenki(?), kojı sōj os pär jctwəl? (15) töt jëyət(!) jay jerilə⁸(?) welkəsət, ismin joypa mēnsət. (16) „nu, mettä⁹, it min ataman(?) wellimən! (17) kuntä moča mint(!) räyiltəwəl?” (18) jöyä jöyəsət(!): „nu, mettä, it min nöñət(!) weltä jöyäs-mən(!): (19) „oj, nəñ, koləm-jöñ käsi, möyäl'in(ə)¹⁰(!) ätil käsi wellitəy? (20) nemin mēnitəy: mä atamnə(!) mes ärki, ej mes loyəsłitəy. (21) nöyzi molñil-təy(!), iyitə(!), tu nārəy mes-söya mänt(!) jəntitəy! (22) töləla¹¹(?) aməltiwa niy tuyitəy, aməltiwa il-əslitəy. (23) töləla(?) wonta, utə-külitəy, koləm-jöñ miyiw weritəy. (24) niy wiğəlmən mēli käsi ej-pä miyiwnä mänt(!) loyəsłitəy.”

(25) töləla(?) koləm-jöñ wijəñ ku mes weltä jëyilwəlt(!), jöyət(!) tu söyla jantta jëyilwəlt(!). (26) aməltiwa il-potəntəsil(!), töləla(?) mēnsət miyiw wertä. (27) jöy jëñk ujnə tēləytwəl: „näj wəlay¹² iməlləm, ort wəlay¹² iməlləm!”

(28) ej rät wajəylal(!) nika jäwəttä aməltiwa pöykäs. (29) koləntəwəl: käsi tēləyaltə sätwəl. (30) „nöñ(!) möyäl'in(ə)(!) milnäm¹³ tēləytwəwən(!)?” — rät jöyət(!) piriysəs. (31) „oj rätä¹⁴, əllə ütəm werkəsən: mä kał näj wəlay iməlsəm, ort wəlay iməlsəm.” (32) rät jöyä töləytwəl: „mänt(!)-pə wəji!” (33) „oj, mettä, sarəy mänt(!) nuy-tili!” (34) rät utə-tälsətə, söyäl töyə-känəytsə, ataman(?) tu rät i tu söyla jantəs, il-potəntəs(!). (35) rät tēləytwəl: „näj wəlay iməlləm, ort wəlay iməlləm!” (36) ataman(?) jöynäm(!) katəla(!) mənəs.

(37) koləm-jöñ wijəñ ku jöyəsət, koləntəwəlt(!): ataman(?) tēləytwəl: „näj wəlay iməlləm, ort wəlay iməlləm! (38) töləla(?) mēli käsi-pə ej-pä loyəs-ləsil(!). (39) töləla(?) ataman(?) kata utə-külsət: kotta¹⁵ ataman(?) jokən aməswəl. (40) „nöñ jokən aməswən(!)? (41) min nöñət(!) wəlsəmən!” (42) „möyäl'in(ə)(!) mänt(!) wəlsətəy(!)? (43) mä tēləytwəttəmən(!) kolkastəy? (44) it mä näj wəlay, ort wəlay iməlsəm.” (45) jëy jëynäm(!) jëyə-təjakasłal(!), noməyşilwəlt(!): „weltäy¹⁶ əntə wolwəl. — (46) tuti wolmən min-pə i titi i tu wälaka iməltä kojləmən(!). (47) nöñ(!) min mesləmən(!), koləm-jöñ mes, wəlä, söyäl töyə-korəyti(!). (48) tu mes-söyla mint(!) jənti, min-pə i tu täyəja iməltä kojləmən(!). (49) nöñ(!) i titi mint(!) aməltiwa potənti, i titi miyiwnä koləm-jöñ—pə mint(!) loyəsłal!”

(50) jəsñəltə(!) säyzi? ataman(?) werəs. (51) ataman(?) töləla(?) titi i werəs. (52) koləm-jöñ wijəñ ku aməltiw jëy-pələknə kölə miyiwnä wəsləl(!).

C) A mese fordítása

(1) Volt (tkp. kb. élni kezdenek) egyszer harminc zsvány (és egy) magányos atamán. (2) A harminc zsvány harminc szekeret csinál. (3) A harminc zsvány egy napon harminc szekeret csinál. (4) A magányos atamán (is) harminc szekeret csinál egy nap alatt. (5) A harminc zsvány megharagszik rá, (és) az atamán szekereit mind elégették (tkp. tűzzel fölfalatták). (6) A saját szekereiket elvitték a városba eladni.

(7) Hazaérkezésükkor találkoztak az atamánal. (8) Kérdezi őket: „Hol voltatok?” (9) Mondják, (hogy) a szekereket vitték a városba eladni. (10) „Oh, kedves, bocsásd meg (tkp. hagyd el) gonoszságunkat (t. sz): a szekereidet teljesen elégettük”. (11) „Oh, ti nagyon jót tettetek velem, (mert) a városban a szén és a hamu megdrágult.”

(12) Miután hazaérték, a saját szekereiket (is) mind elégették. (13) A városba vitték a hamut és a szenet eladni. (14) A városban kiabálják: „Oh,

kedveseink, ki vesz szemet és hamut?" (15) Ott az emberek alaposan elverték őket, sírva mentek haza. (16) „No, most megöljük az atamánt! (17) Meddig csap be minket?" (18) Odajöttek hozzá (és mondják): „No, mi most azért jöttünk, hogy megöljünk téged.” (19) „Oh, ti, harminc ember, miért öltök meg egy magányos embert? (20) Inkább menjetek, az udvaromon tehen sok van, üssetek le egy tehenet. (21) Főzettek húst, egyétek meg, a nyers marhabőrbe (pedig) varrjátok bele engem! (22) Azután vigyetek le a partra, a lékhez, eresszetek le a lékbe. (23) Azután menjetek ki az erdős partra, (és) csináljatok harminc fakalapácsot. (24) Miután leereszkedtetek a partra, üssetek meg egyszer, mindegyik ember.” (Внизъ спуститесь, каждый человек один раз коло-тушкой меня ударьте.)

(25) Azután a harminc zsvány leüti a tehenet, őt (pedig) belevarrja annak a bőrébe. (26) Lelőkték a lékbe, azután elmentek fakalapácsot csinálni. (27) A víz alatt kiabál: „Fejedelelnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!”

(28) Egy öreg a teheneit (tkp. állatait) odaterelte inni (tkp. enni) a lékhez. (29) Hallgatózik: egy ember kiáltása hallik. (30) „Te miért kiabálsz (csak úgy) összevissza?” — kérdi őt az öreg. (31) „Oh, öreg, nagy rosszat tettél (nekem): én kishíján fejedelemnő helyett ültem (itt), fejedelem helyett ültem (itt).” (32) Az öreg mondja neki: „Engem is vegyél (oda)!” (33) „Oh, gyorsan húzz ki engem!” (34) Az öreg partra húzta, a bőr szét lett hasítva, az atamán az öreget abba a bőrbe bele is varrta, (és) lelökte (a lékbe). (35) Az öreg kiabál! „Fejedelelnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!” (36) Az atamán hazament a saját házába.

(37) A harminc zsvány megjött, hallgatónak: az atamán kiabál: „Fejedelelnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!” (38) Azután megütötték egyszer, mindegyik ember. (39) Azután az atamán házához mentek: Ott bent ül az atamán. (40) „Te (itt) bent ülsz? (41) (De hiszen) mi téged megöltünk!” (42) „Hogy-hogy megöltetek engem? (43) Amikor kiáltottam, hallottátok? (44) Én fejedelemnő helyett, fejedelem helyett ültem.” (45) Egy-másra néztek (a zsványok és) gondolják: „Nem lehet (őt) megölni. — (46) Így lévén mi is ugyanígy és ugyanarra a (fejedelemnői, fejedelmi) helyre akarunk ülni. (47) A mi teheneinket, a harminc tehenet öld meg, a bőrüket (tkp.-a bőrt) nyúzd le. (48) Azokba a tehenbőrökbe (tkp. -bőrbe) varrj be minket, (mert) mi is arra a helyre akarunk ülni. (49) Te is lökj bele minket abba a lékbe és kalapáccsal harmincszor üss meg minket!”

(50) Ahogy mondták, aszerint cselekedett az atamán. (51) Az atamán azután így is tett. (52) A harminc zsványt a lékben a kalapáccsal agyonverte.

Jegyzetek

¹ A létigének a töve az összes eddigi gyűjtés szerint *wäl-* a hangalakja a VVj. nyelvjárasterületen (l. pl. KT 128, Terëškin, Словарь восточнохантыйских диалектов: 516). A többi nyelvjárásbeli megfelelés alapján előzménye **wol-* volt (ezen ige a szurguti nyelvjárásban az **o ~ *a > ö ~ ä* váltakozás révén átkerült a tematikus igék csoportjába, bár tővégi *a* nem jelentkezik benne). Az itt adatolt (1, 8) *ул-*, (45, 46) *ул-* egyaránt csak *wol-*-ként értelmezhető, ez pedig arra mutat, hogy e nyelvjárasterületnek a múlt század végén még volt olyan része, amelyen a másodlagos *wäl-* tő még nem szorította ki az eredeti *wol-*-t.

² E segédigei funkciójú igének a töve az egész szövegben következetesen *улуу-*-ként van írva, a ezt *жэли-*-ként kellene átírni. Ez azonban nyilván téves lejegyzés eredménye

vagy utólagos, helytelen korrekcióval magyarázható, vö. *jəyil-* 'zu etwas werden; wollen, die Absicht haben etwas zu tun' (DEWO 310), továbbá az L. I. Kalinina által gyűjtött Vj. szövegek is egyértelműen ilyen alakot tükröznek (l. NyK 84: 159, passim).

³ Vö. V *körəyta likər* 'телега' (DEWO 742).

⁴ A *töyət* 'tűz' instrumentalisragos alakja. Az instrumentalisnak a magánhangzós tövekhez *tə/ta* alternánsa járul, a mássalhangzásokhoz pedig *ə/a*, vö. *imi* 'Weib', *kul* 'Fisch': „Akk.” *iməta, kulə* (MSFOu. 128: 151), a V-re nézve l. Terėškin, Očerki 52 kk. — A korábban közölt (NyK 84: 129) (63) *töytä: t. əl iwti* 'ne tüzelj el' javítandó: *töytə*.

⁵ Vö. V *kunlätəyäl-*, Trj. *kunlätəyäl-* 'begegnen' (DEWO 525).

⁶ Vö. V *totkälta* 'возить, привозить' (Terėškin, Словарь 472).

⁷ A *milenki* szóban a szóvégi *ai*-nak *i*-ként való átírását az indokolja, hogy a szóvégi *i* a VVj.-ben diftongusszerűen hangzik, pl. VVj. *təyət* 'Frühling' (OL 21), vö. V *təyət*, Vj. *təyət* ua. (KT 971); ugyanígy értelmezendő a (50) *cazai* → *səyət* s. Továbbá a *milenki* írásmód mellett szól még az átadó nyelvi *миленький* szóvége.

⁸ Vö. *jerä: tu j.* 'erősen, oly nagyon' (NyK 84: 159) < *jer* 'Wurzelfaser; Strich, Linie' (DEWO 797).

⁹ Vö. V Sur. Sal. *mätta* '(вводное слово): мол, дескать' (Terėškin, Словарь 277).

¹⁰ Vö. *möyötlin(ə)*, *möyötlin(ə)* 'wie' (DEWO 878).

¹¹ Vö. V *töläl* 'оттуда' (Terėškin, Словарь 475).

¹² Vö. Sur. *wälä* 'вместо; взамен' (Terėškin, Словарь 515) ~ Vj. *wälä*, Trj. *-wälä* 'Platz' (KT 271).

¹³ Vö. VVj. *milnäm* 'нечаянно; случайно; наугад' (Terėškin, Словарь 255).

¹⁴ Vocativusi forma, vö. Honti: NyK 84: 158, l. jegyzet.

¹⁵ Vö. VVj. *kot* 'wo', Trj. *kotta: itä k., tēt k.* 'где-то там, г. здесь' (DEWO 444, 445).

¹⁶ Translativusragos infinitivus, vö. Vj. *məntäy: wonta m. werəm əj rit* 'metsään menoa varten tehty ruuhi' (MSFOu. 128: 177).

HONTI LÁSZLÓ

Ein Vasjuga-Ostjakisches Märchen

von LÁSZLÓ HONTI

Ende des vorigen Jahrhunderts wurde vom Leiter der Mission von Altaj in einer Tomsker Zeitschrift ein Märchen über die dreißig Räuber im Vasjuga-Dialekt des Ostjakischen veröffentlicht. Vorliegende Mitteilung enthält die buchstabengetreue Abschrift, die phonematische Transkription in Lateinschrift und die ungarische Übersetzung des Märchens.

A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermben^{1, 2}

Az alábbiakban 11 permi megfelelő(ke)t tartalmazó egyeztetést tárgyalunk hangtani szempontból. A kérdéses permi szavak jelentésánál fogás-talanul illenek az ajánlott rokon nyelvi adatokhoz, hangtani tekintetben viszont abban térnek el tőlük, hogy a többi nyelv alapján feltehető veláris labiális magánhangzónak a permi nyelvekben palatális illabiális magánhangzó felel meg. Emiatt az etimológiai irodalomban a permi szavakat nem egy kutató csak fenntartással sorolta az adott etimológia tagjai közé. Nemegyszer ez a hangtani szabálytalanság teljes elutasítást eredményezett. A jelen dolgozatban erre a szabályosnak mondható hangtani diszkrepanciára próbálunk feleletet találni.

*

1. Zürj. Sz. V P *bed*, Ud. AV *bed*, KP *bed* 'Stock, Stab', ? V *pod*: *kapusta-p*. 'Kohlstrunk, Kohlstengel' | votj. Sz. *bodj*, K *bodē* 'Stock, Stab'; Stengel, Halm, Rohr (der Pflanzen)', G *bodē* 'Pfahl, Stock', Sz. J *puđ* 'Stengel niedriger Pflanzen', (Wichm.: FUF 14:82) MU G *puđ* 'Strauch (MU), Stiel (G)'.
~ finn *ponsi* (Gen. *ponnen*) 'knopp i ändan på skaft, skaftända, skaft; styrka, kraft; Knopf am Ende des Stiels, das Ende des Stiels, Griff, Kraft, *lusikan ponsi* 'scapus cochlearis' | mord. (Paas.: FUF 6:120) M *ponda* 'Körper, Leib' | cser. KH *pañdē*, U *pondo* 'Stock, Stab'; (Wichm.: FUF 14:82) Strauch, Pflanzenstengel', B *wondo* 'Staude, Stengel'. — **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' FP.

A zürj. *pod* idetartozása bizonytalan, mivel ez talán a zürj. Sz. *pod* 'Schlittenfessel', Sz. *poda* 'Fußgänger', V *poden* 'zu Fuß' szóval azonos. A votj. *puđ* és esetleg a zürj. *pod* a FP **ponte* szabályos folytatója, míg a zürj. *bed*, *bed* ~ votj. *bodj* FP **po* > PP *pe* (> **be* > zürj. *be*, votj. *bo*-) delabializáció útján keletkezett.

A mordvin szó jelentéséhez vö. finn *varsi* 'Stiel, Schaft, Griff, Stengel' ~ 'Rumpf, Gestalt', *varvalo* 'Rumpf, Körper'. A cseremisiz és votják 'Strauch, Staude' jelentésre vonatkozóan vö. ném. *Stock* 'Stock, Stab, Schaft, Stiel' ~ 'Strauch, Busch, Staude' (Grimm, Deutsches Wörterbuch).

¹ Elhangzott Gerhard Ganschow 60. születésnapja alkalmából rendezett szimpozionon Münchenben 1983. december 21-én.

² Az etimológiák — az 1., 4., 6., 9. és 11. számú egyeztetések permi megfelelői kivételével — a MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Uráli Etimológiai Szótár (Uralisches Etymologisches Wörterbuch) kéziratosa alapján alapulnak.

2. Z ü r j. Sz. V P *dera*, Lu. *dera* '(grobe) Leinwand', KP *dó-ra* 'Leinwand', Sz. *derem* 'Hemd' | v o t j. Sz., (Wichm.) G *dera*, K *díra* 'Leinwand', Sz. K, (Wichm.) G *derem* 'Hemd'.

~ c s e r. KH *tāyâr*, U *tuwâr*, B *tuwur* 'Hemd'. — **tokz-rz* vagy **tokrz* 'Leinwand' FP.

A **rz* vagy névszóképző, vagy pedig a tőhöz tartozik; az előbbi esetben a FP korban járulhatott a tőhöz.

3. Z ü r j. Sz. V *led-* 'auflegen, bepacken, beladen, aufladen, zulegen, hinlegen (V), hineinschieben (Brote in den Ofen); hinauswerfen (Gegenstände von einer Stelle an eine andere; ausschöpfen (Sz.)', KP *lud-* 'наливать, насыпать' | v o t j. (Wied.) *ledi-* 'schöpfen, ausschöpfen', (URSz.) *ledi-* 'терebить, готовить шерсть для шерстобитки; отбавлять'.

~ f i n n *luo-* 'erschaffen; bestimmen; abwerfen, fällen, aufwerfen, auswerfen, ausschöpfen'; é s z t *loo-*, *luu-* 'schaffen, erzeugen, gebären; anfangen (Gewebe, Strickerei)' | l a p p L *lāgqi-* '(einmal) heben, (einen Topf vom Feuer) herunternehmen, abheben', K (1337) A *loññi-* 'heben', Kld. *loñne-* 'sich heben, auffliegen' | m o r d. E M *lije-*: *kotf* (*kotst*) l. 'ein Gewebe aufziehen' (*kotf* 'Gewebe, Leinwand'), *kař* l. 'den ersten Entwurf zu einem Bastschuh machen' (*kař* 'Bastschuh') | c s e r. KH *loŋya-*, U *loŋa-* 'wannen, worfeln (Hansamen u. Beeren KH, Getreide U); den Kopf zurückwerfen (KH)', B *loŋa-* 'in einem Troge gestampfte Hirsengraupen schwingen' | ? v o g. (Kann., közli Liim.: FUF 31: 111) AK *loŋxəj-*: *kəñ-l.* 'zu früh gebären (von der Frau)' | m. *lóg-* 'herabhängen'; baumeln', *lobál-* 'schwenken, schwingen, hin und her bewegen', *lódít-* 'schmeißen, werfen; bewegen, in Bewegung setzen'. — **loŋe-* 'werfen, wegschieben' FU.

A permi nyelvek közül a delabializáció csak a votjában ment végbe: FU **o* > PP **ä* (> votj. *e*, *e*). A zürj. *e*, KP *ü* (< PP **ö*) a FU **o*-nak szabályosan felel meg.

4. Z ü r j. Lu. Ud. I *meg* 'Flußkrümmung (Lu. Ud.); Halbinsel mit Wiese am See (I)', KP *meg* 'извилина реки' | v o t j. Sz. *mog* 'ein hinter mir od. beiseite liegender Ort', (URSz.) *mog* 'тупик, предел; окольная дорога'.

~ l a p p N *moag'ge* 'bent object, a small person with bandy-legs', L *mähkkē* 'Biegung (eines Weges), Bucht eines Seils; Bucht eines Strand; Ziel, Ort, wohin man kommen will', K (1950) T *mohke* 'Biegung, Krümmung' | ?[osztj. (511) V *māyəl* 'Kreis, Bucht im Fluß', DN *māxət* 'Kreis, Rundung; im Kreis gehender, gewundener Weg; Biegung (eines Flusses); Umgebung', (DEWO 906) V *moγəl-* 'sich herumdrehen' | v o g. (Kann. *kézir.*) AK *mült* *mült-*: *mült mültäləm*, P *mült-*: *mültəym*, FL *muwəl muwəltaxt-*: *muwəl muwəltaxtəym* 'кругом объеду', (MSz.) É *mūyəl*, *moγəl* 'körül; rings herum']. — **moŋa* (**moŋka*) 'Biegung, Krümmung, Kreis' FP, ? FU.

Az obi-ugor szavak idetartozása bizonytalan, mivel a permi és a lapp megfelelők **ŋk*-ra, az obi-ugorok viszont **ŋ*-re utalnak. Vö. mégis zürj. *šiger* 'Dachstuhl' ~ votj. *šig* 'Dachboden' (**ŋk*) ~ osztj. V *šigi*: *likar s.* 'Vorderteil des Schlittens' (**ŋ*).

5. Z ü r j. Sz. *pel-* 'Teil': *kik pelə jukni* 'in zwei Teile teilen', P *peld-* 'losgehen, sich lösen, abspringen, abgespaltet werden', KP *pe'ldi-* 'отщепиться (о лучине, щепке)' | v o t j. Sz. *pil-* 'zerspalten, zerhauen, zertrennen', (Wichm.) G *pil'i-* 'zerhauen, spalten'.

~ l a p p N *bođ'di-* 'take to pieces, undo; separate from, cut or tear loose, away', L *pāddi-* 'ein geschlachtetes Stück Vieh zerlegen, zerstückeln, in mehrere Teile teilen' | v o g. (WV 178) TJ P *pol*, AK *pal*, (VNGy. 2: 685) É *pol* 'Span' | ? m. *fáj-* 'weh tun, schmerzen'. — **pod's* 'Span; spalten, splintern' FU.

A delabializáció csak a zürjénben történt meg: FU **o* > PP **e*. A votjákban FU **o* > PP **u*, majd sporadikus PP **u* > *i*(*?*) változás ment végbe; a Sz. *pił-* alakban **i* > *i* palatalizáció történt a szóbelseji *l* hatására.

A FU 'spalten' → m. 'weh tun, schmerzen' jelentésviszonyra vonatkozóan vö. finn *särke-* 'zerbrechen, zerschlagen' ~ 'Schmerz erregen, schmerzen', m. *szaggat-* 'reißen, zerreißen' ~ *szaggat a fejem | a lábam* 'es schneidet mir in den Kopf / in die Beine'.

6. Z ü r j. Sz. V *peris*, P *peris* 'alt, altersschwach, hinfällig', KP *pó-ris* 'alt, altersschwach; Alter' | v o t j. Sz. K, (Wichm.) G *peres* 'alt (Sz. K G); Ahn (Sz. K)'.

~ l a p p N *boares -rras-* 'old', L *pārēs* 'alt', K (1607) T *piō, res*, Kld. *puō, res*, Not. *puā, res*. — **por's* 'alt' FP.

7. Z ü r j. Sz. V *seter*, P *seter* 'Johannisbeere, Johannisbeerstrauch', KP *se-ter* 'Johannisbeere; Ribes, | v o t j. Sz. K *suter* 'Johannisbeere, Krausbeere'.

~ c s e r. KH *šaptār*, U *šoptār*, (Beke: FUF 22: 99) M B *šoptār* 'Johannisbeere'. — *sapt's-r's* (**sopt's-r's*) 'Johannisbeere; Ribes' FP.

A delabializáció csak a zürjénben ment végbe: FP **a* > korai PP **o* > késői PP **e* vagy FP **o* > PP **e*. A votjákban szabályos FP **a* vagy **o* > PP **u* (> votj. *u*) hangváltozással kell számolnunk.

8. Z ü r j. Ud. *šepis* 'Sack', AV *šepis* 'мешок' | v o t j. G *šepis*, K *šepās* 'lederner Sack, Ranzen'.

~ c s e r. (Ramst.) KH *šuwōš* 'Blasebalg, lederner Sack, Schlauch, Stiefelstulpe', B *šuwōš* 'Lederbeutel'. — **šopp's-s* 'Sack' FP.

9. Z ü r j. (Lytkin, Drevnperm. 124) ózürj. *ver* 'pač', Vm. *ver*: *ver čeri* 'cameц рыбы', Sz. Lu. *pi-ver* 'Bruder des Mannes', Ud. *veres, veres* 'Ehemann, Gatte' | v o t j. Sz. *var*, G *war* 'Sklave, Diener, Knecht'.

~ f i n n *orja* 'Sklave, Sklavin'; é s z t *ori* (Gen. *orja*) 'Sklave, Frohnarbeiter' | ? l a p p N *oar'je -rj-* 1. '(as the first part of compounds) who, which, is found in or belongs to the southwest', 2. '(as a separate word) southwest, west', L *ärjel* 'Leute von Süden', K (1845) T *viörje (oa)* 'Norden', A *orjal* 'Nordwest' | m o r d. E *urē*, M *urä* 'Sklave; Lohndiener (bes. bei einer Standespersion)', E *urēnde-* 'mühsame Arbeit verrichten'. — **orja* 'Sklave' FP.

< ? (korai) ósárja: óind. *arīh* 'Fremder, Fremdling', *aryáh* 'Herr, gastlicher Herr, *áryah* 'Haustrherr', av. *ariyō*, *ariya-* 'arisch', perzsa *ērān* (< **aryānām*) 'das Land der Arier, Iran'.

A permiben FP **orja* > PP **or* > **ur* (**ur*) hangváltozás történt. Ennek a votj. *var*, *war* szabályos folytatója, a zürjénben viszont **ur* (**ur*) > *ver* delabializáció ment végbe.

10. Z ü r j. Sz. V I P *verd-* 'ernähen, speisen, füttern (Leute, Tiere)', KP *verd-* 'nähren, füttern, speisen, (I auch) gebären' | v o t j. Sz. K *vord-* 'aufziehen, erziehen, ernähren; gebären', (Wichm.) G *vordi-* 'aufziehen, schützen; wachsen lassen, erziehen'.

~ c s e r. KH *urde-*, JU *wurde-* 'halten, unterhalten, ernähren, pflegen, erziehen'. — **wor3-nt3-* (**wort3-*) 'ernähren, aufziehen' FP.

< ?? iran. : vö. óind. *várdhati* 'vermehrt, vergrößert, kräftigt', av. *var3d-* 'augere', *var3zda-* 'groß', *var3d-* 'Mehrung', pehl. *wáldan*, perzsa *báldan* 'wachsen'.

11. Z ü r j. Sz. V P *vežer*, I *vežer* 'Verstand, Vernunft, Urteilskraft, (Sz. V auch) Gedächtnis', KP *vižer* 'Verstand'.

~ m o r d. E *važov* 'verständnis, klug' | ?[osztj. (96) Kaz. Ni. *oš*, O *áš* 'Gedächtnis (Kaz. Ni. O), Verstand (Kaz. Ni.), Fähigkeit, Geschick, Erinnerung (Kaz.)' | v o g. (MTr.) *áš*: T *áš-sáiti* 'sein Verstand', (Kann.—Liim., közli Stein., DEWO 8) KK *ast*, P *ošta*, Szó. *ost* 'wach (sein)', Szó. *os* 'Verstand']. — **wač3*, (amennyiben az obi-ugor szavak nem tartoznak ide) **waš3* 'Verstand, Gedächtnis, Erinnerung' FP, ? FU.

A zürjénben FP (? FU) **a* > korai őspirmi **q* vagy **o* > (delabializáció útján) **e* > *e*, *i* hangváltozás történt. Az obi-ugor szavak csak akkor vonhatók ide, ha bennük szókezdő **w* enyészett el.

Hangtörténeti következtetések

1. A fent közölt etimológiák konzonantizmusára az jellemző, hogy szókezdeten vagy szó belsejében labiális mássalhangzót tartalmaznak. Szókezdő helyzetben: **p* (1, 5, 6), **w* (10, 11), **m* (4). Ide sorolandó a 9. számú etimológia is, melyben FP szókezdő **o* teendő fel, mely magánhangzó előtt azonban az őspermiben protétikus **w* (**u*) keletkezett: **wqr* (**uqr*). Szóbelseji helyzetben: *p* (7, 8). Egy-egy esetben szóközépi **k* (2), illetőleg **ŋ* (3) van, mely mássalhangzók a permi nyelvekben gyakran labiális magánhangzók mellett fordulnak elő. A *k* és *ŋ* mássalhangzónak több nyelvben labializáló hatása van.

2. A rokon nyelvi megfelelők alapján első szótagi magánhangzóul az esetek többségében FU, illetőleg FP **o* tehető fel. Egy etimológiában (11) FP, ?FU **a* rekonstruálandó, mely a korai őspermiben **q*-vá vagy **o*-vá lett. Egy esetben (7) a FP magánhangzó egyértelműen nem állapítható meg: **a*, esetleg **o*. Amennyiben az eredeti magánhangzó **a* volt, akkor ebből a korai őspermiben **q* vagy **o* fejlődött.

3. A rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint felteendő FU vagy FP **o*, illetőleg korai őspirmi **q* vagy **o* (< eredeti **a*) magánhangzónak a permi nyelvekben illabiális magánhangzó felel meg. Ennek a szabálytalanságnak az a magyarázata, hogy a szóeleji vagy szóbelseji labiális mássalhangzó hatására az őspermiben — egy-két esetben a késői őspermiben — delabializáció történt. Az ily módon keletkezett illabiális magánhangzó kilenc esetben PP **e*, egy esetben PP **e* (11) volt, mely a zürjénben általában megmaradt, a votjában pedig a labiális mássalhangzó-környezet hatására némelykor *o*-vá labializálódott. Az eredeti **o*-ból delabializálódott **e* egy-két esetben (2, 6) a rá következő *r* hatására nyiltabbá vált: **e* > **ä* > zürj. *e*, votj. *e*. Egy példában a FU **o*-ból PP **ä* (> votj. *e*, *e*) keletkezett (3). A *po-*, *wo-*, *mo-*

szekvenciák esetében — tehát labiális mássalhangzók után — a magánhangzó labializáltsága nem olyan pregnáns, mint nem labiális mássalhangzók után. Ez a fonetikai tényező is közrejátszhatott a magánhangzó delabializálódásában, ill. disszimilációjában.³

4. Az eredeti *o*-nak a delabializálódása a permi nyelvekben sporadikus hangváltozás: egyrészt a FU, illetőleg FP **o* csak egészen ritkán vált illabialis magánhangzóvá (e hangnak PP **o* és **u* a szabályszerű folytatója), másrészt a delabializáció több esetben csak az egyik permi nyelvben ment végbe: 3 (votják), 5 (zürjén), 7 (zürjén), 9 (zürjén).

Az itt tárgyalt delabializációval rokon jelenség az, amikor a megelőző **u* (**w*) hatására az őspermi **o* a votjákban *a*-vá delabializálódik: **o*- > **uo*- (**wo*-) > votj. *wa*-, **ko*- > **kuo*- (**kwo*-) > votj. *kwa*- (vö. E. Itkonen: FUF 31: 280 kk.). A vogulban a **k* után álló labiális magánhangzó a *k*-t labializálta, maga pedig delabializálódott: ősvog. **kō*- > ÉVag. *k_oa*-, AL KL *k_oa*-, ősvog. **kū* > K Ny. É **k_oǝ*- > K KL stb. *k_oǝ*-, É *k_oo*- > *ko*- stb.; ugyanígy ősvog. **ǎηk*- > **ǎηk_o*- > K ÉVag. DVag. KL *ǎηk_o*- stb. (Steinitz, WogVok. 252 kk., 277 kk., 279 kk.). Hasonló folyamat játszódott le az osztjákban is: itt a labiális magánhangzó után álló őssztj. **γ* labializálódott (*γ_o*) s egyúttal a labiális magánhangzó delabializálódott (vö. Steinitz, OstjVok. 116 kk.).

RÉDEI KÁROLY

Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermischen

von KÁROLY RÉDEI

Im Aufsatz werden elf, auch permische Glieder enthaltende Etymologien in lautgeschichtlicher Hinsicht untersucht. Für diese Wörter ist es charakteristisch, daß die rekonstruierbaren FU oder FP Grundformen einen anlautenden oder inlautenden labialen Konsonanten (*m*, *p*, *w*) haben und der Vokal der ersten Silbe im allgemeinen *o* oder aus einem **a* entstandenes *o* ist. (Als labialisierende Konsonanten gelten auch **k* und **η*, bei ihnen stehen nämlich häufig labiale Vokale in vielen finnisch-ugrischen Sprachen.) Bei diesen Wörtern ist im Urpermischen folgender Prozeß vor sich gegangen: neben dem labialen Konsonanten hat sich der ursprüngliche labiale Vokal in einen palatale illabialen Vokal (**e* oder **ä*) gewandelt.

³ A természetesnek tűnő *o* > *e* hangváltozás azért nem volt lehetséges, mivel ilyen fonéma az őspermiben még nem volt: zürj. *e* < **ō*, **o*, **ā*, votj. *e* < **o* ritkábban **ā*.

Permi szófejtések

I. Zürjén *bor(j-)* 'Rain'

A zürj. (Szavvaitov) *bor* 'предел', *tubor* 'межа', (WUo.) Pecs. Sz. V *bor* (elat. *borjés*) 'Rain zwischen den Ackerbeeten (V), Grenze zwischen den Ackerfeldern, Grenzrain (Sz.), Grenze (auf der Wiese, auf dem Acker) (Pecs.)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *bor* 'Rain, Grenze zwischen Ackerfeldern', *mu-bor* V Pr. 'Rain (V), Grenze', (SzerSzlK) AV FV KSz. Lu. Pecs. Szkr. Vm. *bor* 'межа, межполосье, незапаханная полоса между полями' szónak eddig csak a votják megfelelését állapították meg: votj. (Wichmann: MSFOu. 23: 39) Uf. *ага-bur* 'Rain, Grenze zwischen den Feldstreifen', (UdmRSzl. 1983) *anabur* 'борозда; мета', ahol az összetétel első része votj. (Wichmann uo.) J M MU Uf. *ага* 'Strich (Landes)' (< csuv.). A jazvai és felső-sziszolai nyelvjárások adatainak hiánya miatt az őspani alak nem teljesen világos: **bori* vagy **bori* (a szóvégi *-i-t a zürjén *j*-tő = votják *ø*-tő megfelelés mutatja). Az alábbi külső összehasonlítás alapján csak a nyílt **ø*-hangot tartalmazó változat feltételezhető (a permi **ø* rendszerint finnugor palatális magánhangzóra megy vissza).

Véleményem szerint ez a permi szó a következő jól ismert finn-volgai (uráli?) szócsaládba tartozik: finn *piiri* (gen. *piirin*) 'kör, körzet, terület', (nyelvjárási jelentések a SKES szerint:) 'viiva, viiru, juova, raita (Vars.-Suomi, Satak., Häme); rajaviiva (Pöyt., Punkal.), raja (Ink.); parras, reuna (Länsip.)'; észt (Wied.) *piir* 'Umkreis, Grenze, Umriss, Einkreisung, Umweg, Bogen', (EsztRSzl.) *piir* 'граница; рубеж, грань; предел, межа', *piiri ajama* 'межевать'; lapp (E. Itkonen, LpChr.) *birrá* 'um, ringsum, um ... herum; herum', *birás* 'Umschlag, Umkreis'; mord. (Paasonen, MordChr.) E *piire*, M *piéé* 'eingezäunter Platz (z. B. derjenige, wo sich die Dreschtenne befindet, der Gemüsegarten usw.)', E *piétt*, M *piétt* 'um'; ? szelk. **piru*: (Castrén—Lehtisalo) FO KO N *pör* 'Kreis; rund', Ke. *pyr*, NP *pyrru*, B Kar. Ta. *pyr* 'Ring', N *pörk* 'herum, ringsum', Ke. *pyrng*, Csa. *porung*, FO *pörung*, B Kar. Ta. *pyrung*, (Donner: MSFOu. 49: 178) ATa. *piirra* 'Ring', Csa. *pör* 'Ring, Gelenk', FO *piör* 'Rund; Rad, Kreis', (a szerző feljegyzései) Ta. *piirä* 'кружок, кольцо'; ? kamasz (Donner—Joki, KamWb.) *piieri*, *piieri* 'ringsum' (l. Setälä: FUF 12: 35, JSFOu. 30⁵: 30; Donner: MSFOu. 49: 178; E. Itkonen: FUF 29: 268, 302, 333; FUV; SKES). A távolabbi (nosztratikus) kapcsolatokról l. Долгопольский: Этимология 1964: 269.

Szemantikai nehézségek nincsenek: a permi szavak éppen ugyanazt jelentik, mint az észt *piir* vagy a finn nyelvjárási alakok.

Néhány szó a vokalizmusról. Bár a balti-finn **i*: permi **ø* megfelelésnek más példái hiányoznak, (a) a négy E. Itkonennél (FUF 31: 327) idézett

példából az **ī* szabályos fejleménye a permi nyelvekben nem állapítható meg; (b) a szamojéd szavak, ha idetartoznak, eredeti diftongust mutatnak (l. Janhunen, Samojedologiaan pereturkszin luentomonisteet [kézirat]. Helsinki 1980. 59, a következő hangmegfelelésekkel: *szam. *áj* > szelk. *ü*, *kamasz i/e* és *szam. *oj* > szelk. *ö*, *kamasz ?e*), azért a balti-finn **ī* ebben az esetben egy összevont diftongusra mehet vissza. A permi tővégi **-i* pontosan összeesik a finn **-i*-vel (< finnugor **-i*, és nem **-ø* = ún. **-e-tő*, l. Хелимский, Чередование долгот, консонантный ауслат и ударение в истории венгерских именных основ, In: Balcanica: Лингвистические исследования. Москва 1979. 128). Másképpen (a fi. *piiri*-vel kapcsolatban) vö. E. Itkonen: UAJb. 41: 89, 90.

J. Guljajev a zürjén etimológiai szótárban egyszerre három (!) zürjén szót vetett egybe a finn *piiri*-vel és megfelelőivel: 1. (?-le) Vm. *pera* 'ледяные глыбы, торосы', Ud. *perae piirni* 'скрыться за облако (о солнце)'; 2. *pertas* 'облик, обличье; внутренность избы (Ud.); общее очертание (Szkr.); окрестности (AV)'; 3. (ugyancsak ?-lel) *puris* 'огороженный с обеих сторон проход, проезд; улица (özürj.)' (vö. ESzK: 219, 220, 234). Litkin (VokPerm.) és más előttem ismert etimológiai művek nem fogadják el ezeket az egybevetéseket. Szemantikai és részben hangtani szempontból is csak nagyon nehezen védhető ez a hármasság. Azonkívül úgy hiszem, hogy a) e Vm. (SzrSzlK) *pera* 'ледяные глыбы, торосы' feltétlenül azonosítható a következő votják szóval: (UdmRSzl. 1983) *pera* 'грязь, нанос'; b) az Ud. (SzrSzlK) *perae piirni* talán egy orosz kölcsönszót tartalmaz, vö. orosz (Dal² 1955. III, 101) Vjatka *перо солнечно, перо под солнцем* 'светлый, ино радужный столп, под всходящим или заходящим солнцем'; c) a (WUo.) Ud. *puris* 'Gasse (Weg zwischen zwei Zäunen)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *puris* 'Weg zwischen zwei Zäunen (nicht: Gasse zwischen Häusern)', (SzrSzlK) FV *puris*, Ud. *puris* 'дорога между изгородями, улица, проулок', (Litkin, Drevn.) *puris* 'улица' a zürj. *pur* 'tutaj, komp, palló' származéka lehet (a jelentések viszonyához vö. orosz *мост* 'hid': *мостки* 'palló, gyaloghíd': *мостовая* 'úttest, kocsitű').

2. Zürjén *getir* 'Frau, Gattin'

Ennek a minden zürjén nyelvjárásból ismert (vö. WUo.; Fokos-Fuchs, SyrjWb.; SzrSzlK) rokonságnévnek eddig nem volt elfogadható magyarázata (az északi-germán eredetére vonatkozó ötlet — l. ESzK 81 — csak a német *Gattin*-nal való véletlen egybehangzúson alapul). Úgy látszik, hogy ennek a szónak közvetlen forrása régi bolgár-török nyelvjárásokban kereshető. Ótörök nyelvemlékekből ismerjük a 'feleség' jelentésű szót, amelyik *yutuz* vagy *yotuz* hangalakú, l. Radl. III/1, 439 ('ein unbekanntes Wort; vielleicht Hausgenosse, Sklave'); DTyurkSzl. 282 ('жена'); Clauson, EtDiet. 894—895 ('wife'). Ez a szó a 8—9. századi jeníseji-orhoni (rovásírásos) és óujgur szövegekben előfordul, de az új (köz)jenzeki nyelvemlékekből, meg a csuvasból is hiányzik.

A szabályos megfelelést — *z* ~ *r* — figyelembe véve, a hipotétikus korai bolgár-török alak **jutur* vagy **jotur* lehetett. A zürj. *getir* ezzel az alakkal feltehetőleg kapcsolatban áll. Az egyetlen — de nehéz — hangtani probléma a szókezdő mássalhangzó-megfelelés. Más óspermi kori bolgár-török jövevényszavakban a **j-* helyén permi **š-* mutatkozik, de a **j-* (és **č-*) sorsának szempontjából „több KB [közép-bolgár] nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP [óspermi] adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések... mellett spiráns megfeleléseket is” (Rédei—Róna-Tas: NyK 74: 292). Feltételezhető,

hogy „*ǰ*-típusú” és „*š*-típusú” bolgár-török nyelvjárások mellett olyan nyelvjárások is voltak, amelyekben egy *ǰ*-féle hang **j*-ből fejlődött, s hogy a zürj. *ǰetir* éppen ilyen „*ǰ*-típusú” nyelvjárásból származik (**ǰ*- > permi *g*-, „természetes” hanghelyettesítéssel).

Ezt a kockázatos feltevést az alább kifejtett etimológia (3.) is megerősíti.

3. Permi **gort* 'Haus, Wohnplatz'

Zürj. (WUo.) AV I Le. Lu. P Pecs. Sz. Ud. V *gort* 'Haus (mindenütt), Heim (AV), (Eltern)haus (Le.), Wohnung (AV P); Wohnort (AV), Heimat, Geburtsort (Ud.); Sarg (AV I Le. Lu. Pecs. Sz. Ud. V)', (Litkin, VokPerm. 79) FSz. *gort* Ja. *gort* 'дом'; votj. (Wichm.) G J M Uf. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf' (permi **gort*) szavakat hagyományosan ósiráni jövevényszónak tekintik és az indo-iráni **gerda-* (ieur. **ǰherdh-/*ǰherdh-*) alapalakra vezetik vissza, l. Munkácsi, ÁKE 648; Pokorny, IndEtWb. 444; Joki: MSFOu. 151: 262–263; Litkin: VJa. 1975/3: 88.

E magyarázatnak bizonyos gyengéje van. 1. Iráni részről csak az av. *ǰarəda-* 'Höhle als Behausung daevischer Wesen' adatható (~ óind *ǰrhá-* < **ǰrdhá-* 'Haus, Wohnstätte'), és ennek eredeti 'Haus' jelentését Pokorny (uo.) a permi szavakra hivatkozva föltételezi („eine ältere Bedeutung 'Haus, Wohnung' wird durch fiugr. Lehnworte, wie votj. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf', syrjän *gort* 'Haus, Wohnung' und 'unterirdische Wohnung, Gruft, Grab', erwiesen”¹). 2. A permi *-rt* szokatlannak látszik az iráni *-rd-* helyén, hiszen az őspaniai kor iráni jövevényszavaiban zöngés és zöngétlen mássalhangzók változatlanul maradtak (Litkin: VJa. 1975/3: 96), vö. zürj. *vurd*, votj. *vudor* 'Otter' (av. *udrō*, oszét *ürd*, *urda*) és zürj. *mort*, votj. *murt* 'Mensch' (av. *marəta-* < **marta-*).

De egy másik lehetőség is van. Feltételezhető, hogy a permi szó a török **jürt* átvétele, megpedig egy „*ǰ*-típusú” bolgár-török nyelvjárásból. Vö. ótör. *jurt* 'Wohnort, Ansiedlung', középtör. *jurt* 'Heimat', csúv. *šort*, *šurt* 'Haus, Hof mit allen dazu gehörigen Gebäuden' (Räsänen, VEWT 211), ótör. (DTyurkSzl.) *jurt* 'дом, владение, место жительства, земля, страна'. Ez a magyarázat sem ütközik semmilyen szemantikai vagy hangtani nehézségbe (a permi *g-* problémáján kívül). A csúv. *o*, *u*: permi **ǰ* megfelelés más bolgár-török jövevényszavakban is megmutatkozik, vö. permi **šǰr-* 'Stief-': csúv. *šorj*, *šurj*; permi **tǰrta* 'Deichsel': csúv. *turda*, *torda* (l. Wichmann: MSFOu. 23 : 39; Litkin, VokPerm. 95, 98).

A két példa — *ǰetir/jutuz* és *gort/jürt* — párhuzamossága, „tandem”-hatása valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy egy bizonyos bolgár-török nyelvjárásban a **j*-ből egy **ǰ*-típusú hang fejlődött. Érdekes volna ez a feltevést másképpen is igazolni.

A teljesség és az igazság kedvéért megemlítenő, hogy Ahlqvist (MSFOu. 8 : 6) zürj. *gort*-ot is, tör. *jurt*-ot is egyszerre említette a jurák *ǰarəd* 'Haus' állítólagos jövevényeként; egyáltalán ez a szófejtés hibás, vö. Wichmann: FUF 2 : 167; Karjalainen: MSFOu. 23 : 77.

¹ Ténylegesen a 'Sarg, Gruft' jelentés a zürjében az av. 'Höhle' jelentéssel nem függhet össze; ez az orosz дом 'ház, (nyelvjárási) koporsó' (l. Словарь русских народных говоров 8 : 16) a kétértelműségét tükrözi.

4. Zürjén *varges* 'лукавый'

A zürj. (Szavvaitov) *varges* 'хитрый, коварный, пронырливый, лукавый', (WUo.) I *varges* 'крутой, драчливый, хитрый, hart, streng, zum Schlagen geneigt, zänkisch, listig, schlau', (SztSzlK) AV KSz. Pecs. Ud. Vm. *varges*, FV I *varges* 'хитрый, лукавый, коварный', (Litkin, Drevn.) ózürj. *varkes* 'лукавый, дьявол, черт' szót V. I. Litkin a votj. (UdmRSzl. 1983) *vargas* 'одинокий; не занимающийся определенным делом', Tilovaj (közli Litkin) *vargas* 'своевольный' szóval vetette egybe és őszpermi **vargss* alapalakra vezette vissza, l. ESzK 47.

Minden valószínűség szerint ez indoeurópai jövevényszó, vö. ieur. **ureg-*/**uerg-* 'stossen, drängen, treiben, feindselig verfolgen' és különösen balti-szláv **uorgo-s*, **uergo-s*: litv. *vařgas* 'Not, Elend', lett *vārgs* 'elend, siech', óporosz *warg* 'schlecht, böse', óbolg. *vrag* 'Feind', orosz *воpоз* 'Feind, Teufel'; litv. *vérgas* 'Sklave', lett *vērgs* ua. (Trautmann, BSIWb. 342; Vasmer, REtWb. I, 228; Pokorny, IndEtWb. 1181). A balti-szláv szavakat nehéz teljesen elkülöníteni egy másik ieur. alapszó (**uergĥ-* 'drehen, würgen') germán fejleményeitől: óizl. *vargr* 'Wolf, geächteter Verbrecher', angasz. *wearg*, ófn. *war(a)g* 'Räuber, Verbrecher' (Pokorny, IndEtWb. 1154).

A közvetlen ieur. forrás nem világos. Az iráni nyelvekből a megfelelők hiányoznak (de vö. av. *vahrka-* 'Wolf', óind *vřkah* < ieur. **uřk^hos!*). A permi és a szláv adatok szembeállításakor szoros szemantikai kapcsolatukat figyelhetjük meg (vö. a 'Teufel' jelentés ózürjénben és oroszban), de a permi szóvégi -s miatt (< ieur. nominatívuszi -s, l. Munkácsi, ÁKE 499) az oroszból vagy kései közszlávból való kölcsönzésről szó sem lehet.

Litkin (uo.) a permi **varges* egy lehetséges mordvin megfelelőjét is említi, mégpedig mord. (Juhász—Erdélyi) M *vargā*: *vargēn surā* 'ördögujja (belemnit)'. De nem bizonyos, hogy ez a ritka mordvin szó (csak Juhásznál található) egy külön szókészleti egységet képvisel (~ *varges* stb.), mert ez a mord. (uo.) M *vardā*: *vardēn surā* 'ördögujja (belemnit)', (ErzRSzl.) *vardo* 'враг, чужой; черт' változata is lehet. Az is lehetséges (de további vizsgálatra vár), hogy a szam. (Janhunén, SW) **wärkē* 'Bär' a fenti permi és/vagy indoeurópai szavakkal valamilyen rokonságban állhat.

EUGEN HELIMSZKI

Пермские этимологии

Евгений Хелимский

1. Коми *bor(j-)* 'межа' (удм. *ага-буr*) родственно фин. *piiri* (ген. -in) 'круг', эст. *piir* 'межа' и т. д. В исходной праформе следует реконструировать **-i* (не **-e* и не консонантный ауслaut) и, возможно, дифтонг в первом слоге.

2. Коми *getir* 'жена' может восходить к болгарско-тюрк. **ǰu|otur*, ср. др.-тюрк. *ǰu|o-tuz* 'жена'. Для объяснения перм. *g-* следует предполагать развитие **j-* > *ǰ-* в одном из болгарских диалектов (в других диалектах **j-* > *ǰ-*, *š-*). Ср. след.

3. Аналогичным образом, перм. **gort* 'дом, жилье' (коми *gort*, удм. *gurt*) может восходить к болгарско-тюрк. диал. **ǰurt*, ср. тюрк. **jurt* 'дом', чув. *šurt*, *šort* (обычно принимаемая иранская этимология перм. **gort* не бесспорна).

4. Коми *varges* 'хитрый, лукавый, черт' — индоевропейское заимствование, ср. особенно балто-слав. **uorgos* (рус. *враг, ворог*), др.-исл. *vargr* 'волк, стоящий вне закона преступник'. Под большим вопросом можно предположить также связь с самод. **wärkē* 'медведь'.

Zum Verhältnis von Laut und Schrift im Syrjänischen nebst Betrachtung zur Ökonomie der kyrillischen Schrift fürs Syrjänische

I.

Bei jenen Sprachen, die über eine längere Schrifttradition verfügen wie zahlreiche europäische Sprachen (z. B. deutsch, englisch, russisch), ist bedingt durch die Sprachveränderungen in phonologischer Sicht einerseits, durch die unveränderte oder nur geringfügig revidierte Orthographie andererseits eine zuweilen beträchtliche Divergenz zwischen Lautung und Schreibung zu beobachten, die das Erlernen der Sprache erheblich erschweren kann.

Die uralischen Sprachen verfügen im allgemeinen über keine langen orthographischen Traditionen, wenn man einmal vom Ungarischen, Finnischen, Estnischen und z. T. Lappischen absieht, und auch bei diesen genannten Sprachen ist die Diskrepanz zwischen Lautung und Schreibung nicht allzu groß, auch wenn hier bedingt durch die Assimilationserscheinungen in der Aussprache und historisch-etymologische Tendenzen in der Schrift zuweilen beträchtliche Unterschiede bestehen, die aber teilweise auch dadurch bedingt sind, daß Zeichen (Grapheme, Buchstaben) verwendet werden, die der Sprachneuling mit anderer Bedeutung kennt (z. B. FIN <y>, UNG <s>, <sz> usw.). Lediglich im Finnischen ist nahezu eine Identität zwischen Lautung und Abbildung in der Schrift erzielt, sicherlich zu einem Teil auch begünstigt durch den archaischen Lautcharakter bzw. das geringe phonologische Veränderungstempo.

Bei den uralischen Sprachen mit junger schriftsprachlicher Tradition ergeben sich andere Probleme. Zwar hat es auch im vergangenen Jahrhundert Versuche gegeben, die Sprachen einheitlich wiederzugeben, und zu diesem Zwecke sind Alphabete geschaffen worden, Vorrang bis in die zwanziger/dreißiger Jahre unseres Jahrhunderts hatten dabei aber immer wissenschaftliche Zwecke (daher die entsprechenden Transkriptionen mit diakritischen Zeichen etc.).

Die einzelnen Perioden der Verschriftlichung des Syrjänischen sind relativ gut beschrieben (vgl. Baraksanov 1963, 1964, Baraksanov/Martynov 1975). So gibt z. B. auch die Beilage (= Tabelle 1) bei Baraksanov/Martynov 1975 einen trefflichen Überblick über die verschiedenen Grapheme und ihre Zuordnung zu den einzelnen Phonemen, wie sich dies u. a. auch bei Rédei 1973 findet, und doch habe ich bei der Vermittlung des Syrjänischen feststellen müssen, daß sich für die Studenten beim Lesen syrjänischer Texte in der heutigen Orthographie Probleme ergeben, die hinsichtlich der vorhandenen bzw. fehlenden Russischkenntnisse der Teilnehmer unterschiedlich, aber jedenfalls vorhanden sind.

Die heutige syrjänische Orthographie ist — mit Ausnahme von einigen Assimilationserscheinungen, auf die ich hier nicht eingehen werde — phonologisch, d. h. es ist eigentlich ein Idealzustand erreicht, von dem, wie oben ausgeführt, die meisten Sprachen mit längerer Schrifttradition z. T. beträchtlich entfernt sind. Aber: im Gegensatz zu dem sog. Molodcov'schen Alphabet (im Gebrauch von 1918 bis 1937) oder dem nur kurze Zeit (1932—1935) verwendeten Alphabet auf lateinischer Basis wird die graphematische Äquivalenz zu den phonologischen Gegebenheiten nicht durch die Relation „Laut : Zeichen“ wiedergegeben, sondern sie muß unter dem Aspekt der Lautsequenzen von Konsonant und nachfolgendem Vokal gesehen werden (mit den ebenfalls zu berücksichtigenden Fällen von \emptyset , d. h. absoluter Wortanlaut bzw. Wortauslaut). D. h. das ökonomische Prinzip der kyrillischen Schrift, das phonologische Kriterium der Beteiligung des Konsonanten an der Palatalitätskorrelation durch die graphematische Kennzeichnung mit Hilfe des nachfolgenden Vokalzeichens auszudrücken, ist auch auf das Syrjänische und andere uralische Sprachen übertragen worden, obwohl hier die Verhältnisse anders gelagert sind.

Ein Blick auf das Phoneminventar des Syrjänischen mag dies verdeutlichen:

die SYR Vokale

/i	j	u
e	ẹ	o
	a	/

werden ausgedrückt durch die Grapheme

	I	II
/i/	⟨i⟩	⟨и⟩
/j/	⟨ы⟩	
/u/	⟨у⟩	⟨ю⟩
/e/	⟨э⟩	⟨е⟩
/ẹ/	⟨ọ̈⟩	
/o/	⟨o⟩	⟨ё⟩
/a/	⟨а⟩	⟨я⟩

Schon durch diese Zusammenstellungen wird einerseits ersichtlich, daß das graphematische System nicht ganz symmetrisch ist, zum anderen wird ersichtlich, daß das SYR über zwei Phoneme /j, e/ verfügt, die im RUS nicht vorhanden sind. Die übliche Regel besagt, daß Kolumne I der Vokalbuchstaben verwendet wird, wenn der vorangehende Konsonant nicht-palatalisiert ist, die Kolumne II der Vokalbuchstaben verwendet wird, wenn der vorangehende Konsonant palatalisiert ist. Im absoluten Wortanlaut bezeichnen die Vokalbuchstaben der Kolumne II mit Ausnahme von ⟨и⟩ die Verbindung /j + V/. Leider wird dieses Verfahren jedoch nicht ganz konsequent verwendet, und darin liegen m. E. die Schwierigkeiten in der Zugänglichkeit.

Um diese nun verstehen zu können, ist ein Blick auf das Konsonanteninventar notwendig:

die SYR Konsonanten

/p	t	tʃ	k
b	d	dʃ	g
v	s	š	
	z	ž	j
	l	ʎ	
	r	ʎ'	
m	n	ń	/

werden wiedergegeben durch die Grapheme

⟨б в г д ж з й к л м н п р с т ч ш⟩

hinzu kommen die in neueren Lehn- bzw. Fremdwörtern aus dem RUS oder durch Vermittlung des RUS auftretenden Fremdphoneme ⟨ф х ц щ⟩ zur Wiedergabe von /f x c šč/ und die beiden „Hilfszeichen“ ⟨ъ ь⟩.

Für eine ganze Reihe von Phonemen wie /p b k g v/ usw. ist die graphematische Entsprechung ganz eindeutig; es sind dies die Phoneme, die an der Palatalitätskorrelation nicht beteiligt sind. Doch hinsichtlich der Verwendung des nachfolgenden Vokalgraphems sind auch hier einige Besonderheiten zu beachten, auf die im nachfolgenden noch eingegangen wird: bei jenen Phonemen nämlich, für die im Kyrillischen ein „gebräuchlicheres“ Graphem zur Verfügung steht wie ⟨е⟩ für /e/ und ⟨и⟩ für /i/, wird dieses verwendet, und nicht etwa *⟨э⟩ für /e/ und *⟨і⟩ für /i/, obwohl der vorhergehende Konsonant nicht-palatalisiert ist. Hier kommt das Prinzip zum Zuge, daß bei den Konsonanten zunächst zu entscheiden ist, ob sie an der Palatalitätskorrelation überhaupt paarweise beteiligt sind.

Andererseits benutzt die SYR Orthographie zur Wiedergabe der im RUS nicht vorhandenen Phoneme /č/ und /ʎ/ sowie /ʎ'/ Kombinationen aus Buchstaben:

/č/	⟨тш⟩
/ʎ/	⟨дж⟩
/ʎ'/	⟨дз⟩

Bei dem letzten Phonem ist nun zusätzlich zu beachten, daß nach diesem von Natur aus palatalisierten Phonem in der nachfolgenden Sequenz mit Vokal nicht etwa die entsprechenden Grapheme der Kolumne II, also wie nach /t/ verwendet werden, sondern durch die Buchstabenkombination scheint dieses schon hinreichend ausgedrückt zu sein, so daß die jeweils „üblicheren“ Vokalgrapheme ⟨а е и о ö у ы⟩ verwendet werden.

Steht das palatalisierte Glied eines der Palatalitätskorrelation unterliegenden Paares am Wortende, so wird das Palatalitätszeichen ⟨ъ⟩ hinzugesetzt, also /t ʃ/ = ⟨тʃъ⟩, wieder mit der Ausnahme bei /č/ — wiedergegeben durch ⟨ч⟩ und bei /ʎ'/ — wiedergegeben durch ⟨дз⟩, andererseits wird nach den nicht-palatalisierten Gliedern der der Palatalitätskorrelation unterliegenden Paare vor Hinzufügung etwa des Pluralzeichens /jas/ das sog. „harte“ Zeichen ⟨ъ⟩ eingefügt, um die Sequenz C + /jas/ auszudrücken, d. h. um eine Aussprache */C'as/ zu vermeiden. Dieses Zeichen ⟨ъ⟩ wird nun aber eigentlich inkonsequenterweise auch dann verwendet, wenn der Kon-

sonant vor dem Pluralzeichen /jas/ — <яс> gar nicht der Palatalitätskorrelation unterliegt, z. B. /jemjas/ — <емьяс> 'Stacheln', /uvjas/ — <увьяс> 'Zweige', (bežjas) — <бѳжьяс> 'Schwänze'.

Zur Verdeutlichung gebe ich eine Tabelle (1) der entsprechenden phonologischen Sequenzen /C + V/ und ihrer orthographischen Wiedergaben.

Tabelle 1

1	2	l	j	u	e	ę	o	a/	Auslaut
Anlaut	и	ы	у	э	ё	о	а		
/p	пи	пы	пу	пе	пё	по	па	п	
/b	би	бы	бу	бе	бё	бо	ба	б	
/t	ти	ты	ту	те	тё	то	та	т	
/d	ди	ды	ду	де	дё	до	да	д	
/tʃ	ти	тьы	тю	те	тьё	тё	тя	ть	
/dʃ	ди	дьы	дю	де	дьё	дё	дя	дь	
/k	ки	кы	ку	ке	кё	ко	ка	к	
/g	ги	гы	гу	ге	гё	го	га	г	
/v	ви	вы	ву	ве	вё	во	ва	в	
/s	си	сы	су	се	сё	со	са	с	
/z	зи	зы	зу	зе	зё	зо	за	з	
/š	ши	шы	шу	ше	шё	шо	ша	ш	
/ž	жи	жы	жу	же	жё	жо	жа	ж	
/ś	си	сьы	сю	се	сьё	сё	ся	с	
/ź	зи	зьы	зю	зе	зьё	зё	зя	зь	
/j	йи	йы	ю	е	йё	ё	я	й	
/č	тши	тшы	тшу	тше	тшё	тшо	тша	тш	
/čʃ	джи	джы	джу	дже	джё	джо	джа	дж	
/č	чи	чы	чу	че	чё	чо	ча	ч	
/dʒ	dzi	dzy	dzu	dze	džё	džo	dža	dž	
/l	ли	лы	лу	ле	лё	ло	ла	л	
/lʲ	ли	льы	лю	ле	льё	лё	ля	ль	
/r	ри	ры	ру	ре	рё	ро	ра	р	
/m	ми	мы	му	ме	мё	мо	ма	м	
/n	ни	ны	ну	не	нё	но	на	н	
/ń	ни	ньы	ню	не	нё	нё	ня	нь	

In der Tabelle 1 sind alle theoretisch möglichen Sequenzen aufgeführt, auch wenn sie vielleicht nicht belegt sind.

Ausgehend von der graphematisch/orthographischen Realisierung lassen sich die Buchstabensequenzen phonologisch folgendermaßen deuten (Tabelle 2).

Somit wird erkennbar, welche Prinzipien in der SYR Orthographie obwalten; vom Standpunkt des Lesers ist zu bedauern, daß etwa für /e/ nicht immer konsequent <э> verwendet wird und daß die Graphempaare nicht eindeutig den Eigenschaften nicht-palatalisiert/palatalisiert zugeordnet sind, jedoch sind die Prinzipien im wesentlichen durchschaubar, wenn man vom Korrelationsbegriff ausgeht.

Störend bliebe die überflüssige Verwendung von <ъ> nach den unpaarigen Konsonanten, aber hier ist vielleicht nach dem Motto „lieber zu deutlich“ verfahren worden und eine gewisse Redundanz in Kauf genommen worden. Bleibt noch zu bemerken, daß zur Bezeichnung der Sequenzen /ǰ/ + /jas/

und /č'/ + /jas/ nach den Konsonanten das sog. „weiche“ Zeichen ⟨ъ⟩ eingefügt werden muß, z. B. /ruč' + jas/ — ⟨ручьяс⟩ 'die Füchse'.

Diese Prinzipien sind regelhaft wiedergegeben zum Beispiel in den orthographischen Wörterbüchern der syrjänischen Sprache, womit einem Studenten, der beginnt, sich mit dem SYR zu beschäftigen, natürlich nicht sonderlich gedient ist, da die Regeln in syrjänischer Sprache abgefaßt sind.

Tabelle 2

2	a	e	ë	и	i	o	ö	у	ъ	ы	ь	э	ю	я	Auslaut
1															
Anlaut	/a	je	jo	i		o	e	u		i		e	ju	ja	
б	ba	be		bi		bo	be	bu	b	bi					b
в	va	ve		vi		vo	ve	vu	v	vi					v
г	ga	ge		gi		go	ge	gu	g	gi					g
д	da	de	do	di	di	do	de	du	d	di	đ	de	đu	đa	d
дж	ǰa	ǰe		ǰi		ǰo	ǰe	ǰu	ǰ	ǰi					ǰ
дз	ǰ'a	ǰ'e		ǰ'i		ǰ'o	ǰ'e	ǰ'u	ǰ'	ǰ'i					ǰ'
ж	ža	že		ži		žo	že	žu	ž	ži					ž
з	za	ze	zo	zi	zi	zo	ze	zu	z	zi	z	ze	zu	za	z
й				ji			je		j	ji					j
к	ka	ke		ki		ko	ke	ku	k	ki					k
л	la	le	lo	li	li	lo	le	lu	l	li	l	le	lu	la	l
м	ma	me		mi		mo	me	mu	m	mi					m
н	na	ne	no	ni	ni	no	ne	nu	n	ni	n	ne	nu	na	n
п	pa	pe		pi		po	pe	pu	p	pi					p
р	ra	re		ri		ro	re	ru	r	ri					r
с	sa	se	so	si	si	so	se	su	s	si	s	se	su	sa	s
т	ta	te	to	ti	ti	to	te	tu	t	ti	t	te	tu	ta	t
тш	č'a	č'e		č'i		č'o	č'e	č'u	č	č'i					č
ч	č'a	č'e		č'i		č'o	č'e	č'u	č'	č'i					č'
ш	ša	še		ši		šo	še	šu	š	ši					š
ф	fa	fe		fi		fo	fe	fu	f	fi					f
х	xa	xe		xi		xo	xe	xu	x	xi					x
ц	ca	ce		ci		co	ce	cu	c	ci					c
щ	šča	šče		šči		ščo	šče	šču	šč	šči					šč
дъ							de			đi					đ
зъ							ze			ži					ž
лъ							le			li					l
нъ							ne			ni					n
съ							se			si					s
тъ							te			ti					t/

Problematisch ist überdies die ganze Materie deswegen, weil jede uralische Sprache, die sich der kyrillischen Schrift bedient, andere Prinzipien zugrunde gelegt hat, was besonders deutlich wird beim Votjakischen, das über das gleiche Phoneminventar wie das SYR verfügt, aber im Grapheminventar Buchstaben hat wie ⟨ü⟩, ⟨ж⟩, ⟨э⟩ und ⟨ü⟩, die nur im Votjakischen vorkommen. Im Vergleich etwa zum Mokšamordvinischen ist das Syrjänische in dieser Hinsicht gut zu durchschauen, weil die vorhandene Mehrdeutigkeit der kyrillischen Zeichen durch die Lautumgebung erkennbar ist, während im Mokšamordvinischen das Fehlen eines Zeichens für /ä/ und andererseits die Vieldeutigkeit von ⟨я⟩ den Leser ganz beträchtlichen Schwierigkeiten aussetzt.

II.

Ich habe unlängst die Ergebnisse einer von mir durchgeführten phonologischen Statistik des Syrjänischen vorgelegt; es scheint nun interessant, auch eine entsprechende Graphemzählung anzustellen. Bei Zugrundelegung desselben Corpus habe ich die jeweiligen einzelnen Buchstaben ausgezählt, weil diese ja zunächst auch so aufgefaßt werden, denn erst die genauen Kenntnisse des phonologischen Systems ermöglichen es, die Graphemfolge z. B. <дж> oder <дз> oder <тш> nicht als zwei Phoneme, sondern als ein Phonem zu deuten.

Aufgrund meines Textcorpus (vgl. Veenker 1982) ergibt sich folgende Statistik:

Phonemstatistik

/i/	158	7,03%
/j/	156	6,94%
/u/	89	3,96%
/e/	82	3,65%
/ɛ/	179	7,96%
/o/	91	4,05%
/a/	172	7,65%
/p/	46	2,05%
/b/	26	1,16%
/t/	75	3,34%
/d/	92	4,09%
/tʃ/	6	0,27%
/dʃ/	8	0,36%
/k/	90	4,00%
/g/	32	1,42%
/v/	80	3,56%
/s/	208	9,25%
/z/	13	0,58%

/ʃ/	20	0,89%
/kʃ/	12	0,53%
/h/	66	2,94%
/hʃ/	7	0,31%
/jʃ/	87	3,87%
/sʃ/	9	0,40%
/ʒ/	4	0,18%
/ʒʃ/	54	2,40%
/ʒʃʃ/	24	1,07%
/l/	81	3,60%
/lʃ/	14	0,62%
/r/	74	3,29%
/m/	60	2,67%
/n/	114	5,07%
/nʃ/	19	0,85%

2248 100,01%

Buchstabenstatistik

а	133	5,72%
б	26	1,12%
в	80	3,44%
г	32	1,38%
д	126	5,42%
е	51	2,19%
ё	10	0,43%
ж	16	0,69%
з	44	1,89%
и	111	4,77%
і	45	1,93%
й	40	1,72%
к	90	3,87%
л	95	4,08%
м	60	2,58%
н	133	5,72%
о	81	3,48%
об	179	7,70%
н	46	1,98%

р	74	3,18%
с	275	11,82%
т	90	3,87%
у	80	3,44%
ф	—	—
х	—	—
ц	—	—
ч	54	2,32%
ш	29	1,25%
щ	—	—
ъ	15	0,64%
ы	158	6,79%
ь	74	3,18%
э	31	1,33%
ю	9	0,39%
я	39	1,68%

2326 100,00%

In einigen Fällen ist die Zuordnung eindeutig, z. B.:

/p/	46	⟨п⟩	46
/b/	26	⟨б⟩	26
/k/	90	⟨к⟩	90 usw.,

in anderen Fällen wird ein Buchstabe zur Wiedergabe verschiedener Phoneme verwendet, z. B. das Graphem ⟨т⟩ ist notwendig zur Wiedergabe der Phoneme /t/, /tʰ/, /č/ (⟨тш⟩), das Graphem ⟨д⟩ zur Wiedergabe von /d/, /dʰ/, /ʒ/ (⟨дж⟩), /ʒʰ/ (⟨дз⟩), das Graphem ⟨ш⟩ zur Wiedergabe von /š/ und /č/ (⟨тш⟩), das Graphem ⟨з⟩ zur Wiedergabe von /z/, /zʰ/, /ʒʰ/ (⟨дз⟩) usw., das spiegelt sich natürlich auch in der Statistik wider, z. B.: der Buchstabe ⟨т⟩ ist im Text mit 90 Belegen vertreten, diese verteilen sich auf die Phoneme /t/ = 75, /tʰ/ = 6, /č/ (⟨тш⟩) = 9, usw.

Schließlich noch die Gegenüberstellung bei den Vokalen:

/i/	158	⟨и⟩	111
		⟨і⟩	45
/i̯/	156	⟨ы⟩	158
/u/	89	⟨у⟩	80
		⟨ю⟩	9
/e/	82	⟨е⟩	51
		⟨э⟩	31
/e̯/	179	⟨ö⟩	179
/o/	91	⟨о⟩	81
		⟨ë⟩	10
/a/	172	⟨а⟩	133
		⟨я⟩	39
	<hr/>		<hr/>
	927		927

Zur Wiedergabe von 2248 Phonemen benutzt die syrjänische Orthographie insgesamt 2326 Zeichen. Berücksichtigt man nun indes in der phonologischen Transkription, daß für die palatalisierten Konsonanten das diakritische Zeichen (') verwendet wird und daß diese acht Phoneme mit 198 Belegen vertreten sind, so sind letztlich 2446 Zeichen notwendig (hierbei ist die früher benutzte, kompliziertere Wiedergabe der Affrikaten in der fuigr. Transkription noch unberücksichtigt geblieben).

Es zeigt sich mithin, daß die kyrillische Orthographie trotz der eingangs angeführten Schwierigkeiten letztlich zur Wiedergabe der syrjänischen Sprache hinsichtlich der Zahl der verwendeten Zeichen ökonomischer ist.

WOLFGANG VEENKER

Literaturhinweise

- BARAKSANOV, G. G., Formirovanie grafičeskich i orfografičeskich norm komi literaturnogo jazyka. Istoriko-filologičeskij sbornik 8. Syktyvkar 1963. 174—187
- BARAKSANOV, G. G., Formirovanie jazykovych norm komi literaturnogo jazyka. Syktyvkar 1964
- BARAKSANOV, G. G.—MARTYNOV, V. I. Razvitie komi filologičeskoj nauki. AN SSSR, Komi filial. Serija preprintov „Naučnye doklady“. Vyp. 20. Syktyvkar 1975
- Komi orfografičeskej slovar. Siktjvkar 1959
- PODOROVA, A. I., Voprosy orfografii komi jazyka. Naučnoe soveščanie po voprosam jazykoznanija v. g. Syktyvkare, Tezisy dokladov. Moskva 1952. 29—38
- RÉDEI, K., A zürjén nyelvjárások fonematikus átirása. L. Posti ja T. Itkonen (toim.), FU-transkription yksinkertaistaminen. Castronianumin toimitteita 7. Helsinki 1973. 92—94
- RÉDEI, K., Chrestomathia Syrjaenica. Budapest 1978
- Sovremennyj komi jazyk. Čast pervaja. Fonetika, leksika, morfologija. Pod redakciej V. I. Lytkina. Syktyvkar 1955
- VEENKER, W., Zur phonologischen Statistik der syrjänischen Sprache. ÉFOu. 15 (1978—79) [1982]: 435—445

Valerian Vasziljev cseremiszi népdalgyűjtéseinek magyarországi visszhangja

V. M. Vasziljevnek* három Marij muro (Mari dal) című népdalgyűjteménye látott napvilágot: az első 1919-ben Kazanyban,¹ a második 1923-ban Moszkvában, s a harmadik 1937-ben Joskar-Olában.

A Marij muro e kötetein kívül Vasziljev számos cseremiszi népköltési gyűjteményt állított össze és adott ki.² Hogy miért éppen e három népdalgyűjteménye érdekes számunkra, annak több oka is van. Mindenekelőtt az, hogy Vasziljev gyűjtéseiből éppen ezek (és csak ezek) jutottak el hozzánk. (A két első kötet eredeti, ill. fénymásolt formában, a harmadiknak pedig a kottamásolata. L. 23., 24. jegyzet.) Kodály Zoltán Bartóknak a cseremiszi népdalokra vonatkozó észrevételei nyomán³ elindulva e népdalok dallamát is fölhasználta annak bizonyítására, hogy a cseremiszi népdalok egy része és a régi stílusú magyar népdalok azonos dallamszerkezetűek.⁴ Fontosak e gyűjtemények magyar vonatkozásukon kívül azért is, mert megjelenésük idejéig ilyen gazdag, csaknem mindegyik nyelvjárás területéről gyűjtött, dallammal és szöveggel együtt, viszonylag nagy pontossággal lejegyzett cseremiszi népdalanyag még nem látott napvilágot.⁵

Az első, Marij muro c. kiadványt Vasziljev tizenöt év gyűjtésének anyagából állította össze,⁶ és tankönyvnek szánta. A kötet összeállításának elve

* 1883. január 1-én született az ufai kormányzóság birszki kerületének Szuszadü-Ebalak nevű falvában (ma a Baskír ASzSzK Janauli kerülete). «В. М. Васильев первоначально носил фамилию Вастаев. В некоторых документах архивов Казани он упоминается под этой фамилией, что должны учесть исследователи.» Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 26, 2. Írói nevén Üpömarij, azaz ufai cseremiszi.

¹ A gyűjtemény belső borítóján 1919-es, a külsőn 1920-as évszám található. A címét általában Marij muroként (Mari dal) idézik, a kötetben Mari muro (ua.) szerepel. A marij az irodalmi nyelvi alak.

² V. M. Vasziljev kiadott és kiadatlan munkáinak jegyzékét l. Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 87–93.

³ „Három cseremiszi dal, gyűjtötte és fonográfal felvette 1906-ban Wichman Györgyné, Jelászy faluban Kozmodemjanszki kerület, kazáni kormányzóság, Oroszország; előadta: Stefanova Olga 20 éves. — A dallamok hangsora ugyanaz a pentaton hangsor, amely a régi magyar stílusra jellemző. Szerkezetük Ak. A₄B₄AB (A₄ kvarttal mélyebb, mint A), ami lényegében A⁵B⁵AB-nek felel meg . . .” Bartók Béla, A magyar népdal. Budapest 1924. 104, Appendix.

⁴ Kodály Zoltán, Sajátos dallamszerkezet a cseremiszi népzeneben. In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934. 181–193.

⁵ Az 1951-ig megjelent cseremiszi népdalkiadványok történetét l. К. А. Четкарев, Песни мари. In: Марий калык муру. Ленинград—Москва 1951. 10–22.

⁶ «Лучко ий годсек погымо мари мурым савыкташ тэнэй ижж йон лийэ.» Мари муру 1919. Ончыл мут.

zenei szempontú: az egyes darabok (összesen 311) dallamuk nehézsége szerint követik egymást. Vasziljev szakszerű anyaggyűjtésre törekedett: a dalok többségénél föltüntette a gyűjtés helyét (kerület, település), a közlő nevét és a dal műfaji vagy tematikai hovatarozását. (E megnevezésekben nem következetes, valószínűleg a közlők az énekesek dalmegnevezéseit vette alapul. általában az alkalomhoz kötött dalokat tünteti föl: ünnepi vagy jeles napi dal [пайрам муро], lakodalmi dal [сѳан муро]. Emellett a katonadalokat [лекрут муро] és a gyermekdalokat [йоча муро] jelöli.⁷) Az 1919-es gyűjteményében 95 ünnepi vagy jeles napi, 48 lakodalmi, 30 katona-, 4 gyermekdalt és 20 egyéb tartalmú dalt (pl. „árvadalt” [тыльык муро], táncdalt [куштымо муро], kendőadót dalt [солык пумо муро]) találunk. A dalok területi hovatarozását azonban pontosan megadja, s így kiderül, hogy e kötetben a főbb nyelvjárások képviselve vannak, de nem egyenletesen: 118 a birszki, 119 a krasznokoksajszki (ma Joskar-Ola), 20 az urzsumi, 17 a kozmogymjanszki, 15 a malmizsi, 8 a jaranszki, 5 a krasznoufimszki, 2 a szarapuli, 2 a csebokszári, 1 a kazanyi, 1 a jelebugai, 1 az ufai és 1 a belebeji kerületből.⁸

A második Marij muróban Vasziljev 1920 és 1923 között gyűjtött dalai találhatóak. A 167 dal nyelvjárásonként van csoportosítva, s mivel az előző gyűjteménybe a birszki (keleti nyelvjárás) és a krasznokoksajszki (mezei nyelvjárás) dalok kerültek nagyobb számban, itt Vasziljev a hegyi nyelvjárásból közül legtöbbet, 70 kozmogymjanszki dalt. Emellett 56 krasznokoksajszki, 12 birszki, 7 csebokszári, 7 szernuri, 5 urzsumi, 4 krasznoufimszki, 4 jaranszki és 2 malmizsi dalt mutat be.⁹ (Ezek az adatok is bizonyítják, hogy Vasziljev több, addig még kevésbé vizsgált nyelvjárási területről is gyűjtött; ő tervszerűbben dolgozhatott, mint a nem cseremiszi származású kutatók.) E kötet dalainak műfaji, ill. tematikus osztályozása nagyon hiányos, a 167-ből csak 46-nál találunk erre vonatkozó utalást. (23 ünnepi vagy jeles napi dal, 14 katonadal, 8 lakodalmi dal, 1 gyermekdal.)

A harmadik, 1937-ben Joskar-Olában kiadott gyűjteményről — mivel Magyarországra csak kottamásolata jutott el — K. A. Csetkarjov¹⁰ és O. M. Geraszimov¹¹ híradásából tudunk annyit, hogy Vasziljev egy kb. ezer dallamot magában foglaló, háromkötetesre tervezett népdalgyűjtemény első kötetének szánta. Ennek, a nyomtatásban is megjelent első, valamint az elkészült, de kiadatlanul maradt második és harmadik kötetnek a dalait — az 1919-es és az 1923-as kötetekhez képest új szempontból — műfajilag csoportosította.

⁷ A cseremiszi népdalok osztályozása ma sem egységes. A kategóriákkal kapcsolatban több probléma is fölmerül: pl. a лекрут муро tkr. lírai búcsúzó, sirató, a йоча муро gyermekdal volta, ill. eredetisége pedig kétséges. (L. részletesebben Bereczki Gábor, Szélgjegyzetek cseremiszi gyűjtőfüzetéből. Ethn. 78: 491—495.)

⁸ Vasziljev a kerületek cseremiszi elnevezését adja meg (általában rövidítve): Пүр. (ö) у. (йэз) — birszki kerület, Чарл. (а) у. (йэз) — krasznokoksajszki kerület, Вүрз. (үм) у. (йэз) — urzsumi kerület, Цыкама у. (йэз) — kozmogymjanszki kerület, Малм. (ыж) у. (йэз) — malmizsi kerület, Йар (ан) у. (йэз) — jaranszki kerület, Красноуп (?) у. (йэз) — krasznoufimszki kerület, Саранул у. (йэз) — szarapuli kerület, Шоваш энгр у. (йэз) — csebokszári kerület, Озан у. (йэз) — kazanyi kerület, Алабога у. (йэз) — jelebugai kerület, Упö у. (йэз) — ufai kerület, Бэлэбэй у. (йэз) — belebeji kerület. (A 311. műdal — induló.)

⁹ A kötet tartalomjegyzéke pontatlan: 167 helyett 162 dalt tüntet föl, a 88. és a 91. csebokszárinak írt dal jaranszki, ill. krasznokoksajszki, a 94. és a 95., hegyi nyelvjárásához sorolt dal csebokszári, a 97. és a 98. pedig krasznokoksajszki.

¹⁰ К. А. Чеккарев, Песни мари. In: Марий калык муро. Ленинград—Москва 1951. 20.

¹¹ О. М. Герасимов, В. М. Васильев — собиратель и исследователь песенного творчества. In: Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 20.

O. M. Geraszimov szerint az első kötetbe (1937. Joskar-Ola) a lakodalmi dalok és a régi, hosszabb terjedelmű ún. elmélkedések kerültek.

Vasziljev ezt a három, műfaji szempontból összeállított kötetét valószínűleg korábbi gyűjtéseit rendszerező, összefoglaló műnek szánta. Ezt látszanak bizonyítani az 1919-ben és az 1923-ban, valamint az 1937-ben megjelent kötetek dallamegyezései, amelyeket az MTA Zenetudományi Intézetnek Népzene kutató Csoportja mutatott ki, ill. a dallamegyezéseknek megfelelően a közlők nevének, a gyűjtés helyének és idejének azonossága.¹² (Pl. az 1919-es és az 1937-es kötet azonos dallamú énekei: 6. sz.—149. sz., 14.—144., 16.—140., 19.—143., 30.—117., 55.—128., 92.—129., 101.—150., 113.—179., 266.—55., 294.—10.; az 1923-as és az 1937-eséi: 15.—167., 46.—22., 103.—171., 133.—4., 146.—5.)

Az első magyarországi híradás Vasziljev munkásságáról 1926-ban jelent meg és Beke Ödöntől származik. Beke Az új magyar irodalom c. cikkének megírása idején Vasziljev második népdalgyűjteményéről tudott csak: „B.¹³ M. Vasziljev (írói néven Üpö-marij = ufai cseremis), ki 1923-ban egy egész füzetre való, szám szerint 167 népdalt adott ki hangjegyekkel együtt kilenc nyelvjárás területéről.”¹⁴

Ez a gyűjtemény — megelőzve az 1919-es kötet — a harmincas évek elejére már biztosan eljutott Magyarországra, mivel Kodály Zoltán a Sajátságos dallamszerkezet a cseremis népzeneben c. tanulmányában¹⁵ a magyar és a cseremis népdalok dallamszerkezetét összehasonlítva Vasziljev e gyűjteményének darabjait is felhasználta,¹⁶ s például Robert Lach dallamjegyzéseivel szemben¹⁷ I. Sz. Kljucsnyikov¹⁸ és Vasziljev munkáját tartotta mérvadónak.¹⁹ Kodály Zoltán A magyarság néprajza 4. kötetének A zene c. fejezetében is idéz e gyűjtemény dalaiból,²⁰ s a tanulmányhoz fűzött 18. jegyzetében utal arra, hogy az 1919-es Marij muro is eljutott hozzá.²¹ Kodály levele-

¹² Ezúton mondok köszönetet a Népzene kutató Csoport munkatársainak (MTA Zenetudományi Intézet), akik az előkészületben levő, Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai c. kiadványukhoz kapcsolódó kutatásuk néhány eredményét, — köztük Vasziljev gyűjteményeinek dallamegyezéseit — rendelkezésemre bocsátották. Az 1937-es Marij muroból Vargyas Katalin a gyűjtésre vonatkozó adatokat, így a gyűjtés idejét is lemásolta. Ebben a kötetben az előzőektől eltérően, a gyűjtés pontos évét is megadja Vasziljev.

¹³ Helyesen: V.

¹⁴ Nyr. 55 (1926): 53.

¹⁵ In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934.

¹⁶ I. m. 186, 187, 188, 189, 190, 191.

¹⁷ Robert Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Band. Finnisch-ugrische Völker, 3. Abteilung: Tscheremissische Gesänge. Wien—Leipzig 1929.

¹⁸ И. С. Ключников (Иван Палантай), Марла мураш туньктышо савыш (cseremisziül énekelni tanító gyűjtemény). Москва 1923. 42.

¹⁹ „Hogy a A₁B₄AB-nek irt dallamok is mind idetartoznak (az A⁵B⁵AB szerkezetűekhez V. J.), kétségtelen. Eldöntik ezt Vasziljev és Kljucsnyikov szövegei, melyek bár szintén elég sűrűn meghagyják az önkényes oktávugrásokat, sőt kezdetlegesen litografált kiadványaikban még íráshibákat is sejtethetünk: általában elég tiszták és világosak. Főleg nekik köszönhető, ha e szerkezet rejtettebb sajátosságait némileg beláthattuk.” Kodály Zoltán, Sajátságos dallamszerkezet a cseremis népzeneben. In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934. 183—184.

²⁰ Budapest 1937. 20, 24.

²¹ „— V. M. Vasziljev Marij muro Moszkva 1923. 167 dallam Vasziljevnek egy hasonló című Kazánban 1919-ben megjelent gyűjteménye 304 dallammal (valójában 311, — V. J.) csak e dolgozat befejezése után került kezünkbe” (i. m. 75).

zéséből tudjuk, hogy ezt a kötetet egy református lelkésztől kapta, aki Kazany vidéki hadifogságából hozta magával.²²

Az 1937-es népdalgyűjtemény kottamását már Kodály maga kérte a Moszkvában tartózkodó Vargyas Katalintól.²³ E kötetnek azóta is ez az egyetlen, 1939-ben készült, szöveg nélküli másolata található hazánkban.²⁴

Kodály Zoltán nemcsak tanulmányaihoz használta föl a Vasziljev gyűjtötte népdalokat, hanem föl is dolgozta azok egy részét: az 1919-es kötetből 77-nek, az 1923-asból 41-nek, az 1937-esből 8-nak a dallamát.²⁵

A két első Marij muro Kodály által földolgozott dalainak szövegét magyarra Beke Ödön fordította, aki maga is gyűjtött az első világháború idején hadifoglyoktól cseremiszi népdalokat, s aki saját, ill. Robert Lach cseremiszi anyagának²⁶ lefordítása után e téren már nagy tapasztalattal rendelkezett. Kodály 1982-ben közzé adott és Beke kiadatlan, Kodályhoz írott leveleinek tanúsága szerint 1934-től 1955-ig leveleztek a cseremiszi népdalfordítások ügyében. Különös figyelmet érdemel Beke 1934. augusztus 29-én kelt levele, amelyben az általuk ismert összes cseremiszi népdal átírt szöveggel és magyar fordítással való kiadását javasolta. Kodály a gondolatot magáévá tette, Beke elképzelését megvalósíthatónak tartotta, sőt kész lett volna, akár saját költségén is, „az egész meglevő cserem[isz] dallamanyag együttes kiadására biz.[onyos] rendszerben”,²⁷ és fölkérte Bekét az átírás és a nyersfordítások elkészítésére.²⁸

Erre — valószínűleg anyagi, ill. technikai okok miatt — sem akkor, sem azóta nem került sor. (Vasziljev cirill betűs szövegeinek olvasása is hosszadalmas volt Beke számára, s bizonyára az átírás sem lett volna könnyű feladat.)

A Beke és Kodály tervezte kiadványt nem pótolja, de némi kárpótlást nyújt majd a közeljövőben megjelenő, Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai c. munka, amelyben Vasziljev népdalainak a magyar zenetudós által földolgozott darabjait is közlik (az eredeti gyűjtemények alapján a dallamot és a szöveget — ezt átírás és fordítás nélkül).

Vasziljev Marij muro c. gyűjteményei a cseremiszi népköltészet legtermékenyebb ágának, a dalnak műfajilag és területileg igen széles skáláját mutatják be. Fő erényük — szemben a csak nyelvészeti céllal gyűjtött anyagot tartalmazó népdalkiadványokkal —, hogy a cseremiszi népdalnak mint a szöveg és a dallam egységének tanulmányozását is lehetővé teszik. (így pl. jól meg-

²² „Azt a cseremiszi dalgyűjteményt Kiss lelkész úr mégis elküldte. Nagy örömmre kiderült, hogy a másik, birtokomban levő, azonos című kiadványtól merőben különböző a tartalma. Ézért nagyon szeretném megtartani és kérem szíves értesítését, milyen összegeen válthatnám meg.” Kodály Zoltán levelei. Budapest 1982. 137, 415. levél (vö. 136, 137, 413, 414. levél).

²³ „E gyűjtemény nyomtatásban nem jutott el ide. Ismeretét csak Vargyas Katalin buzgalmának köszönhetjük . . .” Kodály Zoltán, A magyar népzene. Budapest 1971. 96, 13. jegyzet.

²⁴ Az 1919-es Marij muroból hazánkban is van néhány eredeti példány, de az 1923-asból csak fénymásolatot tudott szerezni a Népzeneutató Csoport, mégpedig Finnországból. A gyűjteményeknek a szovjetunióbeli sorsáról nincsenek ismereteim.

²⁵ Ezeket az adatokat szintén a Népzeneutató Csoport jóvoltából idézhetem. (A feldolgozások a Bicinia Hungarica 4. és az Ötfokú zene 3., 100 mari dallam c. füzetében találhatóak.)

²⁶ L. 17. jegyzet. Beke minden esetben nyersfordítást készített.

²⁷ Kodály Zoltán levelei. Budapest 1982. 152, 473. levél.

²⁸ I. m. 119, 333. levél, 151, 473. levél.

figyelhető a szövegnek a dallam hatására történő módosulásai: a szótagszám-növekedés, ill. -csökkenés, a töltőhangok beiktatása.) A nyomdatechnikai fogyatékokból eredő pontatlanságok, s Vasziljev következetlenségei sem csorbítják e hatalmas népköltészeti anyag zenei, nyelvészeti, folklórisztikai értékét és Vasziljev érdemét. A Marij muro c. kötetek megjelenése után kiadott, egyre nagyobb tudományos pontossággal összeállított cseremiszi népdalgyűjtemények sem teszik fölöslegessé Vasziljev anyagát, hiszen ez a század első harmadában még elevenen élő cseremiszi népköltészet olyan pótolhatatlan dokumentuma, amely sok archaikus népköltési elemet őriz. Emellett lehetőséget nyújt a vele egyidőben, ill. a később gyűjtött cseremiszi népdal- anyaggal való olyan összehasonlító vizsgálatok elvégzésére, amelyekkel a századelő cseremiszi népköltészete pontosabban föltérképezhető, és megállapítható, hogy ebből mi és hogyan őrződött meg napjainkig. Nem volna tanulság nélkül való Vasziljev gyűjtéseinek nyelvészeti, dialektológiai szempontú vizsgálata, továbbá összevetése sem a korábbi és a vele egyidőben gyűjtők (Ilmari Krohn, Yrjö Wichmann, ill. Beke Ödön, Robert Lach, Espaj és Palantaj) anyagával. Így például megállapítható lenne az is, hogy Vasziljev mennyiben ad új nyelvjárási anyagot, s hogy melyek azok a területek, amelyek kimaradtak az akkori gyűjtésekből.

Sajnálatos, hogy Vasziljev gyűjtései érdemükhöz képest gyenge visszhangra találtak nemzetének szűk körén kívül, így hazánkban is.

VARGA JUDIT

Rezeption der tscheremissischen Volksdichtungssammlungen von Valerian Vasiljev in Ungarn

VON JUDIT VARGA

Von den tscheremissischen Volksdichtungssammlungen Valerian Vasiljevs gelangen bis jetzt nur drei Bände unter dem Titel Marij muro (Gesang der Mari) nach Ungarn. Der sprach-, musikwissenschaftliche und volkskundliche Wert der drei Sammlungen (die erste davon erschien 1919 in Kazan und enthält 311 Lieder, 1923 erschienen in Moskau 167 Lieder und 1937 in Joskar-Ola 221 Volkslieder) liegt einerseits darin, daß Vasiljev jedes Lied mit Text und Melodie veröffentlicht und andererseits darin, daß Lieder auch solcher Dialekte in den Bänden zu finden sind, die vor den Sammlungen Vasiljevs noch kaum oder überhaupt nicht erforscht wurden.

Es ist ein Verdienst Zoltán Kodály's, daß die Bände der Marij muro in Ungarn einigermaßen bekannt wurden. Bei der Untersuchung der ungarischen und tscheremissischen Melodiestructuren verwendete Kodály nämlich gerade die von Vasiljev gesammelten Volkslieder. Aus den drei Bänden wurden sogar insgesamt 126 Melodien aufgearbeitet.

Zoltán Kodály plante zusammen mit Ödön Beke (Beke verfertigte die ungarische Rohübersetzung zu den tscheremissischen Volksliedaufarbeitungen Kodály's) die Herausgabe aller ihnen bekannten tscheremissischen Volkslieder in Ungarn — darunter auch die Volkslieder der Mari muro — Bände mit Transkription und Übersetzung. Dieser Plan wurde (seither) leider nicht verwirklicht.

Eine baldige Realisierung dieses oben erwähnten Planes und die eingehende Erforschung des Materials von Vasiljev wäre überaus fruchtbringend, sind ja diese Volkslieder sprach-, musikwissenschaftliche und volkskundliche Denkmäler einer verschwundenen Zeit bzw. wertvolle Quellen zum Studium der betreffenden Epoche.

A mordvin lexikográfia kezdeteiről

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő első évtizedben megfeszített munka folyt a népművelési hálózat kifejlesztéséért és a mordvin iskolák számára szükséges oktató-nevelő irodalom létrehozásáért. Ebben az időszakban a lexikográfiai munkálatok még nem bontakoztak ki, kis szótár-mellékletek készültek csak bizonyos kiadványokhoz, köztük fordításokhoz és tankönyvekhez. Ezek a mellékletek általában nyelvjárási szavakat és neologizmusokat értelmeztek az elterjedtebb és ismertebb moksa és erza nyelvjárásokon.

A lexikográfiai munkálatok a 20-as évek végén és a 30-as évek elején kezdtek szemmel láthatóan élénkülni.

1930-ban Moszkvában a Центральное издательство народов СССР kiadta A. P. Rjabov erza-orosz kis szótárát (Эрзянь-рузонь валкске). A. P. Rjabov P. F. Gyementyeva közreműködésével, e kis terjedelmű, körülbelül háromezer szót tartalmazó szótárát 1925-ben állította össze. A szavak nagy része a Mordvin ASzSzk ardatovi körzetének Kucsenyajeva nevű falvában beszélt erza nyelvjárást tükrözi. De — amint azt a szerző az előszóban hangsúlyozza — „a szavak alakját az irodalmi nyelvekhez igazítottuk”.

A szótár címszavai közé elsősorban az ősi mordvin szókészletet vették fel és kevés olyan fonetikailag és szintaktikailag meghonosodott orosz jövevény szót, mint például: *авня* (*ауня*) 'kévés gabonaszárító, s szárító pajta', *берюма* 'nagy köteg, teher', *валямс* 'telerek, teletöm, beszór, behint, elás, eltemet', *варьга* '(kétujjas) гуарjúkesztyú', *гас* 'lámpa, petróleum', *гаруз* 'örletési díj (kenyérben)', *донямс* 'untat vkit, (meg)un vmit', *дрехнямс* 'sokat alszik', *коник* 'széles faágy', *корён* 'gyökér', *корцяга* '(agyag)edény, (agyag)fazék', *куслят* 'kiszél', *лавця* 'pole', *ладямс* 'elrendez, rendbehoz, kibékül', *лытамс* 'csavarog, kószál, tekereg', *мако* 'mák', *манямс* 'megcsal, megtéveszt, félrevezet; hív, kiált (állat, madár)', *мачка* 'anyós (a feleség anyja)', *моцька* '(be)áztatás', *набой* 'kórpé, imposztor, pajkos, csintalan gyerek', *нарьгамс* 'gúnyolódik vkin, kicsúfol vkit, vmit', *натой* 'sőt, még, még... is', *оля* 'szabadság', *перьгавомс* 'leszerszámoz, kifog (lovat), kettévág, átvág, átrág', *петка* 'kéverakás, kévecsomó (rozkévéből négy darab, búzából öt)', *плавамс* 'cséplés után a kévéből bottal kiveri az utolsó szemeket', *раст* 'íz', *резаниця* 'vastag, hajdinából készült palacsinta', *стонка* 'pohár', *тылкадемс* 'le- vagy eltaszít, eltal, ellök, lökdös, bök(dös)', *цупака* 'csibe, csirke', *цюлка* 'harisnya', *цярка* 'kupa, serleg', *яволятомс* 'bejelent, elmond vkinek vmit, közöl vkivel vmit, értesít vkit vmiről' stb.

Új kölcsönzések (nemzetközi szavak, a szovjet korban keletkezett kifejezések [советизмы] stb.) nem kerültek a szótárba.

Az erza címszók jelentését orosz nyelven értelmezik. Az alábbiakban bemutatunk néhány szócikket, hogy tájékoztassunk a szovjet korszakban összeállított első mordvin— orosz szótárról:

арась 1. нет; 2. 3-е лицо прош. вр. от глаг. *арамс*.
аштемс находиться; пребывать; бездельничать. *Стядо аштемс* стоять,
озадо аштемс сидеть, *аштек* обожди, подожди!
важодиця рабочий, работник (также *важо*).
витемс поправить; выправить; поставить (сеть, западню).
дына дыня
жсомка жмых
ишпилят медуница
каракадомс слегка подмерзнуть. *Рудазось каракаць* грязь слегка под-
мерзла.

кокорка маленький хлебец; шишка (сосновая).
луйнемс качаться, колыхаться (от ветра).
майсемс даром проводить время; тянуть лямку; маяться.
надацька надбавка, прибавка земли
од-ава-лопа мать-и-мачеха (растение).
Од-веле Новая деревня; название мокшанской газеты, издав. в г.
Саранске.

озяскеть созвездие Малой Медведицы.
парь мера, равная четверику. Посуда. *Лемдема парь* купель. *Пивтема парь* пахтаница. *Чапакс парь* квашня. Кроме того, *парь* имелся раньше у каждой взрослой мордовской женщины вместо сундука. В нём хранилось все добро мордовки. Делается *парь* из дупла дерева. Обычно это дупло высотой немного больше метра. Внизу имеется дно, наверху крышка с запором.

Ратор назв. реки Алатыря и города того же названия (*Ратор ош*).
См. также *Уратор*.

Уратор также *Уратор лей*. См. *Ратор*.
цянав (цяняка) ласточка.
чечей селезенка, также *щечей*
эльзире разрез спереди (внизу) у мордовской женской рубашки
ютко промежуток. *Ютко шка* свободное время. *Аютко* некогда.
«*Якстере Теште*» «Красная звезда». Центральн. орган мордсекции ЦК ВКП(б). На эрзянск. наречии. Адрес редакции: Москва, Никольская, 10.
ясмук см. *чичавкат*, также *цильця*.

Mint látjuk, A. P. Rjabov erza—mordvin küsszótárában a kétnyelvű szótár és a lexikon szerkesztésének elvei keverednek. A korlátozott terjedelmű, kétnyelvű szótár ilyen jellegű összeállítása miatt a szerző kénytelen volt a nyelvészeti szótárakban kötelező grammatikai és egyéb utalásokat jelentősen korlátozni.

1931-ben a Центриздат megjelentette A. P. Rjabov erza szótárának második változatát. Рузонь—эрзянь валкс (Orosz—erza szótár. Moszkva—Leningrád) címen. Ebbe körülbelül nyolcezer szócikk került. Kis számban bekerültek a szótárba nemzetközi és a szovjet korszakra jellemző szavak is, pl. *икеле пель* 'avantgard', *аблакат* 'ügyvéd', *кортавкс* 'accentus', *лемтеме* 'anonim', *цяпамс* 'tapsol', *ассигновамс* 'folyósít, elbírányoz', *банка* 'bank', *кувака пря* 'dolichokephal (hosszú fejű) (ember)', *оргодиця* 'dezertőr', *кемень чинь ютко* 'dekád', *кучомс* 'delegál', *асатума* 'deficit', *чова вайгель* 'magas

hang, gyermekszoprán', *кирга орма* 'diftéria', *жандарма* 'csendőrgő', *заем макс-немс* 'hitelez', *кулозень пултамо тарка* 'krematórium', *магазина* 'bolt, üzlet', *поладонь черть* 'paróka', *салава вал* 'jelszó', *эйкакшонь тонавтума наука* 'pedagógia', *пергамент* 'pergamen', *политика* 'politika', *революция* 'forradalom', *пенетировамс* 'próbál, betanít (színház), korrepetál', *республика* 'köztársaság', *рецеп* 'recept', *телеграм* 'távirat', *телеграм кучомс* 'távíratozik', *мыс* 'arc, fiziognómia', *эсь прянь всемеде* 'нек вечкиця' 'egoizmus', *верек таст* 'ekcéma'.

Ugyanakkor, a szótárból kimaradt „az orosz terminológiának az a része, amelynek a mordvin irodalmi nyelvben (egyelőre) nincs állandósult ekvivalense. Ezek megállapítása a Mordvin Terminológiai Bizottság munkájától várható. A szakszókincsből csak a földrajztudomány terminológiája került be megközelítő teljességgel a szótárba. Ezt az orosz—erza szótár sajtó alá rendezésének idejére „a Mordvin nyelvű glóbusz kiadását előkészítő terminológiai Bizottság” dolgozta ki. Pl. öböl 'ведь уло', Jeges-tenger 'Эв океан', tenger 'ине-ведь', sziget 'усия, курод', félsziget 'уло', féltéke 'пельмастор', keleti féltéke 'Чи лисима ёно пельмастор', tengerszoros 'ведь кирга', Gibraltár-szoros 'Губралтар ведь-киргга', észak 'пелеве ёнкс', térítő (Ráktérítő) 'рака ян', egyenlítő (ekvátor) 'мода куншкань пинкс', dél 'пелечи ёнкс', délnyugat 'чи валгума мар-то пелечи ёнкс ютко' stb.

Az orosz kölesönszók erza nyelvre való lefordítása során a szerző „az uljanovi kormányzóság egykori ardatovi kerületének, a mai Mordvin Autonóm terület” (uo. 4.1.) nyelvjárásait vette alapul. Ha pedig a támpontul szolgáló nyelvjárásokban az orosz címszónak nem volt lexikai-szemantikai megfelelője, akkor más erza nyelvjárásokból keresettilyent.

A szótár 1931-es kiadásának erza nyelvi anyaga híven tükrözi a mordvin irodalmi nyelvek szakszókincsének kialakításában érvényesült purista tendenciát, vagyis azt a törekvést, hogy az új szavakat, fogalmakat lexikai, szemantikai stb. tükörszavakkal fejezzék ki. A. P. Rjabov szótárában — az orosz, a latin és a görög nyelv mintájára — sok tükörszó került, pl.: avantgard 'икеле пель', önéletrajz 'эсь зрямо пингень кувалт сёрмадовкс', automata 'ломаньтете робутыця машина', címzett 'конань лемс кучить мезеяк', gyémánt 'сленикань керямо кев', antik 'нек сыре (ташто) пингень', meteorkő (aerolit) 'менель (немель) кев (менельстэ празь кев)', berkovec (régii súlyegység = 10 pud) 'кемень понт', rékség, réküzet 'калацянъ пани', burkolatkő, macskakő 'сал кев', vakáció 'а тонавтница шка', kallómalom, ványoló üzem vagy műhely 'кемень кевердима кудо', vízőblítéses árnyékszék, véce 'венелев якамо тарка', vulkán 'тол пандо', óriás 'нек покш сэръ ломань', meteor 'немель (менель) кев', születési bizonyítvány 'шачума конёв', helyesírás (orfográfia) 'сёрмадума кой', szünet 'о́ймень тарксима шка', talp (a lábfej alsó része) 'пильг'алкс' stb.

A. P. ФЕОКТЫИСТОВ

Über die Anfänge der mordwinischen Lexikographie

von A. P. ФЕОКТИСТОВ

Автор berichtet über die zwei Wörterbücher von A. P. Rjabov: das erste ist das 1930 erschienene kleine Erzänisch-Russische Wörterbuch mit 3000 Wörtern, das zweite das Russisch-Erzänische Wörterbuch, das 8000 Wortartikel enthält. Die beiden Werke enthalten in geringerem Umfang sog. Sowjetismen und erzänische Wörter als Entsprechungen für die russischen Lehnwörter. Grundlage für die Wörterbücher war der Dialekt des Dorfes Kučenjajeva im Kreis Ardatov der Mordwinischen ASSR.

Das wotische Kriegslied

Der finnische Forscher Yrjö Penttinen hat eine monographische Untersuchung über das ingrische (ishorische) Volkslied „Kriegsnachrichten“ und seinen internationalen Hintergrund veröffentlicht (Penttinen 1947). In diesem Volkslied, das im westlichen Teil Ingermannlands besonders populär war, wird besungen, wie ein Vogel zuerst falsche Kriegsnachrichten bringt, als ob die Schwester in den Krieg ziehen sollte. Als er wieder zurückkommt, bringt er eine neue, richtige Auskunft, daß der Bruder es tun sollte. Der Bruder wird zum Krieg vorbereitet und gewarnt, daß er im Krieg nicht stolz sein dürfte und nicht in der ersten oder letzten Reihe kämpfe, wo Krieger am meisten getötet werden. Der Bruder ist nicht folgsam. Er fällt in einer Schlacht. Sein Pferd bringt die traurige Auskunft nach Hause. Y. Penttinen hat gezeigt, daß dieses Kriegslied auch bei den Esten verbreitet und sogar den Woten bekannt war. Außerdem bringt er seine Entsprechungen aus „Kalevala“ und dem Volksliedrepertoire der Russen, Ukrainer, Polen, Tschechen, Slowaken, Bulgaren, Mordwinen und Liven.

Der in den Vereinigten Staaten arbeitende Folklorist Felix J. Oinas hat das Thema von „War Song“ aufs neue behandelt. Er führt auch weißrussische, litauische und lettische Entsprechungen an und beweist, daß die Ostseefinnen dieses Volkslied von Slawen übernommen haben (Oinas 1979). Das estnische Kriegslied hat die Aufmerksamkeit des deutschen Dichters Bertolt Brecht gefesselt. Laurence P. A. Kitching hat den Inhalt des Gedichtes „Der kaukasische Kreidekreis“ von Brecht analysiert und bewiesen, daß es nach einer deutschen Übersetzung des estnischen Kriegsliedes geschaffen ist. Die deutsche Übersetzung stammt übrigens von der estnisch-finnischer Schriftstellerin Hella Vuolijoki (Kitching 1982).

Die obenerwähnten Folkloristen haben ganz kurz festgestellt, daß das Kriegslied auch den Woten bekannt war. Der finnische Sprachforscher August Ahlqvist hatte das Wotenland in den Jahren 1854–1855 besucht, wo er Material für seine wotische Grammatik sammelte. Zum grammatischen Teil des Werkes sind Sprachproben und ein Wörterverzeichnis zugefügt. Unter den Sprachproben gibt es Volkslieder, die von der Sängerin Anna Ivanovna in Kattila aufgezeichnet waren. Eines von den Liedern ist eine Variante des Kriegsliedes, eigentlich nur sein Anfang, wo gesungen wird, daß Mädchen in den Krieg ziehen sollten (Ahlqvist 1856). Dieses Lied ist später von Väinö Salminen in seiner wotischen Liedersammlung aufs neue publiziert worden (Salminen 1928). Auf Grund dieser Sammlung hat er eine wichtige Untersuchung über den Ursprung der wotischen Volkslieder herausgegeben. Nach seiner Meinung ist das wotische Kriegslied nur eine wortgetreue Übersetzung einer finnischen Variante (Salminen 1929). Im Allgemeinen ist er jedoch über-

zeugt, daß die Woten auch eigene Lieder haben. Außerdem hat er bewiesen, daß es Lieder gibt, welche den Woten und Ishoren gemeinsam sind. Der Unterzeichnete hat eine Menge wotischer Lieder aufgezeichnet und bei den letzten Sängern untersucht, unter welchen Umständen alte Lieder vorgetragen wurden. Nach den von den Sängern aufgeschriebenen Angaben und auf Grund der Analyse der Lieder hat er beweisen können, daß die wotischen lyrischen Lieder meistens den Ishoren entlehnt sind. Die Hochzeitslieder und die lyrischen Lieder sind aber gemeinwotisch. Wotisch und Ishorisch sind nahverwandte Sprachen. Deshalb konnten Woten ishorische und Ishoren wotische Lieder gut verstehen, sie in ihre Sprache transponieren. Das von Ahlqvist aufgezeichnete Kriegslied ist sprachlich rein wotisch. Es ist ein gemeinsames wotisch-isorisches Lied, das im wotischen Dorf Kattila wotisch gesungen wurde.

Es gibt noch einige andere Varianten des wotischen Kriegsliedes. Im Jahre 1947 traf der Unterzeichnete die befähigte wotische Sängerin Mat'jo Gerassimova (64), die aus dem Dorf Jögöperä stammte. Von ihr wurden 36 Volkslieder aufgezeichnet. Das erste von ihr vorgesungene Lied war eine 66 Verse enthaltende Redaktion des Kriegsliedes. Das Lied ist mit einer estnischen Übersetzung veröffentlicht worden (Ariste 1960). Unten folgt eine deutsche Übersetzung des Liedes.

Es flog ein Vogel von der Stadt,
 es kam ein Vogel aus Tuutari,
 der Weißgefiederte aus Wotenland,
 der Blaugefiederte aus Finnland.
 Die Augen waren unter den Flügeln,
 das Augenlicht war an den Federspitzen.
 Der brachte falsche Nachricht,
 falsche Auskunft wälzte er:
 das Schwesterchen muß in den Krieg ziehen,
 der Bruder muß aber zu Hause bleiben.
 So was gab es früher nicht:
 Seidenbrüste im Kriege,
 mit Bändern geschmückte Köpfe vor der Stadt!
 Es flog ein Vogel von der Stadt,
 es kam ein Hahn aus Tuutari,
 er flog auf einen Schiffsmast.
 Die Augen waren unter den Flügeln,
 das Augenlicht war an den Federspitzen.
 Der brachte wahre Nachrichten:
 das Schwesterchen muß zu Hause bleiben,
 der Bruder muß aber in den Krieg ziehen.
 „Oh, meine zarte Mutter,
 heize die honigsüße Sauna an,
 mit honigsüßen Holzschichten,
 mit honigsüßen Waldbäumen,
 bevor ich auf die Heerstrasse gehe!
 Was gibst du, womit wirst du mir Hilfe leisten,
 dem alleinigen Sohne,
 bevor er auf die Heerstraße zieht?“

Die Mutter gab ein leinenes Hemd,
 das stolz bis zur Erde reichte,
 bis zum Gürtel sich bewegte.
 „Oh, mein liebesvoller Vater,
 was gibst du, womit wirst du Hilfe leisten,
 dem alleinigen Sohne,
 bevor er auf die Heerstraße geht?“
 Der Vater (gab) von der Krippe das Hengstchen,
 aus dem Verschlag den Haferfresser,
 womit er in den Krieg reiten,
 sich zwischen den Heeren bewegen wird.
 Die Mutter berätet den Sohn:
 „Sei nicht stolz im Kriege,
 sei nicht klug in der Schlacht,
 geh nicht vor den anderen
 bleibe nicht hinter den anderen,
 aber bewege dich in der Mitte des Heers
 neben den Fahnenträgern.
 Die vordersten werden getötet,
 die hintersten werden zertreten . . .“
 Die Mutter backt Brot.
 Das Pferd wieherte draußen.
 „Ohoi, mein graues Pferdchen,
 was ist vom Kriege zu hören?“
 Der Schimmel antwortet:
 „Das ist vom Krieg zu hören:
 dein Sohn ist stolz im Krieg,
 und er geht vor anderen Männern,
 und bleibt hinter den anderen,
 er geht nicht in der Mitte des Heers
 neben den Fahnenträgern.
 (Mein) Maul hat er mit Kandaren zerrissen,
 den Kopf mit dem Zaum zerschlagen,
 die Seiten mit den Sporen zertrümmert.
 Die Mutter starb,
 sie fiel nieder und wurde zu Staub.

Der Unterzeichnete hat die Sprache des Lieder näher analysiert und er konnte konstatieren, daß sie rein wotisch ist. Es gibt nur einige ishorische (Lehn)wörter, die meistens auch in der wotischen Umgangssprache im Dorfe Jögöperä vorkommen (Ariste 1960. 76).

Das Kriegslied war bei den Woten populär. Mat'jo Gerassimova war nicht die einzige von den letzten Woten, die das Lied kannte. Ihre Verwandte Oudekki Figurova aus Rajo (geb. 1891 in Jögöperä) war die letzte Wotin die noch ziemlich viele Volkslieder singen konnte. Von ihr hat der Unterzeichnete das Kriegslied zweimal auf Tonband aufgenommen (1970 und 1974). Das Lied wurde gesungen. Es wird hier in der finnisch-ugrischen Transkription wiedergegeben. Mit einem Strich werden die kürzeren und mit zwei Strichen die längeren Pausen, die beim Singen vorkamen, bezeichnet. Eine Pause der Melodie kann sogar in der Mitte eines Wortes vorkommen.

emä | leipijāni | vāli ||
 ize | poikā | settā lāti ||
 kūle | kūle | poikai|zeni ||
 pā vā | pāhā | kui pa|jātan ||
 ku siä | mēdä | setimā ||
 elä | mē vā | ettē | muissa ||
 eläko | jā | tagā | muissa ||
 esi|meized | leikotā ||
 taku|meizet | tallotā ||
 vānti | čehsi vāččē|sē ||
 liči | lipū kanta|jā ||
 lipū | kantājat ka|tōvav ||
 si le | lippu | lütetā ||

Die Mutter stellte ihre Brotlaibe ein,
 und bereitete dabei den Sohn zum Krieg vor :
 „Hör mal, hör mal, mein Söhnlein,
 behalte doch das, was ich sage :
 wenn du den Krieg führen gehst,
 eile nicht die anderen voraus,
 und bleibe nicht von anderen zurück.
 Die vordersten werden getötet,
 die hintersten werden zertreten.
 Stelle dich in die Mitte des Heers,
 an den Fahnenträgern.
 Die Fahnenträger werden sterben,
 dir wird die Fahne angegliedert.“

Diese Variante ist im Jahre 1974 aufgenommen worden (Ariste VE XVIII 147). Die andere Variante vom Jahre 1970 (Ariste VE XIII 223) hat noch einen Vers :

medali rintā | ripusetā ||

eine Medaille wird auf die Brust gehängt.

Im Liede widerspiegelt sich die lokale wotische Mundart. Die Possessivsuffixe werden in der wotischen Umgangssprache nur sporadisch benutzt. In den alten Volksliedern können sie öfter als Vokativformen auftreten: *poikaizeni* 'mein Söhnchen'. Ihre ursprüngliche Funktion ist aber trübe geworden. Deshalb ist im Liede *leipijāni* 'meine Brotlaibe', anstatt *leipijāz* 'seine / ihre Brotlaibe'. Den wotischen Liedern ist der trochäische Versfuß eigen. Um den erforderlichen Rhythmus hervorzuheben, hat Oudekki Figuova in den betonten Silben kurze Vokale verlängert: *leipijāni* anstatt *leipijāni* 'ihre Brotlaibe'; *poikaižēni* — *poikaizeni* 'mein Söhnchen', *kantājat katōvav* — *kantajat katovav* 'die Träger werden sterben'. In Volksliedern können auch epithetische Vokale vorkommen, z. B. *mēdä* anstatt *mēd* 'du gehst, wirst gehen'.

PAUL ARISTE

Literatur

- AHLQVIST, A. 1856 : Wotisk grammatik jente språkprof och ordförtecking. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 5/1. Helsingfors. S. 107
- ARISTE, P. 1960 : Vadjalaste laule. Emakeele Seltsi Toimetised 3. Tallinn. S. 34—36
- ARISTE, P. VE = Vadja etnoloogiat. Wotische ethnologische Aufzeichnungen im Besitz des Verfassers
- KITCHING, L. P. A. 1882 : The Estonian "Song of War" and Bertolt Brecht. E. V. Žygas and P. Voorheis, Folklorica : Festschrift for Felix J. Oinas. Indiana University Uralic and Altaic Series 141. Bloomington. S. 139, 150
- OINAS, F. J. 1969 : Some motifs of the Baltic-Finnic War Song. Studies in Finnic — Slavic Folklore Relation. Selected Papers. FF Communications 205. Helsinki. S. 93 ff.
- OINAS, F. J. 1979, Ära sõida sõja ette. — Kalevipoeg kütkes ja muid esseid rahvaluulest, mütoogiast ja kirjandusest. Kalevipoeg in Fetters and other essays on folklore, mythology and literature. Toronto. S. 37—48
- PENTTINEN, Y. 1947 : Sotasanomat. Inkeriläinen kansanruno ja sen kansanvälisestä taustasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 232. Helsinki
- SALMINEN, V. 1928 : Valtjalaiset runot. Eripainos "Suomen kansan vanhoista runoista" IV/3. Helsinki. S. 731
- SALMINEN, V. 1929 : Tutkimus valtjalaisten runojen alkuperästä. Suomi V/7. Helsinki. S. 36

A Case for Rule Simplification

Devising a theory concerning expectations of grammars in terms of their ability to predict linguistic changes raises the question of evaluation measures.* The question here concerns the extent to which grammars ought to indicate „possible changes” from G_i to G_{i+1} . According to P. Kiparsky (1973): given two versions of linguistic theory, LT and LT' , leading to the respective grammars G_i and G_i' , and further observing that the following stage has the grammar G_{i+1} — if (G_i, G_{i+1}) or (G_i', G_{i+1}) are not possible pairs of successive stages, then one can state that G_i and G_i' are wrong grammars and LT and LT' are wrong theories. „The more sharply we can delimit possible changes, the more compelling we can make this form of argumentation” (258). In specifying possible changes, P. Kiparsky sets out three possible approaches:

- (1) in terms of language states, viz. L_p L_{p+1}
- (2) in terms of grammars, viz. G_p G_{p+1}
- (3) in terms of both language states and grammars, viz. (L_p, G_p) (L_{p+1}, G_{p+1})

Now, as to these three possibilities, the first has deficiencies concerning which it is not relevant to go into any detail here. The third approach is, in general, the most efficient through its referring both to grammar and to surface structure. However, it must be pointed out that there are several occurrences of linguistic change — and these are precisely the ones which are clearly rule-governed changes — where the second approach seems to have particular applicability. It is obvious that the more likely the change that is rule-governed, the less relevant it is to consider surface structure forms for the purpose of detecting the characteristics of the change in question. Also, the more general the change — as is to be expected with clearly rule-governed changes — the less will be the likelihood of having to account for a quantitatively significant number of exceptions. It seems then that it would be possible to draw a demarcation line between the kind of linguistic changes examinable on the basis of their rule-governed nature as against the kinds of changes where the theory of lexical diffusion (Wang 1969) might seem a more appropriate approach to account for the nature of the change in question. One of the crucial differences between the presumably rule-governed changes and those that are of different status would be the degree of predictability. That leads us directly back to the assumptions of the second approach according to which,

* This is an extended version of a paper read at the Central and East European Studies Association of Canada Meeting, Learned Societies of Canada (Saskatoon 1979).

concerning linguistic changes of a rule-governed nature, it ought to be expected and required that (G_i, G_{i+1}) are possible pairs of two successive stages.

In what follows an example will be given of a grammar's (G_i) failing to account for a phonological change resulting in G_{i+1} . It will be shown that an alternative analysis of the data is available, on the basis of which (G_i, G_{i+1}) will prove a possible pair. The theoretical implications of such an approach might be bidirectional: (i) the predictability of possible changes could qualify as an evaluation measure; (ii) a non-possible (G_i, G_{i+1}) pair might indicate a wrong account of the data. What follows is a case revealing both implications.

I shall attempt to evaluate an influential approach (Vago 1975) to a frequently-encountered Hungarian phonological phenomenon, on the basis of my observations of a certain phonological change in the speech of English-Hungarian bilinguals.¹ It is my contention that Hungarian Rounding Harmony (RH) functions as a sub-part of a complex Vowel Harmony rule (VH), contra to the above mentioned approach. If we consider RH rule as an angled bracketed sub-part of a complex VH rule, we may look upon the process of the disappearance of RH rule in cases of imperfect language performance as rule simplification. To view RH as an independent rule, it would have to be regarded as rule loss in those cases. To account for the rule loss case would mean considering two possibilities, both of them implausible: (i) accepting Vago's solution would leave the change from G_i to G_{i+1} unmotivated, in fact, highly implausible (see in detail later); (ii) assuming the correctness of a similar solution operating with two separate rules, though with underlying representatives different from those of Vago, would not truly reflect the essence of the relationship between VH and RH rules (Aoki 1968, Rédei 1977, Szépe 1958).

In his Hungarian Generative Phonology R. Vago provides a thorough analysis of Hungarian phonological facts and processes, and he also devotes much attention to a very detailed analysis of vowel harmony.² His undoubtedly very original approach to the phenomena of Hungarian vowel harmony has been the subject of significant commentary and discussion, most notably in LInq (1978).³ However, the question I will discuss here has not been previously raised as far as I am aware. It seems that hitherto all discussions concerning Hungarian VH rules have tended to concentrate on the following issues: abstract versus concrete analysis; Vago's proposal for two separate VH rules (both designed to take care of palatal harmony); and the question of the VH rule's domain. The other aspect of vowel harmony, namely the status and nature of labial harmony, is presented as offering no problem in Vago's analysis. According to him, it seems most appropriate to treat it as a separate rule.⁴ Thus he states: „I see no point in collapsing VH and RH” (1975, 57). Although he does indicate that there may be a possibility of col-

¹ Since 1971 I have been associated with the Hungarian community in Winnipeg (Manitoba), where I have been able to observe several cases of imperfect language usage which might be deemed noteworthy linguistically. The present paper is a preliminary study based upon one such case.

² See Chapter II and III (pp. 6–85).

³ The discussion contains the challenging articles by J. Jensen (1978), E. Phelps (1978), C. Ringen (1978), and Vago's reply (1978).

⁴ In Chapter III, 3.7. (pp. 56–8).

lapsing the two rules, that it is not a recommendable solution is nevertheless clear when he writes: „These two rules, taken by themselves, are natural assimilation rules. The angled bracket abbreviation obscures this naturalness and makes VH—RH a complicated rule. Surely, the angled bracket convention is illegitimate here (58). Now to go into somewhat greater depth on this point, I should emphasize that I consider that VH is indeed a complex rule which does have the angled bracketed sub-part. The complexity of the rule can be proved by: first, challenging Vago's own proof-material, showing that this does not represent an appropriate enough argument for rejecting a putative VH—RH rule; second, by applying as evidence the phonological change observed in the speech of Hungarian-English bilinguals.

According to Vago's analysis, the basic rules of Hungarian vowel Harmony are as follows. He posits two separate vowel harmony rules, labelling them VH-rules, though these actually refer to palatal harmony. One of these VH rules is marked (that is, it skips over the two neutral vowels, *i* and *e*), the other is unmarked. According to his analysis only suffix vowels are subject to the VH-rules, that is subject to either the marked or the unmarked VH-rule. Thus Vago's claim is that VH-rules do not operate within roots. Although quite a major controversy surrounds Vago's analysis in these two respects, we need not go into it here. That he splits the VH-rule into three parts (two separate rules, marked and unmarked, plus another rule requiring information concerning MSC)⁵ may be considered a weakness in his analysis. Although these problems are not completely solved, there have been several suggestions concerning how to formulate Hungarian VH rules⁶ ensuring that the problems of palatal harmony are sufficiently well-known. The rule governing palatal harmony in Hungarian is as follows:

$$(1) \quad [+syll] \longrightarrow [\alpha \text{back}] / \left[\begin{array}{c} +syll \\ \alpha \text{ back} \end{array} \right] C_0 \text{ — } ^7$$

⁷ Vago's 3.32b.

It will not be necessary to go into an analysis of those numerous cases when this generality does not hold. This rule takes care of morphemes like *asztalnak* ('table' SgDat.), *széknek* ('chair' SgDat.), *hajóból* ('boat' SgElat.), *kertből* ('garden' SgElat.) etc. Here the alternating suffixes are *-nak/-nek* *-ból/-ből*. There are many suffix pairs like these, having one front and one back alternate, the most common of which include *-ban/-ben* (Iness.), *-ba/-be* (Illat.), *-ból/-ből* (Elat.), *-ról/-ről* (Abl.), *-ra/-re* (Sublat.). These suffixes join onto the root according to the requirements of the rule (1), unless the roots are subject to controversial status; but as those particular „exceptions” are not relevant to the present discussion I will say no more about them here.

Now, there are several suffixes which have three instead of two alternants: suffixes which have short mid-vowels. Examples:

⁵ For a critical evaluation, concerning the some fifty monosyllabic roots requiring an abstract underlying representative as a consequence of their MSC (Vago does not sufficiently specify what this special MSC consists of), see E. Phelps (1978) and C. Ringen (1978).

⁶ See L. Rice (1970), and also see fn. 3.

-tok/-tek/-tök (Ind. Prs. Pl. 2.) *-hoz/-hez/-höz* (All.)

mostok 'wash'

vertek 'beat'

törtök 'break'

várhoz 'castle'

képhez 'picture'

könyvhöz 'book'

Vago believes that the *o/ö/e* alternation has to be derived from underlying */o/* or underlying */ö/*. To motivate the exclusion of the possibility of an underlying */e/*, he uses evidence from other alternation-pairs, namely suffixes which have alternants with *a* and *e* such as *-nak/-nek* (Dat.), e.g. *labdának* 'ball', *könyvnek* 'book'. His argument is that because the front vowel *e* underlies these alternating forms, it follows that it cannot underlie the *o/ö/e* alternations. He uses the empirical evidence of the independent forms *velem*, *veled* 'with me, with you' etc. for positing underlying */e/* for the alternation forms with *a/e*. But here two problems arise. First, should */e/* not underlie the *o/ö/e* variations simply because it already plays a similar role in another alternation type? In my view it would be more convincing to suggest a similar pattern of derivation from an underlying */e/* — once it appears on the surface as one of the front alternants — than to posit underlying */ö/*, which, except in one rather doubtful instance (to which I shall refer later), never actually appears as an alternant in any of the suffix-pairs. Second, although it does sound convincing to posit underlying */e/* for alternations of *a/e*, nevertheless the independent morphemes do not in every case show that */e/* is the only possible candidate for the role of underlying phoneme in all *a/e* alternations. Consider for example the suffix *-ra/-re* (Sublat.). The independent form is *rajtam*, *rajtad* 'on me, on you' etc. Thus, if we regard the quality of the independent forms as a deciding factor in choosing the underlying form, then *a* also has an opportunity to be considered the underlying phoneme. It must be said though that this is more often the case when *a/e* alternating suffixes have *e* as the characterizing vowel in independent morphemes. Nevertheless in Vago's analysis concerning choosing the underlying representative it does seem that he gives preference to a vowel that never appears in an independent morpheme in any alternation pair in the system over another vowel (*e*) that does have a significant role elsewhere. This is despite the fact that its appearance in the independent forms is the criterion for determining the selection of the underlying phoneme. If *a* is rejected as the vowel likely underlying the *a/e* alternation, then on what grounds would *ö* be preferred as suppressing *e* in the *o/ö/e* alternation? Briefly then, through this reference and my comments upon the possible underlying representative of the *a/e* alternations, I seek to emphasize that it is by no means clear that Vago has succeeded in establishing the kind of hierarchy which would put the pair *o/ö* above the unrounded third alternant. The consequences of this approach are serious for the realization of palatal harmony.

Vago has demonstrated the two rules — the Rounding Harmony rule and the *e*-adjustment rule⁸ (both of which would apply after the VH rule has applied) — in the following way. Supposing that */o/* underlies the *o/ö/e* alternations — and this, on the basis of the independent form of the allative

⁸ Because the output of RH is realized as an unrounded mid-vowel, another rule: namely the *e*-Adjustment rule, is needed to lower it to [e]. The *e*-Adjustment rule is Vago's 3.23 rule.

suffix appears correct (*hozzám, hozzád* 'to me, to you' etc.) — first /o/ gets fronted to *ö* after a front vowel (remaining back after a back vowel); then if a preceding vowel is unrounded it becomes *e*.

Now, before we confront this approach to RH with the kind of empirical evidence mentioned earlier, let us look at Vago's other argument against collapsing VH with RH. He considers *-nok/-nök* as derivational suffixes, although he admits that they are not listed as such in Tompa's grammar.⁹ The examples Vago lists are of doubtful status, because they were either created artificially by applying the particular method of adaptation during the late 18th and early 19th century language reform, or were coming into restricted use on the analogy of these.¹⁰ These are the only such structured morphemes, and thus constitute the only evidence for *o/ö* showing on the surface with the exclusion of *e* (which occurs whenever rounding harmony has to be applied with the three alternants *o/ö/e*). Therefore in view of the above the *-nok/-nök* alternation pair is of doubtful status and as such does not support the argument which claims that *ö* has a higher rank than *e*.

Let us now look more closely at the derivation Vago proposes and try to comment upon it on the basis of the tests I conducted among my bilingual subjects. Vago asserts that after the VH rule has been applied, the result will be *o* after a back vowel and *ö* after a front vowel. If the preceding vowel is unrounded, then this *ö* becomes unrounded to *e*. To demonstrate how his derivation works we shall consider the following example:

	/mos + tok/	/ver + tok/	/tor + tok/
VH	mostok	vertök	törtök
RH	—	vertek	—
e-Adj.	—	vertek	—
	[mostok]	[vertek]	[törtök]

The formalization of the RH rule is as follows (Vago's 3.20.):

(2)

$$\left[\begin{array}{l} +\text{syll} \\ -\text{back} \\ -\text{high} \\ -\text{low} \\ -\text{long} \end{array} \right] \longrightarrow [-\text{rnd}] / \left[\begin{array}{l} +\text{syll} \\ -\text{rnd} \end{array} \right] C_0 \text{ —}$$

(*ö* becomes *e* if the preceding vowel is unrounded.)

If this type of derivation is correct it follows that in the course of imperfect language performance there is more of a chance that the *mostok*,

⁹ J. Tompa (1970).

¹⁰ G. Bárcezi—L. Benkő—J. Berrár (1965. 73—74): „Adaptációval keletkezettnek tekinthetjük a *-nok, -nök* képzőt; ez ugyan a szláv nyelvekben is hasonlóan foglalkozásnévképző *-nik* hangalakban; de a magyarba nem közvetlenül a képző került át, hanem több ilyen szópár, mind *udvar — udvarnok, pohár — pohárnok*. Ezekből vonták el aztán a közös végződést, sajátos képzőszerpet értve rá: *mérnök, szónok, elnök* stb. A jövevény képzők átvételét tulajdonképpen mindig az adaptáció egy tökéletlen esetének tekintetjük” . . .

törtök kind of strings will be achieved more naturally. However, once an assimilation rule does not seem to be functioning in exact accordance with the requirements of the rule, one may suspect that the rule is marked. In the above derivation the unrounding process has to be regarded as marked. Thus one would expect the *vertök*, *törtök* forms to surface in the case of imperfect language learning. However, I have not observed this to be the case among my sample of bilinguals. They have never produced forms like **vertök*. On the contrary the overwhelming majority of my tests and recordings of spontaneous talk showed them using strings such as *törtök* (Ind. Prs. Pl. 2.) and the like. The following are some typical examples taken from my material:

főzek 'cook' (1Sg.), *töltek* 'fill' (1Sg.), *jövek* 'come' (1Sg.) etc.,
föztek (2Pl.), *fészültek* 'comb' (2Pl.), *jöttek* (2Pl.),
lőttek 'shoot' (2Pl.) etc.,
könyvhez 'book' (All.), *kőhez* 'stone' (All.), *tűzhez* 'fire' (All.) etc.,
tüzen (Adess.), *földen* (Adess.) etc.

It should be noted that the very few cases when some of the informants did seem to apply the rule correctly involved only some of the most frequently used words. The fact that only the forms (*ti*) *törtök* 'you (Pl.) break', (*ti*) *lőttek* 'you (Pl.) shoot', *kőhez* 'stone' (Sg.All.), *söprűhez* 'broom' (Sg.All.) etc. and never the **vertök* 'beat' (P12), **keltök* 'get up' (P12), **néztök* 'look' (P12) etc. forms appear, lends great weight to the argument challenging the validity of the kind of derivation demonstrated above. As Vago goes on to mention — and in this he is on firmer ground — both VH (that is, palatal harmony) in this he is on firmer ground — both VH (that is, palatal harmony) and RH rules are natural assimilation rules. Then how can we account for the fact that VH appears the more stable, indeed the kind of assimilation rule which is applied by my bilingual subjects without any exceptions? (I do not refer now to the kind of controversial instances of palatal harmony referred to earlier.) Why would the other natural assimilation rule (RH) be less stable? The very fact that VH always occurs whereas RH does not occur at all — or at the most may occur optionally in only some of the most frequently used strings — suggests that the relationship between the two rules is more than just structural. It seems very likely that RH is a sub-rule of the main vowel harmony rule, and that we are witnessing a case of rule simplification. More specifically, it seems very likely that the sub-rule part of the VH rule — which is formalized with the angled bracket convention — is the one which is not being completed during the application of the complex rule. It is this which is the more likely to be dropped when the natively-acquired language fails to obtain sufficient native-like reinforcement (as is in fact the case in a languages-in-contact situation). Application of the angled bracketed part of the rule results in RH; once RH no longer appears on the surface it will follow that this particular sub-rule is dropped from the complex rule. Then only the remaining part of the VH rule (the palatal harmony rule) applies.

Let us now propose a different approach concerning how to handle VH and RH on the basis of the above examples of bilinguals' usage. A possible way of collapsing the two rules is formulated by Vago as follows (his rule (3.24)) — which however, as previously mentioned, he rejects on the grounds that it is an unnecessary complication of two simple assimilation rules:

(3)

$$[+syll] \longrightarrow \left[\begin{array}{l} -back \\ \langle -rnd \rangle \end{array} \right] / \left[\begin{array}{l} +syll \\ -back \\ \langle -rnd \rangle \end{array} \right] C_0 \text{---} \left\langle \begin{array}{l} -high \\ -low \\ -long \end{array} \right\rangle$$

What this rule means in terms of derivation is that, first of all, palatal harmony applies, fronting the suffix vowels when required; then afterwards, if the preceding vowel is unrounded, the suffix vowel becomes unrounded too. Vago's rule presupposes of course that VH would derive rounded suffix vowels, and RH would then make the front vowels unrounded after a preceding rounded vowel.

Now whether we treat VH and RH as separate rules or collapse them in the way Vago suggests, the course of the derivation will be similar. The key issue here is two-fold: (1) the above empirical evidence does not support the idea that palatal harmony will produced an o/ö pair; (2) the lack of application of RH in the case of language deficiency proves that there is no motivation for separating the two vowel harmony rules in question (Vago's preference). I do not find that Vago provides a convincing enough argument to make the derivation presented above seem plausible. Certainly such a derivation is not supported by my records of relevant data supplied by these bilingual subjects. But on the other hand, if we were to suggest that the realization of palatal harmony is o/e pair and in the case of a preceding rounded vowel e becomes rounded, then the rule would have to be rewritten as follows:

(4) VH (PH—RH)

$$[+syll] \longrightarrow \left[\begin{array}{l} -back \\ \langle +rnd \rangle \end{array} \right] / \left[\begin{array}{l} +syll \\ -back \\ \langle +rnd \rangle \end{array} \right] C_0 \text{---} \left\langle \begin{array}{l} -high \\ -low \\ -long \end{array} \right\rangle$$

A sample derivation is the following:

	(mos + tok)	(ver + tok)	(tör + tok)
PH	mostok	verték	törtök
RH	—	—	törtök
e-Adj.	—	verték	—
	[mostok]	[verték]	[törtök]

The first part of the complex VH rule accounts for the palatal harmony. The second part using the angled bracket convention accounts for the sub-part of the complex rule, i.e. the rounding harmony. Thus to summarize the structure of the rule: the complex VH (Vowel Harmony) rule consists of two parts: PH (Palatal Harmony) and RH (Rounding Harmony) rules.

Hence I would argue that the foregoing data, demonstrating the phonological change in question, certainly indicate (i) the complexity of VH rule, and (ii) the psychological reality of an underlying o/e pair for RH. Accordingly an analysis embodying these two assumptions should be able to provide

a possible (Gi, Gi+1) pair. Further, in consider that confirmation of the high probability of (i) and (ii) is provided by diachronic evidence which definitely supports the probable relationship between palatal harmony and rounding harmony. In Szépe (1958. 106) it is stated: „A labiális illeszkedés már sokkal ritkább és a történeti adatok tanúsága szerint későbbi keletkezésű, mint az előző típus [i.e. the palatal harmony]. A labialis illeszkedés csak olyan nyelvekben fejlődött ki, amelyekben a palato-veláris 'alapforma' már megvolt.” The same concept is expressed in Rédei (1977. 170) where he traces the history of palatal and labial harmony in Uralic and Turkic families. There he states very explicitly that the latter appeared at a much later period: „Die Labialharmonie ist nicht bis in uralisch/finnisch—ugrische Zeit zurückführbar. Im Ungarischen wie Tscheremissischen ist sie aller Wahrscheinlichkeit unter türk. Einfluß entstanden.”

ZITA UTASI—McROBBIE

References

- AOKI, H. (1968), Toward a Typology of Vowel Harmony. *IJAL* 34: 142—145
- BÁRCZI, G.—BENKŐ, L.—BERRÁR, J. (1965), *A magyar nyelv története I—II*. Tankönyvkiadó, Budapest
- ESZTERGAR, M. (1971), *A Generative Phonology of Nouns and Vowel Harmony in Hungarian*. Dissertation. University of California, San Diego
- JENSEN, J. (1972), *Hungarian Phonology and Constraints on Phonological Theory*. Dissertation. McGill University
- JENSEN, J. (1978), Reply to 'Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony'. *LInq.* 9: 89—97
- KIPARSKY, P. (1974), Remarks on Analogical Change. In: J. M. Anderson and C. Jones (eds.), *Historical Linguistics II. Theory and Description in Phonology*. North-Holland Publishing Company. 257—275
- PHELPS, E. (1978), Exceptions and Vowel Harmony in Hungarian. *LInq.* 9: 98—105
- RICE, L. (1970), *Hungarian Morphological Irregularities*. Slavica Publishers. Inc. Cambridge, Mass.
- RINGEN, C. (1978), Another View of the Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony. *LInq.* 9: 105—115
- RÉDEI, K. (1977), Einige Typen der Vokalharmonie. In: *Phonologica 1976. Akten der dritten Internationalen Phonologie-Tagung Wien, 1—4. September 1976*. Innsbruck
- SZÉPE, GY. (1958), Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének történetéhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 17: 105—129
- TOMPA, J. (1970), *A mai magyar nyelv rendszere I—II*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- VAGO, R. (1971), Abstract Vowel Harmony Systems in Uralic and Altaic Languages. *Lg.* 49: 579—605
- VAGO, R. (1975), *Hungarian Generative Phonology*. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club
- VAGO, R. (1976), Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony. *LInq.* 7: 243—263
- VAGO, R. (1978), Some Controversial Questions Concerning the Description of Vowel Harmony. *LInq.* 9: 116—125
- WANG, W. S.—Y. (1969), Competing Changes as a Cause of Residue. *Lg.* 45: 9—25
- ZIMMER, K. (1967), A Note on Vowel Harmony. *IJAL* 33: 166—171

Érték és mérték a szamojédban

A)

Mint azt a különböző pénznevek bizonyítják, a szamojédok a pénzt mint fizetési eszközt orosz hatásra vezették be. A több finnugor nyelvre jellemző ún. pénzárú egykori meglétét a szamojédoknál már csak ritkán lehet megtalálni. Mindenesetre erre a gyakorlatra utalnak az olyan szavak, mint „szövet, posztó” használata ’pénz’ jelentésben (l. 2.1.3) vagy az 5 kopek értékű „sarki rókamancs” (l. 2.2.4) kifejezés.

A többi pénz jelentésű szó az oroszok által használt pénzek külső tulajdonságain alapuló elnevezés (’papír, vas, ezüst’), továbbá orosz vagy valamilyen törökségi jövevényszó.

Pénznevek

1. A pénzre vonatkozó általános jelölések, amelyeknek nincs konkrét értéktartalmuk

1.1. „vas”

1.1.1. jurák — (OP) *jěšše* ’Geld’ (JSWb. 435a); (T₁) *jěž’ž’e* ’die Geldstücke’ (i. m. 426a); (O, Sj., Oks.) *jěšše* ’Eisen; Geld’ (i. m. 116b); (Lj.) *β’iěššəj tārūšəj r^htām* ’ich verschwendete mein Geld’ (i. m. 471b); (S) *η^h puitp^h βiěššəp* ’großes Geldstück’ (pl. 3, 5, 10 rubel); (< (O) *ηōnā* ’in einen Haufen übereinanderhäufen (Gegenstände)’ (i. m. 38b); (Ni.) *mañ β’iěššəp ηō’kkpā* ’ich habe viel Geld’ (i. m. 247b); (Nj.) *juvnañpā β’iěššəp* ’Kleingeld, Kupfergeld’ (o: „klirrendes Geld” (i. m. 142b); *еся* ’деньги’ (NRSI. 111a); *нарка’ еся* ’крупные деньги’, *пудёко’ еся* ’мелкие деньги, мелочь’, *ненэй’ еся* ’серебряные деньги’, *нярава’ еся* ’медные деньги’, *падар’ еся* ’бумажные деньги’ (i. h.); *éze* ’деньги’ (SWz., Dunin-Gorkavič, 163), *падар’ éze* ’бумажные деньги’ (i. h.); *jěsé* ’Geld’ (SWz., Schrenk, 90);

есяку ’деньги’ (NRSI. 423b);

есяндась ’просить денег’ (i. m. 112a).

1.1.2. szölkup — *kezil’ qomtā* ’Münze’ („eisernes Geld”) (SelkWz. 76b).

1.2. „ezüst”

jurák — (O) *ñéñnāi* ’richtig, echt; Silber, Silbergeld’ (JSWb. 317a); (Sj.) *ñéñnāei jěšše* ’Silbergeld’ (i. h.); (Sjo.) *mañ ñéñnāijjūβ jāηηu* ’ich habe kein Geld’ (i. h.);

ненэй 1. ’серебро, серебряный’; 2. (nyugati nyj.) ’деньги’, (keleti nyj.) *ненэй’ еся* ’серебряные деньги’ (NRSI. 300a);

Njepnai ’Money’ (SWz., Rae, 123) (Rae tévesen az orosz *Dienghi* (деньги) szó átvételének tartja).

1.3. „darab, törmelék”

jurák — (S, Nj.) *pusoku* ’Stück, Fetzen, Brocken; Kleingeld’ (JSWb. 368a).

1.4. „halpikkely”

kamassz — *k'am, k'am* 'Schuppe', *kōлан k'*. 'Fisch-schuppe'; „auch in verhüllenden Worten: 'Geld'” (KWb. 25b).

1.5. egyéb

1.5.1. jurák — (Kis.) *tāxallāpī* 'Kleingeld' (JSWb. 469a) (< (O) *tāxallā* 'zerstreut sein', *tāxallāš* 'auseinandergehen' — i. h.).

1.5.2. szölkup — *qomtä* 'Münze, Geld; Kopeke' (SelkWz. 76b) (vö. Joki: MSFOu. 103: 209–210, Toivonen: FUF 21: 102).

1.5.3. kamassz — *akla* (MT, lies *aktä*) 'Münze, Geld' (WVS, 177a); *āk'ta, āk'te, āk'tā, āk'tšā* 'Münze; Geld' (KWb. 4a); *a:ktša* 'Geld' (i. m. 194a) (< tatár *aqta*); *ātāmei āk'ta* 'Goldmünze' (< tatár *altyn*) (i. m. 4b); *kumiz'ūi āk'te* 'Silbermünze' (< tatár *kümüš*) (i. m. 34a); *sāzānei ā.* 'Papiergeld' (i. m. 57b).

kojbál — *Aqca* (Türk.) 'Geld' (SWz., Klaproth, 32a).

1.5.4. motor — *katengapty* 'Geld' (SWz., Klaproth, 32a).

2. A pénzértékre utaló elnevezések

2.1. Rubelt jelentő szavak

2.1.1. „rubel”

jurák — (U) *šēlkkobāi* 'Rubel, Silberrubel'; (Nj.) *šēlkkoboj* ua. (JSWb. 436b) (< orosz); (Kis.) *baššāqj' qōp šēlkkōvaj* 'ein Rubel Profit' (i. m. 51b); (Lj.) *qōlkkōbāi* 'Rubel', *q. kāēš* 'halber Rubel' (i. h.); (P) *jū qōlkkōbāvaj* '10 Rubel' (i. h.); (Kis.) *šēlkkōvaj* 'Rubel, Silberrubel' (i. m. 410a); *селковэй* (jamali, régies) 'рубль', *селкой* (bolsaja zemljai nyj.) ua. (NRSI. 544b); *селкой пеля* 'полтинник' (i. h.).

szölkup — *solkowaj* 'Rubel' (< orosz) (SelkWz. 210a).

2.1.2. „vas”

jurák — (Oks.) *jū'd'z jēšš'em" mī'jem"ā* 'ich gab 10 Rubel' (JSWb. 116b); *сян еся* 'несколько рублей' (NRSI. 601a)

enyec — *bese* 'Rubel' (WVS, 265a)

nganaszan — *basā* 'Eisen; Geld; Eisenschmuck' (WVT, 7).

2.1.3. „szövet, posztó”

jurák — (Sj., MB) *nōjmān* 'Rubel' (JSWb. 289b) (< (O) *nōi* 'Tuch 'Stoff'); (O) *nōjmān* _{v'ēlle} 'fünfzehn Kopeken' (o: „Rubel-Hälfte”) (i. h.); *ноймян* (jamali, régies) 'рубль' (NRSI. 317a); *ноймян' пеля* 'полтина, пятьдесят копеек' (i. h.); *nōjmān* 'Rubel' (SWz., Schrenk, 90) (Schrenk megjegyzése szerint „aus d. Zyrān, von *noj*, d. Tuch”); *nojmean* 'Rubel', *n. bealea* 'halber Rubel' (WVS, 18a).

2.1.4. „papír”

kamassz — *sāzān, sāzān, sāzān* 'Papier; Rubel' (KWb., 57b) (< tat.; alt., leb. *sāzen, sazun* < mo. *čagasun*).

2.1.5. „100 kopek” (l. 1.5.2. is)

szölkup — *tot komde* 'ein Rubel' (WVS, 121a).

2.1.6. рубль

jurák — *рубль* 'рубль' (NRSI. 514b) (< orosz).

2.2. Kopeket jelentő szavak

2.2.1. „vas”

jurák — (Nj.) *qampredānk β'ieššāp* '5 Kopeken' (JSWb. 116b), vö. *jēsea, jēse* 1) 'Eisen'; 2) 'К о п е к е н'; (konda) *wese* ua. (WVS, 13a); *ju-jēse* 'Grivna' (= 10 Kop.) („wörtl. 10 Eisen, also 10 Geld, 10 Kop.” — SWz. Schrenk, 90).

2.2.2. „posztó, szövet”

jurák — *noimān* 'dreißig Kopeken' (JSWb., 289b) (vö. *nojman* 'Rubel').

2.2.3. „ezüst”

jurák — *habeyegnia nyennai* 'Eighty Kopecks' (SWz., Rae, 133; vö. *Nyennai* 'Money', i. h.).

2.2.4. „(Eisfuchs-) Pfote”

jurák — (O) *ηδβ'' ηᾱḡ-mir''α* 'der Preis einer (Eisfuchs-) Pfote, d. h. 5 Kopeken' („altertümliche Geldeinheit”) (JSWb., 39a).

2.2.5. egyéb

jurák — *копейка, хупейка* 'копейка' (NRSI., 157a); *hopëka* 'Kopeken' (SWz., Schrenk, 91) (< orosz)

szölkup — *gomtā* 'Münze, Geld; Kopeke' (SlkWz., 76b); *kopejkal' gomtāl mī* 'Kopeken' (i. h.); *komde* 1) 'Kopeken', 2) 'Geld' (WVS, 121a); *komdet-pālek* 'halber Kopeken' (i. h.); *tulai komde* 'kupferner Kopeken' (i. m. 148a).

B)

A szamojéd nyelvekben a mértékek közül a hossz mérték a legváltozatosabbak. Ezek legnagyobb részt különböző testrészekkel vannak kapcsolatban. Testrésznevek (kéz, láb, ujjpercek, arasz = ujjak közti távolság stb.) felhasználása a hosszúság mérésére olyan általános jelenség, amelynek még manapság, a decimális mértékrendszer általános elterjedtségének időszakában is van létjogosultsága. Nem lehet célo, hogy erre vonatkozóan a világ legkülönbözőbb nyelveiből idézzek példákat; szemléltetésképpen csupán néhány magyar, finn és német hossz mértékre utalok.

A magyar *öl* (a kitárt karok két végpontja közti távolság, kb. 1,9 m — ÉSz.) ebben a jelentésében számos uráli nyelvben is megtalálható, vö. pl. fi. *syli* (SKES 1573, ill. MSzFE 512—513). Az *arasz* „a kinyújtott hüvelykujj és a kisujj hegye közti távolság” (TESz. 171, ill. MSzFe 94—95). A *hüvelyk* a férfi hüvelykujj átlagos vastagságának megfelelő (25—27 mm) hossz mérték, német eredetű szóval *coll* (< *Zoll*). A fogalom ismert a finnben is (*tuuma* 'hüvelyk' = 2,54 cm), itt svéd jövevényszó (SKES 1440). A magyar *hüvelyk* kapcsán említett *coll* a németben is mértéket jelöl, vö. *Zoll* „früheres dt. Längenmaß, 1/10 od. 1/13 Fuß; engl. Längenmaß, Inch, 2,54 cm . . .” (Wahrig 4249). Maga a *Zoll* szó a középfelnémetből (*zol*), ahol „zylinderförmiges Stück, Baumstamm, vermutl. auch »Knöchel«; daraus die Maßeinheit »Daumenbreite«” (i. h.).

Általánosan ismert hosszúsági mérték a „láb” — ez a szamojédban kevésbé van elterjedve.

A testrészekkel általában kisebb mértékeket jelölnek. A szamojédok a nagyobb, több kilométernyi távolságokat utazási egységként, útszakaszként jelölik.

A belső eredetű hossz mértékeken kívül található a szamojéd nyelvekben orosz eredetűek is (pl. a *szaszensy*, továbbá a decimális mértékegységek).

A súly mértékek többnyire jövevényszavak a szamojéd nyelvekben, pl. a jurákban a *puđ*, a kamasszban a *šēnek* stb. Megfigyelhető ugyanakkor a régi súly mértékek ártértékelődése is, pl. a jurák *teb* 'font' > 'kilogramm'.

Az űrmértékeket jelölő szavak (a fogalommal együtt) többnyire orosz eredetűek.

További elemzés helyett következzenek a példatár, amely a szamojéd nyelvek különböző mértéket jelölő szavait tartalmazza.

Példatár

1. Hosszmértékek

1.1. Testrészszel összefüggő mértékek

1.1.1. „öl” (Klafter)

1.1.1.1. jurák — (O) *tšiv'è* 'Klafter'; (S, Nj.) *tšimnap* ua. (JSWb. 514a) (< **tijmä*, SWsch. 163); (U) *xünd'adp jüw' tšiv'e* 'seine Länge ist zehn Klafter' (JSWb. 203b); (Sjo.) *tš'əz xē. nnoštāββə* 'eine Klafter ringsum (die Arme greifen rund herum)' (i. m. 514a); (S) *kāη^g tšimnap* 'amtliche Klafter' (o: 'cár-öl') (i. h.); (Nj.) *nanηūōtṭp tšimnap* 'volle Klafter' (i. h.); *tāš tš.* ua. (i. h.); (O) *tšiv'ē β²ē'^a* 'halbe Klafter (von den Fingerspitzen der einen Hand bis in die Mitte der Brust)' (i. h.); (Nj.) *tšimnap βāš* ua. (o: 'öl-fél') (i. h.); (O) *ηūdān tšiv'ē* 'Klafter' („ручной сажень”) (i. m. 45b); (O) *nāv'i tšiv'ēdp šāllikkānn² ηāēdā* 'Klafter = Abstand zwischen den Fingern und dem Ellbogen des einen Armes' (Längenmaß = orosz печатная сажень) (i. m. 310a); *тубя* 'сажень' (расстояние между вытянутыми руками) (NRSI. 656b); *тубя' вэ'* 'полсажени' (расстояние от концов пальцев вытянутой руки до середины груди) (i. h.). A szó használatos nevekben is: *še'eβ tšimnap* 'der Siebenklafter' (Name) (JSWb. 409b); (O) *šib tšiv'e xav'ēr* 'der sieben Klafter lange Ostjake' (i. m. 155b); (Ni.) *še'eβ tšimnap* 'Siebenklafter' (i. m. 198a); nganaszan — *šimi* 'Klafter' (WVS, 64a) (vö. PSam. **tijmä*, SWsch. 163); szölkup — *tš* 'Klafter' (WVS, 149a) (vö. PSam. **tij*, SWsch. i. h.).

1.1.1.2. kamassz — *kulaš* (MT) 'Klafter', (Kar.) *kulaš, kulas* ua. (WVS, 181; vö. jakut *булас*); *күләш, күләш* 'Arme; Klafter, Lachter' (< tatár *qulač, qulaš* ua.) (KWb. 33b).

1.1.1.3. kamassz — *sāžen* 'Klafter' (< orosz) (KWb. 57b).

1.1.1.4. szölkup — *kāme* 'Klafter' (o: „d. ausgebreiteten Arme”) (WVS, 241).

1.1.2. „váll”

jurák — (O) *mārtšē-nno ηāēdā* 'ein Längemaß der Samojuden: von der Schulter bis zu den Fingerspitzen der anderen Hand' (JSWb. 243b) (< *mārtš'* 'Achsel, Schulter'); *марцял' нэда* ua., kb. egy méter' (NRSI. 238b).

1.1.3. „könyök”

jurák — *nalte, nalcik* 'Ellbogen, Unterarm, Elle' (WVS, 19b).

1.1.4. Az „ujj”-jal kapcsolatos mértékek

1.1.4.1. „ujj”

1.1.4.1.1. jurák — *pikilea ~âr* 'groß wie ein Finger' („Daumen + groß”) (WVS, 2a).

1.1.4.1.2. jurák — (Nj.) *ηump-jəp tšierβpā* 'mit dem Zeigefinger gemessene Spanne' (JSWb. 44a).

1.1.4.1.3. kamassz — *mū'den* 1) 'Zeigefinger', 2) 'Viertel-elle' (WVS, 298).

1.1.4.1.4. jurák — (Nj.) *xāēmtṭp mā't ṭuttṭp mā'r* 'sechs Fingerspitzen breite Masche (im Netz)' (JSWb. 149b–250a) (< *ṭuttṭp mā'r* 'Fingerspitze').

1.1.4.2. „ujjpercek”

1.1.4.2.1. „mittleres Glied des Fingers”

jurák — (S) *ηōp ṭuttṭp ηēssū* 'mittleres Glied des Fingers' (wird als Zollmaß angewendet) (JSWb. 45a) (o: 'egy ujj-perc').

- 1.2.2.2. jurák — *вэрста* 'вэрста' (SWz., Dunin-Gorkavič, 163).
- 1.2.2.1. szölkup — *késipsi* 'Werst' (WVS, 303a).
- 1.2.3. jurák — *ялма* (jamali nyj.) 'отрезок пути между двумя остановами' (во время ходьбы); 'переход' (NRSI. 834b).
- 1.2.4. „folyószakasz”
- 1.2.4.1. jurák — (Nj.) *βäçi*: *jaxp̄β β.* 'längere gerade Strecke des Flusses zwischen zwei Krümmungen' (orosz плёсо) (JSWb. 60a); (P) *jaxaη βäçi* ua. (i. h.); *нензавэй* ua. (NRSI. 269b) (< 'egyenes szakasz').
- 1.2.4.2. szölkup — *mut, muti* 'Flußstrecke, Biegung; Entfernung von einer Biegung des Flusses bis zur anderen' (SelkWz. 145a).
- 1.3. Decimális mértékek (kizárólag orosz jóvenesyszavak)
- 1.3.1. jurák — *километр* (*хылометр*) 'километр' (NRSI. 155b); szölkup — *kilometr* 'Kilometer' (SelkWz. 94a).
- 1.3.2. jurák — *метр* 'метр' (NRSI. 250b); szölkup — *metr* 'Meter' (SelkWz. 134a); *metr-mānti* 'Meter-Maß', *metrił* 'meterlang' (i. h.).
- 1.3.3. jurák — *дециметр* 'дециметр' (NRSI. 83a); szölkup — *desimetr* 'Dezimeter' (SelkWz. 253b).
- 1.3.4. jurák — *сантиметр* 'сантиметр' (NRSI. 530a); *сантиметра* ua.; *дециметрахана ю'* c. 'в дециметре 10 сантиметров (i. m. 83a); szölkup — *santimetr* 'Zentimeter' (SelkWz. 201a).
- 1.4. Egyéb
- 1.4.1. „csukaigrás”
- jurák — *хаерта пырянда санан тэвы'* 'солнце опустилось низко' (э: 'до высоты прыжка щуки') (вö. *пыря* 'щука') (NRSI. 498a).
- 1.4.2. jurák — *еркар* 'еркар' (мера измерения, приблизительно равная метру) (NRSI. 105b), *тохос* 'еркар' 'отрез материи', *поңга* 'еркар' 'большой кусок невода', *сидя еркар ної* 'две меры сукна' (i. h.) (вö. (O, Sj.) *jērkkqr* 'Volksstamm, Sippe, Geschlecht' (JSWb. 109b)).
- 1.4.3. „arsin”
- 1.4.3.1. jurák — (O) *ārššın* 'Arschin' (< orosz) (JSWb. 17b), *árwyn* 'Arschin' (SWz., Schrenk, 90); enyec — *arsino* (JenSW, 25), *a. basi* 'eine halbe Arschin' (i. h.), *a. feti* ua. (i. h.); kamassz — *āršin* 'Maß im allgemeinen, Arschin' (KWb., 6b).
- 1.4.3.2. jurák — (Sj.) *toxōšsam'' jöl tššēv' aptš jēšše* 'Arschin' (»Kattunmesseisen«) (JSWb. 489b) (< *jöltšš''a* 'Abstand, Maß' — i. m. 135a).
- 1.4.4. jurák — *мекар''* 'межопруга, межупруга' (расстояние между опругами/упругами лодки, куда обычно складывают пойманную рыбу) (NRSI. 247b); *mēkkqr''a* 'Spant eines Fahrzeugs, eines Bootes' (< osztják) (JSWb. 271a).
- 1.4.5. „pányva”
- jurák — *тынзы* хун 'на расстоянии длины аркана' (NRSI. 780b). nganaszan — *biantými* 'Längemaß (entspricht ungefähr dem russ. вершок = 1/16 аршин = 0,044 m) (WVT, 10).
2. Területmértékek
- 2.1. szölkup — *kwadrat* 'Quadrat' (< orosz) (SelkWz. 113b).
- 2.2. jurák — *мяра* 1) 'площадь, размер круга (занимаемого чумом, капканом)'; 'размер петли (напр. аркана)'; 2) 'петля'; 3) 'расходящийся по воде круг' (NRSI. 278b) (< *mā''a* 'Zelt', *mārū* 'ein Zelt errichten' — JSWb. 269b).

3. Kerületmérték

jurák — *севабтав* 'в ... обхват(а)', *сидя севабтав ня* 'дерево в два обхвата' << *севабт'* 'обхват (окружность, которую можно обхватить широко расставленными руками)' (NRSI. 541a) (vö. (O) *šēββāi* 'Arme' — JSWb. 433b).

4. Súlymértékek

4.1. „pud” jelentésű szavak

4.1.1. „pud”

jurák — *pud* 'Pud' (< orosz) (SWz., Schrenk, 90);

nganaszan — *futa* 'ein Pud' (40 Pfund) (< orosz) (WVS, 74a);

szölkup — *pud* 'Pud' (< orosz) (SelkWz. 194b).

4.1.2. jurák — *~idaavni* 'Pud' (WVS, 260a).

4.1.3. kamassz — *šēnek* 'Pud' (< tatár, vö. osm., krm. *širik* 'Maß für Kornfrüchte') (KWb. 64a).

4.2. „font” jelentésű szavak

4.2.1. jurák — (O) *šēB* 'Keil; Nagel; Pfund' (JSWb. 507b); *teb, tieb, tieb* 1) 'Stöckchen', 2) 'Pfund'; *tebuko* (Demin.) (WVS, 27a); *tép* 'Pfund' („bezeichnet eigentlich einen eisernen Nagel, dessen Schwere ursprüngl. die Gewichtseinheit abgab, wie denn das Eisen auch zur Bezeichnung der Münzeinheit diente”) (SWz., Schrenk, 90); *meb* 'мера веча' (régén 'font', ma 'kilogramm' jelentésű) (NRSI. 645b).

4.2.2. nganaszan — *fúnta* 'Pfund' (< orosz) (WVS, 73b);

kamassz — *pun* 'Pfund' (< orosz) (KWb. 54a); *š'el p.* 'ein halbes Pfund' (i. h.).

4.3. Decimális mértékek (valamennyi orosz jövevényszó)

4.3.1. jurák — *килограмм (хылограмм)* 'килограмм' (NRSI. 155b);

szölkup — *kilogramm* 'Kilogramm' (SelkWz. 94a).

4.3.2. szölkup — *gramm* 'Gramm' (SelkWz. 39b).

4.4. Egyéb

4.4.1. jurák — (Lj.) *šētv(šēnek)ššēd* 'Gewicht' (Maß) (JSWb. 439a); (P) *šētv(šēnek)ššēd*, *šētv(šēnek)ššēd* ua. (i. h.) (< (Kis.) *šē'šmēš* 'schwer sein' (438b)).

4.4.2. jurák — (P) *tōlōko* 'Gewicht (zum Wägen)' (JSWb. 491a); (Lj.) *β'ieššep tōlōku* ua. (i. h.) (vö. (Kis.) *tōllērcōš* 'dick sein' (i. h.)).

4.4.3. jurák — (O, Sj.) *ηittaptš'* 'Gewicht' (JSWb. 34b) (< *ηidā* 'aufhängen'); *ηытабы* 'веси' η. *еся* 'гиря', η. *пэ* ua. (NRSI. 410b) (vö. *еся* 'vas', *пэ* 'fa').

4.4.4. szölkup — *wečupsätil kezila* 'Gewicht' (eigtl. kleines Eisen, womit man wägt) (< *wečipsä* 'Waage'; *kezila* 'Eisen') (SelkWz. 296b).

5. Űrmértékek

5.1. jurák — (O) *mērrp*: *tūñni* 'm. 'Pulvermaß' (JSWb. 498b);

kamassz — *mēřka* 'Maß (gewöhnlich für Schießpulver)' (< orosz *мѣрка*) (KWb. 39a).

5.2. jurák — *ванотāна* 'любая тара, скреплённая обручами' (NRSI. 41b), *нарка ванотāна* 'бочка, кадка' (i. h.).

5.3. jurák — (O, Sj.) *pōšškp* 'Faß, Tonne' (JSWb. 361b); (Nj.) *pōšškp* ua., 'Wanne' (i. h.) (< orosz *бочка* mint űrmérték kb. 480 liter); *ročka* 'Faß' (orosz) (SWz., Schrenk, 90; „die Samojuden besaßen kein Flüssigkeitsmaass" — írja Schrenk).

5.4. jurák — (Nj.) *β'ietrp* 'Eimer (Maß), russ. ведро' (JSWb. 77b) (< orosz; a ведро kb. 12 liter); *β'ietrp* *kōr-pēa* '(die) ein Wedro fassende

Tonne' (i. m. 191b); *вѣтра* 'ведро' (NRSI. 78b), *вѣтра хор'* 'маленькая бочка вместимостью около ведра' (i. h.).

5.5. jurák — (Nj.) *pěá* 'kleines Faß' (JSWb. 371a), *β'ētrpā p.* 'einen Eimer fassende Tonne' (i. h.) (o: 'fa'), *ḷš'ietβ'jēr p.* 'Faß von einem Viertel-eimer' (i. h.), *β'ētrpā β'āēs p.* 'Faß von einem halben Eimer' (i. h.).

5.6. kamassz — *štōφ* 'Krug, Maß: zwei Flaschen Branntwein' (< orosz *штофъ*) (KWb. 65b).

5.7. jurák — (O) *šōrōkkōv* '40 Eimer (Wedro) fassende Tonne' (JSWb. 416a); (Sj.) *šōrōkkōpky* ua. (i. h.) (< orosz *сороковка* 'мѣрная, въ 40 ведръ').

5.8. jurák — (O) *šēfšebār* 'Viertel' (< orosz) (JSWb. 441a).

5.9. jurák — (MB) *tamny mē'riqm' ōv' tērβo jōdem''a* 'ferner nahm ich ein Viertel Branntwein' (vö. (O) *ḷš'ērβp* 'Spanne', továbbá az 1.1.4.3. pontot).

5.10. Decimális mértékek (orosz jövevényszavak)

jurák — *лѣтра* 'лигр' (NRSI. 192a);

szölkup — *litr* 'Liter' (SelkWz. 118a), *ukkir litrit peläk* 'ein Halbliter' (i. h.).

6. Általános mérőeszközök, mértékegységek

6.1. szölkup — *mānti, mānti* 'Maß, Grad' (SelkWz. 124a), vö. *ukkir litr mānti* 'ein Liter-Maß' (i. h.), *metr-mānti* 'Meter-Maß' (i. h.).

6.2. jurák — *эльцьрāбць* 'прибор для измерения чего-л.', 'мера для сравнения, мерило; образец' (NRSI. 119b) (vö. *jōlḷš''a* 'Abstand, Maß').

6.3. jurák — (S, Nj.) *jōjjer* 'Einschnitt, Kerbe' (JSWb. 134b); *ēep''* 'надрез, зарубка, насечка' > *ēep' ny* 'бирка, служащая для исчисления времени, подсчёта оленей, товаров и т.п.' (NRSI. 117b).

6.4. jurák — *нэся* 'мешок' (a также любая тара и посуда, напр. кулёк, корзина, сумка, банка) (NRSI. 423b) (vö. (O) *ḷš'ēšš'e''a* 'Gefäß, Geschirr' — JSWb. 26b).

PUSZTAY JÁNOS

Rövidítésjegyzék

JenSW—M. Katzschmann—J. Puzstay: Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis. Hamburg, 1978. 283 l.

JSWb. — T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956. CIX, 601 l.

KWb. — K. Donner: Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. Joki. Helsinki, 1944. LI, 216 l.

NRSI. — Н. М. Терещенко: Ненецко-русский словарь. Москва, 1965. 942 l.

SelkWz. — I. Erdélyi: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest, 1969. 315 l.

SWz., Dunin-Gorkavič — K. Donner: Samojedische Wörterverzeichnisse. MSFOu. 64. Helsinki, 1932. VI, 171 l.

SWz., Klaproth — i. m.

SWz., Rae — i. m.

SWz., Schrenk — i. m.

SWsch. — J. Janhunen: Samojedischer Wortschatz. Castronianumin toimitteita. Helsinki, 1977. 185. l.

WVS — M. A. Castrén: Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen. St. Petersburg, 1855. XXXIV, 404 l.

WVT — I. R. Kortt—Ju. B. Simčenko: Nganasan-Samojedisches Wörterverzeichnis. Teil I. (Mscr.) Moskva—München, 1983. 190 l.

Ausdrücke für Wert und Maß im Samojedischen

von JÁNOS PUSZTAY

A) Die Ausdrücke für Wert

Wie aus den Bezeichnungen des Geldes im Samojedischen hervorgeht, haben die Samojuden das Geld als Zahlungsmittel unter russischem Einfluß eingeführt. In den samojedischen Sprachen sind nur wenige alte Ausdrücke der früheren Zahlungsmittel (Geld, bzw. Naturalien, wie z. B. „Eisfuchspfote“, „Tuch“ u.a.) erhalten.

Die heutigen Bezeichnungen des Geldes basieren auf den äußeren Eigenschaften der Währung („Papier“, „Eisen“, „Silber“) oder sie sind Entlehnungen aus dem Russischen oder aus verschiedenen Türkssprachen.

Unter Punkt 1. sind Bezeichnungen aufgezählt, die sich i. A. auf das Geld beziehen, und keinen konkreten Wertinhalt besitzen (1.1. „Eisen“, 1.2. „Silber“, 1.3. „Stück, Fetzen, Brocken“, 1.4. „Schuppe“).

Die Benennungen unter Punkt 2. haben einen bestimmten Wertinhalt (2.1. Ausdrücke des Rubels: 2.1.1. „Rubel, Silberrubel“, 2.1.2. „Eisen“, 2.1.3. „Tuch(Stoff)“, 2.1.4. „Papier“, 2.1.5. „100 Kopeken“; 2.2. Ausdrücke für Kopeken: 2.2.1. „Eisen“, 2.2.2. „Tuch (Stoff)“, 2.2.3. „Silber“, 2.2.4. „Eisfuchspfote“).

B) Die Ausdrücke für Maß

Es werden die Bezeichnungen für Längenmaß, Gewicht und Raummaß angeführt. Am reichsten sind die Ausdrücke für Längenmaß. Sie hängen größtenteils mit Benennungen der Körperteile zusammen. Dies ist eine Eigenschaft nicht nur der samojedischen Sprachen (vgl. z. B. dt. *Zoll*). Für größere Maßwerte werden Ausdrücke wie etwa „Streckenabschnitt“ u.ä. verwendet.

Punkt 1. beinhaltet die Bezeichnungen für Längenmaß. 1.1. Bezeichnungen der Länge mit Körperteilen („Klafter“, 1.1.2. „Schulter“, 1.1.3. „Ellbogen“, 1.1.4. „Finger“ und „Fingerglieder“, 1.1.5. „Bein“).

1.2. Bezeichnungen für größere Längenwerte (1.2.1. „im Tage zurücklegbare Strecke“, 1.2.2. „Werst“, 1.2.3. „Strecke“, 1.2.4. „gerade Strecke des Flußes zwischen zwei Krümmungen“). 1.3. Dezimale Werte für Längenmaß (russ. Entlehnungen). 1.4. Sonstiges (1.4.1. „Hechtsprung“, 1.4.2. „*jerkar*“ = ca. 1 m, 1.4.3. „Arschin“, 1.4.4. „Spant eines Fahrzeuges“, 1.4.5. „Lasso“, 1.4.6. nganas. Längenmaß = 0,044 m).

Unter Punkt 2. sind Ausdrücke für Flächenmaß angeführt.

Unter Punkt 3. ist ein Ausdruck des Umfangs angegeben.

Punkt 4. beinhaltet Bezeichnungen für Gewicht (4.1. „Pud“, 4.2. „Pfund“, 4.3. dezimale Werte — alle aus dem Russ., 4.4. sonstige).

Unter Punkt 5. sind Bezeichnungen für Raummaß zu finden (5.1. „Maß für Pulver“, 5.2. „Faß, Tonne i.A.“, 5.3. „Faß, Tonne im konkreten“, 5.4. „Eimer (als Maß)“, 5.5. „Baum, Holz“, 5.6. „Krug“, 5.7. „40 Eimer (als Maßeinheit)“, 5.8. „Viertel“, 5.9. „Spanne“, 5.10. dezimale Werte — alle russ. Entlehnungen).

Unter Punkt 6. sind Bezeichnungen von Maßgeräten und allgemeinen Maßeinheiten angeführt (6.1. „Maß, Grad“, 6.2. „Meßgerät i.A.“, 6.3. „Einschnitt, Kerbe“, 6.4. „Gefäß, Geschirr“).

Die Körperteilbezeichnungen des Kili (Ein Beitrag zur Frage der dialektologischen Klassifikation)

1. Innerhalb des T¹ findet sich eine Reihe von interessanten Übergangsdialekten, die uns einen tiefen Einblick in das Wesen von Mischsprachen gewähren. Einer der anregendsten Fälle ist dabei das Kili, das, wie ich meine, einem E Substrat übergelagertes N ist. Es wird vornehmlich am Amur und seinen Nebenflüssen Sungari, Kur und Urmi gesprochen, etwa 47°50'—49° N, 133°—134°30' E. Zunächst sei aber die im folgenden verwendete Literatur aufgeführt.²

2. Bibliographie

- AALTO, P.: G. J. Ramstedts onkor-solonisches Wörterverzeichnis. RO 38 (1976—7): 31—84
- AVRORIN, V. A.—LEBEDEVA, E. P.: Oročskie teksty i slovar'. Leningrad 1978
- BRYL'KIN, A. in: MAAK, R.: Putešestvie po doline reki Usuri. Tom I. St. Peterburg 1861. Anhang
- DOERFER, G.: Das Kur-Urmiische und seine Verwandten, Zentralasiatische Studien 7 (1973): 567—599
- DOERFER, G.: Ist Kur-Urmiisch ein nanaischer Dialekt? UAJb. 47 (1975): 51—63
- FISCHER, J. E.: Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum. (Von ca. 1740). In: Doerfer, G.: Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte. Wiesbaden 1965. 40—182
- GRUBE, W.: Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis. In: Schrenck, L., von Reisen und Forschungen im Amur-Lande in den Jahren 1854—1856. ... St. Petersburg 1900. Anhang
- HAUER, E.: Handwörterbuch der Mandchusprache. Wiesbaden 1952—1955
- IVANOVSKIJ, A. O.: Mandjurica, I. Sanktpeterburg 1894
- Kal. = KALUŽYŃSKI, St.: Solonisches Wörterverzeichnis. Nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen bearb. u. hg. RO 34/1: 39—77, 34/2: 15—56
- KOLESNIKOVA, V. D.: K karakteristike nazvanij častej tela čeloveka v tunguso-man' čžurskix jazykax. Očerki sravnitel'noj leksikologii altajskix jazykov. (Ed. V. I. Cincius). Leningrad 1972. 257—336

¹ Abkürzungen: A = Amur-Dialekt des Kili, B = Bikin-Dialekt des Nanai, Br = Birare, E = Ewenki, K = Kur-Urmi-Dialekt des Kili, L = Lamutisch, M = Mandschu, Mg = Manegirisch, N = Nanai, O = Orokisch, S = Sungari-Dialekt des Kili, SA = Sakači-Aljan-Dialekt des Nanai, Sam = samarischer Dialekt des Nanai, So = Solonisch, T = Tungusisch (auch Gemeintungusisch, Urtungusisch), U = Ulča.

² In den Wörterlisten werden nur die wichtigsten T Termini aufgeführt, vor allem aus K, E, N und M. Alle Angaben sind nach SS geprüft worden; im übrigen wird, sofern nicht anders gesagt, zitiert: K nach Suniks Buch, A nach Suniks Artikel 1958, E nach Vas, Br und Mg nach Širokogoroff, So nach Poppe, N nach Onenko, B nach Sem, U nach Petrova, M nach Hauer.

- KOTVIČ, VL.: Materialy dlja izučenija tungusskich narečij. ŽS 1908, vyp. 2—3. Pbg. 206—218
- LATTIMORE, OWEN: The Gold tribe, "Fishskin Tatars" of the lower Sungari. Memoirs of the American Anthropological Association No. 40 (1933)
- LIE, HIU: Solonisches Material aus dem Huin-gol. In: Beiträge zur Nordasiatischen Kulturgeschichte, ed. Doerfer, Weiers. Wiesbaden 1978. 126—178
- LING, JOHNSON (LING, SHUN-SHENG): The Goldi Tribe on the lower Sungari river. Academia Sinica, The National Research Institute of History and Philology Monographs, Series A No. 14. Nanking 1934
- MAAK, R.: Putešestvie na Amur. Sanktpeterburg 1859
- ONENKO, S. N.: Nanajsko-russkij slovar'. Moskva 1980
- PALLAS, P. S.: Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Petropoli 1787—1789
- PETROVA, I. I.: Ul'čskij dialekt nanajского jazyka. Moskva—Leningrad 1936
- PONIATOWSKI, S.: Materials of the vocabulary of the Amur River Gold. Bibliotheca Universitatis Liberae Polonae, Varsaviae 1923. Fasc. 10
- POPPE, N.: Materialy po solonskomu jazyku. Leningrad 1931
- PROTOD'JAKONOV: Gol'dsko-Russkij Slovar'. In: Izvestija Vostočnago instituta, tom II, vyp. III. Vladivostok 1901
- SCHMIDT, P.: The language of the Samagirs, Acta Universitatis Latviensis 19 (1928): 219—249. Riga
- SEM, A. I.: Očerki dialektov nanajского jazyka. Leningrad 1976
- SEM, A. I.: O jazyke sungarijskix nanajcev. In: Trudy Dal'nevostočnogo filiala im. V. L. Komarova SO SSSR, ser. istor., tom V. Blagoveščensk 1963. 83—113
- SHIROKOGOROFF, S. M.: A Tungus dictionary. Tokyo 1944
- SKURLATOV, I. S.: Materialy dlja slovarja tungusskix narečij. Živaja starina 1899, vyp. 2, 251—253
- ŠNEJDER, E. R.: Kratkij udějsko-russkij slovar'. Moskva—Leningrad 1936
- SS = Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov, ed. V. I. CINCUS. 2 Bde. Leningrad 1975, 1977
- SUNIK, O. P.: O jazyke zarubežnyx nanajcev. Doklady i soobščeniya Instituta jazykoznanija AN SSSR No. 11 (1958): 168—184
- SUNIK, O. P.: Kur-urmijskij dialekt. Leningrad 1958
- Vas. = VASILEVIČ, G. M.: Evenskijsko-russkij slovar'. Moskva 1958
- VENJUKOV, M.: Putešestvija po okrainam Russkoj Azii. Sanktpeterburg 1868

3. Charakteristisch für das Kili ist das System der doppelten Lautentsprechungen. Ähnlich wie das Französische zwei Serien von Lautgesetzen kennt: eine für altererb-romanische, eine andere für lateinische Lehnwörter, so stehen auch im Kili ans N und ans E erinnernde Formen nebeneinander. Und ähnlich wie das Französische zuweilen Doubletten aufweist (z. B. vulgärlat. *ratione* > altererb *raison* [rezõ], → neuentlehnt *ration* [rasjõ]), so weist auch das Kili für T **habulu-* 'schwellen' nebeneinander *aoli-* (h- > ?, -u > -i, vgl. E *awul-*, älter *awuli-*) und *xaolo-* (= N) auf. Typischerweise erscheinen die ans E erinnernden Formantien aber besonders oft in Grundwörtern.³ Hier sei auf meine Arbeit von 1975, S. 56, verwiesen; nur in aller Kürze seien noch einmal einige für das Kili typische Lautentwicklungen mit je einem Beispiel ausgeführt.⁴

³ Vgl. noch Abschnitt 5, ferner Vf.: Bazisnaja leksika i altajskaja problema, VJa. 1981/4: 35—44; Conditions for proving the genetic relationship of languages, The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences, Kyoto 2/4 (1981): 38—58.

⁴ Die Transkription ist stark vereinfacht: e statt *é*, u statt *ú*, i statt *î*, ö statt *ô*; *ë* bezeichnet geschlossenes e, Nasalierung wird als -n transkribiert.

T	Beispiel	N	K	E
* <i>u</i>	<i>tiki</i> 'fallen'	<i>tū-</i>	<i>tiki-</i>	<i>tik(i)-</i>
*- <i>u</i>	<i>harku-</i> 'stechen'	<i>xaiko-</i>	<i>atki-</i>	<i>arki-</i>
*- <i>ns-</i>	<i>sugjansa</i> 'Fisch'	<i>sogdata</i>	<i>sogjana</i>	<i>sugjanna</i>
*- <i>p-</i>	<i>pina</i> 'Tragbrett'	<i>pina</i>	<i>xəna</i>	<i>hina</i>
* <i>ti/i</i>	<i>tima</i> 'Morgen'	<i>čima</i>	<i>təna</i>	<i>tima</i>
*- <i>k-</i>	<i>baka-</i> 'finden'	<i>bā-</i>	<i>baka-</i>	<i>baka-</i>
* <i>h-</i>	<i>hädün</i> 'Wind'	<i>xedun</i>	<i>edin</i>	<i>edin</i>
*- <i>rk-</i>	<i>örkä</i> 'Tür'	<i>uike</i>	<i>ut'ke</i>	<i>urke</i>
*- <i>rg-</i>	<i>börgö</i> 'fett'	<i>buigu</i>	<i>bud'gu</i>	<i>burgu</i>

Aber auch morphologisch erinnert das Kili zweilen eher ans E als ans N. So lautet das Imperativsuffix 2. Person Sg. nicht *-ru* wie im N und M, sondern *-ka*, eine Form, die es mit dem So, Br und Oročischen teilt.⁵

4. Vergleichen wir die Körperteilbezeichnungen des K mit jenen des E einerseits, denen des N und M (woher das Kili Lehnwörter bezogen hat) andererseits, so ergeben sich 12 Kategorien:

(1) E. N. M. = Wörter, die in allen drei Vergleichssprachen identische oder sehr ähnliche Entsprechungen finden, durchweg T Wörter. (Für unsere Untersuchung sind sie von geringem Belang.) Dies sind:⁶ *beye* 'Körper', *bilga* 'Kehle', *darma* 'Kreuz', *dere* 'Gesicht' (= E, Br, Mg, U, O, B, Sam Grube, M; daneben S Skurlatov *derege*, wozu vgl. najchin., U *dereg*, ferner So *derel* = N, O), *šalan* 'Gelenk', *meire* 'Schulter' (= E, So, Mg, Br *mire*, N *meire*, *qüre*, SA *moyra*, Sam Schmidt *mire*, Grube *muire*, B *meiren*, M idem; im ganzen also doch dem N am ähnlichsten), *moŋgon* 'Hals'. T Formen: *bäyü* (← Mongol.), *bil-ga*, *dara-ma*, *därä-l-g*, *šalan*, *ŋövrä*, *moŋon* (*boŋon*?).

(2) E.N = K, E und N gemeine Termini, im M fehlend oder stark abweichend. (Für unser Problem wenig relevant, beweist aber die starke Ähnlichkeit der T Sprachen außerhalb des M.)? Wir finden: *amŋa* 'Mund' (so auch S Lattimore, aber S Sem *amgä*, A, S Skurlatov *amga* = Br, Mg, B, laut Shirokogoroff auch Mankova, Chingan, also ein zusammenhängendes Gebiet innerhalb der Tungusia; vgl. ferner E, So Aalto, najchin. N *amŋa*, N, U *aŋma*, O *amŋa* ~ *aŋma*; M *aŋya*⁸), *amon* 'Kot', *belge* 'Knie beim Sitzen', *bosokto* 'Niere', *bukse* 'Knorpel', *d'ili* 'Kopf' (S Grube, Kotvič, A *dili*, so auch Sunik in Text 119, 120, 144 ~ 111 *zili* ~ 116 *d'ili*; zu *dili* vgl. E Nerčinsk Fischer, Pallas; So Lie *deli*, Poppe, Mg Ivanovskij S 9 *dili*⁹; sonst E, Br, Mg, So *dil*; N, O, Sam Maak *šili*, SA *šele*, B *d'ili*; M *šili* 'Gehörn'), *méawan* 'Herz' (S Kolesnikova *miaun*, Ling *miau*; E *měwan*, A, Br *měwan*; N *miawan*, B

⁵ Das E hat *-kaI*, vermutlich eine alte Pluralform, während *-ka* die T Urform darstellt. Die sprachgeographische Verteilung des Suffixes erweckt den Eindruck, daß hier ehemals ein zusammenhängendes Gebiet der Verbreitung von *-ka* sich erstreckte, das durch eine von Süden kommende N Invasion gespalten worden ist.

⁶ Wir geben Zitate nur bei einigermaßen ansehnlichen Abweichungen.

⁷ Vgl. dazu Vf.: Urtungusisch *ö*, in: Beiträge zur Nordasiatischen Kulturgeschichte, Wiesbaden 1978, 112 f. Nach Heranziehung des 2. Bandes von SS ergeben sich folgende Zahlen für Bewahrung T Wörter: E = 79, N = 63, M nur 48 Belege im untersuchten Material.

⁸ Die T Form ist **aŋ-ma*, zu **aŋ* 'Öffnung, sich öffnen'; vgl. **šikün-ma* 'Hals', **dara-ma* 'Kreuz' u. a. m.

⁹ So auch altsolon. nach Ligeti in AOH 9.

māwan usw.; M *niyaman*), *ḡala, nala* 'Hand' (Grube Oberer Ussuri *nala*, A, S Skurlatov, Sem, Kotvič *nala*; E, A, Mg, Br, So Kal, Ivanovskij S 4 *nala* ~ S. Poppe, Ivanovskij S 3, 5 *nāla*, Aalto *nal*, Lie *nali*; N, SA, U, O *nala*, B *nala* ~ *nana*, Sam Grube *nala* ~ *nala*; M *gala*), *ḡamokta* 'Träne', *ḡeseḡgi* 'Schweiß' (S Kolesnikova *isiḡgi*; E *ḡeseḡ*, jedoch ist das -i dort erst spät verlorengegangen), *ḡirukte* 'Haar' (aber S Grube *nuxta*, Sem *nukte*, Skurlatov *ḡukte, yukte, A ḡukte*; N, B, Sam Grube, U *nukte*, O *nūrikte, ḡirukte*, also volle wie auch gekürzte Formen auch in der N Gruppe belegt), *salga* 'Damm', *sarmikta* 'Braue', *sekse* 'Blut' (so auch S Sem, Kotvič), *sigde* 'Rückgrat mit Sehnen', *sirikte* 'Faser, Sehne, Faden' (N, U zwar *sirxe* ← M, aber U, O auch *sirekte* = E), *sumken* 'Sehne' (Sunik Text 121 auch *sumul*; E, Mg, Br *sumu*, So *sumul*; N, B, U, O *sumul*; M *sube*; *sumken* = Diminutiv zu *sumu*, dieser Beleg auch zu (12) stellbar), *tēḡaki* 'Wade' (E *tīḡakī*, N *čīḡaki*, auch zu (b) stellbar). T Formen: *aḡ-ma, amōn, bāl-gā, boso-kta, bō-ksā, dīli, miāban, ḡāla, ḡāmo-kta, ḡā-sā-ḡḡū, ḡūri-ktā, salgan, sarīmī-kta, sā-ksā, si-g-dā, si-rū-ktā, sōmō-kān-l, tīḡa-kī*.

(3) E + N = Im Kili Dialektformen, deren eine dem E, deren andere dem N entsprechen, Mundartvarianten. So hat K oft f- (entsprechend dem benachbarten SA-Dialekt des N), wo A und S x- aufweisen, Ober-Ussuri (Grube) h-. Ich zitiere: *femun* 'Lippe' (aber A *xemen*, S Skurlatov *xeme*, Grube *ximma*, Sem *hem*, *hemen*; hierzu vgl. E *hemun* — So, Mg, Br aber durchweg mit h- > Null, also z. B. Ivanovskij S 11 *emun*; N, U, O *pemun*, B *femun*; M *femen*), *ḡiramna* 'Knochen' (~ *ḡirmaksa*, A *ḡiamsa*; vgl. einerseits E, Mg, Br *ḡiramna*, So *ḡiranda*, andererseits N *ḡirmaksa*, B Brylkin *gremaksa*, U *ḡirmaxsa*, ferner B *ḡirmasa*, SA *germasa*, U *ḡiramsa*, O *ḡiransa*), *nana* 'Haut' (A *nasa, nasta*; vgl. einerseits E, Mg, Mr *nanna*, So *nanda*, andererseits die Formen mit -t- des N: N, Sam Grube, B, U *nanta*, O *natta*), *tīḡen* 'Brust' (A, S Sem *tīḡe* — aber Ling 164, 170, 174, 176 *t'ongen*; E, Mg, Br, So *tīḡen*; N, B, U, O *tūḡen*, Sam Schmidt *tunḡe*, SA *tunga* wohl = *tunḡē*; M *tunḡen*), *ule* 'Fleisch' (~ A *ulse*, S Sem *urse*; vgl. einerseits E, Mg, Br *ulle*, So *ulde*, andererseits U *ulse*, O *ulise*; dagegen N, B Venjukov *ulikse*, B *ulekes*, SA *uloksa*, Sam Grube *ulxsa*; M *ulxun* 'Wamme'). T Formen: *pāmōn, ḡiram-sa-l-ksa, nan-sa, tūḡān, ōli-sā-l-ksā-l-kōn*.

(4) E/N = Formen, die teils ans E, teils ans N erinnern. Wir finden: *iktel* 'Zahn' (A *ixtele*, S Skurlatov, Sem *iktele*; E, Mg, Br, So Ivanovskij S 3 5 *ikte*; N, Sam Schmidt, SA, B Maak *xukte*, B Brylkin *xuktol, xuktola*, B Sem *xuktele*, aber auch U, O, Sam Grube *ikte*; M *weixe*; beim Kili ist das i = E, -l/-le = B; in der N Gruppe sehen die Formen mit i wie Lehnwörter ← E oder Oročisch aus — sollten U, O, Sam als nanaisiertes Oročisch bzw. Negidal *ikte* bewahrt haben?), *ninči* (laut Kolesnikova *niḡči*; E *niḡti, ḡiḡti*, Br *ninti*, So *ninte*; U *uḡči*, Sam Grube *umči*, U *uḡti*, O *ukči*, aber B *inči*; K n- und -i = E, -č- = N, B bietet eine N-E-Mischform), *omsoka* 'Unterschenkel' (im Text 121 *omsokan*, Kolesnikova *omsokuan*; E *uḡrukī, umukī*; N *xoḡsoan*, B *xoḡsōn*, Protod'jakonov *xomzo*, Sam, U Grube *hoḡsoa*, najchin. *xoḡso*, U *xoḡsa*, O *xokso*; K *h- > Null wie E, Suffix wie N), *oromsa* 'Ohrenschmalz' (E *urumḡā*; N, U *xoromsa*, B *xōromsa*, Protod'jakonov *xoromma*, O *xoropsa*; Anlaut = E, Suffix = N), *osakta* 'Fingernagel' (so auch S Grube; E *osikta*, Mg Grube, Br *osikta*, So *ōšikta*; N *xosakta*, Sam Grube *xoškta*, B *xošak/xta, xošik/xta*, U *xoḡusta* — bei Grube noch *hoškta*, Sam Protod'jakonov, O *xosikta*; M *wašixa*; Anlaut = E, -a- = N). T Formen: *hūi-ktā-l-lā, ḡūḡ-ti, huḡ-sa-(kān)|(-no)-kī, hurum-sa-l-ga, hošī-(a)-kta*.

(5) E phon. = Wörter, die lautlich ans E erinnern, beruhend auf den dem K und dem E gemeinen Lautgesetzen *p- > x-, h-, *h- > Null, *ti/i > ti, *-k- > k, *ü > i. Es sei aufgeführt: *xagdiki* 'Fußsohle' (E *hagdiki*, Mg *agdiki*; U, O *pagji*; M *fakʃin*), *xeye* 'Stirn' (so Sunik, laut SS, Kolesnikova aber *xēye*; E *hēyē*, Br *āya* = *ēye*; N *pēye*, Sam Schmidt, U, O *peye*, SA *poje*, B Maak *poje*, aber Sem *fei*, Brylkin *fui*), *emugde* 'Bauch' (E *emugde*; N, B, Sam Grube, U *xemde*, B Protod'jakonov *ximde*, Sam Schmidt, O *xemugde*, SA *xamda*, *amugda*, letzteres wohl ← K), *xenʃen* 'Knie' (A *xerʃe*, S Kolesnikova, Ling 153 *herenʃ*; E *henʃen*, *henʃen*, Mg *aŋʃan*, Br *aŋan*, So Ivanovskij S 4 'engé'; N *peinʃen*, B *feinʃen*, Brylkin *fuiŋgà*, Protod'jakonov *pʃinʃe*, SA *poinia*, U *peʃen*, O *pene*, *peʃen*), *erekte* 'Haut' (S Grube *erikta*; E *erekte*; N, B, U, O *xerekte*), *eute* 'Lunge' (E *ewte*, Mg *ōfca*, Br *auta*, So Kal *eute*, Aalto *ōt*, Poppe *ōte*; N, B, Sam Schmidt *xeute*, SA *xauta*, U *xeunte*), *eutile* 'Rippe' (E *ewtile*, Mg, Br *outila*, So *ōtelē*; N, B, Sam Schmidt, O *xeučile*, U *xeuntile*; M *ebči*), *gikan* 'Kiefer' (E *gēkān*, So *gixan*; N, U *gian*, B *gān*, SA *gia*, Sam Grube *gaa*, B Protod'jakonov *kjaa*, O *gēyan*; Oroc. neben *gāka*, *giaka* auch *gian* 'Backenknochen', entweder ← U oder aber = T Grundform: **giā-kān* Diminutiv zu **giān*), *id'gi* 'Schwanz' (E, Mg, Br, So *irgi*; N, B, SA *xuigu*, Sam Grube *xud'u*, B Protod'jakonov *xud'kgu*, U *xuʃu*, O *xudu*; M *uʃu* 'Kopf' < 'Endstück einer Sache' < 'Schwanz'), *oldon* 'Seite' (E, Mg, Br, So Aalto *oldōn*; N, B, U, O *xoldon*), *xoron* 'Scheitel' (E *horon*; N, U, O *poron*, B, M *foron*), *čiken* 'Urin' (E *čikēn*, Mg, Br *čikan*; N *čien*, B *čie*, Sam Grube *čiya*; M *sike*; wegen M -k- wohl < **čikkān*). T Formen: *pagdi-kī*, *pāyā*, *hāmō-g-dā*, *pāngān*, *hārā-ktā*, *hāb-tā*, *hāb-ti-lā*, *giā-kān*, *hürgū*, *holdān*, *porān* (*poran*?), *čik-kān*.

(6) E morph. = Wörter, die morphologisch (incl. Lexemen) ans E erinnern: *xakin* 'Leber' (E *hākin*, Mg, Br, So Kal *ākin*; N, U *pā*, O *pāya*, *pāka*, B Kolesnikova *fā*, aber Brylkin *xaki*, Sem *xak'in* ← K wegen des i, denn M *faxān*; N *pā* vermutlich Grundform), *xēsaki* 'Schulterblatt' (E *hišaki*, *isaki*, Mg *isak'i*, So *isaxi*; N, U, O *pisa*, B *fisan*; M *fisa*; hier im N, wie auch bei Tiernamen, mit seltenen Ausnahmen wie *muiki* 'Viper' Suffix -*kī* fehlend),¹⁰ *keptere* 'Vorderteil des Körpers' (E *keptirē*, Mg *kāntira*, aber So *xep̄er*, Ivanovskij S 4 *kengire*; N fehlend, B *kepter*, *keptere* wohl ← K; M *keŋgeri*), *ukun* 'weibliche Brust' (E *ukun*, *hukun*, Mg, Br, So Kal *okun*; N, B *kūn*, Sam Grube *kū*, *kūŋ*, Sa *ku*, U *kuen*, *kūn*, O *kōn*, *kun*; M *xuxun*; N, M ← mongol. **kōkōn*; K, E hat damit nichts zu tun). Es handelt sich um T, im N verlorene, aber im K (schon vom E Substrat her) bewahrte Formen T *pā-kun*, *pīsa-kī*, *kāŋ-ti-rā*, *hōkōn*.

(7) E.M = Wörter, die dem N fehlen oder dort eine andere Form haben, jedoch dem E und M gemein sind: *čunquru* 'Nabel' (so Sunik Text 117, 143, aber 139 auch *čunqare*; E *čunqur*, *čunqurē*, *čunquru*, So Kal *sunquru* Poppe *sunqur*, Mg *čunquru*, Mg, Br *čunqurun*, Br *čumuru*; B *cunquru*, *cunquru*, Brylkin *čunquru*; M *čunquru*; N dafür *xuimu*, Sam Maak „*xviŋmu*“, U, O *xūnu*, kaum zu E *uqurē*; B ← M oder K), *oman* 'Mark' (E, So *umān*, Mg, Br *uman*; N, U, O *xoman*, B *xoma*; M *uman*). T Formen *čōŋōrōjā*, *human* (M *umxan*, *umyan* ← **huma-kān*).

¹⁰ So V. I. Cincius in *Sravnitel'naja fonetika tunguso-man'čurskix jazykov*, Leningrad 1949, 313.

(8) N.M = Wörter, die im E fehlen, aber dem N und M gemein sind: *oforo* 'Nase' (S Grube *ofora*, Lattimore *ofura*, Skurlatov *ofra*, *ufra*; N *oporo*, B, SA *oforo*; M *oforo*; Lehnwort ← M oder alte Regionalform?, sonst im T **hoŋa-cta* oder **ŋō-a-ksa*), S Kolesnikova *furexe* 'Daumen, Daumenring' (S Grube „*pyrrax*“ = *perxe* 'Daumenring'; E *hurugun*, Br *uruyun*, *urgun*, *urūn*, *uruwun*, Mg *urūn*, *oruŋun*, Maak *urugun*, *uruhun*, Grube *urugun*, So Aalto *urgūn*, Ivanovskij S 4 *ogogūn*, S 3 *uruyūn* (Mg S 8 *uryūn*, S 11 *uruyūn*); N *perxe*, B *ferxe*, Sam Maak *fīrxa* nur 'Daumenring', echt T ist: Sam Grube *puru*, Maak *puro*, Schmidt *puruo*, dagegen sind K *furexe*, B *ferxe*, N *perxe* Lehnwörter ← M). T Formen: *opa-ra*, *pōrō-gā|-gōn*.

(9) N phon = Wörter, die lautlich ans N erinnern: *fañŋan* 'Handfläche' (E *hañŋa*; N *pañŋa*, Sam Grube *pañŋa*, Schmidt *pañŋa*, *pañŋa*, B *fañŋa*, Protod'jakonov *pañŋa*, U *paña*, O *paña*, *paña*; M *falañgā* eher ← mongol. **pala-kan*, mit T Suffix *-ŋgU*, vgl. auch udehe *xaŋa'a*; oroč. *pāna* ← U, O; das f- im kili Wort ist N), *ŋiloksa* 'Speichel' (E, Br *ŋaliksa*, So *ŋalikči*, Kal *zalaksi*, Lie *zaličā*, L *ŋalsa*, udehe *ŋalehä*; N, B *ŋiloksa*, U *ŋilčuksa*, O *ŋeluska*; oroč. *duliksa*, *dileske*, *diluska*; T Vokalfolge wohl *a—u; Oroč. → U; N i der 1. Silbe wohl in Analogie zu *ŋilu-* 'anschwellen, vom Wasser', *ŋilkon* 'Saft des Baumes'), *gogakta* 'Bart' (so Kolesnikova; E, Mg, Br, So *gurgakta* N *boŋakta*, *bogakta*, Sam Schmidt *boŋgakta*, *boŋakta*, Grube *gogakta*, SA *gugakta*, U *buŋakta*, aber Grube *goigakta*, *buŋaxta*, O *gudakta*, *guŋakta*, najehin. *gogakta*; vielleicht T **buŋa-cta* und **gurga-cta*, teilweise kontaminiert; das kili Wort ← N, z. B. SA), *xuičēn* 'Ellbogen' (E *ičēn*, Mg, Br *ičan*, So *išēn/iñčēn*, Ivanovskij S 4 *ičā*; N *xuičēn*, B *xuičēn*, Sam Grube *xuiča*, U *unčēn*, O *ūite*; K ← N, es wäre sonst **ičēn* zu erwarten), *ēnoksa* 'Rotz' (E *iliksa*, Mg Maak *ilixša*, Br *ilikšā*, So *ilikči*, Kal *iliksi*, N *inoksa*, B *inoksa*, *inoxsa*, U *inuksa*; oroč. *inuxsa* ← U), *ige* 'Hirn' (statt **id'ge*; E, Mg, Br, So *irge*; N, B *ige*, Sam Grube, SA *iga*, *iga*, U *iŋe*, O *ide*; K ← N), *kumukte* 'Lid' (E Nepa *kembukte*, So *xurmulte*, Aalto *kurmukt*, das -r- wohl analog zu *sarmikta* 'Braue'; N, Sam Schmidt *kumukte*, Grube *kumukta*, Maak *kuŋta*, SA *nasau-kumukteni*, B *kumek|xte*, U Grube *kumukte*, Schmidt *kumte*, SS *kumbikte* = B Protod'jakonov; M *xumsu(n)*), *ō* 'Hinterer, Schenkel' (E, Mg Maak, So *oyo*, Aalto *oy*, Kal *oh*; N, U, O *ō*; Schwund des -g- aber schon im Ost-E, vgl. T **toga* 'Feuer' > E *toyo*, tokmin. *too* usw.), *xawani* 'Achselhöhle' (E *ogoni*, *owoni*, Br *oŋoni*, So *oyoni*, *owoni*, Kal, Lie *oguni*, Ivanovskij S 4 *oonē*; N *xawaŋi*, U *xawan*, O *xawani*; M o, *oyo*, *oxo*; K ← N); *sēan*, *šan* 'Ohr' (S Skurlatov *šan*, Sem *šan*; E *sēn*, Mg, Br *sen*, Mg Ivanovskij S 8, 10, 11, Grube *sen*, Maak *sāŋ*, So *šēn*, Aalto *šān*, Kal *šan*, Lie *sen*; N *sian*, B *šān*, Brylkin *syāŋ*, SA *sia*, Sam Grube *ša*, *še*, Schmidt *syāŋ*, *seya*, Maak *siyān*, U, O *sēn*, Grube U *še*; M *šan*), *xuŋun* 'Harnblase' (E, Mg, Br *uŋik*, So *uŋixi*; N *xuŋū*, U *xuŋu*, O *xudu*, *xuduyū*; K ← N), *fukin* 'Darm' (E *hukin*; N *puxin*, B *fuči*, SA, Sam Schmidt *puxi*, U *pukun*, O *puxin*), *xoňakan* 'Ring' (E *uňakān*, *huňakān* 'Finger, vor allem Zeigefinger', Mg, Br *uňaka*, Mg Maak *uňakan*, Ivanovskij S 10 *unayān*, S 8, 11 *uňayān*, So *unaxān*, S 4 *unayā*, S 3 *onyā*, Kal, Aalto *oŋxon*, Lie *unahan*, negidal *oňaxān*, *xoňaxān*, letzteres ← U; N *xoňakan*, B *xoňakon*, Sam Grube *xōna*, *xōnaka*, U *xōna*, *xōnaka*, aber SS *xo/uňakan*, K ← N). T Formen: *pañŋan*, *ŋalu-ksa|-sa*, *gurga-cta*, *hūi-čān*, *il(i)nu-ksa*, *irgā*, *kōmbō-ktā|-sūn*, *oga*, *hoga-nī*, *siān*, *hōŋū-ki*, *hōkin*, *huña-kān*.

(10) N morph = Wörter, die morphologisch (incl. Lexemen) ans N erinnern: *apki* 'Nacken' (negidal *apaxi* ← älterem U; N *apī*, B SS *apki*, *afki*,

Sem *afk'i*, SK *afi*, B Protod'jakonov *afi*, Sam Schmidt *api*, U *api*, O *apai*; oroč. *apakä* ← älterem U), eigentlich E.N + rein N: *bugd'i* 'Bein' (aber Sunik Text 118, 119 *begdi*, 127, 128, 132, 134 *begd'i*, 144, 145 *bugdi*, A *begdile*, S Grube *bigdala*, Sem 89 *begtele*, Skurlatov *bugdala*; E *begdi*, *bogdi*, So Aalto, Kal *begdil*, Lie *belder*, Poppe *beldir*, Ivanovskij S 4 *beldir*, Grube Mg *bigdin*; N, B, O *begji*, B Venjukov *bigdi*, SA *bagji*, Sam Grube, Schmidt, U *begdi*, B Brylkin *bekdil*, aber *bekdid'i* 'zu Fuß'; M *betxe*; Formen auf *-le* eigenartig, dort auch sub (11) stellbar), *deuše* 'Gesicht, Wangen' (auch A; N, B *deuše*, SA *dogja*; Zusammenhang mit **därä* 'Gesicht' unwahrscheinlich, vielleicht eher zu **däbä-* 'rot färben'), *kombi* 'Handrücken, -wurzel' (Sunik Text 113 *kōmbi*; N *kombio*; wie hierzu Sam Grube *kombōn* 'Handknöchel', *xomno*, so auch U, 'Handrücken'?), *kota* 'Schlund' (N, B *kota*, U, O *kuta*), *mulgikte* 'Fischskelett' (N, B *mulgikte*; oroč. *muggikta* 'Skelett' ← U), *nasal*, *ěsal* 'Auge' (A, S Grube, Sem, Lattimore, Skurlatov, Kotvič *isala*; E *ěs|h/ša*, Br *ěsa*, Mg *ěša*, ähnlich Ivanovskij S 8, 10, 11 — aber mit *-l*: Nerčinsk Pallas, Fischer *isal*, So *isal*, Lie, Ivanovskij S 4 *isal*, Aalto *yašil*, auch L *ěsal*, aber keine N-T Formen mit *n-*; N, B Brylkin *nasal*, Sam Schmidt *nasal*, *nasar*, Maak *yāsa*, Grube *nasar*, SA *nasau*, U Grube *nasar*, andererseits B *isala*, *nisala* (Venjukov *eso*), U *isal*, *isali*, Grube *isar*, O *isa*, *isal*, *isala*; M *yasa*; die kili Formen mit *n-* bzw. *-la* sind rein N), *nerēkta* 'Rückgrat' (E *niri*; negidal *nivykta*, *nikta* ← U; N, B Protod'jakonov, U, O *nirikta*), *sečxe* 'Backenbart, Kinn' (N *sečxe*, Sam Maak *čāčiya*, Schmidt *sejixe*, SA *sosha*, B *sesxe*, U *sesexe*; M *senčexe*), *seanton* 'Faust' (E *solto* vielleicht kontaminiert aus **siānto* + **kolta*, vgl. noch Širokogoroff Nerčinsk *salta*, negidal *kolto-*; N *sianto*, B *šānto/ū*, Sam Grube *sānto*, U, O *sēntu*), *silte* 'Galle' (E *sī*, Mg, Br *sīla*, So *šilde*; negidal *silte* ← U; N *siltē*, Sam Schmidt, B, U, O *silte*; M *silxe*). T Formen: *ap(a)-kī*, *bāgdī-l-lā*, *dāb(ā)-jā*, *kombi-ga*, *kuta*, *mō/ūlgi-ktā*, *iā-sa-l-a* (woher in K, N *n-*?), *niri-cta*, *sāč(ā)-gā*, *siānto*, *sī-ltā*.

(11) M = sichere oder mögliche Lehnwörter ← M: S Grube *delba* 'Backenknöchel' (M *šan-i delbi* 'Ohrrücken'), *ilengu* 'Zunge' (A id.; E *ilqi*, *inli*, *inni* usw., Mg, Br, So *iqi*, So Kal *iriq*, Ivanovskij S 4 *iriqqi*, S 5 *inégé*; N, Sam Maak, Schmidt *siqmu*, Grube *ximmu*, najchin. SS, SA *sirmu*, B *širme*, Brylkin *xirmu*, U *sinu*, Grube *xeno*, O *sinu*; M *ilengu*; letzteres Umbildung nach *ile-* 'lecken'), S Skurlatov *kebele*, Kotvič *xōbōle* 'Bauch' (M *xefeli*; auch So *kēli*, L, arman. *kēbel* ← Mongol.), S Kolesnikova *mayan*, *mayin* 'Ellbogen, linke Hand', Ling 152 f. *mayin* 'Ellbogen' (Br *mayin* 'Puls'?; M *mayan* 'Unterarm, Ellbogen'), *oxoi* 'Handfläche' (M *oxolio*; daraus wohl auch So Kal *oholim*, negidal *oxodo* 'Armvoll'), *sapsokta* 'Bart, Schnurrbart' (S *safala*; M *sabula*; schwierig). T Formen: *dālbā/i*, *ilā-ŋgū* (aber eigentlich T *hilŋū*), *kāpāli*, *mayan*, *okalia*, *sabu-su(n)-kta/-la*.

(12) Eigen = eigenständige Formen des Kili ohne direkten Widerpart in E, N, M (gilt in gewisser Weise schon für *delba*, *sapsokta*): *saira* 'Zwischenräume zwischen den Fingern' (E *saya*, aber vgl. L *hayar*; N, B, U, O *sayan*; K *-r-* wohl mit L *haya-r* zusammenhängend, ob Kontamination mit *saŋār* 'Loch'?), A, S Skurlatov *čumken*, S Grube *čūmka* 'Finger' (E *čumčukē* 'hohle Hand'?, eher *čimki*, *čimčikēn*, *čimčēn* 'kleiner Finger'; N *čumčuen*, SA *čuomčo*, B *cumčūn*, Brylkin *čumčo*, Sam Grube *čumočo*, Schmidt *čumuču*, B Protod'jakonov *čumču*, *čimču*, U *čumučūn/čomočon*, auch Grube najchin. *čimču*, U *čimke* 'Ohrfinger', *čimkākī* 'Ringfinger'; M *simxun*), *upke* 'Milz' (? L *ōbde*, *ōbdōn*, *ubde*, *ugde*), *urgun* 'Verdickung des Fingers' (erinnert an Br, So *urgun*

'Daumen', s. oben, aber vielleicht eher zu mongol. *örgön* 'breit' aus älterem Dagurisch). T Formen: *saya-ra* (?), *čümö-(čü)-kän/-kön* (vielleicht ursprünglich *čimö*, dies teilweise sekundär assimiliert > *čümö*), *öp-gäl-dä* (?), *örgön* (?).

5. Ziehen wir aus dem Material einige Schlußfolgerungen:

(1) Wir sehen, welche Fülle von inner-T Entlehnungen sich gezeigt hat: a) N, SA → K, S: *t'ongeŋ, fañŋan, žiloksa, gogakta, xuičen, enoksa, ige, xawani, xuŋun, xoňakan*; b) M → K, S: *čuŋuru, oforo(i), furexe, delba, ileŋgu, kebele, mayan, oxoi, safala*; c) K → B, SA: *inči, emugde, xak'in, keŋter*; d) M → N, B: *čuŋuru, oporo, p/ferxe*; e) oroč. Substrat → U, O: *ikte*; negidal Substrat → Sam: *ikte*; U (bzw. das N Superstrat, das U geformt hat) → Oroč.: *gian, pāna, diluska, apakā, muggikta*; Ū → Negidal: *xoňaxan, apaxi, niyikta, silte*; M → So: *oholim*. Eine Monographie wäre angebracht.¹¹

(2) Aus dem Material ergibt sich die Möglichkeit, daß eine N Invasion den direkten Kontakt zwischen E und Oročen (deren Sprachen in wesentlichen Lautentwicklungen wie auch z. B. im Imperativsuffix *-ka(l)* übereinstimmen) gesprengt hat und dabei ursprüngliche E (Kili), negidal (Samar) sowie negidal oder oročische Stämme (Ūlča, Orok) nanaisiert hat. Ausläufer dieser Bewegung finden sich noch im Negidal und Giljakischen.

(3) Untersuchen wir das Material nach jenen Lauterscheinungen, die besonders klar N von E trennen: **ü*, **p*-, **k*-, **h*-:

a) **ü* erscheint als *i* in *tiŋen*, wie im E (so auch im übrigen Wortschatz ganz überwiegend; S Ling *t'ongeŋ* ← N), *id'gi*.

b) **k*- stets bewahrt, wie im E: *omsokuan, xagdiki, gikan, čiken, xakin, xəsaki, ukun*.

c) **h*- erscheint nur in deutlichen Lehnwörtern aus dem N als *x*-: *xuičen, xawani, xuŋun*. Im Normalfall erscheint Vokalanlaut, wie im E: *iktel, omsokuan, oromsa, ošakta, emugde, erekte, eute, eutile, oman*; hierbei ist *iktel* ein „Kerngrundwort“ (s. unten).

d) Komplizierter ist die Lage bei **p*-. Häufiger, und wohl für die Gesamtheit der kili Dialekte charakteristischer ist *x*- (laut Sem 1963 übrigens *h*-, wie E): *xagdiki, xeye, xehnen, xoron, xakin, xəsaki*. Vgl. aber auch *femun* (~ *xemen*), *furexe, fañŋan, fukin*. Wie ich 1973, 591 ausgeführt habe, erscheint oft *f*- vor *u*, sogar zuweilen aus älterem **h*- entstanden (z. B. K *furgen* 'laut' = N *xurgien*), in *furexe, fukin* liegt also sekundäre Assimilation vor, K *femun* mag durch SA Nachbarschaft gestützt sein, *fañŋan* ← N.

(4) Obwohl also die relevanten Lauterscheinungen typische E sind, gibt es offenbar im Kili kein einziges E Lehnwort. Bei den E-ähnlichen Phänomena der obigen Kategorien 3–7 handelt es sich fast durchweg nur um lautliche Züge, fast nie um morphologische. Wo aber auf den ersten Blick an E-Morphologie gedacht werden könnte, zeigt ein Vergleich mit der Gesamt-N-Gruppe sofort, daß eine solche Vermutung falsch wäre. (Beispiel: K *ule* = E *ulle* < **öli-sä*, ungleich N *ulikse*, aber vgl. Ū *ulse*, O *ulise* < **öli-sä*.) Dagegen ist die Morphologie oft klar N, z. B. in S *ikte-le* = B *xukte-le*, ungleich E *ikte*, *orom-sa* = N *xorom-sa* < **hurum-sa*, ungleich E *urumŋä* < **hurum-ga*. Eine gewisse Ausnahme bildet die in K sich viel häufiger als im N zeigende Bewahrung von **kī*, vgl. *xəsaki* = E *hišaki*, ungleich N *pisa*. Hier mag es im T Formen mit und ohne *-kī* nebeneinander gegeben haben, wobei das E in den

¹¹ Vgl. dazu Vf. in den in Anm. 3 erwähnten Artikeln.

meisten Fällen die vollere Form durchsetzte, das N die ohne Suffix (aber vgl. N *čijaki* u. a.). Anders gesagt: Es kommt wohl vor, daß das K konservativer ist und im N abgeworfene Suffixe bewahrt hat, aber es weist nie vom N abweichende und mit dem E übereinstimmende Suffixe auf. Auch z. B. die Bewahrung von **hököñ* dürfte schlicht ein Konservatismus sein: Das Lehnwort M *xuxun* = N *kün* hat das K nicht mehr erreicht. (Man darf hieraus auf eine alte Randlage des K schließen.) Die Morphologie beweist also die Zugehörigkeit des K zur N Gruppe. Ein Dialekt kann also phonetisch einer Gruppe X angehören, morphologisch einer Gruppe Y; ist das der Fall, so gehört er zu Y.¹²

(5) In einem fertiggestellten Buche „Grundwort und Sprachmischung“ habe ich gezeigt, daß es bei den Grundwörtern, wozu u. a. die Körperteilbezeichnungen gehören, zwei Extreme gibt: die Kerngrundwörter und die Randgrundwörter (in der Mitte liegen die „Zwischengliedwörter“). Die Kerngrundwörter werden z. B. selten entlehnt, erscheinen häufig in Texten, sind Simplexformen, die Randgrundwörter werden häufig entlehnt, erscheinen selten in Texten und sind oft von den Kerngrundwörtern abgeleitete Termini.¹³ Die Kerngrundwörter des K sind in der Morphologie klar N: *ikte-le* 'Zahn', *begdi-le* 'Fuß', (Zwischengliedwort) *ñere-ka* 'Rücken'. Verbleiben noch zwei Kerngrundwörter: *oforo* 'Nase' = N, M, mit schwer klärbarer Etymologie: Lehnwort aus M?, Regionalwort? oder schließlich: urtümliches T Wort, das in anderen T Sprachen durch 'Spitze' (**hona-ka*) bzw. 'Riecher' (**ηō-a-ksa*) ersetzt worden ist? — jedenfalls kein E Wort. Schließlich *ilengu* 'Zunge', eine Ableitung von *ile-* 'lecken' (ähnlich wie latein. **dingua* nach *lingere* > *lingua*), wohl ← M, aber jedenfalls nicht ← E.

Eine qualitative Untersuchung des K nach Morphologie und Grundwortkategorie beweist also dessen N Charakter. Demnach ergibt sich (zumindest für die von uns untersuchten Sprachen) folgende Reihenfolge der klassifikatorischen Relevanz von Merkmalen: Am geringsten wiegen lautliche Erscheinungen, stärker lexematische, am wichtigsten sind die Affixe.

GERHARD DOERFER

¹² Hieran läßt sich ermesen, welchen „Wert“ die Einteilung der indoeuropäischen Sprachen in Kentum- und Satemsprachen besitzt.

¹³ Wörter wie Braue, Wimper, Lid z. B. sind Randgrundwörter, Auge ist ein Kerngrundwort.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Björn Collinder
1894 — 1983

Nyolevankilencedik évében elhunyt a skandináv finnugrisztika „nagy öregje”, a Magyar Tudományos Akadémia legrégebbi tiszteleti tagja, a helsinki egyetem díszdoktora, a Kalevala svéd fordítója.

Björn Collinder 1894-ben született a svédországi Sundvallban. Az egyetemen finn és lapp nyelvvel, valamint germanisztikával foglalkozott. Egyike volt a legsokoldalúbb tudósoknak. Kiváló nyelvérzéke miatt számos nyelvet igen magas fokon sajátított el. A németen, angolon és francián kívül szinte anyanyelvi fokon beszélt finnül, magyarul, és a svéd-lapp nyelvjárások nagy részét nemcsak értette, hanem beszélte is. 1929-ben jelent meg doktori értekezése: *Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel*. Ezt követte rövidesen: *Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen* c. könyve 1932-ben.

K. B. Wiklund volt az első finn és lapp nyelvi oktató az uppsalai egyetemen 1894-ben. Ő alapította meg ott a finnugor intézetet. Később a finnugor nyelvtudomány docenseként, 1909-től pedig egyetemi tanárként tanított. 1931-ben alakult át állandó jellegűvé a tanszék. Wiklund 1933-ban nyugalomba vonult, majd csakhamar el is hunyt. A tanszék vezetését Collinder vette át és vezette 31 évig. Legfontosabb lappológiai könyvei a már említett diszsertációján kívül: *Lautlehre des Waldlappischen Dialektes von Gällivare* (1938), *The Lappish Dialect of Jukkasjärvi* (1939) és a *Lapparna* (1953). A lapp nyelvjárásokkal élete végéig foglalkozott.

Egy másik fontos kutatási területe volt tudósunknak az uráli népek előtörténete és kapcsolata más nyelvcsaládokkal. E tárgykörből máig is alapvető munkái: *Indouralisches Sprachgut* (1934) és *Jukagirisch und Uralisch* (1940). Az előbbiben foglalkozik a már több évtizede hangoztatott és Munkácsitól elkezdett, de félbemaradt (ÁKE) ősi indoeurópai-uráli nyelvi elemek rendszeres vizsgálatával, az utóbbiban pedig a már szintén érintett, de ki nem dolgozott jukagir és uráli egyezésekkel, amelyek számát elégnék tartja akár az ősi rokonság feltevésére is. Az altaji nyelvekkel való egyezéseket tárgyalja *Uralaltaisch* (1952) c. tanulmánya.

Az Indiana állambeli Bloomington egyetemén vendégtanárként töltött éveinek eredménye az angol nyelvű hármas uralisztikai kézikönyv-sorozat, amely az első nagy szintézis az uralisztikában: *Fenno-Ugric Vocabulary* (1955), *Survey of the Uralic Languages* (1957) és a *Comparativ Grammar of the Uralic Languages* (1960). Mivel manapság már igen nehéz minden uráli nyelvben egyformán jó szakembernek lenni, így e könyvekben egyes nyelvek szerint vannak egyenetlenségek a feldolgozás mélységében, de mindenképpen hasznosak voltak, évtizedekig az egyetlen nemzetközileg használható kézikönyv-sorozatnak számítottak. Angol nyelvterületen még ma is a legfonto-

sabb források. Még akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha egyes kérdésekben meghaladták őket az újabb kutatások. E csoportba sorolható két korábbi dolgozata is: *Das Alter der Vokalharmonie in den uralischen Sprachen* (1941) és az uráli fokváltakozás (NyK 52 [1949]: 15–30). Ez utóbbi azért is emlékezetes számomra, mert az NyK-nak ezt a füzetét a szerkesztő Zsirai Miklós helyett én rendeztem sajtó alá.

Palettája gazdag színeiből nem maradhatott ki a névtan sem. Elsőrendű fontosságú forrás a névtan és a lappológia szempontjából is az *Ordbok till Sveriges lapska ortnamn* (1964).

Egy olyan tudósnak, aki az uráli és indoeurópai nyelvészetben szinte egyformán otthon van, szinte természetes, hogy akad mondanivalója az általános nyelvészet számára is. Egyik első nevezetes általános nyelvészeti tanulmánya éppen folyóiratunkban jelent meg a Budenz József születésének századik évfordulója tiszteletére kiadott ünnepi számban: *Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie* (NyK 50 [1936]: 51–63). Általános nyelvészeti kézikönyvei: *Introduktion i språkvetenskapen* (1941) és a *Språket* (1959). Tipológiai és nyelvészeti jellegű az a könyv, amelyet a finn nyelv svédországi népszerűsítésének szentelt: *Finskan som kulturspråk* (1962).

Az itt említett könyvek és kisebb tanulmányok csak egy kis részét ölelik fel Collinder tudományos munkásságának. Mint számos külföldi nyelv kitudó ismerője és anyanyelvét művészi fokon is használni tudó szerző sikeres műfordításokkal is gazdagította a svéd irodalmat. Nem a könnyű sikereket kereste, inkább a legnehezebb feladatok izgatták. Shakespearet fordított, 1949-ben pedig megjelent az ő fordításában a finnek nemzeti éposza, a *Kalevala*.

Björn Collinder otthon érezte magát Magyarországon. Többször járt nálunk, előadásokat is tartott — magyar nyelven is. Nyugdíjas korában az év legnagyobb részét Bécsben töltötte, csak nyáron kereste föl rendszeresen hazáját. Bécsben is tartotta kapcsolatait az ottani finnugor tanszékkal, és az ott megforduló magyar vendégekkel is.

Vele századunk egyik kiemelkedő, világszerte ismert és becsült, széles látókörű tudósát veszítettük el, mi, magyarok pedig egy tekintélyes külföldi barátunkat. Tudományos munkásságának jelentős eredményeit valószínűleg az elkövetkező évezredben is idézik majd.

KÁLMÁN BÉLA

Milan Romportl
1921 – 1982

A csehszlovák és a nemzetközi nyelvtudományt nagy veszteség érte. 1982. december 16-án Prágában, 61 éves korában, rövid de súlyos betegség után elhunyt Dr. Milan Romportl professzor, a tudományok doktora. Mint kiváló fonetikus és fonológus nagy tekintélyre tett szert mind a prágai Károly Egyetemen, ahol harminc éven át dolgozott és vezette az általános nyelvészeti és fonetikai tanszéket, mind a világ más egyetemén, ahol vendégprofessorként működött és szeretettel, tisztelettel fogadták azt a jelentős tudományos munkát amelyet — sok éven át egészen a haláláig a Fonetikai Tudományok Nemzetközi Társaság elnökeként is — kifejtett.

M. Romportl professzor fonetikai/fonológiai és általános nyelvészeti kutatásait hazánkban is jól ismerték. A neves tudós gyakran megfordult Budapesten. Ismerte és szerette a magyar nép kultúráját, művészetét, zenéjét, különösen Bartókot és Kodályt, akiknek műveit mint kitűnő előadóművész a híres egyetemi kamara zenekarral együtt a prágai Carolinumban és külföldön is nagy lelkesedéssel játszotta. És így nem véletlen, hogy a tanszékének égisze alatt dolgozó magyar nyelvészek és irodalmárok eredményesen fejleszthették a Károly Egyetemen az évszázados hagyományokkal rendelkező hungaristák korszerű kiképzését és a cseh—magyar irodalmi, kulturális kapcsolatokat.

M. Romportl professzor a nagymúltú prágai Károly Egyetem növendéke volt. A II. világháború utáni években került ide, amikor a cseh ifjúság az 1939. november 17-i antifasiszta megmozdulásának megtorlásaként a hitleri megszállóktól több mint öt évre bezárt intézmény újból megnyitotta kapuit. Az Észak-Csehországból a fővárosba került fiatalember mind tanárai, mind egyetemi társai figyelmét felhívta magára széles látókörével, nagy általános műveltségével, amelyre szívós önképzéssel tett szert: egyes ideig kénytelen volt gyári munkásként, majd egy könyvesboltban dolgozni és éjszakákat tankönyvek és fordítások fölött virrasztani. Így történt, hogy több nyelv ismeretével, sőt némi fordítási tapasztalattal a háta mögött jött az egyetemre.

Az egyetemi stúdiumok között leginkább a fonetika/fonológia érdekelte — az a tudományág, amely a Károly Egyetemen hagyományosan magas szinten állt. Gyorsan elsajátította az akkori eljárásokat a fonetika/fonológia területén, majd Hála professzor szemináriumán belefogott a beszéd dallam problémáinak tanulmányozásába. Ennek a témának nemcsak első publikált tanulmányát szentelte (1950-ben), hanem első nagyobb monográfiáját is, amely „A beszélt cseh nyelv tonális körvonalai” címmel jelent meg (1951-ben).

M. Romportl hűséges maradt az intonációkutatás problémáihoz élete végéig. A több mint kétszáz tanulmányából harminc ebbe a témakörbe tartozik. Az ötvenes években már a beszéd tonális kontúrjait vizsgálta különböző szempontokból. Ehhez megvizsgálta a mássalhangzók hatását a magánhangzók dallamára és egy tipikus tonális nyelvet is behatóan tanulmányozott (Zum Problem der Töne im Kuo-yü, 1953). Foglalkoztatta az a hipotézis, hogy a cseh nyelv még őrzi az ósszláv intonáció nyomait.

Sziléziai nyelvjárási tanulmányaiban különös figyelmet forított a folyamatos beszéd fónikus aspektusaira. Ezen tanulmányok közül kettő könyv alakban is megjelent: „Hangsúly, mennyiség és dallam a Jablunkov járás dialektusában” (1954), és „A folyamatos beszéd fónikus aspektusai a Těšini járásban” (1958). Általános nyelvészeti problémákat fejteget a beszéd dallamról írt gondolatébresztő munkájában, amely a Fonetikai Tudományok Negyedik Nemzetközi Konferenciáján Helsinkiben, 1961-ben előadásként hangzott el (Zum Wesen der Intonation). Azután a Logopédusok és Foniátrusok Szervezetének 14. Nemzetközi Kongresszusán (Párizs, 1968) előadást tartott arról, hogy a szláv és germán nyelvek rendszerében hol a helye az intonációnak, és ismertette néhány újszerű gondolatát a süketek hanglejtéséről. Az intonációkutatásról tartott prágai szimpozionon 1970-ben felolvasott előadását az intonációkutatás tipológiájának szentelte, míg a „Sur la Sémantique de l'Intonation” (1971) című cikkét a Fonetikai Tudományok Hetedik Nemzetközi Kongresszusára készítette. A Kilencedik Akusztikai Konferencián 1971-ben Romportl előadásának témája egy új kutatási terület volt, mely még ma is nagyrészt feltérképezetlen. Az előadás a következő címet viselte: „Az into-

náció néhány problémája a beszéd-szintézisben”. Ezeket a problémákat tovább tárgyalta 1975-ben, a Fonetikai Tudományok Nyolcadik Kongresszusán, Leedsben.

Bármennyire érdekelték is az intonáció kérdései M. Romportlt tudományos pályafutásának kezdetétől egészen haláláig, semmiképpen sem mondhatjuk, hogy ez más témák tanulmányozásának kirekesztését jelentette volna. Romportl érdeklődése mindig széleskörű volt, éppúgy irányult gyakorlati fonetikai módszertanra és elméleti fonológiára, mint dialektológiára, a beszéd művészi előadásmódjára és más általános nyelvészeti problémákra. De szívügye mégis az általános fonetika és fonológia és különösen a szláv és germán nyelvek intonációja, ortoepiája, az akusztikus és auditorikus fonetika kérdéseinek széles skálája, a mondat fonetikája maradt.

Sok éven keresztül foglalkozott M. Romportl behatóan a cseh nyelv sztenderd kiejtésével is éppúgy, mint az orosz irodalmi illetve a német kiejtéssel. Ezen a területen már 1950-ben publikált és tartott előadásokat, hamarosan tagja a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézete ortoepikai bizottságának. Itt kapcsolódott be a cseh irodalmi nyelv helyes kiejtésének a kidolgozásába, ennek első publikált verziója: „Az irodalmi cseh kiejtés I.” (1955), majd ugyanennek az átdolgozott kiadása (1967). M. Romportl professzor az Ortoepikai Társaság elnöke volt, és az ő vezetése alatt látott napvilágot 1978-ban „Az irodalmi cseh kiejtés” című könyv II. része, amelyet a jövővényszavak kiejtésének szenteltek, és amelyet egy terjedelmes kiejtési szótárral is kiegészítettek. A mondatfonetika szövegösszefüggéseinek kiejtési problémái is érdekelték M. Romportlt. Ezen területből már 1961-ben publikált (A mondatfonetika elemeinek irodalmi rangjáról, különös tekintettel az intonációra).

Az orosz fonetika/fonológia területén végzett munkájának gyümölcse „Az orosz nyelv fonikus elemzése” című hatalmas monográfiája, melyben alapos elemzés után új megoldást ad az orosz fonémarendszer szerkezetére és a megkülönböztető jegyek akusztikus természetének értékelésére. Itt kell megemlítenünk az egész mű új metodológiáját: míg első monográfiájában Romportl kénytelen volt a fültre, a megbízható, ám munkaigényes dallamvizsgálatra hagyatkozni, az orosz nyelv elemzésében a módszerek egész garmadáját használja, melyek közül néhányat ő maga tökéletesített. E munka sok megállapítását foglalták be később az „Orosz fonetika” című egyetemi tankönyvbe (1959). Ez azonban nem meríti ki Romportl munkásságát az orosz fonetika/fonológia területéről, amelyről mintegy húsz tanulmányt írt.

További kutatásaiban M. Romportl egy még szélesebb témához fordul, nevezetesen a szláv nyelvek vizsgálatához. Ennek eredményeit „A szláv nyelvek összehasonlító fonetikájának és fonológiájának perspektívái” című művében (1972-ben) tette közzé. M. Romportl professzor haláláig a Szláv Nyelvek Fonetikájával és Fonológiájával foglalkozó Nemzetközi Bizottság elnöke volt.

M. Romportl kutatásai során soha sem becsülte alá tanári küldetését: ezt mutatja, hogy sok kitűnően kidolgozott egyetemi jegyzetet írt a nyelvész hallgatók számára, és résztvett egyéb tankönyvek megírásában is. Különösen figyelmet érdemel „A fonetika alapjai” című munkája (1973), mely modern és tömör tankönyv a cseh és általános fonetikáról.

1973-ban jelent meg M. Romportl cikkeinek fontos gyűjteménye „Fonetikai tanulmányok” címmel. Maga a szerző válogatta a jelentős, és nehezen hozzáférhető cikkeiből. Az általánosabbtól (A nyelv fonematikus elemzése.

Centrum és periféria a fonológiai rendszerben) a magánhangzók és mássalhangzók elemzéséről és osztályozásáról írt művei felé halad. Van néhány, az akusztikus elemzésről és a mássalhangzók azonosításáról, osztályozásáról írt műve, melyek magukba foglalják azon tanulmányait is, melyekben az inkluzívák (vagyis a belélegzéssel képzett hangok) osztályozását és akusztikus természetét, a réshangok azonosítását, és a nazális hangok akusztikus elemzését vizsgálja. Ezekhez különböző nyelvekből vett példákat használ fel. A kötet második részét a szerző intonációról szóló munkásságából választották ki.

M. Romportl szerkesztői tevékenysége is figyelemreméltó. Tagja volt az Acta Universitatis Carolinae — Philologica-nak, és a Zeitschrift für Fonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung nevű folyóiratok szerkesztői tanácsának, és a Societas Linguistica Europea kiadói bizottságának. Ezen kívül még a Phonetica Pragensia című sorozatot is ő szerkesztette.

M. Romportl mindig nagyra tartotta a beszélt nyelvet, és ennek megfelelően munkái tartalmaznak olyan részleteket, melyek a szónoklástanra, a színházi beszédstílusra, és a művészi előadásmódra vonatkoznak. Ő a szerzője „Az ékesszólás rövid kurzusa” című kézikönyvnek (1971).

M. Romportl professzor soha nem tartozott azok közé, akik a tudományba temetkeznek, a Fakultás dékánhelyettese volt és a Fonetikai Tudományok Hatodik Nemzetközi Kongresszusának főtitkára, a Cseh Nyelvi Intézet fonetikai laboratóriumának külső munkatársa, valamint az Intonációkutatási Kongresszus elnöke volt. Ezen kívül tevékenyen résztvett a nemzetközi fonetikai, nyelvészeti és akusztikai kongresszusok munkájában is. Vendégprofesszorként oktatott Budapesten, Moszkvában, Göttingenben, Havannában és egyéb egyetemeken.

M. Romportl barátai és növendékei tudták, hogy bármikor fordulhattak hozzá segítségért és tanácsért. Segítségét és véleményét számos tudományos testület is kikérte mind Csehszlovákiában, mind külföldön.

És amikor utoljára 1981 őszén felesége, a kiváló cseh prozaíró Ludmila Romportlová kíséretében Budapesten járt arról beszélt, hogy Bartók Béla és Karel Čapek szellemi rokonsága ott lebeg szeme előtt mint a magyar—cseh kultúra együttműködésének nagy példája és ezért dolgozik oly aktívan a prágai Károly Egyetemen sorra kerülő hungarológiai konferencia szervezésében. E fontos tudományos és kulturális rendezvény rendezése most már kollégáira, barátaira, tanítványaira marad.

ROT SÁNDOR

Robert Austerlitz: 60 ?

A kérdőjel indokát nem szükséges fejtegetni. Való tény, hogy kamaszos-bohém megjelenéséről is közismert kollégánk, akit barátai — általa is akceptált módon — Waterloo vagy Wagram néven becéznek, 1983. december 13-án (jó nap: Luca!) átlépte hatvanadik életévét, s ekképp vele is gyarapodott az ún. tisztos korú férfiak gyülekezete.

Közismert figurája a nyelvészetnek: világszerte kedvelik, becsülik, tisztelik. Tudós produkciójáért, okos derűjéért, kedvességéért, kezdeményezéseiért, aktivitásáért. Ellenállhatatlanul szellemes, eredetien és mélyen gondolkodó személyiség. Tudását és tudományát mégsem misztifikálja. Gondolatait világosan és míves megfogalmazásban fejtegeti, ám megtagadná önmagát, ha

előadásában — olykor írásaiban is — el ne helyezne egy-egy bon mot-t, jól ülő és találó, szellemes élcet. Élvezi a szavak értékével való játszás örömét, a staccato-stílus kifejező erejét és a közönség sokkolására alkalmas voltát. Az ismert Karinthy-citátum parafrázisával azt mondhatjuk róla, hogy Austerlitz az, aki a tudományban ismeri, sőt gyakorolja a tréfát. A jópofáskodás mögött azonban semmi felületesség nincsen: ez inkább álca. Könnyedsége, eleganciája vagy éppen extravaganciája szakmai (és talán személyes) gondokat leplez. Műveit azonban elsősorban mégis az ökonómia, a röviden-sokat-mondás művészete jellemzi. Igényes a tudományos eredmények kimunkálásában, még inkább azok megírásában, nyelvi megformálásában. Utóbbi egyébként könyörtelenül szigorú szerkesztői gyakorlatában is megnyilvánul.

Fordulatos életét Bukarestben kezdte azzal, hogy megszületett. Amerikai mamától, osztrák papától. Iskoláit Brassóban kezdte — német, azután román iskolában —, majd középiskolába került New Yorkba. Főiskolai-egyetemi tanulmányait is itt fejezte, be méghozzá több helyen. A fordítói főiskolát (angol, francia, német és spanyol nyelvből) 1947-ben fejezte be, azután 1950-ben filozófiai B. A. minősítést szerzett a New School for Social Research-on, közben azonban a Columbia Universityn is folytatott összehasonlító és általános nyelvészeti tanulmányokat, ahol Lotz János vezetésével — MA fokozatot ért el *Phonemic Analysis of Hungarian* című dolgozatával. Ugyanitt kapta meg a Ph. D. rangját és titulusát 1955-ben nevezetes, sokat emlegetett könyvével, a *The Metrical Structure of Ob-Ugric Folk-Poetry* című monográfiájával, amelyet az FFC méltatott kiadásra. Mellesleg szólván, közben katona is volt a 2. világháborúban, az Európába küldött amerikai hadsereg 9. gyalogos hadosztályában és azon kevés nyelvészek közé tartozik, akik itt elérték az őrzetónak nagyjából megfelelő PFC (= private first class) rangot. Alulírott különösen értékeli ezt a katonai pályafutást, hiszen ő maga csak a közlegénységig jutott el (igaz: nem egy reguláris hadseregben). Nem tudhatni, hogyan viszonyul Austerlitz a PFC ranghoz. Lehet, hogy nem büszkélkedik vele, ahogyan egyéb produkcióival sem. Kedvelt szólása: *non sum dignus...* Holott a legdignusabb mindarra, amit a pályán, a mi pályánkon el lehet érni. Sokoldalúsága, rendkívüli tehetsége, eredetisége, oktatói példamutatása biztosítják számára a dignitást a nyelvészeti parnasszusban (reméljük, van ilyen).

Részletek életének zsúfolt programjából: 1949—1951 közt még a Columbián tanul, de közben 1951-ben A. C. L. S. ösztöndíjjal koreai tanulmányokat végez a California egyetemen (Berkeley), 1951—1953 között pedig Finnországban uráli és altaji továbbképzést kap, 1953—1954 táján Japánban találjuk, ahol a Tokyo Universityn megtanul japánul és Hokkaido szigetén szibériai giljakok között végez terepmunkát. Ez utóbbit folytatja 1956—1958-ban, sőt kiterjeszti gyűjtőmunkáját az ainukra, orokokra. Tíz év alatt tehát Észak-Eurázsia sok fontos nyelvéről alkothat magának széles spektrumú képet. A Columbia egyetem tanára 1958-ban lett, mint Lotz János barátja és tanítványa: eleinte hivatalosan az uráli stúdiumok és nyelvészet assistant professzora, 1962-től associate, 1965-től pedig full professor minőségben (közben 1962—1968 között még chairman is). Am ezek sem a nyugalom évei: hol itt, hol ott bukkan föl hosszabb-rövidebb időre. Több finnországi és európai út között 1960-ban Alaszkában eyak-indiánok között folytat gyűjtést, azután vendégprofesszornak hívják a University of Washingtonba (Seattle, 1962—1963), a Yale-re (1965—1965), később pedig (1969) Californiába Berkeley-be, 1970-ben az Ohio State Universityre (Columbus), 1971-ben a Colorado-egye-

temre, ahol a New-Mexiko-i tewa-indiánok nyelvét is kutatja. Több ízben vendégprofesszor Kölnben (1977, 1978, 1979), de olykor másutt is, pl. 1979-ben Manóában (Univ. of Hawaii), Umeában (1982), ahol nem gyűjt, csak tanít és érdeklődik. 1965-ben Magyarországon KKI-ösztöndíjjal cigány folklórt kutat, s e vándorélet közben arra is marad ideje, hogy szerkessze a Wordot (W. Diver, U. Weinreich és A. Martinet társaságában) 1960 és 1965 között.

Polyglottsága rejtély, de megnyugtató az olvasót: biztosan van olyan nyelv, amelyen nem beszél, sőt talán nem is ért... Ám ha szükséges, némi gyakorlás után megtanulja.

Ph. D. értekezéséből, megnyilvánulásaiából Lotz tanítványaként tartjuk nyilván, de tanult Martinet-től, K. H. Mengestől, P. Ravilától, E. Itkonentől, L. Postitól, T. Lehtisalótól, E. Lagercrantzól, P. Aaltótól, M. Räsänentől, közvetve (Lotz révén Steinitztől), s végül — de nem utolsó sorban — Shiro Hattoritól. Kószalásait napjainkban is folytatja — amerikai módra, de állandó munkahelyén, a Columbián is folyamatosan tanít általános nyelvészetet, fonetikát, fonológiát, finn és magyar nyelvtant és kultúrát, szókincset, urálistikát, permi nyelvtörténetet, ahogy a szükség kívánja. Tanítványainak (szerinte: 'oktatványainak') száma, mondjuk így, 'tekintetes': uráli nyelvészetből eddig 4 Ph. D. értekezés készült vezetése alatt (1 pedig folyamatban, e sorok megjelentekor bizonyára készen van); fonológiából, germán és szerb-horvát nyelvészetből úgyszintén 4, romanisztikából 3 Ph. D. értekezést irányított.

Állítólag lassan ír, holott gondolatai sebesen követik egymást. Ezek megfogalmazásában, végleges formába öntésében azonban megfontolt, precíz és önmagával szemben nagy igényeket támaszt; cikkei cizelláltak mint egy finom ötvösmunka — mondhatjuk metaforikusan. Érdekes ellentét ez: gyors kutató, a problémákat hamar meglátja, a megoldásra is szinte azonnal van javaslata, a megfogalmazásban azonban óvatosan halogató. Pais Dezsővel ellentétben valószínűleg abból indul ki, hogy idő az, ami van. Vagy abból, amit a német így mond: „Mit der Wahrheit hat noch keiner die Welt erobert”? Munkássága ennek ellenére nagy volumenű. Látszólag elég sok területet művel, pl. finn, magyar, permi, obi-ugor, gilják, ainu, tungúz, japán, paleoszibériai, román, svéd, spanyol, egyéb indogermán, cigány és török nyelvek — mind érdeklik a nyelv minden szintjén és munkásságában a folklór kutatás is előkelő helyet kap, de mindez egyetlen nagyobb célt szolgál: a nyelv és az emberi művelődés összefüggésének felderítését a maga sajátos módszereivel. A nyelvi anyag, melyet illusztrálásként felhasznál, soknyelvűségéből következik.

Szívén viseli a verstant. Említett obi-ugor disszertációján kívül foglalkozott a folklór műfajok osztályozásával, a román népköltéssel, a párhuzamossággal, a szöveg és dallam viszonyával, az irodalom és folklór, a népköltészet és a 20. századi kultúra kapcsolatával, de Hölderlin aszklepiádészi soraival is.

Égész sorozata van finn tárgyú cikkekből (chrestomathia, morfofonémák disztribúciója, tőtípusok, igeragozási típusok, morfológia, partitivus, genitivus, infinitivus, belső rekonstrukció, finn—svéd nyelvi érintkezések), az uráli és eurázsiai nyelvek közös rejtelmeiről (pl. az európai *w* és *v* térben és időben, uráli nyelvi kapcsolatok, az észak európai agglutináció távlatai, nyelvcsaládok kapcsolatai, alapnyelvek genetikai összefüggéseinek elméleti lehetősége stb.). Cikkei egy csoportja azt a címet viselhetné, hogy változatok gilják témákra (dajkanyelv, vocativus és imperativus, névmásrendszer, vallási terminológia, rén- és fókanevek, műfajok, a sámándob neve, Dél-Szachalin etno-

botanikája). Franciából japánra is lefordították az uráli nyelvekről írt mintaszerű tipológiai jellemzését (persze több egyéb közleménye is megjelent japánul, sőt koreai nyelven is). Mindezekben nem pusztán egy-egy jelenség leírása található, hanem valamiféle általánosan jellemző konklúzió az emberi nyelvre és nyelvről. Ez a törekvése a címekből nem mindig derül ki, legfeljebb olyanokból, amelyek a bilingvizmus, deixis, tipológia, univerzálé címkét biggyesztik az élre. Számos lexikoncikket és apróbb — de nem lényegtelen — megjegyzést írt szanaszét, meg ismertetések (jobb szerzőkről). Nem jelent meg, de mikrofilmen hozzáférhető finn referenciális grammatikája és permi kézikönyve.

Magyar tárgyú írása tkp. nincsen sok (az egyik éppen az NyK jelen kötetében, de másutt: Brassó nevééről, Sajnovicsról), a magyar nyelvi tények ismerete és a reájuk hivatkozás mégis egész munkásságában jelen van. Az ember már nem is csodálkozik, hogy egyik legutóbbi cikke kínai tárgyú: a shanghai fonológiát választotta témául.

Szívesen (?) szerkeszt és szívesen (?) fordít, sőt műfordít (lengyelből, románból, finnből, svédből, spanyolból, magyarból — angolra vagy németre; magyarból pl. Csoórit, Tandorit, Petrit).

E méltatásban sem címek említésére, sem bibliográfia közlésére nincsen mód. Pedig éppen a címadásban nagymester. Egyet-kettőt hadd idézzek, mert pusztán említésük fölszigazza az érdeklődést: *O Tempora, O Modi: oder Versuch die Hauptkategorien der finnischen Konjugation unter einen Nenner zu bringen*; *On the Use and Abuse of Internal Reconstruction*; *What S, O, and V Remind Me Of*; *Language-Family Density in North America and Eurasia*; *Jenseits des Uralischen: Vokalharmonie, Person, Zahlklassifikatoren*; *The Frustration of Linguistic Typology: Limitations or Stimulants?*; *Szabad gondolatársítások általában az ismétlődésről avagy Repetitio Matrix Studiosa*; *Meaning in Music: Is Music Like Language and If So, How?*; *Perception/Emission and Efficiency stb.*

A jubilált aligha köthető valamilyen nyelvészeti iskolához. Igaz: verstani nézetei Lotz Jánoson keresztül Steinitzig vezetik, de ő mesterein túlhaladt, s önálló metrikai, verstani koncepciót dolgozott ki. A nyelvészet többi területén is: eltanulta a legjobb európai, amerikai és japán nyelvészeti hagyományt és ezekkel vívódva, ezeket adaptálva értelt ki olyan nyelvi-vizsgálati alapot és módszert, amely egyszerűen csak austerlitzinak nevezhető.

Szereti a zenét, a jóhangulatú beszélgetéseket, az oktatást (melyet szintén párbeszédként szeret végezni) és a kulináris élvezeteket (éppoly örömmel veti be magát egy budapesti hentesboltba mustáros főtt kolbászt enni puha, friss kenyérrrel, mint amilyen gourmand gonddal választ kínai falatokat a Broadway-i Moon Palace-ben).

Hadd ne legyen többé titok: szerettük volna meglepni őt egy Budapesten kiadott kötetel, amely a nálunk nehezebben hozzáférhető írásait tartalmazza. A fordítás (Simoncsics P. jóvoltából) elkészült „Nyelvek és kultúrák Euráziában” címmel, s meggyőződésem, hogy ez a kötet jó visszhangra talált volna, csak hogy a Gondolat Kiadó kishitúsége (a számukra riasztó gilják nyelv meg az ún. elvontság miatt) megakadályozta e könyv megjelenését. *O Tempora, O Modi* — vagy ha éppen úgy tetszik: *O Mores* — üzenhetnénk a kockázattól féltő kiadónak. Mi, barátai mégsem mondtunk le a kézirat megjelenetéséről: tovább próbálkozunk másutt, s talán egyszer sikerrel.

Mondhatjuk: Austerlitz tiszteletbeli magyar, mert része a magyar kultúrának is. Nemcsak írásai révén. Sőtér István megírta őt — Lotz Jánossal

egyetemben — a Piros pünkösöd c. elbeszélésében, amelyet tévéfilm formájában 1983 tavaszán is bemutattak (különös véletlen, hogy Wagramot egy hajdani szegedi diákunk, a kiváló Dunai Tamás alakította). Kevés nyelvésznek adatik meg, hogy bevonuljon a magyar irodalomban megábrázolt alakok közé. Austerlitz közéjük tartozik, színes egyénisége folytán méltán.

Sosem könnyű egy laudatot befejezni. Legyen tehát így: Roberto Austerlitz salutem plurimam & vitam longam! S mindezt kívánjuk mi, magyar barátai s főleg az, akit egy austerlitzáda az alábbi rébuszban örökített meg (sírfeliratnak is jó): „Mit mondott a kopaszkodó [sic!] Deutsch—Ungar? — HAJ-DU” azaz

a fel. szerk.

Finnugor konferencia Kanadában

Az első kanadai finnugor konferencia 1983. június 3—5. között került megrendezésre Vancouverben. Ez a jelentős találkozó közel három év szervező munkája eredményeként jött létre. A Kanadai Finnugor Társaság (Finno-Ugric Studies Association of Canada, vagy népszerű, rövidített nevén: FUSAC), ezen a találkozón bizonyította be létrejöttének létjogosultságát.

A résztvevők tíz előadást vitattak meg. Raimo Anttila (Los Angeles) a finn *ovela* 'ravasz' szó etimológiáját vizsgálta a külső helyhatározói esetekkel összefüggésben. Otto J. Sadovszky (Fullerton, California) az obi-ugor igék lehetséges maidu (kaliforniai indián nyelv) megfelelőit elemezte. Harry Mürk (Toronto) a magyar magánhangzó illeszkedés problémáit az autoszegmentális fonológia alkalmazásával közelítette meg. Zita McRobbie (Winnipeg) a lapp nyúlt fok metrikus fonológiai elemzését kísérte meg. Tellervo Kähärä (Thunder Bay) a finnül tanulók korai hibáit rendszerezte előadásában. Maisa Martin (Thunder Bay) az óvodáskorú finn—angol kétnyelvű gyermekek nyelvvel foglalkozott. Silja Ikäheimonen-Lindgren (Ottawa) a Kalevala kód-rendszerét osztályozta. Kaarina Kailo (Toronto) a finn kód megjelenési formáit vizsgálta Lemminkäinen alakjában. Két történelmi tárgyú előadás is szerepelt ezen a kongresszuson: Stacy Churchill (Toronto) a finn kommunisták szerepét elemezte az 1925 előtti szovjet nemzetiségi politika kialakulásában. János Bak (Vancouver) a magyar tradíciók és az európai háttér hatását kutatta korai (1000—1301) magyar törvényekben.

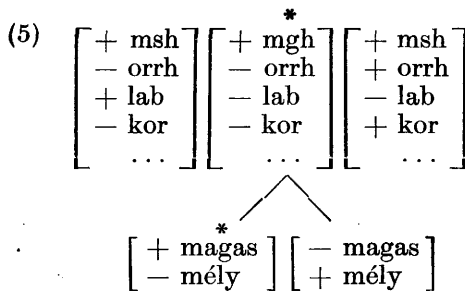
A tudományos ülések után a Finno-Ugric Studies Association of Canada hivatalos alakuló gyűlése került sorra. Ezen a nagyfontosságú gyűlésen elfogadták a Finno-Ugric Studies Association of Canada alapszabályzatát, s megválasztották a vezetőséget is. A Társaság elnöke: Zita McRobbie (Winnipeg), alelnökei: Stephane Sárkány (Ottawa) és Maisa Martin (Thunder Bay). A Társaság titkára: Tellervo Kähärä (Thunder Bay), pénztárosa: Osmo Lahti (Vancouver).

A Kanadai Finnugor Társaság célja a finnugor kutatások előremozdítása Kanadában. A finnugrisztikával foglalkozó kutatók többsége jelenleg még elszigetelten, megfelelő segédanyag nélkül, mostoha körülmények között dolgozik. Az új társaság mindent elkövet majd azért, hogy Kanadában is a nemzetközi finnugrisztika színvonalán dolgozhassanak a finnugor szakemberek. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy a már meglévő finnugor intézmények támogatását élvezzék a finnugrisztika kanadai művelői. Ennek a támogatás-

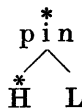
mokra" osztjuk, ez a feltételezés alapján véve helytálló. Ha azonban a (2)-beli kottát kiegészítjük a gégefő szólamával (a hanglejtéssel), az önmagában kiejtett *pin* szót jellemző 'eső' hanglejtést a következőképpen ábrázolhatjuk:

- (3) Ajkak : zár nyit
 Nyelv : elől magas megéri a palatumot
 Velum : föl le
 Gégefő : magas hgl mély hgl

Ekkor az abszolút szeletelési hipotézis megdől: a gégefő mozgása nem rendelhető hozzá az egyes szegmentumokhoz. Az angol beszélő különválasztja a hanglejtést (a hangmagasságot) és nem próbálja meg a „nagy szeletelést” erre a szólamra is kiterjeszteni. Ez a felismerés két fontos szempontból is nem-triviális. Először: az egyes nyelvek más és más részt választanak külön az említett módon. Goldsmith elemzése szerint (50–53) a guarani nyelv a nazalitást kezeli külön, míg az angolban (és a magyarban) ez a szólam beleesik a „nagy szeletelésbe”. Másodszor: a fő szegmentálásból kizárt szólamok maguk is szeletelésre kerülnek (ezért *autoszegmentális*, nem pedig *szupraszegmentális* a Goldsmith-féle modell); pontosan az (1) alakú ábrázoláshoz hasonló elvek alapján. Így tehát (3) fonológiai megfelelője (5) lesz:

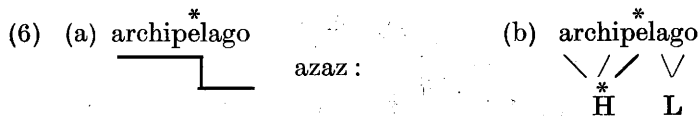

rövidítve:

(H = magas ; L = mély)

A fonológiai és a tonológiai szintet „asszociációs vonalak” kötik össze; a csillag az adott szint kitüntetett elemét jelöli, amely az asszociációs szabályok számára kiindulópontként szolgál. (Az angol példákban ez a kitüntetettség a szóhangsúlyon alapul.) Tekintsük most az angol *archipelago* 'szigetecsoport' szót. Önmagában kiejtve az alábbi hanglejtés tartozik hozzá:

Ennek a formának a levezetése az autoszegmentális modell keretében a következőképpen történik: a mögöttes ábrázolás (7) alakú, a szintek között nincs kapcsolat. A (8) alatti szabály (ahol T egy tetszőleges tonémát, V egy tetszőleges magánhangzót jelent, a pontozott vonal pedig a szabály által bevezetett asszociációs vonalat jelöli) összeköti a két szint csillagos szegmentumait, és létrehozza (9a)-t. A (10) alatti jóformálttsági feltétel hozza létre (9a)-ból (9b) = (6b)-t.

(7) archipelago^{*}

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$
(8) $\overset{*}{V}$

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \vdots \\ \text{†} \end{array}$$
(9) (a) archipelago^{*}

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$
(b) archipelago^{*}

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagdown \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

(10) Jólformáltsági feltétel (JF)

1. Minden magánhangzóhoz legalább egy hangmagasság tartozik.
Minden hangmagassághoz legalább egy magánhangzó tartozik.
2. Az asszociációs vonalak nem keresztezik egymást.

A JF feladata nem az, hogy rosszul formáltnak minősítsen minden olyan levezetést, amely a JF-et megsértő ábrázolást tartalmaz, hanem az, hogy az ábrázolás minimális megváltoztatásával (asszociációs vonalak törlésével és/vagy beillesztésével) a JF-et maximálisan kielégítő ábrázolást hozzon létre. Az adott esetben (9a) minimális megváltoztatása négy asszociációs vonal beillesztésével történik.

A fenti példában minden magánhangzónak saját (állandó) hangmagassága volt (nem talákoztunk ún. kontúr-tónussal, tehát emelkedő vagy eső hanglejtéssel), de csak azért, mert a hangsúlyos szótag nem volt egyben szóvégi szótag is. Ha egy olyan szót veszünk, mint pl. *balloon* 'léggömb', a (11) alatti szerkezetet kapjuk, amit a JF (12) alakra hoz.

(11) balloon^{*}

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \diagdown \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$
(12) balloon^{*}

$$\begin{array}{c} \text{*} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

Így az elmélet azt állítja, hogy az angol tonális nyelv: a nem-szóvégi hangsúly 'magas' tónusként, a szóvégi hangsúly pedig 'eső' tónusként jelenik meg. Ez az eredmény független a szóvégi magánhangzó hosszától: rövid magánhangzó is 'viselhet' eső hanglejtést (tónust), amint a *pin* esetében láttuk. (Ennek azért van jelentősége, mert egy hosszú magánhangzót elemezhetnénk úgy is, mint két azonos, egymást követő rövid magánhangzót, ahol mindkettő saját — nem-kontúr — tónussal rendelkezik.)

2. Az elsőként említett monográfia az autoszegmentális fonológia alapkönyve, amelyben az elmélet megalkotója, J. A. Goldsmith részletesen bemutatja az általa javasolt modellt és számos formális és szubsztanciális problémára mutat rá a sztenderd elméletben, amelyek az általa kidolgozott keretben

¹ A monográfia első fejezete önállóan is megjelent a *Linguistic Analysis* című folyóiratban (2:23—68).

könnyűszerrel megoldhatók. Az első fejezetben¹ (An Overview of Autosegmental Phonology, 16–55) a következőket tárgyalja:

- (i) A kontúr-jegyek (pl. rövid magánhangzók eső vagy emelkedő hanglejtéssel, prenazalizált zárhangok, stb.) leírása nem valósítható meg kielégítően a sztenderd keretben.
- (ii) Az ún. stabilitás jelensége arra utal, hogy az egyes autoszegmentális szinteket érintő fonológiai szabályok nem érintik a többi autoszegmentális szintet. Ha például egy tonális nyelvben a tónust hordozó magánhangzó deszillabifikálódik vagy törlődik, a hozzá tartozó tónus nem tűnik el, hanem csak átvándorol egy másik magánhangzóra. Az adott tonéma (általánosabban: a tónus-melódia) megőrződik a szótagszerkezet megváltozása ellenére (pontosabban attól függetlenül). A sztenderd keretben ezt a jelenséget tónus-másoló szabályok bevezetésével és (részben globális) megszorításokkal próbálják megoldani.
- (iii) Melódia-szintek a nyelvtanban. A tiv nyelv igeragozásának részletes vizsgálatával Goldsmith bemutatja az ún. melódia-szintek (a fő szegmentálásból kizárt autoszegmentális szintek) önálló viselkedését és szabályszerűségeit. A tiv igék tonalitása nem az egyes igékhez, hanem az igeidőkhöz kapcsolódik, ennél fogva a tónus-melódiáknak önállóan kell szerepelniük a nyelv szótárában. Az autoszegmentális fonológia az egyetlen olyan fonológiai rendszer, amelyben két szótári (fonológiai) egység egyidejűleg jelenhet meg a megnyilatkozásokban.
- (iv) Az úgynevezett 'lebegő tónusok' olyan szegmentumok, amelyek csak tonálisan meghatározottak, s a levezetés valamely pontján összeolvadnak egy magánhangzóval. A sztenderd keretben ezek a szegmentumok lineárisan, más szegmentumok sorába illesztve jelennek meg, de valamiképpen mindig „kilógnak” a sorból. Az autoszegmentális modellben egy önálló (melodikus) szintet alkotnak, és így egyébként felemás státuszuk következetes magyarázatot nyer.
- (v) Végül: az automatikus (kétirányú) terjeszkedésről (amikor egy jegy érvénye kiterjed az őt viselő szegmentumot körülvevő — nem feltétlenül szomszédos — szegmentumokra) a sztenderd elmélet hasonlúsi szabályokkal ad számot; az autoszegmentális keretben a JF ezt automatikusan elvégzi, amennyiben az illető jegy önálló autoszegmentális szinten helyezkedik el (mint pl. a guarani nyelvben a nazalitás).

A második fejezetben (Igbo Tonology, 56–115) a Nigériában beszélt igbo nyelv részletes autoszegmentális elemzését olvashatjuk. A harmadik fejezet (Melodic Association Rules, 116–157) az autoszegmentális levezetések kiinduló műveletével, az autogszegmentális szintek összekapcsolásának szabályaival foglalkozik. Alapjában véve kétféle asszociációs eljárás létezik: a csillagos (hangsúlyon alapuló) és a csillagtalan (balról jobbra történő). Az utóbbi típusba tartozik a magánhangzóharmónia autoszegmentális értelmezése is, erről lásd alább a 4. pontot. Végül a negyedik fejezetben (The Autosegmental Index, 158–166) Goldsmith arra az alapvető kérdésre keresi a választ: **m i é r t** vannak autoszegmentális szintek?

Fentebb láttuk, hogy a konkrét beszéd folyamatban különféle hangképző szervek egymástól lényegében független, bár összehangolt tevékenysége zajlik. A felszínen tehát annyi „autoszegmentális szint” van, ahány független hang-

kéző szervet meg tudunk különböztetni. (Egy reprezentáció autoszegmentális szintjeinek számát az adott reprezentáció autoszegmentális indexének nevezzük.) A valódi kérdés tehát nem az, hogy miért vannak autoszegmentális szintek, hanem, éppen ellenkezőleg: miért működik a nyelv mégis úgy, hogy fonológiai folyamatai szegmentumokon (számos megkülönböztető jegyből összecsomagolt egységeken) mennek végbe? Másképpen: miért van az, hogy a fonológia legelvontabb szintjén az autoszegmentális index igen alacsony értéket vesz fel? Igen sok nyelvben valószínűleg minden jegy egyazon szinten található: az autoszegmentális index 1. De még ahol az index 2 vagy 3, ott is van egy kitüntetett szint, amely a jegyek túlnyomó többségét magában foglalja. Mi ennek az oka?

Goldsmith válasza a következő: a nyelvelsajátítás keretében végbemegy egy deautoszegmentalizációs folyamat, melynek során az autoszegmentális szintek száma a minimumra csökken, s ezáltal a nyelv elsajátítója kialakítja magában nyelvének fonémátárát. Enélkül a nyelvek egyszerűen megtanulhatatlanok lennének.

3. Goldsmith elmélete elsősorban a hagyományosan szupraszegmentálisnak tekintett jegyekre, a hanglejtésre és az intonációra irányul. Ám, mint láttuk, minden olyan fonológiai jelenségre kiterjeszhető, amely egy szegmentumnál nagyobb területen figyelhető meg, mint például a nazalizációra, vagy éppen a magánhangzók harmóniára. A címben másodikként írt Clements-mű éppen ez utóbbival foglalkozik.²

Melőtt megismerkednénk a magánhangzók harmónia autoszegmentális kezelésének mikéntjével, tekintsük át röviden a magyar magánhangzó-illeszkedés egy lehetséges transzformációs-generatív leírását (forrás: Robert M. Vago: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington: Georgetown University Press, 1980. 1–26).

3.1. Tőharmónia.

A magyar szótövek lehetnek mély hangrendűek, magas hangrendűek, és vegyes hangrendűek. Utóbbiakban azonban magas részről csak az úgynevezett 'semleges' magánhangzók (a kerekítetlenek: *i, í, e* és *é*) fordulhatnak elő. Ezt az alábbi morfémaszerkezeti feltétel formájában fejezhetjük ki:³

$$(13) \quad \sim \% + \dots \left[\begin{array}{c} V \\ + \text{hátsó} \end{array} \right] \dots \left[\begin{array}{c} V \\ - \text{hátsó} \\ + \text{kerek} \end{array} \right] \dots +$$

3.2 Képzési hely szerinti illeszkedés.

A magas hangrendű tövek [– hátsó], a mély hangrendű tövek és a vegyes hangrendű tövek pedig [+ hátsó] jegyű magánhangzót tartalmazó toldalékokat vesznek fel. A csak semleges magánhangzókat tartalmazó

² Clements könyve három fejezetre oszlik; az elsőben a korábbi prozodikus modelleket, a másodikban a korábbi nem-prozodikus modelleket mutatja be és bírálja. Mindkét fejezetben tárgyal strukturalista és generatív megoldásokat egyaránt. Ismertetésünkben csak a harmadik fejezettel (*An Autosegmental Theory of Vowel Harmony*, 43–78) foglalkozunk részletesebben.

³ A felhasznált szimbólumok jelentésére ezúttal nem térünk ki; magyarázatukat l. Vago idézett művében.

tövek egy csoportjához (*nyit, híd, cél*, stb.) azonban [+ hátsó] magánhangzós toldalékok járulnak. Ezeket Vago 'absztrakt' magánhangzós tövekként elemzi, vagyis mögöttes ábrázolásukat /nyít/, /híd/, /cál/ stb. formában adja meg. Ekkor a magánhangzó-harmónia (MH) szabálya számára nem jelentenek problémát ezek a tövek, ám később az alábbi neutralizációs szabály szükséges felszíni alakjuk levezetéséhez:

$$(14) \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ kerek} \\ - \text{ alsó} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{ hátsó}] \quad \text{azaz:} \quad \begin{array}{l} /i/ \rightarrow [i] \\ /í/ \rightarrow [í] \\ /A/ \rightarrow [e] \\ /Á/ \rightarrow [é] \end{array}$$

A vegyes hangrendű tövek további két csoportra oszlanak: egyesekben a semleges magánhangzó megelőzi, másokban követi a hátulképzett magánhangzót. Ha a MH-t úgy fogalmazzuk meg, hogy a toldalék(ok) hangrendjét a tő utolsó magánhangzója határozza meg, az elsőnek említett típussal nem lesz semmi problémánk (feltéve, hogy a tőmagánhangzók egymáshoz való hasonlóságát meg tudjuk akadályozni, l. alább a 3.4 pontot), a másodiknak említett típus esetében azonban gondoskodnunk kell arról, hogy a szabály átugorja a semleges magánhangzó(ka)t. Ezt Vago úgy oldja meg, hogy a képzési hely szerinti illeszkedés leírására nem egy, hanem két (diszjunktív rendezettségű) szabályt fogalmaz meg: a jelölt MH (mMH) és a jelöletlen MH (uMH) szabályát.

(15) mMH:

$$[+ \text{ mgh}] \rightarrow [+ \text{ hátsó}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ + \text{ hátsó} \end{bmatrix} C_0 \left(\begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ kerek} \end{bmatrix} C_0 \right)_1 \text{ ---}$$

(16) uMH:

$$[+ \text{ mgh}] \rightarrow [\alpha \text{ hátsó}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ \alpha \text{ hátsó} \end{bmatrix} C_0 \text{ ---}$$

A mMH szabálya ad számot a *tányér*-típusú vegyes hangrendű szavak toldalékolásáról. Néhány töre (pl. *József, október*) kivételesen nem érvényes a mMH, ezt ún. kivételjegy jelzi e szavak szótári ábrázolásában. Az *Ágnes*-típusú ingadozó tövek (vö. *Ágnesnek/Ágnesnak*) fakultatív kivételek: mély hangrendű toldalékaikról a mMH ad számot. Az uMH szabálya írja le a magas hangrendű (*kéz*), a mély hangrendű (*ház*), az absztrakt magánhangzós (*híd*), és a mély végződésű vegyes hangrendű (*bika*) szavak, a mMH alóli kivételek (*november*) és az ingadozó tövek magas illeszkedésű alternánsának (*Ágnes*) viselkedését.

3.3 Kerekcségi illeszkedés.

Egyes toldalékoknak három felszíni alternánása van, pl. *-tok/-tek/-tök, -hoz/-hez/-höz*, stb. Mögöttes alakjuk (a *hosszám*-féle alakok következtében) az /o/-t tartalmazó variáns. Magas illeszkedésű tövekhez járulva magánhangzójuk a MH segítségével /ö/-re változik. Mármost, ha a tővégi magánhangzó kerekítetlen, ez az /ö/ a kerekcségi harmónia (KH) szabálya révén tovább változik /é/-re.

$$(17) \text{ KH: } \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ felső} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ hosszú} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{ kerek}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ kerek} \end{bmatrix} C_0 \text{ —}$$

Egyes nyelvjárásokban az így nyert középső nyelvállású [ë] jelenik meg a felszíni alakokban, más nyelvjárásokban, a köznyelvet beleértve, a (18) szabály közbejöttével alsó nyelvállású [e]-re változik:

$$(18) \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ felső} \\ - \text{ kerek} \\ - \text{ hosszú} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{ alsó}]$$

3.4 A szabályok hatóköre.

A /béka/ típusú alakok (azaz a vegyes hangrendű tövek) kielégítik az MH (közelebbről az uMH) feltételeit. Milyen módon lehet megakadályozni, hogy a szabály *[béke] stb. alakra hozza őket? Három megoldás kínálkozik. Először: ha a MH szabályok megfelelő helyére + -t (morfémahatárt) illesztünk, a szabály csak toldalékokon fog működni. Ez a megoldás a következő két okból tarthatatlan: (1) A *bokor*, *tükör* típusú szavak mögöttes alakja /bokr/, /tükr/; második magánhangzójuk epentetikus, és harmonizál az elsővel. Ha a morfémahatárt belefoglalnánk a MH-ba, nem tudnánk számot adni az epentetikus magánhangzók hangrendi viselkedéséről. (2) A többszótagú toldalékok összes magánhangzóján végbemegy az illeszkedés (pl. *-dogál/-degél/-dögél*). Nyilvánvaló, hogy a szabály nem tehet említést morfémahatáról.

Másodszor: kimondhatnánk, hogy az illeszkedő magánhangzóknak a [-TŐ] diakritikus jegyet kell viselniük. Ekkor a mögöttes tőmagánhangzók kikerülnének a MH hatóköréből, míg a toldalékmagánhanghók és az epentetikus magánhangzók (utóbbiak konvenció alapján) beleesnének. Ez a megoldás sem kielégítő: a *falú*, *tetű* típusú szavak mögöttes ábrázolása /falw/, /tetw/ (vö. Vago i. m. 114–115). Mármost a /tetw/ → /tetu/ → /tetü/ → [tetű] levezetésben az /u/ nem lehet [-TŐ], hiszen a tőhöz tartozó /w/-ből származik, mégis végbemegy rajta a hangrendi illeszkedés. Következésképp a diakritikus jegyes megoldás is elvetendő.

Harmadszor: Kiparsky fogalmazta meg azt az elvet, hogy a nem-automatikus (kivételekkel rendelkező) neutralizációs szabályok csak levezetett bemeneteken működnek, ahol a 'levezetett bemenet' a toldalékolással vagy fonológiai szabályok alkalmazásával nyert ábrázolásokat jelenti (Paul Kiparsky, *Abstractness, opacity, and global rules*. In: O. Fujimura [szerk.], *Three dimensions of linguistic theory*. Tokio 1973. 57–86). Könnyen belátható, hogy ez a szabályalkalmazási elv megakadályozza a /béka/ → *[béke] levezetést, de lehetővé teszi a /tükr/ → /tükor/ → [tükör], az /üldogál/ → [üldögél] és a /tetw/ → /tetu/ → [tetű] levezetést, s így a felvetett problémának ez az egyetlen tökéletes megoldása.

4. Lássuk mármost, hogyan írható le a magánhangzó-harmónia jelensége autoszegmentális keretben. (Clements elemzése akan és török példákra épül; az alábbiakban megpróbáljuk megoldásait magyar anyagon szemléltetni.)

Az autoszegmentális megoldás lényege az, hogy a magánhangzó-harmónia alapjául szolgáló jegyek (a magyarban a 'képzés helye' és a 'kerekítettség') külön autoszegmentális szinten (szinteken) jelennek meg, tehát a fő szegmentálásból elkülönítve. Minden szabályos szótóhoz hozzá van rendelve e jegyek + vagy - értéke; a toldalékok e jegyek értéke tekintetében meghatározatlanok. A *kedvetlenségetek* szóalak ilyenformán jelenik meg a mögöttes (szótári) ábrázolásban:

(19) # kAdv + AtlAn + sÁg + AtAk #
 ↓ ↓
 # [-H] #

(Itt és a következőkben a nagybetűk olyan szegmentumokat jelölnek, amelyek még nincsenek összekötve a megfelelő autoszegmentális szint(ek)kel. Így az A betű olyan szegmentumot jelöl, amely a felszínen [a] vagy [e] formában fog megjelenni, az Á betű pedig olyat, amely [á] vagy [é] formában. A [-H] rövidítés a [- hátulképzett] jegyre utal. A kerekítettségtől ebben a példában eltekintek.)

Az autoszegmentális keretben semmiféle fonológiai szabálynak nem szükséges működnie ezen az ábrázoláson; a (10) alatti jólformáltsági feltétel automatikusan elvégzi a szükséges asszociációs vonalak beillesztését. Az eredmény (20) lesz; ez megadja a helyes felszíni formát: *kedvetlenségetek*.

(20) # kedv + etlen + ség + etek #
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 # [-H] #

A fenti példában a JF működésbe lépése előtt (a szóhatároktól eltekintve) nem szerepelt asszociációs vonal a két szint között. Ez azonban nem mindig van így. Az úgynevezett retesz-szegmentumok (opaque segments) esetében a JF alkalmazását megelőzően is jelen levő asszociációs vonalakkal kell számolnunk. Az *októberben* szóban például a harmadik magánhangzó inherensen (tehát már a szótárban is) [-H].

(21) # OktÁber + bAn #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] #

Hogyan működik a JF ezen az alakon? Két lehetőség van: vagy a 'kötött' vagy a 'szabad' jegyből indulhat ki. Mivel a kívánt eredmény eléréséhez nyilvánvalóan a 'szabad' jegy érvényét kell először kiterjeszteni (ellenkező esetben a helytelen *októberben* alakot kapnánk), Clements a következő megkötéssel egészíti ki a JF-t:

(22) A szabad szegmentumok összekötése megelőzi a kötött szegmentumok összekötését.

A (22)-vel kiegészített JF ekkor (21)-et (23)-ra képezi le:

(23) # október + ben #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] #

Ugyanez a megoldás alkalmazható a vegyes hangrendű tövek közül azokra, amelyekben a magas hangrendű (semleges) magánhangzó megelőzi a mély hangrendű magánhangzót:

(24) (a) # békA + nAk #
 ↓ ↓ ↓
 # [-H] [+H] #

(b) # béka + nak #
 ↓ ↓ ↓
 # [-H] [+H] #

(A JF-t követően itt még működik egy fonológiai szabály, amely toldalékok előtt megnyújtja a tővégi alsó nyelvállású magánhangzókat.)

A semleges magánhangzóra végződő vegyes hangrendű tövek esetében a semleges magánhangzó(k) inherens [-H] jegye után meg kell ismétlődni a [+H] jegynek (vegyük észre, hogy ez a megoldás analóg a Goldsmith-féle „lebegő tónusok” esetével):

(25) (a) # tÁnyér + bAn #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] [+H] #

(b) # tányér + ban #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] [+H] #

(26) (a) # Április + tÓl #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] [+H] #

(b) # április + tól #
 ↓ ↓ ↓
 # [+H] [-H] [+H] #

A kerekcségi illeszkedés [$\pm K$] = [\pm kerekített] jegye egy harmadik autoszegmentális szinten helyezkedik el. Itt annyi módosítást kell tennünk Clements rendszerén, hogy a kerekcségi harmónia tekintetében a toldalékok is el lehetnek látva inherens jegyértékekkel. Erre azért van szükség, mivel vannak toldalékok, amelyek csak [+K] magánhangzóval fordulhatnak elő, pl. a *-nok/-nök* képző vagy a *-tól/-től* rag, mások pedig csak [-K] magánhangzóval, pl. a *-ság/-ség* képző vagy a *-nak/-nek* rag. Az alábbi példák mutatják a rendszer működését:

(27) (a) # [+K] #
 ↓ ↓
 # tOrOk + Ul #
 ↓ ↓
 # [-H] #

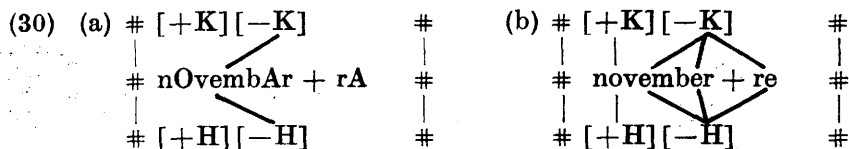
(b) # [+K] #
 ↓ ↓
 # török + ül #
 ↓ ↓
 # [-H] #

(28) (a) # [+K] [-K] #
 ↓ ↓ ↓
 # bOdOn + nAl #
 ↓ ↓
 # [-H] #

(b) # [+K] [-K] #
 ↓ ↓ ↓
 # bődön + nel #
 ↓ ↓
 # [-H] #

(29) (a) # [-K] [+K] #
 ↓ ↓ ↓
 # mÁr + nOk + hOz #
 ↓ ↓
 # [-H] #

(b) # [-K] [+K] #
 ↓ ↓ ↓
 # mér + nők + höz #
 ↓ ↓
 # [-H] #

Összefoglalásul: Mik az autoszegmentális megoldás előnyei a hagyományos transzformációs-generatív megoldással szemben?

- (i) A tő- és toldalékharmóniát az autoszegmentális leírás nem szakítja el egymástól, egységesen kezeli.
- (ii) A magánhangzó-harmónia leírásához — a fenti, aránylag egyszerű esetekben — nem szükséges egyetlen fonológiai szabály sem, elegendő az univerzális JF.
- (iii) A retesz-szegmentumokat tartalmazó ábrázolások esetében nincs szükség kivételjegyek felhasználására: egyszerűen inherens asszociációs vonalaknak kell megjelenniük a szótári ábrázolásokban.
- (iv) A tővégi semleges magánhangzók átugrása 'lebegő' jegyekkel megoldható, szemben a Vago-féle mMH szabállyal.
- (v) Egyetlen esetben nem jobb (de nem is rosszabb) az autoszegmentális megoldás a transzformációs-generatív megoldásnál: az absztrakt magánhangzót tartalmazó morfémákat itt is, ott is hátulképzettnak kell tekinteni, és egy későbbi neutralizációs szabályra van szükség az /i/ → [i] stb. igazítások elvégzéséhez.

SIPTÁR PÉTER

Л. Н. Жеребцов: Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами (X — начало XX в.)

Наука, Москва 1982. 224 l.

A Komi akadémiai filiálé néprajzi osztályának vezetője, Ljubomir Nyikolajevics Zserëbcov elgondolkodtató és „kevesetmondó” címet adott könyvének: „A komik és a szamojéd népek kölcsönös történeti-kulturális kapcsolatai (a 10. századtól a 20. század elejéig)”. A főnévként (és nem jelzőként) használt *коми* szóval — okulva az elődök példájából, legalábbis a címben — elkerülte az állásfoglalást, hány komi népről fog szólni (I. B. H. Белицер, *Очерки истории по этнографии народов коми*. Москва 1958. 393 l.) és hogy népről-e avagy más, „kisebb”, „alárendeltebb” rangú társadalmi formációról (pl. народность, этнос stb., I. Veres Péter, A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra — népi társadalom. Budapest 1977. 253—277) fog-e beszélni (I. Л. П. Лашук, *Формирование народности коми*. МГУ, Москва 1972. 292. l.). A könyvben sokkal több van annál, mint amit a cím ígér. Két nagy érdemi részre lehet osztani, s közülük a második szól a címről (117—206), az első (16—116) gyakorlatilag a permi (l. alább) népesség etnikai története, amely természetesen nem alakult a szomszéd népektől függetlenül. A címben ígértékhez mérten ez nagyon is méltánylandó többlet, már csak azért is, mert pillanatnyilag ez az egyetlen, tudományos igénnyel írt és hozzáférhető könyv a komik régi történetéről. Olvasásához annak tudatában kell hozzáfogni, hogy a szerző szóhasználatában a древние пермяне 'ópermiak', пермяне 'permiak' nem a hagyományos értelemben vett permiekre (= a komik és az udmurtok ősei együtt), hanem csak a komik (-zürjének, -permjákok) elődeire vonatkozik. Ezt a kétféle értelmezhetőséget egyébként az őzüri írásbeliségről írt Litkin-monográfia ismertetésében már Fokos Dávid is helytelenítette (B. И. Лыткин, *Древнепермский язык*. Москва 1952. 174 l. NyK 55: 270—271).

A Bevezetőt (3—15; 12—15; a pontosvessző utáni számok a fejezetek jegyzetanyagára utalnak, külön bibliográfia nincs a könyvben) követő első négy fejezet logikai menete a következő: az Ember megjelenése és a Vicsegda—Dvina vidék benépesülésének

története a mezolitikumban (i. e. 7—5. évezred), a vidék régészeti kultúráinak jellemzése, a permiai régészeti kultúrák áttekintése (I. fejt., 16—25; 24—25): Perm Vicsegodszkaja (a Vicsegda menti Perm) és a vele szomszédos területek 10—14. századi története (II. fejt., 26—56; 53—56): hogyan válik ez a terület a 15—19. században a komi etnikum szállás-területévé, hazájává (III. fejt., 57—96; 94—96) és végül, hogyan, mikor, miért terjed túl a komi népesség ezen az etnikai határon túlra (IV. fejt., 97—116; 115—116).

Ennek a résznek a megértését öt ún. térképvázlat segíti. Az első (33) a 9—14. századi, a második (39) a 14—15. századi állapotokat rögzíti, a harmadik (61) az Északi-Dvina medencéjének térképe, amelyet B. O. Dolgih készített, és amelyhez a szerző a 60. oldalon helyreigazító megjegyzéseket fűz (erre nem ártott volna már a képaláírásban is felhívni a figyelmet!). A negyedik (83) a 16—17. századi adminisztratív egységeket (tkp. a történeti tájegységeket és az alakuló nyelvjárásokat), az ötödik (88) a 18—19. századi helyzetet mutatja be. Ezekért, a komi etnikum alakulásának területi vonatkozásait a maguk időbeli folyamatában szemléltető térképvázlatokért külön köszönet illeti a szerzőt, mert nélkülik — miként a hasonló jellegű szöveget kiadványok közül nem egyben — a szerző fejtegetései aligha lennének követhetők (pl. ennyi észak-európai folyónevet jól ismerni nálunk nem/sem szokás).

Az Északi-Dvina medencéjében fellelt régészeti leleteket a permiekhez kötni csak későn, az i. sz. I. évezrednek második felétől lehet. A permiek a 9—10—14. században két csoportra, a kámaira [Zserebcov más cikkeiben, pl. a *Формирование этнических групп коми* (зырян) címűben, l. *Финно-угорский сборник*. Москва 1982. 96—111, keletire = Perm Velikaja, Nagy Perm, vö. *Magna Hungaria*] és vicsegdaira [uo. 97 nyugatra, Perm Vicsegodszkaja] kezdtek elkülönülni. Az első lakói a későbbi komi-permjákok, a másiké a komi-zürjének. A Felső-Kámát 1586-ban egy cári ukáz Perm Velikajához csatolta. A szerző szerint a zürjének és a permjákok a 15. századtól kezdtek elkülönülni oly mértékben, hogy ma két önálló népről és nyelvről beszélni — indokolt. Érvelése (pl. 10) azonban nem meggyőző. A későbbiek során ez a kérdés egyre jobban elszikad, s bár a szerző emlegeti a komi-permjákokat, kimondatlanul mégis „csak” a komi-zürjének történetével és kapcsolataival foglalkozik (l. említett cikke címét is). A szomszéd népek sorából az udmurt is kimarad.

Hogy a permiek a Jug avagy a Felső-Káma felől húzódtak-e egyre mélyebbre az Északi-Dvina medencéjébe, ez vitatott kérdés, és nagy horderejű a komi etnikum nyugati határainak meghatározása, a cseremisiz, az Oka—Volga vidéki orosz kapcsolataik története szempontjából. A kutatást nehezíti, többek között, a régészeti leletek azonosít(hat)atlansága (csud?).

A 15—16. század fordulója nagy változásokat hozott a komik történetébe, mert Novgorod szerepét végérvényesen Moszkva vette át, és mert a társadalom a továbbiakban nem a vérségi kapcsolatok, hanem a területi hovatartozás, a szomszédos viszonyok alapján szerveződött. A közös tulajdonnal szemben megjelent a családi—személyi tulajdon, amely lehetővé tette az elvándorlást, növelte a vállalkozókedvet, ez pedig meghatározta a szomszédokkal kialakuló kapcsolataik jellegét. A kormányzat lassanként félni kezdett a komik önállóságától, és 1879 táján tervezet készült a komik kitiltására a tundráról. (A sajátos „nyenyec rezervátum” azonban nem jött létre.)

A terjeszkedés iránya Nyugat (10—12. század) helyett Észak, Északkelet, majd Délkelet (az Urál felé) lett, az egész szállásterület keletebbre „csúszott”. A mai etnikai határok kialakulásában négy egymással kölcsönösen összefüggő tényezővel kell számolni, éspedig 1) a szétköltözéssel az etnikai határon belül, ill. 2) kívül, valamint 3) a keveredésel „önmagukkal”, ill. 4) másokkal. E folyamatok kutatását megkönnyíti az egy-egy területre jellemző családnév-anyag, a korai megkeresztelésnek köszönhetően korán megjelenő családnévek „fészkes” előfordulása (гнездовая концентрация коми фамилий и прозвищ (90)). A könyv, miként L. P. Lasuk említett könyve is, a komi névtannak is fontos kelléke.

A könyv másik nagy részét (az V—VIII. fejezetet) a komi-orosz (V. fejt., 117—156; 152—156), a komi-nyenyec (VI. fejt., 157—175; 174—175), a komi-manyysi-hanti (VII. fejt., 176—194; 192—194), a komi-lapp (VIII. fejt., 195—206; 206) kapcsolatok történetének sokoldalú, ismertetésben nem részletezhetően aprólékos és tegyük hozzá elismeréssel, olvasmányos tárgyalása alkotja.

Zserebcov meggyőzően cáfolja azt a hagyományos nézetet, miszerint a komik etnikai határai korán (a 10—12. században) alakultak volna ki, és a pravoszláv egyház meg az állami közigazgatás kora kiépülésének köszönhetően alig változtak volna, és hogy a komi-orosz kapcsolatok története az orosz hatás folyamatos és egyoldalú befogadásában, nagymértékű eloroszosodásban merült volna ki. Szerinte az etnikai határok a 16—18. században szilárdultak meg, az orosz-komi kapcsolatok pedig a kölcsönösség jegyében alakultak. A nagyfokú hasonlóság az északi orosz és a komi anyagi—szellemi kultúra minden terén a közös finnugor alapokkal és a hosszantartó, közvetlen, kölcsönös egymásra

hatással magyarázandó (146). Válaszol a címmel kapcsolatban említett kérdésre is, szerinte: «Коми . . . в XVII в. сохранились как народ (теперь нация)» (110).

Kazány bevétele után, de különösen Nagy Péter utódainak idején az ún. Orosz Észak elveszítette korábbi politikai és gazdasági jelentőségét, ekkor nőtt meg a komik jellegzetes k ö z v e t í t ő szerepe. Nyenyec, lapp, manysi kapcsolataiknak történetét többféle helyhez és korhoz köthető szakaszonként tárgyalja a szerző, pl. a lappokkal a 12—14. században, a nyenyeciek megjelenéséig a Pecsoráig nyúló európai tundrán, ill. a 19. században a Kola-félszigeten; a nyenyecekkel az izsmai tundrán, majd a Kanyin-félszigeten; a manysikkal előbb az Urál nyugati, majd később a keleti oldalán. Tárgyilagosan elismeri, hogy a komik és a szomszédaik kapcsolatai korántsem voltak mindig idilliek, sőt! Hangsúlyozza az osztályjelleg jelentőségét a kapcsolatok megtűlésében, hiszen a többnyire nemkívánatos vendégként megjelenő komik nem voltak egységesek, a korán kialakult komi „jobb emberek” (pl. az izsmai réntartó „kulákság”) és a megélhetés (nem a j o b b megélhetés!) reményében elvándorolt komik között nagy volt a különbség. Zserebcov tehát tiltakozik mindenfajta általánosítás ellen („mert a komik . . .”, „mert az oroszok . . .”).

Különösen ebben a második részben szembetűnő L. Ny. Zserebcov sok rokonszenves szerzői vonása: alapos, körültekintő, nyílt, kritikus, tárgyilagos, szükség esetén tud bizonytalankodni is, és nem tart igényt a feltétlen helyeslésre. Nem riad vissza a kérdés feltevésétől, pl. «Действительно ли они [коми] несли гибель и разорение местным народам?» (181), a határozott állásfoglalástól (Я не думаю . . . Он прав), a kritikától [pl. nem ért egyet Z. P. Szokolovával az obi-ugor népi építészetet ért úgymond karél (szerinte: komi) hátsról; Rédei Károlyval ellentétben az *l-v-ző* (vimi) komi jövevényszavakat a vogulban nem 19., hanem 16—17. századnak tartja. Kedveli a szívós érvelést, ez mutatkozik meg pl. a kolai lapp és a komi réntartás összehasonlításában, vagy annak cáfolásában, hogy az északi tengermelléki oroszok (a pomorok) „etnikailag egynemű tömeg, az egységes orosz nép képviselői” lettek volna (100). A világosságra törekvés jegyében értelmezi pl. az orosz településtörténet szakkifejezéseit (починок, деревня (130), погост (131), посад, слободка, слобода (132), осадный городок (133) stb.).

Hasznos lett volna a Névmutatóban (214—223) bizonyos földrajzi nevekre, tájegységnevekre, népnevekre, népcsoport-nevekre is utalni (pl. Пермь, Чудь заволочская, «чудь или обрусевшие финны», пинежская чудь, Сура поганая, Лузская Пермца, зюдинцы, Зырянновка (Алтайский край) stb.), és tárgymutató hiányában a fejezeteket jobban tagolni, a tartalomjegyzéket jobban részletezni.

Egészében véve L. Ny. Zserebcov könyve híven tükrözi azt a hatalmas munkát, amelyet személy szerint a szerző, valamint elődei és kortársai kérdések e csaknem végtelen sorának tisztázásába beleöltek, egyszerű összefoglalása mindannak, amit ma a komik etnikai történetéről, szomszédaikkal kiépült kapcsolataiknak jellegéről tudni lehet. Tanulságos olvasmány minden finnugor nép és nyelv kutatójának.

SZÍJ ENIKŐ

E. И. Ромбандеева—Е. А. Кузакова: Словарь мансийско-русский и русско-мансийский

Пособие для учащихся начальной школы. Просвещение, Ленинград 1982. 360 l.

Je. I. Rombangyejeva és Je. A. Kuzakova szótára nem az első vogul szótár. A Chanti-Manysi Nemzetiségi Körzet területén legközismertebb és széles körben használatos szótárak a következők: В. Н. Чернецов—И. Я. Чернецова, Краткий мансийско-русский словарь с приложением грамматического очерка (Москва—Ленинград 1936), Е. И. Ромбандеева, Русско-мансийский словарь (Ленинград 1954), А. Н. Баландин—М. П. Вахрушева, Мансийский словарь (Ленинград 1958).

Az alább ismertetendő szótárt az teszi mégis a maga nemében elsővé, hogy a fent említett szótárak egy nagy hibájától megszabadult. Emellett az utóbbj években megjelent összes vogul nyelvű sajtótermék közül is ez a szótár a legkiválóbb. Érdemeit az adja, hogy a szerzők olyan új írásmódot használtak, amelyet ajánlatos volna a vogul általános iskolai oktatásban is bevezetni. Rombangyejeva és Kuzakova a mai vogul helyesírás reformjavaslatán túllépve szerkesztett és kialakított egy új helyesírású szótárt, amelyben bevezette a magánhangzók hosszúságának jelölését. A hosszúságot eddig a vogul nyelv tudományos átirásaiban jelölték csak, a mindennapi írásban azonban nem.

Egy-egy nyelv helyesírása annak megfelelően szokott kialakulni, hogy az adott nyelvnek vannak-e hosszú fonémái. Csaknem mindegyik finnugor nyelv írásában hagyományos a hosszú fonémák sajátos módon való jelölése. A hosszú mássalhangzókat általában betűkettőzéssel jelölik, ebből a szempontból a mássalhangzókkal egyszerűbb a helyzet. Ami a magánhangzókat illeti, a dolog már valamivel bonyolultabb, mivel ezek hosszúságát kétféleképpen szokták jelölni. Egyrészt a magánhangzó betűjének megkettőzésével (mint az észtnen és a finnben), másrészt a hosszú magánhangzó-fonémát jelölő betű fölé írt, speciális diakritikus jelekkel (mint a magyarban). Ebből is látjuk, hogy a finnugor nyelvek közül azokban, amelyekben megvan a hosszúság szerinti korreláció, a helyesírás határozott tendenciát mutat ennek jelölésére.

Teljesen illogikus és őszintén szólva paradox helyzet állt elő a vogul helyesírásban, mivel a vogul hangrendszerben vannak hosszú magánhangzók, de azokat sehogyan sem jelölik. Nincs akadálya annak, hogy a hosszú magánhangzók jelölésére a fent említett kétféle jelölési mód egyike bevezetésre kerüljön, viszont a vogulok ma mégis olyan írást használnak, amely nem teljesen tükrözi nyelvük fonológiáját sajátosságait. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy maguk a vogulok meg tudják mondani, melyik magánhangzót kell hosszán, s melyiket röviden ejteni. A ma érvényben levő helyesírás nem tesz különbséget az olyan szavak között, mint például a *мань* 'meny, sógor' és a *мань* 'kis, kicsiny, apró; fiatal, ifjú'. Az új helyesírás lehetővé teszi a kemény és lágy mássalhangzó párok, az /л/—/л'/, /н/—/н'/, /с/—/с'/, /т/—/т'/ megkülönböztetését is. Ezek az oppozíciók a vogulban fonologikusak, ezért kell őket megkülönböztetnünk. A régi vogul helyesírás szerint a *хулы* 'hall' és a *хулу* 'hagy' szavakat egyformán *хулу*-nak írták, s ez pedig egybeesett a rövid *u* hanggal ejtett *хулы* 'árok, barázda, rés' jelentésű szóval. Éppen így, a szövegösszefüggés nélkül nem volt világos, hogy miről van szó, amikor a adatközlőkkel a *сусу* szót olvastatták, mivel ennek a jelentése az új helyesírás szerint 'gyermek', *сусу*-nek ejtve viszont azt jelenti, 'hátra'. Az ilyen esetekben a vogul bemozdok mielőtt kimondták volna az adott szót, előbb tisztázták, hogy melyik jelentésről van szó. Az új helyesírással a szótár szerzői jól megkülönböztetik „az *э*-féle hangok” előtti lágyságot és keménységet is. A fent említett mássalhangzó-párok lágy hangja után *e*, a kemény után pedig *э* betűt írnak. Egészen érthetetlen, hogy miért nem vették figyelembe a lágyság szerinti korrelációt a régi vogul ábécében, amelyet az orosz ábécé alapján, a harmincas években állítottak össze. Az oroszban, ahol a mássalhangzók keménysége, ill. lágysága fonologikus, az ábécé jól alkalmazható a kemény és a lágy mássalhangzó-fonémák visszaadására. A régi vogul ábécé 34 jeléből csak 25 felel meg a vogul nyelv fonémáinak, ugyanakkor hiányoznak a hosszú magánhangzók, az *ā*, *ō*, *ē*, *ū*, *ī* jelölésére szolgáló betűk vagy jelek. Ezzel kapcsolatban a szótár szerzői — érezve, hogy már régóta szükséges és jelenleg lehetséges is a vogul ábécé olyan módon való pontosítása, amely megfelel a nyelv fonológiai rendszerének — javasolták, hogy tíz új betűt vezessenek be a hosszú magánhangzók, az *ā*, *ē*, *ū*, *ō*, *ū*, *ī*, *ī*, *ī* jelölésére. Tehát az új vogul szótár szerzői a magyarban használatos jelölési módot, azaz nem a magánhangzót jelölő betű megkettőzésével, hanem a betű fölé írt jellel történő megkülönböztetést javasolják. A vogul nyelv esetében ez vízszintes vonal.

Bár senkinek sincs ellenvetése az ellen, hogy a vogul magánhangzók hosszúsága jelölve legyen, a jelölés módját illetően azonban kétféle nézet uralkodik. Az egyik nézetet a Rombangyjeva és Kuzakova szótárában bemutatott ábécé képviseli. A másikat pedig a vogul nyelv kutatója, A. I. Szajnahova vallja, aki a magánhangzók hosszúságának jelölésére (a finn és az észtn nyelv mintájára) a betűkettőzést javasolja. A. I. Szajnahova szerint az új ábécében a hosszú jéjtett hangok, a *ē*, *ē*, *ū*, *ī*, alkalmazása helytelen, mivel szerinte ezek a jéjtett hang első és második elemének hosszúságát is jelentik, azaz a *ī* betű logikusan 'īīaa', a *ū* pedig 'ūūyy' hangot jelöl. Véleményünk szerint nem érné veszteség a vogul ábécét, ha e hangok mindkét változatáról lemondanánk, pl. nem *НННН* szóalakot írnák, ahogy Rombangyjeva és Kuzakova javasolja, hanem *НННН*-t. Ezzel a helyesírás még jobban tükrözné a kiejtést, sőt így az írás is egyszerűsödne. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy A. I. Szajnahova történeti hagyományhoz ragaszkodik, amikor a vogul hosszú magánhangzók betűkettőzéssel való jelölését javasolja. A múltban — a 17. századtól kezdve — ugyanis a vogul nyelvet rögzítő misszionáriusok és tájkatatók a hosszú magánhangzókat kettőzött betűvel jegyezték le. Így jelölték a hosszúságot az első vogul ábécéskönyvben is (Я. И. Чернецова, Букварь. Москва—Ленинград 1937). A vogul nyelv neves kutatója, Je. I. Rombangyjeva ezt a helyesírást bírálva és rámutatva arra, hogy a vogul nyelv esetében ez elfogadhatatlan, három olyan okot említ, amelyek miatt a hosszúság ilyen módon való jelöléséről le kell mondanunk: 1. egy szóban két vagy több magánhangzó-fonéma nem állhat közvetlenül egymás után, 2. ez a jelölési mód megsérti azt a szótagalkotási elvet, amelyben egy szótaghoz egy mássalhangzó tartozik, 3. sérti az

írás gazdaságosságának elvét. Rombangyejeva szerint a nyelv írásrendszerét úgy kell kialakítani, hogy minden beszédhangnak egyértelműen megfeleljen az adott hang írásképe, azaz úgy, hogy egy hangot lehetőleg egy betű jelöljön. Emellett úgy véli, hogy a vogul és az orosz nyelv (amelyben nincsenek kettőzött magánhangzók) írásmódjának és helyesírásának egységesnek kell lennie, mivel ez növeli a gyermekeknek mind az anyanyelvükön, mind pedig az orosz nyelven való írni-olvasni tudását. (E. И. Ромбанцева, Мансийский язык. К вопросу об усовершенствовании алфавита, графики и орфографии. In: Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. Наука, Москва 1982. 76–181. l.) Még lehet vitatkozni azon, hogy a kétféle jelölési mód közül melyik az elfogadhatóbb, hiszen mindegyiknek megvannak a maga pozitívumai és negatívumai. De szerintünk most az a legfontosabb, hogy sikerült túljutnunk azon az időszakon, amikor a vogulban a hangok hosszúságát sehogyan sem jelölték. Fontosnak tartjuk azt is, hogy az új szótár szerzői megtartották az orosz helyesírás elveit, hiszen a voguloknak a közép- és felsőfokú végzettség megszerzéséhez szükségük van az orosz nyelvre.

Je. I. Rombangyejeva és Je. A. Kuzakova szótára a szoszvai nyelvjárásan alapuló vogul irodalmi nyelv normáit tükrözi. A szótár két részből áll: az első rész a vogul—orosz (9—172), a második az orosz—vogul (175—360), szótár. A szerzők mindkét részhez fűztek a szótár használatára vonatkozó magyarázatokat, amelyek az általános iskolák számára fontosak. Pozitívumként kell megemlítenünk azt is, hogy a nehezen érthető szavak jelentését vogul és orosz kifejezésekkel és mondatokkal magyarázták meg. Bár ez a szótár, amely általános iskolai használatra készült, csak hétköznapi használt szókincset (kb. 4000 szót) tartalmazza, mégis úgy véljük, hogy a finnugor tudományokkal foglalkozó kutatók számára is érdekes lesz, mégpedig azért, mert a helyesírása a lehető legnagyobb mértékben tükrözi a kiejtést. Így például a szerzők nem hagyják szó nélkül, sőt külön kiemelik azokat a szóalakokat, amelyeknek több ejtészváltozatuk is van, pl.: *войхатункве, вуйхатункве* 'megfog, megragad, hozzáfog, nekilát, elkezd' vagy *пѣхат, пѣхт, пѣхыт* 'oldalt, félre, mellé, körül, mellett'. Az *o* hangnak *y*-val, ill. az *a*-nak *ы*-vel való, értelemzavart nem okozó felcserélése (ami az utóbbit illeti, ez csak hangsúlytalan helyzetben mehet végbe) már korábban is felfigyeltek a vogul nyelv kutatói. (A. H. Баландин—М. П. Вахрушева, Мансийский язык. Ленинград 1957. c. 20—21, E. И. Ромбанцева, Мансийский [вогульский] язык. Москва 1973. c. 25—26.) De csak az utóbbi években, a vogul fonetika kutatásában bevezetett új módszerekkel — a beszéd kísérletifonetikai vizsgálatának módszereivel — sikerült tisztázni, hogy mi az oka az ilyen magánhangzó-cseréknek. A vogul beszédet a kísérleti-fonetikai módszerek egész sorával vizsgálták: spektrográfiaival, statikus és dinamikus röntgenanalízissel, pneumo-oszcilloszkópos analízissel, statikus és dinamikus palatográfiával, intonáció-analízissel stb. Ezenkívül a vogul beszéd hangstatisztikai jellemzőinek vizsgálatára a JeSz-1022 és a JeSz-1033 típusú komputer harmadik nemzedékéhez tartozó számítógépet használták, amely elég nagy anyag (mintegy 500 ezer jel, az adott esetben fonéma) statisztikai feldolgozását tette lehetővé. A kísérleti fonetika módszereivel a vogul nyelv néhány olyan sajátosságát is ki tudták mutatni, amelyeket az audio-vizuális módszerrel nem sikerült. Így például a fonetikus a biztos hangstatisztikai eredményekhez szükséges, elég nagy terjedelmű szöveget nem tudja manuálisan ellenőrizni, ill. hallás után nem tud meghatározni bizonyos, a beszéd dinamikájában bekövetkező változásokat, ha azokat viszonylag rövid időtartam alatt méri (pl. nem tudja megmondani azt, hogy mennyivel rövidebb az egyik magánhangzó a másiknál, ha az egyik hosszúsága 240, a másiké pedig 180 ezredmásodperc). A spektrogram-analízis többek között kimutatta, hogy a vogul *o* és *u* hangok spektrogramjuk szerkezetének jellegét tekintve nagyon hasonlóak. (Ю. А. Тамбовцев, Спектральные характеристики ударных заднеязычных гласных литературного мансийского языка. In: Фонетика сибирских языков. Новосибирск 1979. 87—93, l. különösen 90—91. l.) Ami az *a* hangnak *ы*-vel, ill. az *ы*-nek *a*-val való felcserélését illeti, ismételten meg kell jegyeznünk, hogy ez csak hangsúlytalan helyzetben megy végbe, de akkor is csak bizonyos esetekben. A helyzet az, hogy a vogul *a* és *ы* hangszíne (formáns szerkezete) néhány szóban nagyon megközelíti egymást, s ezáltal *e* hangok elveszítik egyéni, csak rájuk jellemző sajátosságait. (Ю. А. Тамбовцев, Спектральные характеристики мансийских гласных в безударном положении [Sajtó alatt].)

Általában minden szótárban a szócsaládok élén a legelterjedtebb variáns áll. Az a feltevés, hogy Rombangyejeva és Kuzakova szótárában is ez a variáns az első, nem mindig bizonyul helyesnek. Vegyük például a vogulban eléggé elterjedt 'út' jelentésű szavak kiejtését. A szótárban ez a szócsalád a következőképpen szerepel: *лѣнх, лѣх* I. út, 2. nyom; *лѣх юрт хѣтна* 'útítás', *лѣх вѣрунке* 'utat épít'. Tapasztalataink szerint, köznapi témákkal kapcsolatban a *лѣх* változat gyakrabban fordul elő, mint a *лѣнх*. Bár, ha megkérdezzük egy vogultól, melyik a helyesebb, azt felelné, hogy mindkettő egyformán

helyes. Magában a szótárban bemutatott példák is azt bizonyítják, hogy a *лѣх* változat használata elterjedtebb (mindkét példában ez a változat szerepel).

Az említett hibák egészen jelentéktelenek ahhoz, hogy a legkisebb mértékben is csökkenthetnék a szótár értékét. Je. I. Rombagejeva és Je. A. Kuzakova szótára legalább három szempontból jelentős: 1. elősegíti a vogulnak mint finnugor nyelvnek a kutatását, 2. a gyakorlatban tankönyvként használható. 3. hozzájárul a vogul nép műveltségének emeléséhez.

Ez a lexikográfiai munka azért számít a vogul nyelv életében mérföldkönek, mert megalapozta a vogul írásbeliség új korszakát, azt, amelyben körültekintően figyelembe veszik a vogul nyelv fonológiai rendszerét és helyesírását.

Rombagejevának és Kuzakovának az általános iskolai tankönyvként használható szótár összeállításában végzett nagy munkája kétségteljesen hozzájárul a vogul iskolák anyanyelvi oktatásának korszerűsítéséhez.

A fent ismertetett, új, a vogul fonológiai rendszer lényeges sajátosságait jól tükröző helyesírású szótár megjelenése nemcsak tudományos és oktatási szempontból jelentős, hanem kulturális eredménynek is számít, mivel a vogul népnek új írást adott.

Befejezésül szólnunk kell a szótárt szerkesztő Ju. N. Russzkaja lelkiismeretes munkájáról is. Neki köszönhető, hogy a szótárban nyilvánvaló szerkesztési vagy technikai hiba gyakorlatilag nincs. Ju. N. Russzkaja a vogullal közeli rokonságban álló osztják nyelv kutatójaként, több osztják tankönyv szerkesztőjeként a nyelvészeti, szerkesztői, és kiadói munkában olyan nagy tudományos, pedagógiai és gyakorlati tapasztalatra tett szert, amely lehetővé tette számára, hogy e szótár és a vele egyidejűleg megjelentetett *Словарь хантыйско-русский и русско хантыйский* kiadásával megbirkózzék.

JURIJ A. TAMBOVCEV

H. M. Терещенко: Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий

Пособие для учащихся начальной школы. Просвещение, Ленинград 1982. 302 l.

A mintegy 4 000 szót tartalmazó szótár a nyenyec nemzetiségi iskolák tanulói számára készült azzal a céllal, hogy segítse a nyenyec anyanyelv és az orosz nyelv elsajátítását.

A szótár első része a nyenyec-orosz szótárt tartalmazza (3—172), ezen belül részletes információkat olvashatunk a szótár használatáról (5—10), a szótárban alkalmazott diakritikus jelekről (11), továbbá a szerző közli a rövidítéseket (12—13), a nyenyec ábécét (14), s ezt követi maga a szójegyzék (15—172).

A szójegyzékben a szavak a régi szótárírói gyakorlatnak megfelelően ábécérendben szerepelnek. Az *-s* infinitívusos igék főnévi igenévi képzőjét a szerző nem vette figyelembe, ugyanakkor viszont a szavak besorolásánál a *č*- és a *-ž* infinitívusképző szerepet játszik.

Terescsenko megkülönböztet rövid és hosszú magánhangzókat; az *a* esetében három kvantitással számol: *ябта* 'harmit' — *ябта* 'vékony' — *ябта* 'boldog' (5). A Homics készítette, hasonló célú szótárt (Л. В. Хомич, Ненецко-русский словарь, Ленинград 1954, kb. 4500 szó), valamint Terescsenko korábbi középszótára (H. M. Терещенко, Ненейко-русский словарь, Ленинград 1955, kb. 8000 szó) az *a* esetében is csak két hosszúságot különböztet meg. Terescsenko nagy nyenyec-orosz szótára (Moszkva, 1965, kb. 22 000 szó) viszont már három fokozatát adja az *a* hangnak.

Terescsenko valamennyi itt említett szótárában kétféle *e* hangot különböztet meg (*э, ё*): *тэуь* 'стереть, вытереть, обтереть', ill. *тэуь* 'иметь оленей' stb. Homics *e* két hang között nem tesz különbséget.

A szavak szemantikai alapon történő összekapcsolása és szétválasztása érdekes kérdéseket vet föl. A homonímnak vélt szavakat külön szócikkben, egymástól római számmal elválasztva találjuk a szótárban, a szó egymástól távol álló jelentéseit egyazon szócikkben, római számokkal jelölve közli Terescsenko. Pl. a *сэп* I 'jég', *сэп* II 'fehér', *сэп* III 'só' három szócikkben szerepel (bár szemantikailag elképzelhető volna együvé kapcsolásuk), ugyanakkor a *вано* I 'gyökér', II 'abroncs' egy szó két, egymástól távol álló jelentéseként van feltüntetve.

A korábbi gyakorlatnak megfelelően a torokzárhangra végződő szavak esetében Terescsenko megadja az alternáló (tehát a történeti) konzonánst: *ээ''(н)* 'kutya', *ээ''(с)* 'vége, része vminek', *мя''(д)* 'sátor' stb. A példákblól látszik, hogy — mint az Terescsenko

elméleti munkái alapján várható volt, — két torokzárhangot különböztet meg (míg Homics már említett szótárában csak egy található).

A nyenyec szavakon általában nem jelöli a hangsúlyt. Ettől csak abban az esetben tér el, ha a hangsúlynak jelentésmegkülönböztető szerepe van, pl. *epá(cb)* 'örizni vmit', *épa(cb)* 'felbont, felfejt vmit' stb.

A szójegyzék a tundrai nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv szavait közli. Ennek megfelelően nem találunk benne magánhangzóval kezdődő szavakat. Feltűnően kevés — összevetve a már említett szótárakkal — az orosz eredetű szavak száma (a *g, d, k, r* és *f* kezdetű szavak újabkori orosz elemek), s szinte mindegyiknek van nyenyec megfelelője. Kérdés azonban, hogy ez utóbbiak mennyire élnek a nyelvhasználatban. Ugyanígy feltűnt, hogy a hónapnevek — szemben a korábbi gyakorlattal, — csak a nyenyec alakban szerepelnek.

Az orosz-nyenyec szótári részt is használati útmutatás vezeti be (175—179). Ezek közül csak néhányat emelek ki: 1. a lányjelre végződő szavak esetében közli a genust; 2. az igék infinitívusban állnak, de a különleges ragozású/rendhagyó igéknek közli a Sg1 és Sg2 alakját; 3. az igék után megtaláljuk a vonzatokra történő utalást.

Ha az orosz szónak nincs az egész nyenyec nyelvterületen elterjedt egységes megfelelője, akkor különböző nyelvjárási szavakkal fordítja, pl. 'papír' *nadáp'*; (kanini) *мярѣ* stb.

Nem szerepelnek a szójegyzékben az orosz előjárók, a kötőszavak és a partikulák, mivel ezekkel a szójegyzéket követő fejezetben foglalkozik a szerző (289—298).

Ugyancsak érinti Terescsenko az orosz igekötők fordításának kérdését (299—301). Az igekötővel nem rendelkező nyenyecben az igekötők különböző jelentését, jelentésmódosító tartalmát szuffixumokkal vagy szókapcsolatokkal lehet visszaadni.

A függelék eme pontjaiban közölt példamondatok hasznosan világítják meg a felvetett kérdéseket, ugyanakkor azonban olyan szavakat is tartalmaznak, amelyek a szöszedetben nem szerepelnek, pl. *ошибкacu* "hibátlanul", *сехэрэсяда нэнза* 'úttalan utakon' (utazni) (295) stb.

A szótár a szovjet szamojedológia fejlettsége jóvoltából nem szolgál meglepetésekkel, érdeme éppen szolid megbízhatóságában rejlik.

PUSZTAY JÁNOS

Gabriella Schubert: Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen

Osteuropa-Institut an der freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen. Herausgegeben von Norbert Reiter, Bd. 7. Berlin—Wiesbaden. 1982. 35 + 696 l.

E munka, melyet a Südosteuropa-Gesellschaft Münchenben 1982. február 6-án díjjal tüntetett ki, doktori dolgozatként készült, s szerzője 1981-ben védte meg a Freie Universität Berlin új idegennyelvű bölcsészeti karán. A témával való foglalkozás gondolata Norbert Reiter professzor szakszemináriumain született meg. Itt a 14. és 15. századi moldvai szláv nyelvű szövegek olvasása során került elő olyan mennyiségű magyar vonatkozású közigazgatási jellegű kölcsönzőanyag, amely fölkellette a szerző érdeklődését a téma iránt.

A jól áttekinthető felépítésű munka előbb két nagy részre tagolódik: I—XXXV-al számozva a rövidítések feloldása: a teljes szakirodalomjegyzék, a nyelvek és nyelvjárárok rövidítései, más rövidítések és a felhasznált jelek jegyzéke található. A második rész, a tárgyalás Bevezetéssel kezdődik, majd a kérdéskör általános megvilágítása következik. Ezen belül a különböző elméleti kérdésfeltevésekre: a „nyelvi kapcsolat”, a „kölcsönzés”, a „nyelvi keveredés”, a „kétnyelvűség”, a hangrendszer, a zöngesség és zöngétlenség, a kiejtésbeli különbségekre, és a különböző szófajok kölcsönzési módjainak tárgyalására kerül sor, majd hangsúlybeli és jelentéstani vonatkozású megfigyeléseket tesz a szerző. Külön foglalkozik — bár meglehetősen tömören — a szomszédnyelvekben lévő magyar eredetű szóanyag időrendjével.

A tárgyalás harmadik nagyobb egysége „A magyar és szomszédnyelvei” címet viseli, önálló alfejezet. A bevezető után a szerző először a szomszéd népek nyelvének magyarra gyakorolt hatásával kezdi. Itt 1. a bolgár—török és az alán hatás 2. a szláv elemek 3. a nyugateurópai (német, olasz, latin) és 4. az új román hatás tárgyalására kerül sor. Csak ezután következik a magyarnak a szláv és a román nyelvekre gyakorolt hatásáról való rövid beszámoló nyelvenként a következő sorrendben: szlovénok, horvá-

tok, bosnyákok, szerbek, bulgárok, románok, kisoroszkok, szlovákok. Ezt követően az eddigi (a szerző ismerte) szakirodalom kiértékelésére kerül sor a következők sorrendben: szláv nyelvterület általában, délszlávok általában, szerbhorvátok, szlovének, bulgárok, románok, kisoroszkok, szlovákok, csehek, lengyelek, albánok és oroszok.

A könyv derekán (231—667) az *abszolút*-tól a *zsidó* szavunkig 351 olyan magyar kifejezés található, amelyek igen gyakran nem egy kelet-középeurópai nyelv szókincsének részévé lettek. Minden egyes szócikk fejléce a vizsgálandó kifejezés mai magyar irodalmi nyelvi (szótári) alakja, ezután a német jelentés, majd az átvevő nyelvbéli alak található, lehetőleg minél pontosabb nyelvjárási lokalizálással, s a szakirodalmi lelőhely pontos meghatározásával.

A negyedik önálló alfejezetben a szerző a teljes szóanyagot jelentéstani csoportok szerint rendszerezi: udvari élet, társadalmi osztályok, birtokviszonyok, közigazgatás, hivatali nyelv, jogi kifejezések, katonai és rendőrségi szókincs, kereskedelem, háztartás és pénzügyek, adók, vámok, szolgáltatások, mértékek és súlyok, posta és közlekedés, etnikai csoportok, népek, országok, vallások, eredet, kormányzási székhelyek, területi tagolódás, politikai csoportosulások.

Külön alfejezetet szentel a könyv írója a kölcsönvett magyar szavak eredetének és elterjedésbéli gyakoriságának. A kötetet Szómutató (683—696) zárja.

Alaposan átgondolt felépítésű, hasznos munkát tartunk kezünkben. Kelet-Középeurópától jó másfélszer kilométerre Gabriella Schubert Norbert Reiter professzor irányításával föltétlen hasznos, úttörő jellegű összefoglaló munkát bocsátott a kutatók kezébe. Nem mondom újat bizonyára magának a szerzőnek sem, ha azt állítom, hogy a kérdéskör ezzel a kötettel még nincsen kimerítve, hiszen történelmileg (még évszázadunkban is!) az olasz és a német nyelvterület is — az előbbi bizonyos megszorításokkal — szomszédnak tekinthető (az utóbbi ma is az). A kutatás tehát az olasz—magyar és a német—magyar nyelvi és kulturális kapcsolatok irányában kiterjeszhető. A hetvenes évek elejétől megjelenő Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddigi kötetei is segíthetnek majd a további kutatásban, s a készülő nagy, a feudalizmusbeli román—magyar kölcsönhatást tárgyaló kolozsvári monográfia szerzőjével is jó lenne fölvenni a kapcsolatot (I. MNy. 78: 385—398). Egy másik, nemigen ismert munka Tamás Lajos: Magyar—román közigazgatási szótára (Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása Budapest—Kolozsvár 1941. 176 lap), erre nekem is Trócsányi Zsolt főlevéltáros hívta föl figyelmemet, További levéltári kutatásokban éppen Trócsányi Zsolt a legilletékesebb. A budai Országos Levéltár anyagában még bizonyára sok kiaknázatlan anyag van.

Ami a könyv történelemszemléletét illeti, Batori S. István véleményét helytállóan tartom: a felhasznált anyagból kifolyólag osztrák-központi. Ez éppoly kérdéses, mint a hungarocentrizmus. Az osztrák-centrikusságot már Hugo Hantsch, Peter F. Barton és Erich Zöllner munkássága erős korrekciót jelent az ausztriai történetíráson belül is. (vö. UAJb. NF 3 258—260).

Mindenképpen hasznos és értékes könyv került ki a berlini egyetem tudományos műhelyéből. Remélhetőleg a szerző tovább foglalkozik majd ezzel az értékes, kutatásra érdemes témával, melyből kibővítve igen jó habilitáció kerekedhetik majd ki.

SZABÓ T. ÁDÁM

Zsilka János: De constructione Történet és állapot egysége a nyelvben

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 230 l.

Zsilka János legújabb műve szerves folytatása a korábbi műveiben (elsősorban a Jelentés-integrációban [Akadémiai Kiadó, 1978]) érintett gondolatoknak. Zsilka János szavaival a De constructione „annak a meggyőződésnek a jegyében íródott, hogy a nyelvi mechanizmusok, amelyek a mondat működését meghatározzák, történeti természetűek”. A szinkrón és a diakrón szerkezet szoros egységének bizonyítását tekinthetjük talán a könyv elsődleges céljának. Ugyanakkor azonban a szerző arra is rámutat, hogy a történeti vonatkozások ellenére munkája végül is leíró jellegű (9.1.). A deskriptív szempont mindenekelőtt a jelentésintegráció bemutatásánál érvényesül.

A következőkben nem Zsilka elméletét fogom boncolás alá venni, hanem azokat a feltételeket fogom megvizsgálni, amelyeknek teljesülése conditio sine qua non-ja az elméleti kérdésfeltevésnek. Az elmélet értékelése e feltételek teljesülése nélkül lehetetlen.

(1) Az első alapvető követelmény minden nyelvészeti munkával szemben, akár elméleti, akár nem, a deskriptív adekvátság. A deskriptív adekvátság lényegében azt jelenti, hogy az elemzés, a „leírás” empirikus szempontból helyes, pontos. A deskriptív adekvátságot már csak azért is számon kérhetjük Zsilikától, mert Zsilka maga is deskriptív jellegűnek tekinti munkáját.

Vizsgáljuk tehát meg kissé részletesebben azokat az elemzéseket, amelyeket Zsilka a jelentésintegráció példáiként tárgyalt könyvében.

Köztudott, hogy a nyelvi jelenségek igen bonyolultak lehetnek. Kézenfekvőnek tűnik tehát a komplex jelentéseket felbontani, egyszerűbb jelentésekből eredeztetni. Ez az eljárás azonban semmiképpen sem lehet önkényes. Tegyük fel, hogy egy j jelentés felbontható a j_1, j_2, \dots, j_r jelentésekre (vagy, ami a jelen összefüggésben egyre megy: a j_1, j_2, \dots, j_r jelentésekből származtatható). Két eset állhat elő: a j_1, j_2, \dots, j_r jelentések vagy helyesen tükrözik j jelentését vagy nem. Tudjuk, hogy a jelentéselemek egyszerű összegezése általában még nem állít elő komplex jelentést: a *jó kés* például nem azt jelenti, hogy *jó + kés*, hanem azt, hogy *a kés jól vag.* Tegyük tehát fel, hogy f az a funkció, amely valamilyen módon a j_1, j_2, \dots, j_r jelentésekből előállítja a K komplex jelentést. Mármost K vagy egyenlő j -vel (a felbontandó jelentéssel) vagy nem. Tudjuk, hogy igen ritkán lesz vele egyenlő: az *elhanyagol* nem jelenti pontosan ugyanazt, mint a *nem törődik művel*, bár egy ilyen felbontás elképzelhető. Mondhatjuk tehát azt, hogy van egy felbontatlan (vagy felbonthatatlan) M maradék. Ha azonban K és M együttesen kiadja j -t, akkor a felbontás még adekvátnak tekinthetjük. Természetesen még ebben az esetben is feltehetőek kényes kérdések. Például honnan vesszük a jelentésfelbontásban szereplő j_1, j_2, \dots, j_r elemeket? Vagy: hogyan igazolható egy ilyen felbontás helyessége? Az a körülmény, hogy $K + M = j$, még önmagában nem indoklás, hiszen ez az egyenlőség egy teljesen önkényes felbontás esetén is fennállhat. Az említett kérdésekkel összefügg a következő probléma is: a fenti egyenlőséget nyilvánvalóan többféleképpen is megkaphatjuk, azaz j többféleképpen is felbontható jelentéselemekre. Hogyan döntjük el, hogy melyik a helyes vagy jobb felbontás? Zsilka ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik. A legnagyobb baj azonban nem is ez. Ha a felbontás olyan jelentést eredményez, mondjuk J -t, amely semmi körülmények között nem lehet egyenlő a „felbontott” jelentéssel, j -vel, bármilyen M -et is adunk hozzá, akkor az elemzés nem lehet adekvát. Sajnos, a De constructione-ban szereplő jelentésintegrációk, ha egyáltalán eldönthető, hogy mi mivel integrálódik, mind ebben a hibában szenvednek, azaz a felbontott jelentés nem „rekonstruálható” a felbontás elemeinek a segítségével. Nézzünk néhány példát!

(a) Kezdjük a már említett *elhanyagol*-l! Ez az ige a 29. l. tanúsága szerint a *hanyagul művel*-t implikálja. Márpedig ez egyáltalán nem biztos, hiszen előfordulhat, hogy valaki egyáltalán nem műveli a kertjét, nem törődik vele. Ugyanígy az *elhanyagolja a külsejét* nem azt jelenti, hogy *hanyagul ápolja a külsejét*, hanem azt, hogy *nem törődik a külsejével*.

(b) A 30. l.-on ez áll: az *elrontja a levest* jelentése feltételezi a *sózsa a levest rosszul*-t. Igaz, az elsózott leves is rossz, de a levest sokféleképpen ronthatom el: túl sok benne a hagyma, a bors, az egyéb fűszer, a levest odaégethetem, túl hígra készíthetem és így tovább. Az *elrontja a levest* inkább a *rosszul készíti el a levest* jelentést feltételezi. A *rosszul sóz* a magyarban nem is lexikalizálódott, az *elsóz* mászt jelent.

(c) A 36. l.-on Zsilka a *megoldja a példát* mondat jelentését vizsgálja. Először az *old* konkrét jelentéseit veszi szemügyre. Érdemes követni gondolatmenetét. Az *old* a következő váltakozó [? — KF] sorokban szerepel: *leoldja a leplet a szoborról, kioldozza a lepeltől a szobrot.* Az utóbbi sor tovább kiegészülhet: *kioldja a lepeltől a szobrot világosra/úgy, hogy világossá válik/látható lesz* [magyarul van ez egyáltalán? — KF]. A kiegészült sorból pedig levezethető a *kioldja a szobrot világosra/úgy, hogy világossá válik* [? — KF], amiből előáll a *megvilágítja a szobrot.* Azt hiszem, nem kell külön rámutatnom e lépések teljesen önkényes voltára, sem arra, hogy az említett jelentések között nincs rendszeres kapcsolatot. Zsilka az előbbieknél alapján jut az alábbi következtetésre: a *kiold, felfed* stb. közvetlenül realizálja a *megvilágít* jelentését [? — KF]. Most ne időzzünk el ennek az egész gondolatmenetnek az abszurd voltánál. A *megvilágít*-ra viszont szükségünk lesz a továbbiakban. Térjünk inkább vissza a *megoldja a példát* elemzéséhez! A *példa* Zsilka szerint elsődlegesen a következő összefüggésben szerepel: *számolja a példát.* Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a *megoldja a példát* valamilyen módon feltételezi a *számolja a példát* jelentést, a *számol* ugyanis a *megold* jelentésmozzanatai között szerepel, mint mindjárt látni fogjuk. Mármost nyilvánvaló, hogy a *példa* megoldása semmiképpen sem tételez fel számolást. Példát sokféleképpen lehet megoldani (nota bene: csak az elemi számtan példáit kell számolni!): következtetéssel vagy levezetéssel, rajzolással vagy szerkesztéssel stb. Miután Zsilka megállapította, hogy a *megoldja a példát* feltételezi a

számolja a példát, így folytatja: „ezen túl szorosan hozzátartozik [mihez mi?, mi az, hogy hozzátartozik? ez is feltételezés? — KF]: keresi a számolt példa eredményét, megtalálja a számolt példának a keresett eredményét stb. A megvilágít tulajdonképpen a megtalál variációjaként lép be.” (36—37. l.) Láttuk, hogy a *számolt* nem tartozik a példához, de a *keres* sem tartozik a *megold*-hoz, ugyanis meg lehet oldani példát úgy is, hogy nem keressük az eredményét, azaz úgy, hogy a megoldásban nincs benne a keresés momentumuma. Például: ránézünk a példára és máris tudjuk az eredményt. Vagy: egyszerűen tudjuk, hogy hogyan kell megoldanunk a példát, rutinszerű feladatról van szó, nem kell a megoldást keresnünk. A legrejtélyesebb persze a fenti idézet utolsó mondata: mi köze ugyanis a *megvilágít*-nak a *megtalál*-hoz és a *megold*-hoz? A konkrét *old* elemzésénél is komoly kételyeink támadhatnak a *kiold* és a *megvilágít* kapcsolatáról. Mindenesetre a 38. l.-on elénk tárul a *megoldja a példát* kész elemzése: a jelentésmozzanatok a *Tesz*, a *keres*, a *számol* és a *megvilágít*. Ha most a *Tesz*-t mint alapvető kategóriát figyelmen kívül hagyjuk, akkor a *megoldja a példát* Zsilka-féle parafrázisa ez lenne: *megvilágítja a számolt példának a keresett eredményét*. Ez azonban egészen mást jelent, mint a parafrázalendő jelentés.

(d) A 38. l.-on a *tartja a várat* mondatról olvashatunk. Zsilka megjegyzi, hogy a „*tart* parafrázisai arra utalnak: a *tart* tartalmában a *meg-gátol* jelentős szerepet játszik.” A parafrázisokat viszont nem közli. Majd így folytatja: „Ez a tartalmi összefüggés a következő szintaktikai kapcsolaton nyugszik: *tart + gátol*.” Ezt vajon honnan tudjuk? Zsilka szerint az utóbbiból származik a *gátol*. És a *tartja a várat* lényegében a *meggátol* és a *vár elesik* integrációjából jön létre. A való helyzet azonban inkább az, hogy a *tartja a várat* valamilyen módon implikálja bizonyos kontextusokban a vár elesének a *meggátol*-át. A várat azonban tartani akkor is lehet, ha az ellenség nem is támad: a *császárral szemben is meg tudta tartani a várat* vagy *tudta tartani a várat*. A *tartja a várat* elsődleges jelentése, hogy a várat birtokában őrzi, nem engedi át másnak. Egyébként a szóban forgó jelentésintegrációval kapcsolatban az a kérdés is felmerül, hogy honnan tudjuk, hogy a *meggátol* és az *elesik* integrációjáról van szó és nem például a *meghívásit* és az *elfoglalt integrációjáról*?

(e) Zsilka magától értetődőnek veszi, hogy a *gyorsan a fut* inherens tulajdonsága, ez a határozó olyan szorosan kötődik az igéhez, mintha az ige funkciója a határozóban merülne ki (44. l.). Kissé lazán fogalmazva: igaz, hogy a *fut*-hoz általában a gyorsaság képzete társul, ez azonban még nem jelenti azt, hogy a *fut* inherens tulajdonsága lenne a gyorsaság. Ha így lenne, nem mondhatnánk: *Péter lassan fut*, hiszen ez a mondat ellentmondásos lenne, és redundáns volna a *Péter gyorsan fut*. Márpedig az előbbi tökéletesen jó mondat, nem tartalmaz semmiféle ellentmondást, az utóbbi pedig egyáltalán nem redundáns. Egyébként tudjuk, hogy a *fut* és a *megy* közötti lényeges különbség nem a mozgás gyorsaságában rejlik, hanem abban, hogy a mozgás ugró léptekkel történik-e vagy sem. A menésnél egyik lábunk mindig a földet érinti, futásnál ezzel szemben mindkét lábunk lehet egyszerre a levegőben. Összefoglalva tehát: a *fut*-nak nem inherens tulajdonsága a *gyorsan*, azaz a *fut* semmilyen körülmények között nem implikálja a *gyorsan*-t. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a futást asszociatív kapcsolatba hozzuk a gyorsasággal.

(f) A következő példánk az *ugrál* (45. l.). *Az eső ugrál a tetőn* a következőképpen vezethető le. Az *eső* elsődlegesen az *esik* az *eső* kontextusban szerepel. Érdemes ismét szó szerint idéznünk Zsilkát: „Ha valaki egy épületben belülről hallgatja az esőt, az a benyomása: a tetőn az esőcseppek dobantanak, felugranak, vissza-/le-esnek. A *fel/le* az ugrál inherens tulajdonsága. Bizonyos feltételek között az *esik* + az *eső* additive kiegészül egy elemmel:

$$\{[esik + az eső] + fel/le\}$$

A kiegészült sor pedig analógiás viszonyba lép az *ugrál*-lal. Az eredmény — a jelentésintegráció. Mármost a *fel/le* az *ugrál*-nak éppúgy nem inherens tulajdonsága, mint ahogy a *gyorsan* sem inherens tulajdonsága a *fut*-nak. Ugrálni lehet természetesen *fel-le* is, de lehet *ide-oda*, *előre-hátra*, *ki-be* és így tovább. Ha ennek ellenére elfogadnánk a *fel/le*-t az *ugrál* inherens tulajdonságaként, még mindig nem következne ebből az *esik* az *eső*-nek a *fel/le*-vel való bővítése (bővíthetősége). Nem világos az sem, hogy mit jelentenek a Zsilka-idézetben szereplő „bizonyos feltételek”. Végül azzal, ha azt állítjuk, hogy a kiegészült sor analógiás viszonyba lép az *ugrál*-lal, egyáltalán nem magyaráztuk meg az *ugrál az eső a tetőn* jelentését, azaz a jelentésintegrációt. De hadd folytassuk Zsilka gondolatmenetét! „Már az elemzett példában is a *fel/le* jelentése nem egyértelmű; jelentése — a tulajdonképpenin túl: *szakadatlan/megállás nélkül*.” (uo.). Ez azonban már az *ugrál* metaforikus jelentéséhez vezet. Most megint hagyjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy egyáltalán nem világos, hogy miért is metaforikus ez a jelentés. A döntő inkább ez: a *fel/le*

csak akkor jelenti azt, hogy *szakadatlan/megállás nélkül*, ha megismételjük: *fel-le, fel-le, fel-le* stb. Valójában maga az *ugrál* iteratívum, jelentése az, hogy „ismételten ugrik”. Tehát ha azt mondom, hogy *fel-le ugrál*, ez azt jelenti, hogy *ismételten ugrik fel-le*. Szó sincs tehát arról, hogy a *fel-le* a *szakadatlan/megállás nélkül* jelentésmozzanattal bővíülne, ez a jelentésmozzanat még a *fel-le ugrál*-ban sincs benne! Térjünk azonban ismét vissza Zsilkához: „De a dimenzionálódás tovább fokozódhat. Az ilyen kifejezések:

[*az egész család + körülötte + ugrál*]

aligha érthetők meg annak a feltételezése nélkül, hogy a *szakadatlan/megállás nélkül* a (*se vége, se hossza*:) értelmetlen irányba ne hajolna el.” Ebből az idézetből úgy tűnik, mintha a *se vége, se hossza* ugyanaz lenne, mint az *értelmellen* (vagy a kettős pont valami-féle szembenállást jelentene?). Így kapjuk most már a következő sorokat:

[*törődik/jogalkozik + vkivel*] + [*se vége, se hossza* (⇒ *szakadatlan*
(⇒ *értelmellen módon* (⇒ *fel/le*)))]

↓

[*ugrál* (⇒ *értelmellenül* (⇒ *se vége, se hossza* (⇒ *szakadatlan* (⇒ *fel/le*)))]

↓

[*ugrál + vki körül*]

Érdekes megfigyelni az implikációs jelek egymásutánját. Mi mindent jelenthet itt az implikáció! Valójában az *ugrál vki körül* nem tartalmazhatja sem a *fel/le*, sem a *szakadatlan*, sem a *se vége, se hossza* (az utóbbi két jelentésmozzanat között egyébként mi a különbség, miért implikálná az utóbbi az előbbit?), sem pedig az *értelmellenül* jelentésmozzanatokat. Ugrálni valaki körül nagyon is lehet bizonyos cézzel!

(g) Messze túllépné ennek a kritikai tárgyalásnak a keretét, ha Zsilka minden elemzését bonckés alá venném. Még egy-két példát azonban hadd említsek. Az 51. l.-on megtudjuk, hogy a *leforráz vkit* feltételezi a *leönt vízzel vkit forrón-t*. A valóság azonban az, hogy *leforrázni vkit* nem csak vízzel lehet: olajjal, lével stb. Az 53. l.-on kiderül, hogy a *leforráz vkit* metaforikus jelentésében feltételezi, hogy az, akit leforrázunk, elvörösödik, elpirul. Valójában azonban a *leforráz* ebben az értelmében ezt jelenti: vmi lesújtóan, megszegyenítően hat vkire (általában hiányzik az ágens). Az is nyilvánvaló, hogy az elvörösödik, elpirul nem tartozik a *leforráz* jelentésmozzanatai közé. Ugyanazon az oldalon azt is megtudjuk, hogy a *leforráz* (metaforikus jelentésében) a *pirongat* változata. Ez sem áll, ti. a *pirongat* ágens tételez fel és azt jelenti, hogy enyhén megdorgál. Zsilka ismételten utal arra, hogy a *leforráz/pirongat* magában rejti az *elvörösödik/elpirul* jelentésmozzanatot. Az *elvörösödik/elpirul* változás (54. l.). A jelentésintegrációt bemutató ábrából láthatjuk, hogy a változás *fehértől vörösbé* történik. Ezek szerint egy négert semmi sem forrázhat le, és egy négert nem lehet megpirongatni! Az *elvörösödik* jelentésében egyébként csak annyi van benne, hogy vki vörössé válik, de az nem, hogy mi a kiinduló szín.

(h) Meglepő a *húz* elemzése is (76–80. l.). A *nagyot híz a borból*-ban a *híz* jelentése: *iszik nem kortyokban ill. le sem veszi a szájáról az üveget*. Eltekintve attól, hogy nem biztos, hogy üvegből isszuk a bort, az elemzés teljesen ad hoc. A *híz* szóban forgó jelentésében benne kell lennie a *szív* jelentésmozzanatnak, de sem az nem tartozik hozzá, hogy *nem kortyokban*, sem pedig az, hogy *le sem veszi a szájáról az üveget*. Ti. a *híz* egyrészt azok közé az igék közé tartozik, amelyek megengedik a megszakítást: a *húzza a szekeret* akkor is igaz, ha közben a ló egy pillanatra megáll. Másrészt pedig az, hogy ki tud nem kortyolva inni, tehetség kérdése. A *híz a borból* nem zárja ki tehát a *kortyokban-t*. Hasonló hibát követ el Zsilka az *elhúzza a sakkfigurát* elemzésénél is. Itt sem feltétlenül a mozgás folyamatos legyen, hogy egyhuzamban történjék (77. l.). Még nyilvánvalóbb ez az *ágyat híz-nál* (uo.). A *járda szélére kötelet húztak*-ban a *híz* a *fesztel*-tel szinonim, ti. Zsilka a fenti mondatot így értelmezi: *von kötelet a járda szélére feszesre*. De honnan jön ide a *feszesre*? Mintha nem lehetne kötelet húzni e feltétel teljesülése nélkül! A *húzza a beszédet* Zsilka szerint azt jelenti, hogy *hosszan beszél* (79. l.), márpedig nem ez a lényeg, hanem az, hogy a kelletnél hosszabban beszél. És így tovább.

(i) A *hever* elemzése sem jó. (83–87. l.) Zsilka szerint, aki nem teszi azt, ami a dolga vagy rendeltetése, az *hever*. Így egyenlőségjelet tesz a *vki, aki nem tevékeny* és a *hever* közé. Zsilka szerint ugyanígy egyenlő a *vki, aki nem törődik vmivel* és a *hever* jelentése is. Személyekre vonatkozóan az ÉKSz tanúsága szerint ezzel szemben a *hever* azt jelenti, hogy kényelmesen, tétlenül fekszik vhol (például heverőn!). Ez azonban még nem jelenti azt, hogy vki nem teszi azt, ami a dolga lenne. Azok közül, akiknek a feladata, a dolga a

gondolkodás, nem kevés az olyan, aki fekvve, heverve szeret gondolkodni. Ők csak látszólag télenek! A *hever* jelentését dolgokkal, tárgyakkal kapcsolatban a következő Zsilka-példa illusztrálja: *a levél harmadik napja olvasatlanul hever az asztalán*. Zsilka a példát így elemzi: a levél alapvető funkciója vagy rendeltetése, hogy elolvassák, ha ez nem történik meg, akkor *a levél hever*. Itt a *hever* jelentése már metaforikus, és ennek a jelentésnek a levezetésénél szerepet játszik az a körülmény, hogy a levelet rendeltetése szerint el kell olvasni. Ez persze megint abszurd következtetés. Mintha nem heverhetnének az asztalon levelek, amelyeket már többször is elolvastam!

(j) Nem hagyhatom szó nélkül a *kiad* elemzését sem (88—96. l.). A *kiad sok pénzt* jelentése Zsilka szerint a következő: vki költekezik bár természete szerint inkább megtartaná a pénzét, alapjában véve tehát spórolós. Azt hiszem, ehhez az elemzéshez nem kell kommentár. A *szöveget kiad két öltönyt* a következő jelentések integrációja: *szabja a szöveget öltönynek és a szöveget hossza éppen megfelel*. Valójában az, hogy valaki szabja-e a szöveget vagy sem, független attól, hogy a szöveget kiad-e két öltönyt vagy sem és fordítva. A második jelentés pedig pontatlan; helyesen ezt kellene mondanunk: *a szöveget hossza éppen megfelel két öltönynek*. Ez azonban meghamisítaná a *szöveget kiad két öltönyt* jelentését, ami így írható körül: a szöveget mennyisége (nagysága, mérete, ti. nem biztos, hogy a hossza) elég legalább két öltönhöz. (A mondatnak más lesz a jelentése, ha a két öltönyt fókuszba tesszük.) A *kiad* további elemzése is rendkívül zavaros

(k) Utolsó példaként nézzük meg a *tarol*-t (102—109. l.). Zsilka itt Kállay Géza eredményére hivatkozik. A *tarol* eredeti jelentése (?) a *vágja a nádat*. Az ÉKsz szerint viszont a *tarol* alapjelentése így fest: szálas növényt tömegesen levág. Zsilka szerint a közvetlen jelentés (az előbb eredeti jelentésről) volt szó, a kettő nyilván ugyanaz) egy gazdag szituáció mellé van rendelve. [Idéz fel? — KF]. Az említett mozzanatok — s ezt nem nehéz kitalálni — a szituáció (beszédhelyzet vagy háttér) tulajdonságai, jellemzői, nem pedig a *tarol* jelentésmozzanatai. De még szituációs mozzanatként (nem pedig jelentésmozzanatként) is kétségesnek tartom a következőnek az érvényességét: „a vágás nagy munka: erőteljes, kíméletlen, tekintet nélküli”. Érttem azonban, hogy miért volt szükség a felvételére. Zsilka szerint ugyanis a *tanok letarolták a falut* jelentése ez: a tanok legázolják, letaposák a házakat, ezt teszik kíméletlenül, az egész falut érintően, csak romok maradnak utánuk. Vegyük azonban észre, hogy a *kíméletlenül* a beszélő értékelése és nem a *tarol* jelentésmozzanata. *Az egész falut* pedig így kell értelmezni: majdnem minden házat, ti. állításunk akkor is igaz marad, ha néhány ház a faluban épségben marad. Ez nyilván azzal függ össze, hogy a faluban általában sok ház van, míg például a bábuk száma csekély: a *letarolja a bábukat* mondatnál az egész már szó szerint értendő. Hasonló okokból a *gyerekek letarolják a fát* elemzése is hibás. Zsilka szerint ugyanis e mondat jelentése: a gyerekek leeszik a gyümölcsöt a fáról, mégpedig az egész fáról és nem marad semmi utánuk csak a gyümölcs szára [no meg, gondolom, maga a fa — KF]. Mondatunk megintcsak igaz állítást tartalmaz akkor is, ha még marad gyümölcs a fán, ha a gyerekek a gyümölcsnek csak a jó részét ették meg. És azután, ha már egyszer megmondtuk, hogy leették a gyümölcsöt az egész fáról, akkor minek a „nem marad utánuk semmi csak a gyümölcs szára”?

Ezzel végére jutottam a példák bemutatásának. Talán nem ártott elidőzni az empirikusan is megfogható, deszkriptív igénnyel élénk tárt jelentésintegrációnál. Itt ugyanis minden kétséget kizáróan bebizonyosodik a Zsilka-féle elemzések hibás volta: a szerkezetek egyszerűen nem azt jelentik, amit Zsilka jelentésként tulajdonít nekik. Arra kell tehát következtetnünk, hogy Zsilka munkájában komoly bajok vannak a deszkriptív adekvátság követelményével. De talán én értettem félre Zsilka-t olyan jelentésfogalmat kérve tőle számon, ami idegen a gondolatvilágától? Bírálatom alapja azonban nem valamiféle logikai jelentésfogalom volt, hanem a mindennapi, nem technikai, a lexicográfiában is alkalmazott („common sense”) jelentésfogalom. Valószínűleg tehát Zsilka használja a jelentést más értelemben. Vessünk ezért egy pillantást Zsilka jelentésfelfogására.

(2) Zsilka jelentés-felfogását a főnév jelentésén fogom bemutatni. Íme a döntő idézet: „A főnév azt jelenti, amit róla általában állítanak” (111. l.). Első reakciónk csak ez lehet: Zsilka ezt nem gondolhatja komolyan. A főnév grammatikai, azaz metanyelvi fogalom, csak olyasmint állíthatunk róla, mint hogy alkalmas alanyi funkció betöltésére, hogy predikatív szerkezet részét képezheti, hogy jelzői melléknévvvel kapcsolatban főnévvel egyértékű szerkezetet alkothat stb. Zsilka azonban nem erre gondol. A példák közül egyértelműen kiderül, hogy ő nem a főnévről, hanem a főnév vonatkozásáról (referenciájáról) állít valamit. Ebben az esetben azonban teljesen abszurd azt állítani, hogy a főnév azt jelenti, amit róla általában állítanak. (Bizonyos értelemben persze mondható, hogy a főnév jelentése az, amit vele állítunk.) Vegyünk ugyanis egy tetszőleges főnevet. Legyen

ez a főnév az *asztal*. Az *asztal*-ról a legkülönbözőbb dolgokat állíthatjuk: *Az asztal tölgyfából készült*, *Az asztalnak három lába van*, *Az asztal a sarokban áll*, *Az asztal túl magas*, *Az asztal Péteré*, *Az asztal szép stb.* Nyilvánvaló azonban, hogy mindaz, amit ezekben a mondatokban állítunk, nem tartozhat az *asztal* jelentéséhez. A megoldás kulcsát talán az „általában”-ban kell keresnünk, azaz Zsilka talán olyan állításokra gondol, amelyek minden *asztal*-ról állíthatók. Természetesen ez is állítható: *Minden asztal tölgyfából készült*, *Minden asztalnak három lába van stb.* Ezek az állítások azonban nem igaz állítások. Kíséréljük meg tehát Zsilka „meghatározását” így módosítani: „A főnév jelentése egyenlő a róla generikusan (általánosan) állítható igaz állításokkal”. Ez ugyan egyes esetekben helyes eredményre vezet, pl. *Az asztal bútor*, de megint csak helytelen lenne a következő mondatok állítmányát az *asztal* jelentéséhez sorolni: *Az asztal különböző funkciót tölt be*, *Az asztalt általában az asztalos készíti stb.* Ezenkívül az *asztal*-ról generikusan végtelen sok tagadó mondat állítható: *Az asztal nem szék*, *Az asztal nem ágy*, *Az asztal nem kép stb.* A *nem szék*, *nem ágy*, *nem kép* természetesen szintén nem tartozhat az *asztal* jelentéséhez. Az általam átfogalmazott jelentés-meghatározás tehát még mindig nem helyes. Ami az *Az asztal bútor* mondatot a többi, *asztalra* vonatkozó állítástól megkülönbözteti, az az állítás analitikus volta, azaz az *asztal bútor* volta inherens tulajdonsága az *asztalnak*, az *asztalnak*, az *asztal bútor* volta meghatározó (definiáló) tulajdonsága az *asztalnak*. Más szóval, állításunk igazsága automatikusan következik az *asztal* jelentéséből. Egy analitikus állítás mindig igaz. Ezek után megkísérélhetnénk a főnév jelentését a következőképpen meghatározni: „A főnév jelentése a róla alkotható analitikus állítások összessége”. Ez a meghatározás azonban nem új, és bár vannak vitatható pontjai, régóta kiinduló pontja a lexikai-szemantikai kutatásoknak. De vajon Zsilka erre a meghatározásra gondolt-e, amikor a főnév jelentéséről beszélt? A következő fejtegetések (112—113. l.) azt mutatják, hogy nem. Zsilka szerint ugyanis *A fa kiszárad* mondatban a *fa* megértése az alábbi összefüggéseket feltételezi: *vmi*, *ami növekszik*, *az fa*; *vmi*, *ami zöldell*, *az fa*; *vmi*, *ami terem*, *az fa stb.* Mármost nyilvánvaló, hogy sem a *zöldell*, sem pedig a *terem* nem lehet definiáló tulajdonsága a *fa*-nak, ti. nem minden *fa* *zöldell*, és nem minden *fa* *terem*. A *növekszik* pedig az élőlények általános tulajdonsága, és így csak mint általános kategória tartozhat a *fa* szemantikai jellemzéséhez. Zsilka szerint *A fa kiszárad* mondatban a *fa* főnév megértése azonban még a következő összefüggéseket is feltételezi: *vmi*, *amit metsz*, *az fa*; *vmi*, *amin gyümölcs van*, *az fa*. A sok *stb.* pedig arra utal, hogy az ilyen jellegű összefüggések igen nagyszámúak. Ha ezeket is a fentiek szerint értelmezzük, akkor azonnal láthatjuk, hogy itt is olyasféle jelentés-aspektussal van dolgunk, ami nem tartozik a szóban forgó szó lexikai jelentéséhez (definiáló tulajdonságaihoz, azaz olyan tulajdonságaihoz, amelyeket, mondjuk, egy jó értelmező szótárnak tartalmaznia kell). Ti. nem minden fát metszenek, és nem minden fán van gyümölcs (utóbbi még gyümölcsfára is áll!). Az említett összefüggésekkel azonban más alapvető baj is van. Ti. ezekben nem is fáról állítunk valamit, hanem a fát állítjuk valamiről. Ez még akkor is áll, ha azonosító állításról van szó. A generatív szemantikára való hivatkozás téves értelmezésen alapul (l. alább). Márpedig így egyik állítás sem áll: hamis a *vmi*, *ami növekszik*, *az fa*, hamis a *vmi*, *ami zöldell*, *az fa*, és hamis az összes többi hasonló állítás. Mármost ad abszurdum vive az okoskodást — Zsilka gondolatmenete, sajnos, élt sugallja logikus következményként —, azt kell mondanunk, hogy a *fa* megértése egy egész sor (potenciálisan végtelen) hamis állítást tételez fel. Mivel a *fa* megértése feltehetően a *fa* jelentésével korrelál, ugyanez áll a *fa* jelentésére is.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy végül is nem tudjuk meg, hogy mi a főnév jelentése. A példák alapján arra következtethetünk, hogy Zsilka mindent az adott főnév, például a *fa*, jelentéséhez szeretne sorolni, ami a főnév, például a *fa*, jelentésével asszociálható. A preteoretikus fogalmaktól is már megkívánjuk, hogy intuitíve világosak, érthetőek legyenek. Zsilka jelentés-felfogása nem épül használható preteoretikus jelentés-fogalomra. Így tehát a jelentésintegráció nem válik világosabbá (vagy adekvátábbá) azáltal, hogy Zsilka jelentés-felfogását vesszük alapul. Ezzel a jelentés-felfogással ugyanis semmire sem megyünk.

A főnév jelentése természetesen csak egyik láncszeme a jelentésintegrációnak. Elképzelhető tehát, hogy a jelentésintegrációnak másfajta jelentés-fogalom az alapja. Az olvasó könnyen meggyőződhet arról, hogy annak ellenére, hogy a *De constructione*-nak kulcsfogalmai a különböző jelentésaspektusokra utaló kifejezések, nem világos, hogy tulajdonképpen mit jelentenek. Így például a 29. l.-on megtudjuk, hogy az *elhanyagolja a kertjét* (Zsilka jelölését, a zárójeleket és a plusz-jeleket most figyelmen kívül hagyhatjuk) mondat előzménye a *műveli a kertjét hanyagul*. Ebből az *elhanyagol* tartalma:

$$\text{elhanyagol} \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{művel} \\ \text{hanyagol} \end{array} \right\}$$

Az *elhanyagolja a kertjét* explicit jelentése pedig: *elhanyagolja a kertje művelését*. Az *elhanyagol*-nak lehet más tartalma is, és más explicit jelentéshez is kapcsolódhat. Ebből Zsilka arra következtet, hogy „Az *elhanyagol*-nak van egy általános — pauli értelemben — uzuális jelentése; és vannak különböző kontextushoz kötött — közvetlen — jelentései.” (uo.). A következő lapon (30. l.) levő ábrából azután megtudjuk, hogy az általános vagy uzuális jelentés a hipotetikus jelentéssel azonos. Ennek a hipotetikus jelentésnek a mibenléte azonban mindvégig titok marad. A közvetlen jelentésről pedig csak a 106. l.-on tudjuk meg, hogy azonos a tulajdonképpeni jelentéssel. De vajon mi a tulajdonképpeni jelentés? Itt-ott Zsilka eredeti jelentésről is beszél (pl. az 57. l.-on), ahol megállapítja, hogy a *válaszol* eredeti jelentése és szerkezete egy olyan ábrával ábrázolható, amelyben *vál*- mozzanat mellett [amivel nem tudok mit kezdeni — KF] a *válaszol* metaforikus jelentése is szerepel. Mi tehát akkor a *válaszol* eredeti jelentése? Fentebb már szó volt arról, hogy Zsilka szerint jelentésen kívül az ígékek tartalmuk is van. Egyáltalán nem világos azonban, hogy mi a jelentés és a tartalom közti összefüggés (és különbség). Néhány megjegyzésből az az érzésünk támadhat, hogy a tartalom a jelentéssel szemben elsődleges. (Zsilka a 149. l.-on ezt írja: „a jelentés a forma és a tartalom gyújtópontjában helyezkedik el”, ami persze távolról sem tisztázza a szóban forgó fogalmakat.) Másutt arról olvashatunk, hogy a jelentésintegráció révén létrejött valami nem egy komplex tartalom, hanem egy komplex keret (75. l.). Ez megállapítás arra utal, hogy van egyszerű és komplex tartalom. Eddig azonban (és a *De constructione* későbbi részeiben sem) nem volt szó kétféle tartalomról. Vajon az *elhanyagol* fent idézett tartalma egyszerű vagy komplex? Még homályosabb a komplex keret fogalma. Miután a komplex keret egy magyarázat nélkül hagyott képlet alakjában lép elénk, nemigen gondolhatunk másra, mint arra, hogy a képlet a keret. A képlettel kapcsolatban Zsilka megjegyzi, hogy „Ezekben a keretekben vagy az ábrázolt tényállásnak a feltételei, vagy az ábrázolt tényállásra való — a beszélő által történi — reagálásnak a feltételei rögzítődnek” (uo.). Ez a megállapítás teljesen érthetetlen. Mik az ábrázolt tényállás feltételei? És mik a beszélő reagálásának feltételei? Vajon egyáltalán nyelvi kérdés ez? A két esetben a feltétel terminus nyilvánvalóan nem jelentheti ugyanazt. És vajon ezek a feltételek hogyan „rögzítődnek” a keretben? Mit jelent az, hogy egy feltétel rögzítődik? Mind megannyi kérdőjel, amelyre az olvasó hiába vár választ.

Az *elhanyagol* tartalmának „képletében” a logikából ismert implikációs jel, \supset , szerepel. Implikációról Zsilka már a 18. l.-on beszél: „A mondatok, ill. azok formái csak egymásra vonatkoztatva töltik be szerepüket, implikálják egymást — mégpedig: első-, második-, harmadfokon.” Sajnos, itt már az „implikálja egymást” kifejezéssel is baj van, ti. ha a implikálja b -t, és b implikálja a -t, akkor a és b azonos (logikai, szemantikai értelemben), függetlenül attól, hogy az implikációnak milyen fogalmával dolgozunk. A fenti megállapítás képlet követi (19. l.). Ebben a képletben az implikációs jelen kívül a \rightarrow jel is szerepel. Az előző fejtegetésekből kiderül, hogy a „ \rightarrow ” — reláció levezetést jelent (17. l.), a levezetés pedig valamilyen értelemben azonos a feltételezéssel, tehát $a \rightarrow b$ azt jelenti, hogy b feltételezi a -t. Maga a feltételezés sem világos fogalom. Hadd idézzem Zsilka-t: „Bizonyos kifejezések összefüggése — nyelvi intuíciónk alapján — gyakran plauzibilis. Pl.: [kötí + kutyát] mint tulajdonképpeni jelentést feltételezi:

$$[\text{köt}(i) + (a) \left[\begin{array}{l} \text{pórázt} \\ \text{láncot} \\ \text{stb.} \end{array} \right] (+ a \text{ kutyára})];” (17. l.)$$

A feltételezés ezek szerint olyan összefüggés, amely nyelvi intuíciónk alapján plauzibilis. Ilyen alapon azonban a feltételezés fogalma még preteoretikus fogalomnak sem alkalmas (tehát tudományos megállapítások szempontjából hasznavehetetlen). Mivel pedig a levezetés fogalma a feltételezés fogalmán alapszik (vö. a 17. l.-ot), a levezetésről is ugyanaz mondható el. Térjünk most vissza a 19. l. már idézett képletére. Az implikáció használata félrevezető, a képlet valójában így olvasandó: $I(\text{jel}_1) (a)$ -ból levezethető $I(\text{jel}_1) (b)$, és az utóbbi feltételezi az előbbit és így tovább.

Más a helyzet azonban az *elhanyagol* tartalmánál. Ha elfogadjuk, hogy az *elhanyagol* jelentésének lényeges magva a *művel hanyagul* (fentebb azonban már utaltam rá, hogy az *elhanyagol*-nak nem ez a jelentése), akkor az x *elhanyagol* *vmít* mondatból valóban következnek az x *hanyagol művel vmít* (más szóval, az előbbi szemantikailag implikálja az

utóbbi). Jegyezzük azonban meg, hogy az implikáció csak mondatok (= kijelentések) között van definiálva, tehát az *elhanyagol* tartalmának az ábrázolása még akkor sem jó, ha elfogadjuk, hogy itt lényegében tényleg egy implikációs viszony áll fenn. A „ \supset ” jelet persze a megszokottól eltérően is lehet használni, de akkor ezt világosan meg kell mondani.

Az implikációs jel a De constructione-ban még sok más összefüggésben is felbukkan. Elégedjünk meg azonban három példával. Zsilka megállapítja, hogy egyes igepárok (*levesz : felhúz, kap : ad, stb.*) kölcsönösségre vonatkoznak. (70. l.). A kölcsönösség azután hirtelen és minden indoklás nélkül mélyszerkezeti predikátummá válik (71—72. l.), majd feltűnik az implikáció, mégpedig a következő formában:

$$\text{Kölcsönösség } \supset \begin{array}{|l|} \hline \boxed{ad : kap} \\ \hline \boxed{fel-húz : le-húz} \\ \hline \boxed{stb. : stb.} \\ \hline \end{array}$$

Az *elhanyagol*-lal ellentétben most egy szemantikai komponens implikálja a szóban forgó igepárokat. Nyilvánvaló azonban, hogy itt nem lehet semmiféle implikációról szó, legalábbis nem a jelzett irányban. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a szóban forgó igepárok valamilyen értelemben kölcsönösséget tételeznek fel.

Az implikációs jel megint más használatára a 183. l.-on találunk példát. A „substantia” fejlődésével kapcsolatban Zsilka megjegyzi, hogy az két, ill. három irányban fejlődik tovább. Az ábrát nem reprodukálom, a képlet (amit a *vagyis* miatt azonosnak tekintünk az ábrával) így fest:

$$\begin{array}{l} \text{Praed. } \supset \text{Obj.} \\ \text{[(Praed. + Obj.) } \supset \text{Subj.]} \end{array}$$

Ha Zsilka fejtegetéseit jól értem, akkor ez azt akarja jelenteni, hogy a Praed. meghasonulása folytán létrejön az Obj. A (Praed. + Obj.) alkotja az elemi mondatot. Az elemi mondatból újabb meghasonulással jön létre a Subj. Itt tehát a „ \supset ” jelnek valami ilyesféle lehet a jelentése: „x-ből elkülönül vagy x-ből kiválik”.

Végül az utolsó példa: a 193. l.-on a *Tesz* elemzésével kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy „A substantia egy latens erőter megjelenő eleme:

$$vki \supset \begin{array}{|l|} \hline \boxed{Tesz} \\ \boxed{vmit} \\ \boxed{vmivel} \\ \boxed{S(x)} \\ \hline \end{array} vmit \supset \begin{array}{|l|} \hline \boxed{Tesz} \\ \boxed{vki} \\ \boxed{vmivel} \\ \boxed{S(x)} \\ \hline \end{array} vmivel \supset \begin{array}{|l|} \hline \boxed{Tesz} \\ \boxed{vki} \\ \boxed{vmit} \\ \boxed{S(x)} \\ \hline \end{array}$$

Majd: „Az elmondottakból egyértelmű: . . .” (194. l.). Eltekintve attól, hogy „a substantia egy latens erőter megjelenő eleme” állítás is érthetetlen, az implikációs jelek használata teljesen rendhagyó. A *vki* nyilvánvalóan sem nem implikálja, sem nem tételezi fel a jobboldalt, s ugyanez vonatkozik a *vmit*-re és *vmivel*-re is. Az implikációk jobboldalán álló zárójelben szereplő *S(x)*-et Zsilka nem magyarázza. A kontextusból mármint arra következtethetünk, hogy itt az implikációs jel valamiféle genetikai funkciót tölt be. Talán ezt: a *Tesz vmit vmivel S(x)* (bármit is jelentsen ez) meghatározza vagy megkívánja az alanyt, az *aki*-t.

Az implikációs jel tehát Zsilkánál igen sokfélét jelenthet, egyet azonban biztosan nem jelent: implikációt. A „ \supset ” egyaránt jelenthet egy balról jobbra irányuló és egy jobbról balra irányuló relációt. A reláció pontos mibenléte azonban legfeljebb csak sejtethető.

A jelentésintegrációnál szerepet játszó fogalmak vizsgálata sem segít tehát bennünket az eligazodásban, sőt zavarunkat csak növeli. Egy tudományos munkával szemben alapvető követelmény a használt fogalmak tisztázása (és részben: explikálása), Zsilka könyvének olvasásakor az az érzésünk támad, mintha Zsilka ezzel az alapvető követelménnyel nem törődne. Érdemes mármint megnéznünk kissé általánosabban is, hogy tudományelméleti-módszertani szempontból hogyan értékelhető a De constructione.

(3) Minden tudományos munkának eleget kell tennie néhány alapvető tudományelméleti-módszertani követelménynek. Ezek közé tartozik: a használt fogalmak világos meghatározása, a megoldandó probléma bemutatása, a javasolt megoldás indoklása, az esetleges alternatív megoldások közti választás indoklása, a javasolt megoldás alapján a szóban forgó jelenségek magyarázata, a felhasznált nyelvi adatok természetének és eredet-

tének a tisztázása, a bevezetett fogalmak és jelek következetes használata és így tovább. Mint látni fogjuk, Zsilka könyve e téren is minden szempontból rendhagyó munka.

(a) A fogalmi zavarra már láttunk néhány példát. A modern nyelvtudományi munkák olvasásához szokott olvasónak feltűnik, hogy az egész *De constructione*-ban nem talál egyetlen definíciót sem. Igaz, a használt fogalmak közül néhány Zsilka korábbi műveiben is szerepel (pl. szerves rendszer, kettős mozgás, homoszintaktikai szerkezet, tulajdonképpeni jelentés, hipotetikus jelentés stb.), de ezeknek másutt sem találjuk meg a pontos meghatározását. A szerző egyébként a már korábban is használt fogalmakat így jelzi: az ún. kettős mozgás, az ún. szerves rendszer, mintha mindenki tudná, miről van szó.

Íme még néhány példa a nem egyértelmű fogalomhasználatra. A „generalizált transzformáció” kifejezéssel többször is találkozunk, de azt nem tudjuk meg, hogy ez a transzformáció mit is jelent. Így például a 27. l.-on Zsilka megállapítja, hogy a *rábizza az ügy elvintézését barátjára* csoport másodlagos és a sorok eredetileg generalizált transzformációt feltételező I(jel.) síkján áll. Ez vajon azt jelenti, hogy az *ügy elvintézését* egy újabb transzformáció eredménye? Később, a 179. l.-on, ezt olvashatjuk: „generalizált transzformáció: az ősi képlet egy újabb realizációja/variációja”. Még mindig nem lettünk okosabbak.

A 73. l.-on az „általános viszonyok” formalizálásáról van szó, márpedig itt szó sincs formalizálásról, legfeljebb valamiféle szimbolizálásról.

Zsilka a sokat emlegetett substantia és functio fogalmakat sem határozza meg, éppen ezért e terminusok használatánál hol erre, hol pedig arra kell gondolnunk (115. l.-tól).

A példák könnyen szaporíthatók. A könyv fogalmi apparátusának zavarossága miatt is már igen nehéz feladat hárul az olvasóra.

(b) Tovább nehezíti az olvasó dolgát, hogy Zsilka legtöbb tétele deklaráció: a tétel indoklása hiányzik. Ússük fel taláalomra a könyvet: a 89. l.-on ezt találjuk: *(x) viszi a főszeretet szerkezete ez*: (egy ábra), de miért? Vagy a 127. l.-on a *szeget út vmibe tulajdonképpeni jelentésében* a substantia és a functio viszonya: (ábra), metaforikus jelentésében: (egy újabb ábra). De ezt honnan tudjuk? Milyen érvek szólnak mellette? (Vagy esetleg: látszólag ellene?) Hol a diszkusszió, az érvelés? Vagy a 77. l.-on az *ágyat híz* jelentése: (egy képlet), az argumentáció megint hiányzik. Talán mégis többet hinnénk el Zsilkanak abból, amit mond, ha kellőképpen megindokolná elemzéseit. Így azonban akkor is kételyeink támadnak, ha esetleg igaza van.

(c) A nyelvi adatok forrása Zsilkanál is, mint sok más korabeli nyelvészénél, az intuíció. Ez nem is lenne baj, ha Zsilka kellőképpen ellenőrizné intuícióját. Az „elmélet” és a valóság kapcsolatára vonatkozóan is csak elszórt megjegyzéseket találunk Zsilka könyvében. Így például a homoszintaktikai szinttel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Közvetlenül a valóságosan működő rendszerben egy ilyen, a hipotetikusnak megfelelő összefüggés nincs is. Pontosabban ez az összefüggés a valóságosan működő nyelvi rendszerben nem így létezik; csak a kifejtett rendszer végső eredményeként igaz” (27. l.). Az elmélet és a valóság tehát két különböző dolog, ez rendben is van. Az előbbit azonban az utóbbira kell vonatkoztatni tudnunk, mégpedig rendszeresen, módszeresen. A fenti idézet utolsó mondata megint nem érthető: végül is hogyan viszonylik tehát az elmélet a valósághoz? Itt-ott Zsilka mintha „elméletének” pszichológiai realitásával is számolna. Például: „A szervesen rendszer a hipotetikus-homoszintaktikai viszonyának, ill. a *nyelv elsajáttatásának* [az én kiemelésem — KF] szempontjából külön jelentőséggel bír” (27. l.). Majd így folytatja: „Előbb láttuk: a szerkezetek elsajáttatása során a szerves rendszer sorai nem egy mechanikus szükségszerű folyamatban ismerődnek fel, sajátítódnak el egyáltalán; ellenkezőleg: minden bizonyonnyal lépten-nyomon az egész kifejtett rendszer szükségszerű minimális egyezései alapján — a nyelv konkrét rendszere [? — KF] csak fokozatosan és esetleges egyezéseken át épül fel. A szükségszerű minimális egyezés egyelőre nem is a beszélni tanuló tudatában létezik; csak a nyelvi jelek véletlen és egyidejűleg szükségszerű anyagi manifesztációjában, amit mástól hallanak, és amellyel egyidejűleg a nyelven kívüli valóságban valami lezajlik” (28. l.). Függetlenül attól, hogy ez a gondolatmenet sem egészen világos, Zsilka itt is deklarál. Tudjuk, hogy a pszichológiai realitás kérdése nem is olyan egyszerű dolog. Valamely nyelvi folyamatnak a pszichológiai realitását közvetlenül bizonyítani aligha lehet, legfeljebb indirektet következtethetünk rá pszichológiai kísérletek alapján. A nyelvész a pszichológiai realitást hipotézisként kezelheti, de semmiképpen sem deklarálnihatja.

A nyelvi valóság és a leírás szintjei nem mindig különülnek el világosan egymástól Zsilkanál. A *De constructione*-ban többek között ezt olvashatjuk: „A nyelv működése az elemi módszerű szerkezeteken alapul; ezekben a szerkezetekben egy ősi állapot van jelen.” Majd: „A viszonylag elszakadó subjectum és praedicatum külön-külön egy belső szerkezettel rendelkezik — ezen belül érvényes az ún. kettősmozgás” (116. l.). Valójában

valami ilyesfélének kellene Zsilkanak mondania: „A nyelv működése az elemi mezőszerű szerkezetek alapján írható le; ezekben a szerkezetekben feltehetően egy ősi állapot tükröződik. Feltéve sem a... subjectum és praedicatum külön-külön egy belső szerkezettel rendelkeznek. A szerkezeteken belüli változásokat az ún. kettősmozgás fogalmának felhasználásával kívánom leírni.” A kettősmozgás fogalma, éppúgy mint a többi nyelvészeti fogalom, a nyelvelírás szintjéhez tartozik, éppen ezért aligha mondható, hogy a kettősmozgás a valóságos nyelvben létezik. Természetesen ahhoz, hogy egy nyelvészeti fogalom értelmes legyen, szükséges, hogy a nyelvről mondjon is valamit, vagy hogy bizonyos nyelvi jelenségeket magyarázzon. De a két szint összekeverése komoly módszertani hiba.

(d) Az ábrák érdekes, és sokszor talányos, szerepet játszanak Zsilka műveiben. Mintha az összefüggéseket először valamilyen geometriai ábra formájában látná meg a szerző. A De constructione ábrái is igen impozánsak. Majdnem úgy néz ki, mintha az ábrák fontosabbak lennének a szövegénél, lényegesen több helyet is kapnak a könyvben. Az ábra Zsilknál sokféle funkciót tölthet be. Hol a tárgyalt szerkezetre példa (pl. 19. l., 31. l., 37. l. stb.), hol az „eredményt” ábrázolja (pl. 20. l., 41. l., 42. l. stb.), hol a gondolatmenetnek egy fontosnak tartott láncszeme (pl. 21. l., 22. l., 23. l. stb.), hol egyfajta magyarázat (értsd: vélt magyarázat), pl. 39. l., 56. l., 66. l. stb.). Az ábráknak egy tekintélyes része magyarázat nélkül nem érthető, egy másik része semmitmondó. Amikor egy ábra nemcsak egy már részletesen bemutatott jelenséget illusztrál, mindenképpen magyarázatra szorul. Mivel itt most alig van mód arra, hogy ábrákat reprodukáljak, megelégszem néhány megjegyzéssel. Zsilka a 24. l.-on azt írja, hogy a *köti a pórát a kutyára* és a *köti pórászal a kutyát* olyan homoszintaktikai sort tételez fel, amely egy hipotetikussal egybevág. Ezt azt állítást — indokolás helyett — ábrával szemlélteti (25. l.). Majd így folytatja: „elméletileg a *köti pórát* [helyesen: — *pórát* — KF] a *kutyára* és *köti a fizetést a munka elvégzéséhez* sorok azonos formát eredményeznek” [mi az, hogy „elméletileg”? — KF], ami utólag csak többé-kevésbé bizonyul igaznak (26. l.). Majd ismét magyarázat nélkül egy ábra következik, ami viszont egyáltalán nem azonos az előző oldalon található ábrával. Vagy: a 41. l.-on Zsilka a jelentések mozgásának spirális vonaláról ír. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a spirális vonalnak valamiféle elméleti szerepe van Zsilka rendszerében. (Vagy talán a valóságos mozgás is spirális?) A kérdést Zsilka nem tisztázza. A spirális vonal azonban, úgy látszik, végtelenül folytatható (42. l.). Ahelyett, hogy magyarázatot kapnánk arra, hogy például az *alátámasztja a véleményét* (amit Zsilka *alátámaszt* (m_1)-gyel jelöl) miben különbözik az *alátámaszt* (m_2)-tól, csak azt látjuk, hogy az utóbbi a spirális vonalon magasabban helyezkedik el az előbbinél. Ugyanakkor viszont könnyen kideríthető, hogy a két *alátámaszt* ugyanazt jelenti, ti. az *alátámasztja a véleményét* éppúgy kiegészíthető datívusszal, mint a *vádolt alátámasztja érvekké az állítását a bírónak*, s attól, hogy ott van-e a datívusz vagy sem, nem változik meg az *alátámaszt* jelentése (ami viszont megváltozik, az a mondat jelentése). Ha mármost a két metaforikus *alátámaszt* ugyanazt jelenti (az *alátámaszt* után zárójelbe tett m ugyanis arra utal, hogy metaforikus használatról van szó, bár Zsilka ezt sem mondja meg expliciten sehol a könyvében), akkor a spirális vonal jobboldali szereplő *mege erősít*(2) és *mege erősít*(3) között sem lehet különbség.

Néha Zsilka nem elégszik meg egy ábrával, hanem ugyanazt az összefüggést mindjárt többféleképpen is ábrázolja (pl. 30. l., 68. l. stb.). A második ábrát általában csak „másképpen”-nel vezeti be. De miért kell a második ábra? Mutat-e valamit, amit az első ábra nem tud kifejezni? A lehetséges geometriai ábrák száma természetesen potenciálisan végtelen. A 68. l.-on ábrázolt összefüggést például kifejezhetnénk rombuszsal, hengerrel, kúppal stb.

Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy az ábrák fontos szerepet tölthetnek be egy nyelvtudományi munkában. Az ábra azonban semmiképpen sem helyettesíthet szöveget és főleg nem szolgálhat magyarázatul pusztán mivoltával, minden elméleti keret nélkül. Fő célja a szemléltetés, az illusztrálás, de ezt a feladatát is csak akkor tudja ellátni, ha megfelelő diszkusszióval társul.

Általánosságban tehát arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy Zsilka könyvét a fogalmi zavar jellemzi, a megoldandó problémákat nem mutatja be, a javasolt megoldásokat nem indokolja, hanem deklarálja, alternatív megoldásokkal nem foglalkozik, a tárgyalt jelenségeket nem magyarázza, a felhasznált nyelvi adatok természetét nem tisztázza, a bevezetett fogalmakat és jeleket nem használja következetesen, a leírás és a leírandó nyelvi jelenség szempontjait állandóan keveri. Még egy világosan meghatározott fogalommal szemben is lehetnek kifogásaink, például az, hogy semmire sem használható, de egy különben plauzibilisnek látszó tétel indokolásával kapcsolatban is mondhatjuk azt, hogy ez vagy amaz az érv nem elfogadható ezért meg ezért (például a Zsilka által sokat idézett Ross-cikk — 1. alább — 14 érvet sorol fel az ún. performatív elemzés mellett,

később azonban kiderült, hogy egyikük sem helyes, amiből persze még nem következik, hogy a performatív hipotézis helytelen; a hipotézis helyességét végső soron az dönti el, hogy találunk-e érvényes érveket a hipotézis helyessége mellett), sőt egy tetszetős magyarázat ellen is emelhetünk kifogást (ha például egyoldalú, nem terjed ki mindenre, vagy hibás stb.). Zsilka munkájával kapcsolatban azonban, ahogyan ez a fentiekből kitűnik, így nem érvelhetünk. Zsilkával kapcsolatban legfeljebb sejtésekről beszélhetnénk, és megkísérlelhettünk a korábbi műveire támaszkodva kikövetkeztetni a *De constructione* mondanivalóját és racionálisan értelmezni az érthetlent. Erre a feladatra azonban nem érzem magam alkalmasnak.

(4) Zsilka fő célja a szinkrón és a diakrón szerkezet szoros összefüggésének, a történet és állapot egységének bizonyítása. Zsilka tulajdonképpen mindvégig diakron relevanciát tulajdonít mind a levezetésnek (a sorok egymásra épülésének), mind pedig a jelentésintegrációnak. A „szerves mozgás” (értsd: a sorok egymásból való eredeztetése) történeti folyamatok reprodukálási (22. l.). Amikor azt állítja, hogy az egyik jelentés megelőzi a másikat (pl. a 47—48. l-on), akkor ezt valószínűleg diakrón értelemben (is?) gondolja. Ezek szerint az eredeti jelentésből integrációval létrejövő újabb jelentések is mind történeti folyamatok reprodukálási. Hogy pontosan mi értendő ezen, azt nem tudhatjuk. A diakrón relevanciát a szerző legtöbbször nem egyértelmű állításokkal fogalmazza meg, hanem közvetve. Például: „... az igék belső tartalmukban dimenzionálódnak; kifelé, szintaktikailag: a mondatok kapcsolatba lépnek egymással. A mondatok közötti kapcsolatokban kialakulnak a hagyományos szintaxis által ismert fogalmak: *ok, feltétel, következmény* stb. A viszonyoknak megfelelő fogalmak (jelentések) jönnek létre” (59. l.). Vagy: „A pragmatikus funkció az ábrázoló funkció implicit része — amely az ábrázoló funkció fejlődésének meghatározott szintjén válik önállóvá” (63. l.), vagy: „... a főnév és a mondat szintaktikai különbsége mindinkább eltűnik... a kiinduló eredeti ige, tranzitív jellegének elhagyásával, intranszitiv vonatkozásban épül be a jelentésbe... a tranzitív igéken belül mindinkább előtérbe kerül egy elvont *van* mozzanat... (64. l.).

Természetesen a nyelvi szerkezetek fejlődése önálló tételként is többször előfordul a *De constructione*-ban. Néhány idézet mutatóba: „A functio elemi formájának a kialakulása azzal kezdődik, hogy ugyanaz a tevékenység, amit korábban egyetlen eszközzel végeztek, most már több eszközzel válik végezhetővé” (168. l.); „A substantia és a functio kettéválik — pontosabban: a functio a substantiáról leválik” (170. l.); „A fejlődés következő stádiuma: amikor ugyanaz a substantia egyidejűleg több functio tárgya; és megfordítva” (171. l.); „A meg hasonulás 3. fázisa... a mai értelemben vett mondat és az alapvető kategóriák kialakulásával esik egybe. Az újonnan kialakult összefüggérendszer lényege: a substantia és functio... korlátolt kapcsolatával szemben ugyanannak a functionak egyidejűleg többféle substantia lehet a tárgya. Ez a — *minden bizonyítvány az egész emberi tudat fejlődésére jellemző* — [a szerző kiemelése — KF] változás nem annyit jelent, hogy a különböző substantia-functio egységek külsőlegesen átmennek egymásba; a változás ugyanannak a szerkezetnek keretein belül megy végbe, de úgy, hogy közben a mondat fogalma átalakul” (181. l.). És így tovább.

Mármost elképzelhető ugyan, hogy szinkrón vizsgálatok alapján a diakroniára vonatkozó hipotéziseket állítsuk fel, de a hipotézisek bizonyításához ún. független evidenciára van szükség. Ilyen evidenciát a történeti nyelvtudomány szállíthatna. Zsilka azonban sehol sem támaszkodik a történeti nyelvtudomány eredményeire. Persze Zsilka állításai legtöbbször nem is a történetileg dokumentálható korok nyelvi állapotára vonatkoznak, hanem az azokat megelőző korszakra, és a nyelv kialakulásával kapcsolatosak. Az erre a korszakra vonatkozó állítások viszont aligha bizonyíthatók. A kizárólagosan szinkrón vizsgálatok különben sem elegendők egy diakrón hipotézis indokolásához. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a szerző diakrón következtetéseinek alapja bizonytalan értékű, sőt legtöbbször hibás szinkrón elemzés, akkor a történet és állapot egységére vonatkozó megállapításairól nem lehet más véleményünk, minthogy azok minden alapot nélkülöző spekulációk. A történet és állapot egysége szép gondolat, bizonyítását azonban hiába keressük Zsilka művében.

(5) Hátra van még annak a megvizsgálása, hogy hogyan tükröződnek Zsilka művében a mai nemzetközi nyelvtudomány elméletei, eredményei. Egyet máris leszögezhetünk: Zsilka munkájában semmi nyomát nem találjuk annak, amit az elmúlt húsz év szemantikai kutatásaiban jelentős eredményként könyvelhetünk el. Ez annál is inkább meglepő, mivel, mint tudjuk, éppen ebben az időszakban vált a mondat jelentésének a kutatása a szemantika központi problémájává. Ez persze nem azt jelenti, hogy Zsilkánál ne találunk hivatkozásokat az e kutatásokban résztvevő szerzőkre. Sőt! Zsilka valamilyen oknál fogva előszeretettel hivatkozik a ma már *passé*-nak tekinthető generatív

szemantika néhány munkájára. Mielőtt megvizsgálánk ezeknek a hivatkozásoknak az értékét, néhány passzust szeretnék idézni a Bevezetésből. Zsilka Harris és Chomskyt hasonlítja össze: „Míg . . . Harris a transzformációk fogalmához a különböző szerkezetű, de azonos jelentésű mondatokon át jut el, Chomsky ugyanehhez a fogalomhoz az azonos szerkezetű, de különböző jelentésű mondatokon át” (14. l.). Aki Harris és Chomsky munkáit ismeri, tudja, hogy ennek az állításnak egyik fele sem igaz. Zsilka így folytatja: „Harrisnál és Chomskynál egy lényegében azonos, összefüggő kép alakul ki a nyelv működéséről. Ez a kép egyelőre a nyelv közvetlenül ellenőrizhető objektumain, az elemi mondatokon alapul; az elemi mondatokból . . . vezetjük le transzformációkkal a beszédaktusok mondatainak (sic! — KF) megszámlálhatatlan tömegét” (uo.). Harris és Chomsky elképzeléseinek néhány érintkezési pontja ellenére szó sincs itt „lényegében azonos képről”. Aztán: tudjuk, hogy a mondat absztrakt (elméleti) kategória, nem pedig empirikus kategória. Mit jelent tehát akkor az, hogy az elemi mondat közvetlenül ellenőrizhető? És mit jelentsen az, hogy az összetett mondatok nem ellenőrizhetők közvetlenül az elemi mondatok vizsgálatán? Az idézet utolsó mondata pedig teljesen érthetetlen: a beszédaktusokat senki — még az alább tárgyalandó Ross sem — akarja transzformációkkal levezetni. Aztán a beszédaktusok nem mondatok, még csak nem is megnyilatkozások, hanem a megnyilatkozások révén kifejeződő kommunikatív jelentések. És mit jelent a beszédaktusok megszámlálhatatlan tömege? Vajon a mondatok száma nem megszámlálhatatlanul sok? Elképzelhető, hogy Zsilka a fenti idézetben a beszédaktus hagyományosabb értelmezésére gondolt, mely szerint a beszédaktus a beszéd tetszőleges aktsa, a megnyilatkozás mint cselekvés (a bühleri Sprechakt). Ugyanakkor azonban később (1. alább) John R. Rosst idézi, aki viszont a beszédaktust nem a bühleri értelemben használja, hanem a John Austintól származó speciálisabb értelmezésben: a beszédaktus a beszéddel végrehajtott aktus. A két fogalom nem azonos.

Nem világos, mit ért Zsilka a minőség megjelenésén (15. l.). Mindenesetre valami igen nagy jelentőségű dologról lehet szó, amiről a Bevezetés utolsó szavai is tanúskodnak. „A minőség mozzanatának a megjelenése már arra utal: a generatív szemlélet kezd kilépni a maga határai közül; egy új nyelvi leírás van születőben. A generatív grammatika még sok érdekes újdonságot produkálhat, az említett jelenség felismerése azonban már a generatív koncepció határait jelzi. A kérdéses jelenség már csak az ún. kettősmozgások felhasználásával érthető meg és terjeszthető ki a nyelv egész működésére.” Ismét egy minden alapot nélkülöző deklaráció!

Nézzük meg most, hogy mit tanult Zsilka a generatív szemantikától. (Csak emlékeztetőül: az idézett munkák a 60-as évek végén íródtak és egy ma már túlhaladottnak tekintett koncepciót igyekeztek megindokolni.) A 113. l. szerint E. Bach elemzéseiben azt bizonyítja, hogy bármely főnév a mélyszerkezetben mondat értékű [persze a tulajdonnevek kivételével — KF]. Például a *fa* mélyszerkezeti formája *az, ami fa*. Az utóbbi azonban *nem* mondat értékű, és Bach nem is azt igyekszik bizonyítani, hogy minden főnév mondat értékű, hanem azt, hogy minden köznévfű („common noun”) a következő mélyszerkezettel rendelkezik: Det + one + S (Det = determináns, one = egy, S = mondat, Bach: i. m. 92. l.). A Zsilka számára oly fontos N = S egyenlőség tehát félreértésen alapszik.

Zsilka a 147. l.-on Fillmore esetrendszerét említi. Az elképzelés kritikájaként két dolgot említ. Idézem Zsilkát: „Az első kérdés, ami felmerül: honnan veszi Fillmore a mélyszerkezet szükségzerű [? — KF] elvont esetviszonyait.” Fillmore idézett cikkének 3. része éppen erről szól (I. m. 21 — 1.-től). Zsilka így folytatja: „Véleményünk szerint a mélyszerkezet legalábbis részben azokon a felszíni szerkezeti eseteken nyugszik, amelyek a mélyszerkezeti esetekkel egy az egyben egyeznek” (uo.). Fillmore nem a magyarhoz hasonló, gazdag felszíni esetrendszerrel rendelkező nyelv vizsgálata alapján vonta le következtetéseit, hanem az angol nyelv alapján. Az angolban a magyar esetrágban kifejezésre jutó viszony gyakran viszonyzó (prepozíció) segítségével realizálódik. Fillmore egyik módszere éppen abban áll, hogy a prepozíciókat vizsgálta, s bennük a mélyszerkezeti esetek felszíni megjelenéseit kereste. Ez lényegében ugyanaz, amit Zsilka kritikai megjegyzésésként említ. A másik kritikai megjegyzés arra vonatkozik, hogy a felszíni és mélyszerkezeti eset egyezésének hiánya nem lehet önkényes. A megoldás (?) Zsilka szerint abban áll, hogy több réteget kell posztulálni: a mélyszerkezetnek két foka van, és a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között van egy közbenső réteg (vö. 148. l.-on az ábrát!). Ez a kritikai megjegyzés azért veszíti el életét, mert hiányzik az indoklás. Honnan tudjuk, hogy több mélyszerkezeti rétegre van szükség? Mit tudunk megmagyarázni több réteg felvételével?

John R. Ross nevét Zsilka a beszédaktus-elmélettel hozza kapcsolatba (200. l.). Igaz, Ross cikkének az elején valóban említést tesz Austinról (222. l.), de csak azért,

hogy Austin alapján felállítsa azt a hipotézist, amit bizonyítani kíván, ti. hogy minden kijelentő mondat (Ross érvelése csak ezekre vonatkozik!) egy mélyszerkezeti performatív szerkezetet is tartalmaz. (Ez az ún. performatív hipotézis.) Ross érvelése szintaktikai természetű, a pragmatikához nincs köze. Ross maga is szembeállítja hipotézisét azzal, amit pragmatikai elemzésnek hív (261. l.). Egyáltalán nem áll helyt tehát az, amit Zsilka Ross-szal kapcsolatban kijelent: „Ross a mondat meghatározó feltételeit vizsgálja — a beszélő és a hallgató viszonyában: pragmatikus feltételek. Ezek a feltételek a mondat mélyszerkezetét alkotják — a mondat legmélyebb [? — KF] rétegét.” Jegyezzük meg még, hogy Rossnak a performatív hipotézis mellett felhozott érvei a későbbiekben mind tarthatatlannak bizonyultak.

Igen meglepő mármost Zsilka végkövetkeztetése: „A generatív szemlélet, ha feltevéseiket követjük, a mélyszerkezetet alábbi szintjeit állapítja meg:

Speech Act Theory
E. Bach: N(Adv.) stb. = S —
Case Grammar

szintje. Az egyes mélyrétegek — az egyes generatív elemzéseken belül — egymásra való tekintet nélkül, közvetlenül alkotják a felszíni szerkezet alapját” (203–204. l.). Ez természetesen teljesen abszurd következtetés. Szó sincs (és nem is volt) itt három mélyszerkezeti szintről. Az esetgrammatika a generatív szemantika egyik változatának tekinthető. Mindkettő egyetlen mélyszerkezeti szinttel dolgozik; ez a szint ugyan másképp néz ki a két elméletben, de ez még nem jelenti azt, hogy a generatív szemléleten belül két szintet kellene megkülönböztetni. A beszédaktuselmélet pedig nem volt soha mélyszerkezeti szint, és ezt soha senki nem is javasolta. Egy ilyen javaslat abszurd volta azonnal belátható.

A generatív szemantika és a beszédaktuselmélet tehát meghamisítva, torzítva jelenik meg a De constructione-ban.

Mielőtt kritikai ismertetésemet befejezném, úgy érzem, még egy dolgot kell megemlítenem. Zsilka munkájának utolsó fejezetében a „mindennapi beszédet meghaladó teljesítmények”-ről szól (217–224. l.). Itt Zsilka azokat a gondolatokat ismerteti, amelyek benne mint nyelvészben a problémával kapcsolatban spontán felmerültek, hogy saját szavait parafrázáljam. Hogy a címként megadott furcsa elnevezés mit takar, csak a fejezet olvasása közben derül ki. Zsilka megjegyzi, hogy a mindennapi beszédben a mondatokat néha sajátos módon használjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy például a mondattal egy mondat jelentésével ellenkező jelentést fejezünk ki. Ez történik például, amikor rosszallást fejezünk ki a következő megnyilatkozással: *na, ezt jól megcsinaltad*; Mármost pontosan ezen a helyen kellene a beszédaktuselmétről (és a Grice-féle maximákról) beszélni. Az ilyesfajta megnyilatkozások leírása és magyarázata ma már „linguistisches Gemeingut”. Amit Zsilka maga mond a szóban forgó jelenség mechanizmusáról és nyelvi alapjáról, az rendkívül zavaros.

Mit is mondhatunk most már összefoglalásképpen az egész munkáról? Ismertetésben kizárólag negatívumokról beszéltem. De nem túlságosan egyoldalú-e ez az ismertetés? Vajon nincsenek-e a De constructione-nak pozitív vonásai is, nem mond-e újat a nyelvi jelentésről és a történet és állapot egységéről? Nem ad-e új elméleti keretet a nyelvi jelenségek magyarázatára? A válasz, sajnos, egyértelműen nemleges. Az elemzések, mint láttuk, hibásak, a munka tehát deskriptív szempontból nem adekvát. A tudományelméleti-módszertani hiányosságok pedig lehetetlenné teszik az elméletinek nevezhető szempontok kiértékelését. Zsilka munkája ahelyett, hogy előbbre vinné a nyelvtudományt, inkább zavart kelt, mivel gyökeresen eltér attól, amit az általános nyelvészetben nyelvelméletnek szoktunk nevezni.

KIEFER FERENC

Helmut Lüdtke (szerk.): Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels

Walter de Gruyter, Berlin—New York 1980. 270 l.

A kötet jelentőségét mindenekelőtt témaválasztása adja. A nyelvészet újabb irányzatai, a strukturális, a glosszematika, a funkcionális, a transzformációs generatív grammatika — ahogy a kötet szerkesztője említi — egyformán adós maradt egy olyan kísérlettel, amely a nyelvi változások általános elméletét célozza meg. Helmut Lüdtke szavait megtoldhatjuk azzal, hogy az általa nem kárhozottatott egyéb, és nem kevésbé új, részdiszciplínák (szociolingvisztika, pragmatika) szintén szerény igé-

nyűek voltak valamely egyetemes teória felépítését illetően. A hiánypótlás feladata óriási, és — úgy tűnik — Lüdtke és munkatársai sikerrel vágtak neki, hogy egy univerzális elmélethez impozáns épületszárnyakat emeljenek.

A kötet címével ellentétben, a munkához nemcsak a kommunikációelmélet, illetve annak újabb eredményei adják a lehetséges, mai megközelítések fogalmi apparátusát, ha csak nem akarjuk beleértetni a kommunikációelmélet fogalmába mindazt, amit főként a 20. század második felének nyelvészete hozott újként a nyelvhasználati jelenségek kezelésének módszertanába: a kvantitatív nyelvészetet, a szociolingvisztika sajátos szemléletét vagy a generatív grammatikában kidolgozott transzformációk eljárását. Nyugodtan megkockáztathatjuk, éppen ezek adják az összeállítás novumát. A vállalkozás vezetőjének bevezető és mintegy programadó tanulmánya azonnal fényt vet erre a szélesre szabott tudományos háttérre. Lüdtke (Sprachwandel als universales Phänomen, 1—19) az alábbi bevezetővel indítja ugyanis a rendkívüli vállalkozást. A nyelv változásának legáltalánosabb elméleti alapja az a tény, hogy a „nyelv változó” kölcsönös meghatározottságban állnak más „társadalmi változókkal”. Abból adódóan, hogy a nyelvi jel önkényes, azaz nem genetikusan meghatározott adottság mindenben eleve rögzített eleme, a nyelv „variabilis”, ami használóit változóinak optimalizálására indítja, mégpedig a kommunikációs folyamathoz szükséges munkaráfordítás, a nyelvsajátítási folyamatok és felhasználhatóság (a lehetséges, leírható tényállások halmazának és az elérhető közlőtársak körének) bővítése tekintetében. Ez a „nyelv változásának három paramétere” (5). A nyelv változása mint társadalmi-történeti adottság hozzáférhető empirikus megfigyelések számára, de kísérleti úton nem vizsgálható, hiszen laboratóriumi körülmények között nyelvi változás nem hozható létre. Ahhoz, hogy a nyelvi változásokat „egyetemes nyelvi adottságok szükségszerű következményeként” írjuk le, nincs jobb mód, mint a rendelkezésre álló egyes természetes nyelvekben lezajlott, ismert változások fölmérése. Ez a triviálisnak ható megállapítás mint program semmiképpen nem triviális. Programként pedig előzetes fogalomtisztázásokat igényel. Mindenekelőtt a nyelvi változások jelenségeinek osztályozását. Ehhez a következő alapfogalmakkal kell dolgozni: az okság, a változás keletkezésének, illetve lefolyásának a módja. Az okság körül a fő kérdés az, hogy „minden egyes adott nyelv szükségszerűen változik-e, tehát a nyelv változása jósolható-e” vagy „kontingens történésről” van-e szó. Vagyis, hogy az egyes nyelvi változások autonóm törvényszerűségnek engedelmessé válnak-e, vagy — másfelől — sajátos, nyelven kívüli, társadalmi mozzanatokra vezethetők-e vissza. Ami a változások keletkezésének módját illeti, itt az alapkérdés — szándékoltan naiv megfogalmazásban — az, hogy egyfelől a nyelv változása a gyermek kommunikációs potenciáljának felépítéséből vagy a nyelvközösség együttes, aktív közreműködéséből vezethető-e le, másrészt, hogy az a nyelvhasználat természetes mellékterméke vagy megegyezés-szerű-e. A lefolyással kapcsolatos problémák pedig: tudatosulnak-e a változások a nyelvközösség tagjában vagy sem, valamint hogy azok egyirányúak-e vagy — irányváltozással — visszafordítható folyamatokat jelentenek. A szerző e fogalmi tipológia felvázolása nyomán késedelem nélkül megnyugtatta az olvasót afelől, hogy minden kategória minden változatára találni példát a nyelvi változások sokféleségében. A közelebbi tárgy az úgynevezett endogén nyelvi változások köre, tehát azoké, amelyekben nem külső tényezők közvetlen ráhatása nyomán történik változás, hanem minden a jelentéstani és az ezek megvalósítását szolgáló tényezők körében követhető nyomon.

A változás lefolyásának megértéséhez kommunikációelméleti szempontból azt kell alapul venni, hogy a közlő a jelzések továbbításakor a hírérték/redundancia legmegfelelőbb aránya szerint választ, kerülve a szélső értékeket. Az optimum a legnagyobb gyakorisági értéknél van, amelyet — Lüdtke felfogása szerint — a norma reprezentál. Ha a nyelvhasználat ettől a szélső értékek irányában eltér, akkor a norma határai eltolódnak. Nagyobb mértékű egyneműsődéssel, vagyis a redundancia növekedésével a nyelvi jelek összmenyisége csökken, míg az ezekre jutó szemantikai elemek száma növekszik, ha egy nyelv két időbeli állapotát vetjük egybe. Ha a kifejezési szint elemeit T -nek, a jelentéstani elemeket pedig E -nek nevezzük, ami azt jelenti, hogy ezek összessége ΣT és ΣE , valamint egy nyelv t_1 (korábbi) és t_2 (későbbi) állapotát hasonlítjuk össze, akkor az alábbi, a szerző által egyetemes nyelvváltozási törvénynek nevezett összefüggést írhatjuk föl:

$$\begin{aligned} \Sigma T(t_1) &\geq \Sigma T(t_2) \\ \Sigma E(t_1) &\leq \Sigma E(t_2), \text{ vö. 14. o.} \end{aligned}$$

Lüdtke nem habozik bevallani, hogy képlete mit sem árul el a nyelv által közvetített kommunikációs tartalmakról, az endogén nyelvi változások eredményeiről, valamint arról, hogy mi az egyes nyelvek hosszú távú tipológiai állapotváltozásának a lényege.

Ezzel szemben fényt derít arra, pontosabban szólva kifejezi azt, hogy csak a ΣT és a ΣE egyensúlya mellett marad a nyelv alkalmas kommunikációs feladatainak ellátására. Másfelől, és ezzel összefüggésben, hogy T állományának csökkenésével E állományában eltérő elemeknek új elemekké kell összeolvadniuk. Magyarán, ha kevesebb „kivitelezési változatunk” van, akkor a csökkentéssel kizárt változatok beleolvadnak E egyes elemeibe. Az egybeolvadás valószínűségét a T elem terjedelmének (a benne foglalt hangelemek mennyiségének) és a T elem használati gyakoriságának szorzata határozza meg. Mivel azonban az összeolvadás következtében a terjedelem csökken, a szorzatnak — következményképpen — szintén kisebbnek kell lennie, hacsak a gyakoriság nem növekszik. Vagyis egy (újabb) összeolvadás valószínűsége a változás következtében megint nagyobb lesz. Ez hát az alapséma, és ezt olvashatjuk le abból a folyamatból, amelynek végén igékből segédigék, segédigékből toldalékok lesznek. A nyelvi változás azonban nem érintihet egyformán minden összetevőt. A nyelvekben vannak ugyanis szükségszerűen meglévő x összetevők, ezek nem változnak; nincsenek meg y összetevők, és ezek nem is alakulhatnak ki nyelvi változások útján; végül vannak vagy lehetnek z összetevők, amelyek kialakulhatnak vagy eltűnhetnek nyelvi változások útján (pl. a múlt idő kifejezésére szolgáló, eltérő grammatikai alakzatok).

A bevezető tanulmány azt jelzi, hogy nagy teoretikus összefüggésekről lesz szó az egész gyűjteményben, egyszersmind szorongással tölti el az olvasót, hogy másról sem lesz szó. Vagyis, hogy nem kerül sor a kidolgozott kategóriák dokumentálására nyelvtörténeti anyag alapján. Félelmünk fokozatosan bizonyul alaptalannak, míg az első lapok ígérését a kötet nyomban beváltja. Lüdtkét követően rögtön *Schmidt* (Typologie und Sprachwandel, 20—36) révén a „nyelvi típus” fogalmának sajátos értelmezésével. Schmidt a fogalomról azt mondja, hogy azt a modern logikában kidolgozott két módszertani elvvel közelíthetjük meg újszerűen. Egyik az osztályozó elv, a másik a rendező elv. Az osztályozó elv eljárásának a lényege olyan megállapítások (implikációk) leírása, amelyek szerint, ha valami f tulajdonsággal bír, akkor g tulajdonsággal is rendelkeznie kell. A rendező elv ezzel szemben azt állapítja meg, hogy minél kifejezettebb [ausgeprägter] egy E_i tulajdonság, annál erősebb/gyengébb egy E_j tulajdonság. Ezeknek a kategóriáknak a fényében elemzi a tipológiai koncepciókat (W. von Humboldtól, a Schlegel fivérektől kezdve Greenbergig), és ismerteti a tipologizálás fő területeit; a szinkrón és a diakrón tipológiákat, indoeurópai példaanyagon szemléltetve, és foglalkozik azoknak a tényezőknek a körével, amelyek egy nyelv nyelvtipológiai karakterét meghatározzák, köztük a változások természetével is.

Az előző tanulmány ellenpontjaként említhetjük *Bluhme* dolgozatát (Über die Ursachen des Lautwandels, 131—8), amely másfajta módszertani újdonságot hoz. Bluhme csak a hangváltozásokkal foglalkozik, lényegében megismételve — de egy lényeges ponton ki is egészítve — azokat a tényezőket, amelyek egy-egy vagy egy sorozat hangváltozás indítékai (a közlő és a hallgató kommunikációs céljának összhangba hozása, a közlésfolyamat hírértékviszonyai, analógiás hatások stb.). Az utóbbi néhány évtized (elektro)akusztikai eredményei alapján igazi új ismeretként mutathatunk rá ugyanis a tisztán beszédfiziológiai elveken nyugvó kutatások által kielégítően nem magyarázható, eltérő nyelvekben azonos irányú hangváltozási tendenciák okára, a markánsabb akusztikai elemek kiemelésére, nagyobb mértékű érvényesítésére. Ilyen például a $p \rightarrow f$ változásban a magasabb hírértékű zörejösszetevők érvényesítése a p felpattanási zörejének helyettesítéseként.

A nyelvi változásokkal foglalkozó szakembert azonban elsősorban három kérdés érdeklí, amelyeknek mindmáig nincs kielégítő megoldása: a változás szociális kontextusa; az úzus, közelebről az előfordulási arányok hatása a változás irányára és lefolyására; végül egy általánosan használt terminus, az analógia fogalomtartalma. Az első probléma felfejtésére *Bailey* (Old and new views on language history and language relationships, 139—181) dinamikus modellt kínál, elsődlegesen a nyelvi változások történeti magyarázataként. A 19. sz. klasszikus német történeti iskolája nyomán (újra) indulva úgy ítéli meg, hogy a rendszerben definitíve benne levő változatok (főként „lektológiai” változatok) keveredésének tulajdonítható egy-egy változás végbemenése. Tézisei a következők. (1) A változás iránya ez: jegyes [marked] \rightarrow nem jegyes [unmarked]. (2) Az új elemek megjelenése más részrendszerből való kölcsönzés útján történik. A részrendszerek létrejöttének módjai pedig: (i) a gyerek, vagy akár a felnőtt, eleve kihagytnak valamit a rendszerből, ami számukra jegyesnek minősül; (ii) saját részrendszeren belüli átvétel útján; (iii) más rendszerű nyelvváltozatokból vagy nyelvekből való átvétel útján (pl. a déli államok amerikai angoljának fő forrása a karibi kreol változat, de ugyannyi maga az angol nyelv is az angolszász és a normann-francia keveredésének köszönheti létét); (iv) kreolizálódás útján. (3) Habár nem gyakoriak, vannak graduális nyelvi válto-

zások, ti. a váltakozásból kiinduló továbbterjedés fokozatosnak mondható. (4) A nyelvi változások a hanyag ejtésben [unmonitored style] kezdődnek, de forrás a fokozottan gondos ejtés is [monitored style], amely utóbbi közelebb hozza egymáshoz a lexikai reprezentációkat és a fonetikai megvalósítást. A változás fő kategóriáinak a nyelvrendszerre kifejtett hatását a szerző Sturtevant paradoxonával jellemzi: „a hangváltozás szabályszerű és szabálytalanságokat idéz elő; az analógiá[s változás] nem szabályszerű, és szabályos formákat hoz létre” (162). Egy adott szabály általános érvényességét korlátozza, hogy a szabálynak tér- és időbeli variációi lehetnek. (5) Egyetlen alapul szolgáló reprezentációból több, eltérő realizációs (réteg)nyelvi változat keletkezhet, mégpedig több szabály hatására, amelyek között „szociolingvisztikai algoritmusok” is vannak. A nyelvközösségen belül eltérő változási arányoknak és a sebességnek letéteményesei vannak (a nő — férfi, gyerek — felnőtt stb. szembenállásoknak megfelelően). (6) A statisztikai vizsgálatok — amelyeket bizonyos változások terjedésének mérésére szánnak — csak a nyelvhasználat tagolódásának figyelembevételével hasznosíthatják helyesen az adatokat. (7) A természetesség [naturalness] a nyelvi változások magyarázatában — Bailey szerint — egybeesik a jegyesség [markedness] fogalmával. A természetesség ugyan a nyelvi jelenségek implikációs viszonyait kell érteni, amelyek azt írják le, hogy pl. bizonyos nyelvi elemek meglehetősen más elemek meglétét az adott nyelvben. A változást a természetesség irányában való átalakulás szabja meg azokon a helyeken, ahol kölcsönzés vagy nyelvhasználati rétegek keveredése nyomán (kiemelten) jegyes variánsok jöttek létre.

Rendkívül gazdag tapasztalati anyagra építi föl a következő probléma tárgyalását a szerző. *Mańczak* (Frequenz und Sprachwandel, 37—79) három olyan alapelv hitelének felülvizsgálatát tűzi célul, amelyek ugyan általános elismerésnek örvendenek, másfelől azonban eddig nemigen kapták meg megbízhatóságuk nyelvi tények adathalmazára épülő bizonyítékait. Ezek: (1) „A többször hallott/mondott dolgok jobban megmaradnak az emlékezetben, mint a ritkábban hallott/mondott dolgok”; (2) „A gyakrabban használt nyelvi elemek többnyire kisebb terjedelműek, mint a ritkább használatúak”; végül (3) „A gyakrabban használt nyelvi elemek többnyire differenciáltabbak [egymástól fölepítésükben nagyobb mértékben térnek el], mint a ritkább használatúak”. Lényegében az alapkérdés kettős. Egyfelől arra vonatkozik, hogy mennyire állnak ezek a „törvények”, másrészt arra, hogy milyen mértékben használhatók fel a nyelvi változások eseteinek a leírásában. Az első tételt a szerző evidensnek tekinti, mindkét aspektusban, és — ami pl. a fonológiai rendszert illeti — a következő megfogalmazásban tartja érvényesnek: „Ha két fonéma szabályos nyelvtörténeti fejlődése nem párhuzamos, [akkor] a ritkább használatú fonéma néha gyorsabban fejlődik [alakul át], mint a gyakoribb használatú” (37), amint ezt a szláv *k, *g, valamint a *kt három palatalizálódási fokozata, illetőleg néhány újlatin fejlődési tendencia mutatja. Hasonló igazolható a morféimákra, valamint a grammatikai funkciókra (pl. az esetekre) vonatkozólag is.

A második tételt még Zipf fogalmazta meg 1935-ben, s a nyelvi változások vonatkozásában legszembetűnőbben a rendhagyó, a használat gyakoriságával összefüggésbe hozott hangváltozások leírásában alkalmazták. A szerző úgy találja, hogy a Zipf-törvény erősebb, hatékonyabb magyarázóelv, mint akár a grammatikai funkció sajátosságaira, akár a hangsúlyviszonyok megváltoztatására építő explikáció. (A bemutatás anyaga itt a létige, a *habeo* és néhány más, kevésbé gyakori használatú fő igei paradigmájának összevetése az újlatin nyelvek fejlődési tendenciájában.)

A harmadik tétel, amely a gyakoribb használatú elemek differenciáltabb voltát jelzi, leginkább a lexémák jelentésének terjedelmi különbségein mutatható be: a szerző a német által átvett francia szavak és eredeti használatuk viszonyán példázza e tétel igazságát. Következtetése az, hogy a nyelvtörténeti fejlődés aszimmetriájának az oka valóban a használat gyakoriságának eltérésében van. Elméleti zárótétel gyanánt *Mańczak* arra mutat rá, hogy a kvantitás gyűjtőfogalma alá eső jellemzők (ilyen a gyakoriság is) felhasználása a nyelvi változások, s általában a nyelvi jellemzők, leírásában a kutatók szemléletében még nem nyerte el végleges helyét. Lehetőségeinek megítélésében még várat magára, hogy megtaláljuk az aurea mediocritast.

Az analógia jelenségével kapcsolatban igen hasonló az érzésünk, mint a gyakorisági mutatókkal szemben: végül is nem tudjuk, hogy pontosan mi történik benne, illetőleg hogyan történik általa az, ami azután a változásban lezajlik. *Mayerthaler* (Aspekte der Analogie-theorie, 80—130) adaléka ehhez a következő. Az analógia, a kontamináció és a hiperkorrekció az újgrammatikusok óta ott van használatban, ahol a hangtörvények fölmondják a szolgálatot. Az első kérdés az, hogy hol az analógia teoretikus helye a nyelvész szemzőgéből nézve. A szerző nem foglal határozottan állást, de azt sejteti, hogy a kettő között lehet. A másik — és sokkal gyakorlatiasabb — kérdés az, hogy a proporcionális analógia az újgrammatikusok óta mindig a felszíni struktúrában található

kontextusra korlátozódik, és figyelmen kívül marad azoknak a grammatikai szabályoknak a teljesebb köre, amelyek közelebből—távolabbról igen lényeges szerepet visznek egy analógiás változás kialakulásában. Abban egész pontosan, hogy a felszíni struktúra egyes formáinak körében alternációs viszonyok alakulnak ki. Ezek között a proporcionális analógia abban az irányban működik, hogy a jegyes/nem jegyes vagy más kifejezéssel: a megkülönböztetett/neutrális párok második tagja lépjen be a paradigmába. (Itt elég nehézséget okoz, hogy végül is ezeknek a fogalmaknak a tartalma igen nehezen definiálható. Ha azonban úgy vesszük, hogy minden egyes esetben meg tudjuk mondani, hogy melyik a megkülönböztetett és melyik a neutrális, akkor a szerzőnek igaza van.)

Minthogy a tanulmánygyűjteményben van egy olyan értekezés is, amely a nyelvi változásra kidolgozott általános elméletet ad elő, teljes dokumentációval, ezt szeretném részletesen ismertetni. *Lüdtke* (Auf dem Weg zu einer Theorie des Sprachwandels, 182—252) abból indul ki, hogy a szinkrón és a diakrón aspektusok merev elkülönítése nem megnyugtató. Áthidalásuk lehetőségét a szinkrón alakváltozatok és a történeti fejlődés kezdő, illetve végpontja közötti párhuzamok adják. Összevetésük azt mutatja, hogy a szemantikai egységek (pl. egy egyes szám harmadik személyben mondott igealak, a lat. *cantat* hangtani változásának terjedelmi szabálya a mennyiségi állandóság megtartása (vö. *cantat* → *elle/il chante*). A hangváltozások osztályozásában három ismérv szerepel: a topográfiai (hogy milyen artikulációs szerv működésében történik változás), a lineáris—temporális jellegre vonatkozó (az időzítési mintákhoz kapcsolódó ismérv), valamint a modalitásé (tehát hogy a változás folyamatos jellegű vagy hirtelen, kvantitatív vagy kvalitatív, redukív vagy nem redukív). Ahhoz, hogy ebben a keretben elhelyezhessük a hangváltozások eseteit, az kell, hogy a beszédképző szervek mozgásformáit, illetve lehetséges pozícióit, működésüknek idő vonatkozásait stb. rendszerbe foglaljuk. Ezek együtt adják a beszédképző tevékenység fizikai teljesítményét (munka per időtartam egyenlő teljesítmény). A munkavégzés és a ráfordítási idő párhuzamosan csökken. Az alapséma: az intenzitás csökkenése nyomán a mellékhangsúlyos szótag hangsúlytalan-ként megmarad, a főhangsúlyos utáni hangsúlytalan pedig kiesik (190). A fő vonulattal ellenkező hangváltozási folyamatok kétségtelenül felhozhatók a történetiség empirikus anyagában. Ezek további magyarázatot igényelnek. Egyik ilyen magyarázóelv az ejtés időzítési mintáinak, illetve az érintett változás szekvencián belüli meghatározottságának elemzése.

A szerző szemléletének egyetemes jellege arra a tényre épül, hogy a beszédképző szervek és működés módjaik az emberi nem gyakorlatilag azonosnak vehető adottságai, nyelvenként eltérő felhasználásában. A felhasználás módját a változtatás iránya és a választott változatok hierarchiája határozza meg.

A szemantikai változások általános modelljének felvázolásában *Lüdtke* hasonlóképpen egyetemes hominisztikai jellemzőkből indul ki, nevezetesen a redundancia irányító szerepéből, az optimalizáció igényéből, valamint az elsajátíthatóság gazdaságos voltának igényéből. Az általános szabályt e változásokat illetően is abban látja, hogy — egy adott nyelvben, elég hosszú időszakra vonatkoztatva — „az artikulációs események összmennyiségének irreverzibilis csökkenése [az ezekre eső] szemantikai egységek összmennyiségének növekedésével” jár együtt (205). Tehát, ha a lat. *cantatból chante* lesz, akkor ezzel a fonetikai mennyiségcsökkenéssel az alak szemantikai bővülése következik be, vagyis az új alak *il/elle chante* lesz. Ez persze nem determinisztikus, hanem statisztikai törvény. Egy a több közül, azonban kétségkívül a legerősebb. (Egyébként ebbe a keretbe illeszkednek az összeolvadás és a fakultáció esetei is.) Itt egy másik, igen érdekes kérdésre is választ kapunk. A jelenségmagyarázatok egyik fontos összetevője ugyanis, hogy mi történik a nyelvi (rész)rendszerek hírértékviszonyaival a változás nyomán, s miért lehet „entrópia-egyensúlyról” beszélni annak ellenére, hogy a nyelvi változások lezajlásával szükségszerűen fennmaradnak reliktumok, s voltaképpen a változások a (rész)rendszer egészének a megváltozásával járnak együtt.

A következő kérdés a nyelv struktúrájának a változására vonatkozik. Ez közvetett úton következik be. Ha egy nyelv teljes repertoárjából a kommunikációs tevékenység szelekció útján választ, akkor természetesen a szelekcióba bevonható elemek és ezek kombinációs lehetőségei változnak meg a történeti idő síkjában. Emellett a szelekcióból adódó morfoszintaktikai kapcsolódási minták, valamint az ezekhez rendelt realizációs minták kezelése a tényleges beszédtevékenységben (pl. a tempó vagy a képzést irányító artikulációs programok, amelyek az egyes beszédhangok ejtési helyét kijelölik). A változások fő iránya itt is a redukció, amelyet az időbeli kompresszió követ, megteremtve azt az entrópiaegyensúlyt, amely a szerző értelmezésében a hírértékviszonyok hozzávetőleges állandóságát biztosítja a közlésben. A változások és kiegyenlítés az artikuláció szintjén az egyes elemeket és szakaszokat nem azonos mértékben érinti. (Itt valószínűleg arról

van szó, hogy az ejtés nagyobb képzési energiájú helyein, így a hangsúlyos helyeken, a redukció kisebb mértékben hat, míg másutt egész szótágok tűnhetnek el. Ez az alapséma, amelyet átfedések, részleges vagy teljes egyéolvadás egészít ki.)

Kevésbé föltárt terület, hogy miféle változásokkal találjuk szemben magunkat, ha túllépünk a frázis nagyságrendű közlési egységeken. Lüdtke itt csak hipotézisekben vezet tovább következtetéseinek láncolatát. Ezek (1) a szeriális szerkezetekben az optimalizáció szempontjából a szemantikai egységek lexémát követő helyeit kell kedvezőbbnek tekinteni. (2) Az optimalizációs törekvések tekintetében összefüggés van a szeriális szerkezetek képzése és a hangsúlyviszonyok között. (3) Optimálisnak minősülne nagyobb terjedelmű szeriális szerkezetek képzése úgy, hogy a lexémák és a többi szemantikai egység, valamint a hangsúlyhelyek azonos eloszlást mutassanak. Mivel ez nem valószínű meg, az optimalizáció itt szükségképpen új utakat kell, hogy keressen. A végkövetkeztetés az, hogy „az optimalizációs folyamatok sikeressége és tartós volta negatív korrelációban van” (248).

Összegezve: a nyelvi változások két végső okra vezethetők vissza: egyik az adott keretek között meglévő nagyszabású variabilitás, a másik a nyelvhasználatban megnyilatkozó, állandó optimalizálásra való törekvés, amely utóbbi „ha nem vezet is döntő és tartós javításokhoz, azonban megakadályozza [a nyelv] sorvadását” (249). Ez a tendencia a társadalmi praxisban föllelhető tendenciákkal közvetlen rokonságban van. A variabilitás — másfelől — az ember biológiai szférájához kapcsolódik, benne pedig a biológiai evolúció fogalomköréhez is. A nyelvi változás ebben a legtágabb értelmezésben már tipológiai probléma alakjában lép elő, s a „az emberi nyelvek változatossága” jelentést veszi föl. A szerző nem vág bele annak elemzésébe, hogy a szükségszerű — fakultatív — lehetlennék feltételezett nyelvi tulajdonságok közül a változatosság szempontjából értékelhető fajtának, a fakultatív tulajdonságoké a kategóriájában milyen fejlődésirányok figyelhetők meg, illetőleg várhatók. Megelégszik annyival, hogy a változások fő mozgásirányait, a konvergenciát és a divergenciát — mélyebb analízisük nélkül — megemlítsé.

Rövid, végső értékelésként két, egymással kevésbé összefüggő mozzanatot szeretnék kiemelni. A kötet legfőbb erénye, hogy az elméleti kérdések tárgyalása jó egyensúlyban van a nyelvi adatokra épülő, gyakorlati bizonyítóanyaggal. Tegyük hozzá, erre valóban nagy szükség van. Ha valaki a nyelvi változások jelenségkörének magyarázatában mindvégig követni akarja a tiszta kauzalitás elvét, mert ebben látja a megközelítés egyetlen racionális lehetőségét, annak az empíria néha igen kemény tényeivel kell megbirkóznia.

Valószínűleg nem erény, hanem elkerülhetetlen szemléletmódosulás a másik, éppen az okság kérdése körül. Föltétlenül újszerűnek kell minősíteni, hogy — legalábbis a szerzők egy része (így pl. Lüdtke) — a tárgyalt jelenségek, a változások magyarázatában, vagy inkább megragadásában, ha csak részlegesen is, megtöri a nyelvi változásra vonatkozó explikációk eddig egyenműen alkalmazott, teoretikus elvét, a determinisztikus kauzalitás kizárólagos érvényesítését. Kettős értelemben. Egyrészt a beszédjelenségek eloszlásviszonyainak figyelembevételével, ami csupán részleges feladása az oksági összefüggések kizárólagosságának, hiszen a gyakorisági mutatók valamilyen értelemben oki tényezőkként foghatók fel. Önmagukban tekintve azonban külön elemzést kívánnának meg, annak elemzését, hogy milyen indokai vannak vagy lehetnek egyes elemek magas vagy alacsony előfordulásának a nyelv, és a nyelvek, használatában. Idáig az elemzések nem nyúlnak vissza, vagy ha igen, közel vannak ahhoz, hogy megelégedjenek egy teoretikus circulus vitiosus zárásával. Másfelől, a lehetséges vagy valóságos alternatívák kezelésében figyelhető meg a szakítás: amennyiben a fejlődés lehetséges útjai — az elemzés alapján — eltérő irányokba mutatnak, s a valószínű lehet, egyenlő erősségű hipotézisek közül csak egyetlennek a realizációja adatolható a történeti fejlődésben, akkor az alternatívák nem bizonyosan az oksági viszonyok kategóriájában tárgyalhatók. Ez a felismerés a természettudományi kutatásokból került át a nyelvészetbe, és remélhetőleg jó hatással lesz annak problémaérzékeltésére is. Magától értetődően ez nem jelenti a kauzális összefüggések tagadását azokon a pontokon, ahol ilyenek vannak. Egészen bizonyos, hogy számos közülük a nyelvhasználati tények szociális összefüggései körében lelhető még föl.

SZENDE TAMÁS

C. И. Кочкуркина: Археологические памятники Корелы

Наука, Ленинград 1981. 160 l.

C. И. Кочкуркина: Древняя Корела

Наука, Ленинград 1982. 216 l.

Az utóbbi időben szovjet és magyar szerzők mind több könyve és tanulmánya jelenik meg a Volga vidéki és a nyugat-szibériai finnugorok régészetről. Ezzel szemben sokkal kevesebb figyelmet fordítanak a kisebb balti-finn népekre.

Ezt a hiányt részben pótolják *Kocskurkina* könyvei a karjalaiak régészetről. A két kötet szervesen összetartozik, ezt világosan jelzi a címlapok egységes elvek szerinti grafikai megoldása is. Hiába forgatjuk azonban a korábban megjelent művet, semmi utalást nem találunk a folytatásra, amely így eléggé meglepetésszerűen ért minket. Sokkal helyesebb lett volna a két műnek egy címet és 1., 2. kötet jelölést adni. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért én 1. és 2. kötetéről fogok beszélni.)

Az 1. kötet lelőhely- és leletkataszter. Bevezetőjében (3–12) az orosz évkönyvek alapján *Kocskurkina* röviden érinti a karjalaiak és Novgorod kapcsolatát a 12–15. században. Kiemeli, hogy a karjalaiak Novgorod és ellenségei (svédek, német lovagrendek ütközőzónájában éltek. Ezért gyakori szereplői az írott forrásoknak.

Sokkal kevesebbet tudunk azonban életmódjukról, etnogeneziséükről a régészeti kutatások nem kielégítő volta miatt. A szerző feldolgozta a múzeumokban található leleteket és az összes megjelent régészeti irodalmat. Munkája az 5–15. századra terjed ki, a legkorábbi karjalai leletektől a novgorodi korszak végéig. A karjalaiak lakóhelyét a rájuk jellemző női ékszerek elterjedési területe alapján határozza meg. Utána rövid áttekintést ad a régészeti kutatások történetéről. A kataszter külön választja az 5–11. századi leleteket a 12–15. századiaktól, mivel a szakirodalomban van olyan vélemény is, hogy a két korszak leletei annyira eltérnek egymástól, hogy csak a második korszakba tartozók a karjalaiak emlékei.

A kataszter a következő sorrendben ismerteti a leleteket: telepek (az első csoportból nem ismertek), sírok és temetők, szórványleletek, éremleletek (a második csoportban nincsenek), kincsleletek.

A második korszakból nemcsak több lelőhely ismert, hanem jelentősebb feltárások is voltak pl. Tiverszk és Sortavala (Paaso) földváraiban. Az ásásokat még a finn tudósok kezdték a múlt század végén (*Appelgren, Schwindt, Hackman*) és napjainkban a SzUTA Karjalai filiáléja folytatja a szerző vezetésével. Az ásások során az erődítések területén sírok és épületek maradványai is előkerültek.

A kötet végén találjuk a képtáblákat (124–155), amelyek szemléletesen mutatják a karjalaiak anyagi kultúrájának sokrétűségét. Egyaránt láthatunk skandináv stílusban díszített ovális fibulákat és kardokat, a finn-permi népeknél gyakori patkó alakú fibulákat, láncos-csörgős csüngőket, valamint olyan tárgyakat — zabla, szíjelosztó karika, szaltovói típusú fülkanál, mellkorongok — amelyek a steppei kultúrkörben lévén őshonosak, megtalálhatók a honfoglaló magyarság tárgyi emlékei között is.

A második kötet első fejezete a karjalai törzsek kialakulását tárgyalja (5–13). Ebben *Kocskurkina* szovjet nyelvészek munkáiból merítve azt írja, hogy egyes finn nyelvjárások (äyrämöinenek, savakkok), az izsór nyelv, a vepsze és a karjalai nyelvjárások egy korábbi karjalai nyelvi egység szétágazásai. A vepsze szubsztrátum a déli nyelvjárásokban azt bizonyítja, hogy a vepszék korábbi lakosok az olonyeci (aunuszi) átjáróban, mint a karjalaiak. Ezt a szerző szerint régészetileg is lehet bizonyítani: a karjalaiak a leletek szerint itt csak a 10. században bukkannak fel.

A szerző elveti a századforduló táján kialakított finn nézetet a karjalaiak nyugat-finnországi eredetéről, és a *Raudonikas* által kidolgozott keleti származtatás mellett foglal állást. Végül arról olvashatunk, hogy minden e témában jártas szerző — nyelvész vagy régész — szerint a karjalai nép kialakulásának kora a 11–12. század. Egy nép kialakulása azonban igen hosszantartó és bonyolult folyamat, a karjalaiak pedig a 12. században már mint kiforrott önálló etnikum szerepelnek az orosz történeti forrásokban. Ezért főként abból a szempontból kell vizsgálni az 5–11. és a 12–15. századi karjalai leleteket, hogy bizonyítható-e a két korszak egy etnikumhoz tartozása.

A következő fejezet (Племенная общность корела в I-начале II тыс.) a régészeti leletek elemzését adja, bemutatva a különböző tárgyak elterjedési területét, majd ezek alapján egészen rövid összefoglalót ad a karjalai társadalomról, a karjalaiak életmódjáról, kereskedelmi kapcsolataikról (33–36).

Ezután a Народность корела в XII—XV вв. című fejezetet találjuk (37—75). Ebben Kocsurkina összefoglalja ismereteinket a 12—15. századi karjalai településekről, temetőkről, a karjalaiak öltözékéről. A néptörténet szempontjából legfontosabb alfejezet a Mikkeli-tó környéki karjalai leletekről szól (57—75). Ehhez a csoporthoz öt temető és néhány szórványlelet tartozik. A temetők rövid ismertetése után a csoport eredetéről olvashatunk. A kutatók két táborra oszlanak: a karjalai és a nyugat-finnországi eredetű vallókra. A kérdés eldöntésére a szerző összehasonlító elemzést végez a Mikkeli környéki és a karjalai temetők között. Az elemzés bebizonyítja, hogy a mikkeli és a karjalai régészeti leletek között olyan szoros a kapcsolat, hogy az csak a két népesség rokonságával, Savo karjalai eredetű lakosságával magyarázható. A bizonyítás annak ellenére sikeres, hogy a táblázatok, amelyek általában a leírtak egyszerű és világos szemléltetésére valók, itt elég bonyolultak, és értelmezésük komoly erőfeszítést igényel. Az sem tartható szerencsésnek, hogy mind az öt táblázat — habár ugyanazt akarja bizonyítani — más-más grafikai megoldású.

Az összehasonlítás után Kocsurkina azokat a nyelvészeti és néprajzi adatokat ismerteti, amelyek alátámasztják az ő eredményeit. Azonos típusú földrajzi nevek találhatóak a Ladoga tó ÉNy-i partjainál és Savóban. Az antropológiai vizsgálatok szerint a vándorlás útja Savóból É, ÉNy, ÉK felé vezetett tovább, és a karélok egyes csoportjai eljutottak a Botteni-öböl északi részének partjaira is. (Ennek időpontjáról Kocsurkina nem tudósít.)

Ezután a messzire vezető gondolatokra inspiráló rész után olvashatjuk a karjalai életmód és kultúra részletes ismertetését. A Хозяйство корелы XII—XV вв. c. fejezetben (76—135) először a vassfeldolgozásról, az ötvösségről, majd a háziipar különböző ágazatairól, a fa-, kő-, és csontmégmunkálásról, a fazekasságról és a textilkészítésről olvashatunk. Külön fejezet ismerteti a harcosok fegyverzetét, felszerelését (136—146), a mezőgazdaságot, halászatot, vadászatot (147—160).

A régészeti fejezetekből hiányzik a karjalai anyagi kultúra eredetének vizsgálata, pedig azzal láthatóvá vált volna, hogy a karjalaiak milyen sok szállal kötődnek a tőlük keletre élő finnugorokhoz. Így egy nagyon fontos szempont hiánya gyengíti az összefoglalás értékét.

A zárzó részletesen áttekinti Karjala és Novgorod kapcsolatát (161—171). A mű ennek a bonyolult viszonyoknak a bemutatásával zárul.

A 235 tételes bibliográfia után függeléként még négy tanulmány következik:

H. H. Мамонтова—С. И. Кочуркина, О топонимии Северо-Западного Приладожья и сопредельных районов (180—185); Э. С. Васильева, Характеристика медных сплавов с городищ Тиверск и Паасо (185—188); Л. С. Хомутова, Технологическая характеристика кузнечных изделий из раскопок Тиверска и Паасо по результатам металлографического анализа (188—208); Н. К. Верещагин, Видовой состав остеологического материала с городищ Тиверск и Паасо (208).

A függelékhez tartozik még azoknak a régészeti lelőhelyeknek a jegyzéke, amelyek ma már csak orosz nevéükön ismertek, valamint egy finn—orosz régészeti szójegyzék.

Ez a két kötet mindazt tartalmazza, amit jelenleg a karjalaiak régészetéről tudunk. Ezért hasznos kézikönyv a finnugrisztika művelői számára.

KLIMA LÁSZLÓ

И. С. Гурвич (szerk.): Этническая история народов СССР

Наука, Москва 1982. 269 l.

Az ismertetendő könyv bizonyos értelemben folytatása a korábban kiadott Этнология народов Севера c. könyvnek. Mégis ez az új könyv az első, amely fényt vet a szovjet távoli Észak népei etnikai fejlődésének problémáira a 16. és 20. század közötti időszakban. Noha a szovjet etnográfiai irodalomban sok olyan mű található, amely külön-külön foglalkozik egyes északi törzsek és népek jellemzésével, e könyv mégis hézagpótló munka abban az értelemben, hogy képet ad a hatalmas szibériai és északi területeken lejátszódó etnikai folyamatok egészéről.

A könyv bevezető és záró részét a szerkesztő írta, a köztük levő tizenegy fejezet a hantik, manysik, nyenyecsek, enyecsek, nganaszonok, ketek, szölkupok, evenkik, evenek, jakagirok, északi jakutok és dolgánok, az északkeleti paleoázsiai népek (csukcsok, korjások, kamscsadálók), eszкимók, az Amur alsó folyása menti és a Szahalin szigeti népek

(nanajok, oroszok, orokok, ulcsok, nivhek, negidálok) etnikai fejlődésével foglalkozik. A könyv a következő hét kitűnő szovjet etnográfus munkája: V. I. Vasziljev, Z. P. Szokolov, J. B. Szimcsenkó, E. A. Alekszejenkó, V. V. Lebegyev, V. A. Tugolukov, I. Sz. Gurvics és A. V. Szmoljaké. Az egyes fejezetek végén mindenütt csaknem teljes felsorolás található a felhasznált irodalomról, amely képet ad a tárgyalt probléma legértékesebb forrásairól.

A könyv első fejezete a könyvben tárgyalt népek legnyugatabbra eső csoportjával, azaz az obi-ugorokkal, a hantikkal és a manysikkal foglalkozik. A fejezet szerzője, Z. P. Szokolova, a hantik és szölkupok kutatásával foglalkozó szovjet szakemberek egyik legismertebbje. Valóban, a könyv e része jórészt az ő munkáin alapul, tekintve, hogy a fejezet kb. hatvan tételt kitevő irodalomjegyzékéből 18 az ő saját műve, azaz az általa idézett munkákból minden harmadik az övé. Ez a tény is mutatja, milyen nagymértékben járult a szerző hozzá a probléma megoldásához. A szerző részletes felsorolását adja a hantik és manysik etnikai történetéről szóló korábbi munkáknak, köztük Sz. V. Bahrusin, B. O. Dolgih, Veres P., N. V. Lukina, N. A. Minyenko és V. N. Csernyecov munkáinak és voltaképpen csaknem minden e kérdéssel kapcsolatos fontos művet meg is említ. A külföldi tudósok közül, akik e problémával foglalkoztak, említés történik J. Gulyárról, A. Kannistórról, Munkácsi Bernátról. Úgy gondoljuk azonban, hogy még a következő munkák is fontosak e probléma szempontjából: W. Steinitz, *Geschichte des wogulischen Vokalismus* (Berlin 1955), Décsy Gy. *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* (Wiesbaden 1965), Hajdú P., *Ethnographic Background of Genetic Relationship* (in: *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Budapest 1976), Hajdú P., *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie* (ALH 14), E. Itkonen, *Zur geographischen Ausdehnung der finnisch-ugrischen Urheimat* (UAJb. 41). Ezek nélkül a művek nélkül — így látja a nyelvész — különösen a manysi és a hanti nép etnikai története hiányos és azt is mondhatjuk, nem hatol túl messzire az időben, tehát nem megy messzebbre az írásos források koránál, amely az obi-ugorok esetében csak a 17. században érkezett el. E népek etnogenezisének és etnikai történetének izgalmas problémáit meg sem próbálhatjuk megoldani, ha nem veszünk tudomást az ilyen irányú nyelvészeti kutatásokról.

Z. P. Szokolovának igaza lehet, amikor különvéleményt jelent be Sz. V. Bahrusinnal és B. O. Dolgihal szemben, akik úgy vélték, hogy a manysi (vogul) nép egy részét helytelenül nevezték „osztjáknak”, azaz „hantinak”, aminek az a magyarázata, hogy az oroszok, komik és a régi vogulok más szomszédai nem nagyon tudták őket megkülönböztetni a hantiktól, azaz az osztjákoktól. A híres etnográfus, B. O. Dolgih, aki hosszú ideig élt Észak népei között, odáig ment, hogy e keveredésből azt a következtetést vonta le, hogy korábban nem is volt igazi különbség hantik és manysik között, azaz az obi-ugorok fölöstása manysikra (vogulokra) és hantikra (osztjákokra) abban a korban csupán konvenció. Z. P. Szokolova azonban más véleményen van: a népnemek e keveredését azzal magyarázza, hogy manysik újabb csoportjai jöttek az eredetileg hantik lakra földre és asszimilálták az utóbbiakat. Ez az oka annak, hogy az ugyanazon a területen lakó népek nevei összekeveredtek. Eleinte az újonnan jötteket is (a manysikat) hantiknak nevezték az után a nép után, amely e földet korábban lakta. Lassanként azután a manysik asszimilálták a hantikot és mostmár ezt az új népet ismét manysinak kezdték nevezni, mivel a manysik asszimilálták a hantikot és nem fordítva. A hantik, akik ezen a földön laktak, manysi nyelven kezdtek beszélni és önmagukat is „manysinak” kezdték hívni. A szerző ezt a tételt a kormányzósági jaszak-könyvekben följegyzett manysik és hantik számával próbálja bizonyítani. (A jaszak ősi adófajta, amelyet a szibériai népek fizettek a Moszkvában székelő központi orosz kormánynak. Ezt az adót általában cobolyprémben kellett fizetniük, de olykor a hölgymenyét-, hermelin-, sőt néha még a vörösrokaprémben való fizetés is meg volt engedve nekik, noha ez utóbbiból nagyobb mennyiséget követeltek tőlük. A különböző területeken lakó manysikra kivetett adó személyenként 5—9 cobolyprém, a tunguzoké személyenként 8—9 cobolyprém volt. (A jaszak-könyvek alapján fölállított táblázatok elemzése azt mutatja, hogy a 17. századtól a 19. századig terjedő három évszázadban északra és keletre tartó manysi vándorlás folyt le és ezzel együtt a hatalmas területen lakó eredeti hanti népességet manysik váltották föl. A manysik az Urálból jöttek Szibériába és embertani vonásaikat tekintve inkább a volgai népekhez hasonlítanak, mint a hantikhoz. Ezt G. M. Davidova adatai bizonyítják. Ebben az esetben az embertani adatok egyértelműen és világosan mutatják a közeli rokonságot.

A könyv következő fejezete a nyenecekkel és az enyecekkel foglalkozik és írja a szamojéd néprajz jólsmert szovjet szakértője, V. I. Vasziljev. A szerző rámutat arra, hogy némely, a nyenecek és más szamojédok szomszédságában élő finnugor nép már egészen korán, a 10—12. században kezdett jaszak-adót fizetni az oroszoknak, a nyenecek

és más szamojéd népek azonban, az előbb említetteknel északabbra lakván, szerencsésebbek voltak, mivel csak a 17. században kényszerültek jaszak-adó fizetésére. A szerző a jaszak-könyveket és az abban a korban élt szamojédok számát a Dolgih-féle koefficiens segítségével elemzi, azaz azoknak az embereknek számával, akiknek jaszak-adót kellett fizetniök. Vasziljev három csoportot különböztet meg a nyeneceknél és kettőt az enyeeceknél, ami véleményünk szerint helytálló is, minthogy e csoportok etnikai fejlődésüket tekintve némileg különböznek egymástól. A következő etnikai csoportok jönnek számításba e népek etnikai történetének elemzésében: a nyenecek európai, szibériai erdei és szibériai tundrai csoportjai és az enyeecek erdei és tundrai csoportjai.

A harmadik fejezet a nhaszanok etnikai történetével foglalkozik és írója egy másik jól ismert szovjet etnográfus, J. B. Szimcsenko. A szerző vitatkozik B. O. Dolgih elméletével, mely szerint a nganaszanok egy ősi vadrén-vadász nép leszármazottai. Etnikailag B. O. Dolgih paleoázsiaiaknak tartotta a nganaszanokat, akiket később a délről jövő szamojédok asszimiláltak. J. B. Szimcsenko más magyarázatot ad a nganaszanok etnikai történetére, amikor egyúttal Dolgih elméletének helytelen voltát is igyekszik bizonyítani. A szerző úgy gondolja, hogy a dél felől északra vándorolt szamojédok egy elszigetelten élő és fejlődő ősi uráli nép maradványait asszimilálták.

A negyedik fejezet a ketekkel foglalkozik. A Szovjetunióban jól ismert etnográfus, E. A. Alekszejenko a különböző ket csoportokat szintén a jaszak-könyvek tanúsága alapján jellemzi. Véleményünk szerint a szerző helyesen feltételezi, hogy a déli és északi ketek különböző etnikai csoportoknak tekinthetők. Mivel a ketek szoros kapcsolatokat tartottak fenn a szölkupokkal és a hantikkal, mind etnikailag, mind kulturálisan nagymértékben a két nép hatása alá kerültek.

Az ötödik, a szölkupokkal foglalkozó fejezetet V. V. Lebegyev és Z. P. Szokolova írta. A szerzők úgy vélik, hogy a szölkupok török törzsek nyomására vándoroltak föl délről. A maguk részéről a szölkupok meg az osztjákat kergették el a saját területükről. Az északi szölkupokat az osztják népesség egy széles sávja választja el népességük fő csoportjától. Ezért tanácsos a szölkupok e két csoportját-különállónak tartani. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy e két csoport igen eltér egymástól, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az északi szölkup csoport hantikait, enyeeceket és keteket is magába foglal.

A hatodik és hetedik fejezetben a neves szovjet etnográfus, V. A. Tudolukov a szibériai népesség két nagyobb csoportja etnikai történetét tárgyalja, azaz tulajdonképpen a tunguzokét, akiket evenkikre és evenekre szokás kettéosztani. Mivel a rénszarvastenyésztő evenkik etnikai története egészen más, mint azoké, akik nem tenyésztenek rénszarvast, helyesebb e két evenki csoportot külön tárgyalni. Az evenki népesség valaha igen nagyszámú volt, ezért szükségszerűen hatott szomszédaira: a burjátokra, szölkupokra, ketekre, enyeecekre, asszanokra, kotokra stb. Az evenkik és evenek az Amur menti népek etnikai fejlődésére is hatottak, az attól délre és keletre lakó nanaj, ulyes, negidal orok, orocs, udege és nivh népekre. Az evenek viszont a jukagirotkat asszimilálták, miközben őket is a jukagirotk, akikről a könyv nyolcadik fejezete szól.

A jukagirotokról szóló fejezetet a kötet szerkesztője, a kiváló szovjet etnográfus, I. V. Gurvics írta. A jukagir etnikai történet leírását a szerző azzal a megállapítással kezdi, hogy a 17. század első felében a jukagirotk hatalmas területet laktak Szibériában, a nyugati Léna folyótól a keleti Anadir folyóig és északon föl a Jeges-tengerig. Az idő tájt a jukagirotk sokan voltak, de később, a 18. század folyamán több hullámban is csökkent számuk háborúk és betegségek következtében. Egy részüket az oroszok, korjások, evenek és evenkik, majd később a jakutok asszimilálták. A jukagirotk számának nagymértékű csökkenése mégis járványos betegségekre vezethető vissza. Napjainkban e népnek csak két kis csoportja található a Kolima folyó mellett.

A következő fejezetben ugyanez a szerző az északi jakutokat és dolgánokat ismerteti. Ma már jól ismert tény, hogy a csukcs, korják és a jakut és a dolgán török törzs, amely később jött északra, és ott asszimilálta a dolgánokat, akik a jakut egy változatát kezdték így beszélni, elfelejtve eredeti tunguz nyelvüket. Meg kell említeni, hogy a 17. században a jakutok még nem éltek itt nagy számban, bár később tömegesen telepedtek le ezen a területen. A dolgánok az evenkiktől származnak, de jakut hatására fölcserélték nyelvüket és etnikai öntudatukat.

A tizedik fejezet az északkeleti paleoázsiai népekről és az eszkimókról szól. I. Sz. Gurvics mindenestre megjegyzi, hogy a csukcs, korják és kamsadál (ítelman) népekről csak a 18. század óta vannak megbízható információink. Folklorjuk szerint a csukcsok gyakran háborúztak az eszkimókkal. Egyetértünk a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy B. O. Dolgih készítette el térképén a korábbi idők etnikai elhelyezkedésének legpontosabb rekonstrukcióját. A térkép szerint korábban eszkimók éltek azon a területen, amely később a csukcsokhoz tartozott. A 18. század végén I. I. Billings expedíciója

nagymennyiségű információt gyűjtött az eszkimókról. Az expedíció tagjai jelentették, hogy a csukcsok az ázsiai eszkimókkal együtt gyakran megtámadták és kifosztották az amerikai eszkimókat. Ez a tény lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy a 18. század második felére megszűntek a háborúk a csukcsok és az ázsiai eszkimók között. Mondják, hogy az ázsiai eszkimók segítettek a csukcsokat a korjákokkal és jukagirokkal folytatott győztes háborúikban. M. Merk szerint akkor az eszkimó nyelvnek négy dialektusa volt: vutaen, aivan, peck és uelen. A kor forrongó eseményei (háborúk, támadások, rablóhadjáratok stb.) arra kényszerítették az eszkimók egy részét, hogy a partvidékről a tundrára vándoroljanak és elsjátítsák a rénszarvastenyésztést. A csukcsok sikeres háborúkat vívtak a korjákokkal és jukagirokkal. Több győzelmet arattak nagyobb orosz csapatok fölé is. A győzelmek hozzásegítették a csukcsokat ahhoz, hogy nagy mértékben növeljék területüket. A korjákok és itelmenek kevesen maradtak és később nagy számban asszimilálódtak az oroszokhoz.

A tizenegyedik fejezet a könyv utolsó fejezete. Ez az Amur alsó folyása mentén és Szahalin szigetén élő népekkel foglalkozik. Írója a neves etnográfus, A. V. Szmolják, aki a nanaj, ulcs, orok, orocs, negidal és nyivh népek számszerű vizsgálatával, etnikai történetével és etnikai elnevezéseivel foglalkozik. A szerző rámutat arra, hogy a nivh etnikai fejlődés egyik legérdekesebb vonása az a tény, hogy a nivhek annyi népet próbáltak falvaikba vonzani, amennyit csak tudtak. A nivhek etnikai magjukba negidal, nanaj, ulcs vagy orok családokat fogadtak be, melyek később oly mértékben asszimilálódtak hozzájuk, hogy magukat nivhnek tartották, nivhül beszéltek és kultúrájukat is átvették. Ez az oka annak, hogy a nivhek több nyelven beszéltek, többek között negidalul, evenkiül, evenül, ulcsul, oroszul, orokul és nanajul. E vidék népességének összetétele a 17. századtól a 19. századig stabil maradt, noha e népek sokat változtatták helyüket. Az Amur alsó folyása mentén és a Szahalin szigetén élő népek etnikai arculata multinacionális volt, a szóban forgó népek asszimilálták egymást, hatottak egymásra. Tehát elmondható, hogy etnikai formációik egymásba hatolóak, fölcserélhetőek és kölcsönösen egymásra hatók.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy e könyv bővelkedik érdekes, szibériai és északi népekről tudósító anyagokban. E népek etnikai története eseményeinek és tényeinek tárgyalása általában adekvát. Ha a szerzők nyelvészeti adatokat is figyelembe vettek volna, mélyebben hatolhattak volna be a szóban forgó népek etnikai fejlődésének történetébe. A könyv szerkesztője (I. Sz. Gurvics) helyesen emel ki bizonyos vonásokat e népek etnikai fejlődésében a könyv bevezető és záró részeiben. Mindent egybevéve a könyvet úgy kell tekintenünk, mint amely jó jellemzést nyújt a vizsgált szibériai és északi népek etnikai történetéről.

JURIJ A. TAMBOVCEV

Gottfried Schramm: Eroberer und Eingessene

Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. A. Hiersemann, Stuttgart 1981. X + 467 l. + 6 tábla

A mű igen általánosan hangzó „Hódítók és honosak” címét már pontosan konkrétizálja az alcím: „Földrajzi névátvétel mint Délkelet-Európa történelmének tanúja az időszámításunk utáni első ezer évben.” A szerző így megfogalmazott vizsgálódásába bevonta a Kárpát-medencét és a Balkán-félszigetet, leszámítva Dél-Görögországot. A földrajzi nevek etimológiai boncolásából igyekszik következtetni e terület — források szűkében — meglehetősen bizonytalan történetére Augustus császártól Szent Istvánig.

Schramm korábbi munkájában foglalkozott a Fekete-tengerbe északra beömlő folyók neveivel (Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens. Göttingen 1973). Mostani vállalkozása — ha lehet — még ennél is jobban érinti a magyarságot. Szerényen fogalmaz, a látszatát is kerülve annak, hogy tévedhetetlenek tartja magát.

Úgy találja, hogy az általa kutatott területet viszonylag gyorsan hódították meg a történelem során előbb a rómaiak, majd a szlávok, végül pedig az oszmán-törökök, amit azután az átvett földrajzi nevek lassú módosulása követett. A nyelvészet és a történelemtudomány mezsgyéjén elhelyezkedő vizsgálódásainak legterjedelmesebb részét kétszáz földrajzi név elemzése teszi ki. Ebből — a mai politikai határok szerint — tíz folyó (Duna, Gyöngyös-patak, Körös, Marcal, Maros, Rába, Rábca, Szamos, Tisza, Zala), egy tó (Balaton) és egy város (Sárvár), azaz összesen 12 földrajzi név szerepel Magyarországról. Jugoszláviát 87, Bulgáriát 47, Ausztriát 25 név képviseli, hogy csak a legnagyobbak kerüljenek említésre a tíz mai állam közül.

A német szerző bátran hozzányúl, de mindenkor hűvös fejjel, olyan kényes és vitatott kérdésekhez is, mint amilyen az albánok és a románok történelmi kontinuitása. E témának különben külön fejezetet is szentel (31–40. lap), amelynek már a címe is megkérdőjelezi e folyamatosságot. Hangsúlyozza, hogy mint földrajzilag és érzelmileg egyaránt távolálló személy tárgyilagosan igyekszik és tud állást foglalni e kérdésben. Külön is kifejti érveit arról, hogy a viszonylag rövid római uralom miatt nem latinizálhatta Dáciát (126–130. lap).

A további részletekbe történő elmélyedés helyett inkább még arról kell említést tenni, hogy Schramm milyen pozitívan értékeli Kniezsa írását az erdélyi folyónevekről (Ungarische Jahrbücher 23: 187–235), és hogy milyen sűrűn hivatkozik Kiss Lajos „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ra. A kötetben rendkívül gazdag irodalomjegyzék található mintegy félezer tételben. Sajnálatos, hogy az igen tagolt könyvben különben jó eligazítást nyújtó mutató több lapja (az egész „I–J” és majdnem a teljes „K” betű) nyomdatechnikai hiba miatt kimaradt, ill. külön füzetben közreadott „errata”-ba került.

BORSA GEDEON

Th. A. Sebeok: The Play of Musement

Indiana University Press, Bloomington 1981. 000 l. Advances in Semiotics

Mindenekelőtt a kötet címe igényel némi magyarázatot – állítja ezt a szerző kötetének első fejezeteként jegyzett bevezetésében. A magyarázatot Peirce egy 1855 körül írt jelentős tanulmányban találhatjuk, amely F. Schiller játékosztön (Spieltrieb) koncepcióval foglalkozik. Mint ismeretes e koncepciót a Levelek az ember esztétikai neveléséről című 1794–95-ös tanulmány fejti ki. Ezen, az emberi természetről adott analízis szerint három összetevő „impulzus” van: az anyagosztön (Stofftrieb), az örök törekvés a változásra, a változatosság keresése; amelynek ellentéte a formaosztön (Formtrieb), a küzdelem az elvont „formáért”, a változásnak való ellenszegülés; valamint a harmadik, a játékosztön, az esztétikai tendencia, amely közvetít az érzékek és az értelem között részben az individuális (a mikrokozmosz), részben pedig a szociális (a makrokozmosz) szintjén. Schiller az osztönt először mint testi szükségletet definiálja, amely a mentális aktivitás ingerlését ábrázolja; majd továbbment és szélesebb értelemben használva hozzáigazította saját céljaihoz.

E schilleri koncepció ismert következménye a logika etikai megalapozása. Az etika meg az esztétikára támaszkodik. Vagy ahogy Peirce visszahangozza ezt: „az esztétika és a logika első látásra különböző univerzumoktól függ . . . úgy látszik ez illúzió és, ellenkezőleg, a logikának szüksége van az esztétika segítségére” (2.197); vagy „Amikor logikánk meghódol majd az esztétika és az etika előtt, akkor lesz itt az idő arra, hogy megtalálja valódi feladatát.” (2.200).

Peirce egyik levelében Lady Welbyhez említi 1908-ban, hogy az idézett Schiller mű volt az az első filozófiai írás, amelyben a játékról olvasott s igen jelentős hatást tett rá. A Képzlet Játéka – szerinte – egyaránt kapcsolatban van olyan súlyos ontológiai problémákkal mint az Isten-bizonyítékok vagy a „csupán” rekreatív célzatú tiszta játékkal vagy az ábrándozással (amit az egyszemélyes játékok egy fajtájának tekint) vagy akár a meditációval.

A Képzlet Játéka, írja: „a szellem egy bizonyos kellemes foglalatossága . . . Az a tulajdonképpeni foglalatosság, amire gondolok . . . igényelheti az esztétikai kontempláció formáját vagy egy távoli vár-építést (akár Spanyolországban, akár valakinek saját erkölcsi tanulságaként), vagy valami esoda észrevételét az Univerzumok egyikében . . .” (6.458). Peirce három számunkra ismerős Univerzumot azonosít: „Az első tartalmazza mindazt, ami pusztán Idea, légies semmisség, amelynek a költő szelleme vagy a matematikusé vagy valaki másé adh a t helyi szokásosságot [local habitation] és egy nevet a szellem számára” (6.455). A második Univerzum „a dolgok és a tények Nyers Aktualitása” (uo.) A harmadik Univerzum, a szemiotikai, amely „tartalmazza mindazt, amelynek léte olyan aktív erőből áll, amely különböző tárgyak közti kapcsolatokat hoz létre, főként a különböző Univerzumok tárgyai között” (uo.). A Jel Lelke, jegyzi meg Peirce, erejét Tárnya és a Szellem közti közvetítő képességében bírja: „ilyen a növény élete, a növekedés ereje. Ilyen egy élő szervezet – egy napilap, egy nagy szerencse, avagy egy társadalmi mozgás” (uo.).

Peirce szerint a Képzelt Játéka olyan mint „a gondolkodás folyamata, amely ésszerűen afelé tart, hogy egy meghatározott meggyőződést [belief] idézzen elő” (6.456). „... Ez elég passzívan kezdődik, valamely szöglet szemlélésével a három univerzum egyikében. De a benyomás gyorsan átmegegy figyelmes megfigyelésbe, a megfigyelés álmodozásba, az álmodozás a szubjektumok közti közösség elvben adok-kapokjába. Ha megengedett, hogy az ember megfigyelései, reflexiói specializálódjanak, a játék tudományos munkává alakul át, ami pedig nem folytatható ritka fél-órákban” (6.459).

Voltaképpen az egész kötetet ez a Képzelt Játéka animálja és artikulálja, amely kötet a szerző szerint egy trilógia egyik darabjaként tekinthető. A másik kettő a *Contributions to the Doctrine of Signs* (1976) és *The Signs and Its Masters* (1979) című kötetek.¹

A most kezünkben levő kötet esszéi tematikájukat tekintve a szemiozsis négy fő területére koncentrálnak: a nemverbális művészetekére; a verbális művészet nemverbális aspektusaira; a nyelv és a logika egyes kérdéseire; valamint magának a szemiotikai vizsgálatnak a dialektikájára.

A bevezető esszé azzal a hagyománnyal foglalkozva, amelynek magjában a Schiller-féle játékösztön áll, beleérli ebbe még a sebeok-i szemiotikai malom segítségével Hesse utópikus fantáziájának *Das Glasperlenspiel*-jét meg a Magyarországon is ismert *A Birodalom visszavág* című film „mélyszerkezet-ét is.

A 2. fejezet címe: *Ismered a módszeremet: C. S. Peirce és Sherlock Holmes összevetése*. Bár először ábrándosnak tűnik összehasonlítani egy sosem élt detektívet a szemiotika egyik atyjával, végeredményben következtetési módszereik hasonlóságának feltárásán keresztül Sebeoknak mégiscsak sikerül ez a produkció. Amely egyúttal a logika egyik kevéssé a figyelem előterében álló szegletébe, az abdukció problémáira is vet fényt.

E fejezet szerint a Képzelt Játékának peirce-i használata több mint hasonlóságot mutat a képzelt, az intuíció és a spekuláció Sherlock Holmes-i működésével. Egy szemiotikai paradigma megjelenését mutatja meg a tanulmány a 19. század vége körül, amely paradigma a szimpptomák, a jegyek, a támpontok, egyszóval az indexek interpretálásán alapul és azt érzékelteti hogyan válnak hatásossá a humán tudományok minden részében azok a modellek, amelyek az orvosi szemiotikában gyökereznek, de különböző változataik megfigyelhetők a primitív vadász-kultúráktól, a mezopotámiai jóslás-tantól a modern tudományokig, a próféciáktól a racionalizálásig mindenütt.

A 3. fejezetben (Némó kapitány hajóablaka) Sebeok továbbmegy a S. Holmes-i csapáson az ablakok jelentőségének magyarázatával Conan Doyle munkásságában. Ez az esszé tekinthető egyúttal a verbális művészetek, az irodalom egy speciális szempontból való vizsgálatának is.

A következő két fejezet két jeles tudós filozófiai eredményeit összegezi: Ch. Morrisét és K. Bühlerét. Az alaptéma szempontjából különösen a Bühlerrel frottak fontosak. Bühler ugyanis, Meniong befolyása alatt, többek közt a játék szerepét [Spielraume] kutatta a népnegyben és a költői, illetőleg a tudományos nyelvben.

A következő három fejezet és a második függelék különböző fajú állatok kommunikációjával foglalkozik eléggé extenzív módon. A témát a 6. fejezet vezeti be: 'Beszélgetés' az állatokkal: zooszemiotikai értelmezés. A 7. fejezet (Találkozások a harmadik típusú kutya kommunikációval) ugyanezt vizsgálja egy sajátos aspektusból, míg a 8. fejezet, az *Ügyes majmok: a beteljesülő jóvendülés és a hozzá hasonló metodológiai buktatók* című az állatok feltételezett nyelvi kompetenciáját kutatja. A „beszélő kutya” jelenség rendszerint sarlatánok és artisták vadászterülete, állapítja meg Sebeok, de kétségtelen, hogy a tudományos világ maga is belekeveredett abba az ellentmondásba, hogy képesek-e a csimpánzok megtanulni az emberi nyelv valamilyen formáját.

A főkérdés persze az, hogy amit az emberszabású majmok megtanulni képesek nyelv-e valóban. Ez a kérdés immáron teljesen jogos, minthogy Chomsky rámutatott arra, hogy különbséget kell tenni általában a nyelv és az emberi nyelv között. De sem arra a kérdésre, hogy mi egy nyelv, sem pedig arra, hogy mi egy emberi nyelv nincs végérvényes válasz, állítja Sebeok, s teszi hozzá, hogy csak a másodikra várhatjuk a választ a biológiától.

Sebeok végülis arra a következtetésre jut, hogy a legtöbb kísérletben a kutatók olyan jelrendszereket próbálnak megtanítani az állatoknak, amelyekről ők maguk is keveset tudnak. Ráadásul olyan módszereket alkalmaznak, amelyek nem alkalmasak a feladatra. Bár kétségtelen, hogy „a vita azoknak a jeleknek a nyelvi státusáról, amelyeket az emberszabású majmoknak tanítanak nem sok jót ígér, ti. hogy jelentősen új belátással szolgáljon a nyelv filogenézisébe; azért még az emberek közötti és az ember meg az ember-

¹ Recenzió a kötetekről: 80: 250–252, 84: 470–473.

szabású majom közötti interakciók kritikai vizsgálata efféle nyelvtanítási szituációban az információk gazdag forrását igéri.”

Pfungst — kétségtelenül — mint a vezérfonal szolgálhat ebben a vállalkozásban, minthogy vizsgálatai a híres számoló lóval, Okos Hans-szal kapcsolatban egyike még a kevés sikeres kísérletnek. Arra világított rá ugyanis, hogy melyek azok a jelek ténylegesen, amelyek a kísérletező ember várakozásai és állati alanyaik teljesítménye között közvetítenek.

A témának jelenleg a tömegkommunikáció és a népszerűsítő irodalom nagy teret szentel. Ezzel összefüggésben maga a téma éles bírálatok kereszttüzeiben áll tudományos területen. Sebeok szerint érdemes felfigyelni arra a mozzanatra, ami ebből a helyzetből jószerével természetesen következik, egy „paradigmahibára”, arra, amit Barber a Kutató Paradigma Effektusának nevez: a kutatónak bizonyos tudományos vagy mindennapi fogalmakhoz való saját speciális elkötelezettsége, ragaszkodása következtében túl szűken definiálja kutatási területét, pl. a nyelvet. Így aztán A. G. Miller kommentárja szerint: „mágikus vagy éppen képeleltűdés az az idea, hogy valaki reményei . . . igazsá tudnak válni pusztán azáltal, hogy milyen reményeket táplál”. A tudományos kutatásra alkalmazva ezt, akár fenyegetésnek is tekinthető mindazok számára, akik involválva vannak benne. Ilyen körülmények között — véli Sebeok — azon kritériumoknak, amelyek alapján egy olyan kutatást elfogadunk, amelyet arra terveztek, hogy nem nyelvi magyarázatok közvetlen evidenciáját szolgáltatassa emberszabású majmok szimbólumhasználatához, legalább olyan szigorúaknak kell lenniük, mint azoknak, amelyeket azokhoz a kísérletekhez alkalmaztak, hogy bebizonyítsák: Okos Hans lelke nem él tovább a mai kísérleti majmok teljesítményeiben.

A 9. fejezetben (A művészet előképei) Sebeok tovább folytatja korábbi vizsgálódásait és az állatok esztétikai impulzusait elemzi Spencert idézve, aki 1897-ben a játékimpulzus egységét állította az esztétikai érzésekkel és érzelmekkel. A fejezet egyébként érinti az építészet, a tánc, a zene, a festészet és általában a viselkedés különböző területeit. Azokat, amelyeket általában nemverbálisnak, avagy Sebeok szerencsésebb terminusával averbálisnak mondhatunk.

A 10. fejezetben (Okos Hans végső talánya: a természet és a kultúra egysége) valamint a 3. függelékben Sebeok megkísérli felrajzolni a kapcsolatot két olyan látszólag nagyon különböző birodalom között mint ami megvan az emberi szellem és az ember koponyájában zárt agya között. Ezzel az enigmatikus oppozícióval kapcsolatban írja Sebeok, hogy még semmi sincs megoldva. Schrödinger, Wigner valamint Popper és Eccles mindannyian amellett érveltek, hogy „szükség van a fizika valamilyen revíziójára azért, hogy megengedjük a szellem és az anyag közötti interakciót az agy bizonyos speciális régióiban” (Eccles). Másfelől azonban Monod pejoratívan animistának címkézte azokat, akik hittek a „dualista interakcionizmusban”. Mindazonáltal Sebeok végeredményben arra ösztönzi az olvasót, hogy fogadja el: fel kell tételezni — legalább átmenetileg — egy dualista-interakcionista hipotézis-variánst, egy olyat, ami a legközelebb esik J. Z. Young által kifejtett teóriához. Ebből a teóriából a kettős kódolás és ellenőrzés következik. Egészen röviden, e modell értelmében (Sebeok terminológiájában) a szellem a jelek egy rendszere — egy olyan anyagtalán rend, ami fenntartja az (anyagi) rendet. A szellem „a fizikailag agyunkba kódolt információ manifesztációja” (Young). A jelek segítségével, amelyek sohasem anyagiak, csak anyagi rendszerek, akár dinamikusak, akár statikusak, aktualizálhatók és hordozhatók. A jelek áthatják az élet egészét „mint-hogy a kódolt információ az, ami úgy irányítja a rendezett aktivitásokat, hogy az élet tovább folytatódjék” (Young).

Jelenleg tulajdonképpen semmit sem tudunk — állítja Sebeok — arról a módról, ahogy az információ kódolva és ellenőrizve van az agyműködésben, de a probléma youngi szemlélete legalább pontosan rámutat a jó kérdés-feltevésre, s arra, hogy ez alapvetően szemiotikai karakterű. Nézőpontja implikálja, hogy bár a szellem és a test egy bizonyos értelemben különbözőek, sohasem választhatóak viszont szét. Sebeok teljesen egyetérteni látszik azzal a konklúzióval, hogy, ellentétben a test és a szellem megkülönböztetésének posztulálásával, „hasznos felismernünk, hogy az élet egy olyan aktivitás, amely továbbfolytatódik, mert a rendről való szimbolikus, nem-anyagi információ által van irányítva, ami először a DNS-be, aztán az agyba van belefoglalva” (Young).

Kétségtelen, hogy Sebeok ebben a kötetében elbájoló szellemességgel és erudícióval, s nem kevés stílisművészetrel kutatja azokat az elveket és ezek újszerű alkalmazását, amelyek a szemiotikából indulnak és a biológiában végződnek. Noha arról nem vagyok egészen meggyőződve, hogy a Schiller-féle játékosztont tudománytörténeti jelentőségén túl a mai (empirikus-biológiai) kutatás részére érvényesként állító koncepció szerencsésnek mondható, de annyi mindenképpen igaz, hogy korábbi szkepticizmusomat egyre

inkább feladva kezdek hinni a szerzőnek, hogy a jel tudománya (de hol van ez már az első zooszemiotikai programoktól!) és az élet tudománya elkerülhetetlenül implikálja egymást, s kétségtelen az is, hogy ez a felismerés valóban adhat új tartalmat például a „természet könyve” évezredes metaforájának.

Mindezek nyelvészetileg operacionalizálható tanulságai azonban egyelőre igen távolinak tűnnek még.

HORÁNYI ÖZSÉB

A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója

Szerkesztette Szemere Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 320 l.

A Magyar Nyelv olvasóinak örömeire és megelégedésére szolgálhat, hogy még négy év sem telt el a folyóirat 75. kötetének és az 51—75. kötet mutatójának megjelenése között. Szemere Gyuláé a szerkesztés érdeme.

Rövid előszavában a Magyar Nyelv I—50. és a Nyelvtudományi Közlemények I—50. kötetének mutatóját is szerkesztő előd, Juhász Jenő elveihez csatlakozik Szemere, majd tájékoztat a változásokról, és tanácsokat ad az új mutató használatához. Ezek a tanácsok kis számúak, de többre nincs szükség, mert a felépítés logikus, egyszerű és áttekinthető, a szerkesztő bízik a mutató használójának várható tájékozottságában és „gyakorlatias” gondolkodásában. Szerényen húzódik meg itt a szerkesztés leglényegesebb elvi újítása: a bokrosítás elkerülése. Az előző mutatókból elég nehéz volt az egy-egy hangra, képzőre vonatkozó adatokat megkeresni az olyan nagy terjedelmű tárgyszócikkekben, mint a „hangok és hangsoportok”, „igeképzők” stb. Az új szerkesztésmód gyakran egyetlen pillantásnyi feladatot ró ezen adatok keresőjére.

A hagyománynak megfelelően a mutató három fő része a tartalom-, a tárgy- és a szómutató.

A tartalommutató szerepe nem több és nem kevesebb, mint bármely könyv tartalomjegyzékéé, ahol nem szokás más helyről származó információt és ismeretet közölni, illetve felhasználni. Ez a tartalommutató is a szerzők nevének a folyóiratban megjelent formáihoz ragaszkodva sorolja fel a tanulmányokat, cikkeket, adatközléseket, ismertetéseket és egyéb közleményeket. A betűrendet meg nem bontó névváltozatokat ugyan összevonta a szerkesztő, de Rédei (Radanovics) Károly írásait a bevezetőben ellenpéldaként említve, talán azt a nem kívánatos következményt idézte elő, hogy a nyelvészek körében (nem feltétlenül a nyelvészetben) járatlan kezdő kutató és a jövőendő tudománytörténésze töprengeni kezd, vajon rejt-e a névsor más ilyen esetet is, és melyek azok.

Az egyes cikkek megjelenésük sorrendjében követik egymást a mutatóban. Az ismertetések, bírálatok megkülönböztetés nélkül sorakoznak közöttük, ami szerzős művek esetében ugyan nem hagy kétséget, de tanulmányköteteknél nem magától értetődő (pl. Zaicz Gábor: A finnugor őshaza nyomában, Nagy Ferenc: A nyelvtudomány ma). Az ismertetett műveket egyébként a szerző neve és a cím szerint a tárgymutatóból lehet kikeresni. A tartalommutatót az aláíratlanul megjelent írások, illetve az arcképeknek és a mellékleteknek ugyancsak az időrendet követő felsorolása zárja.

A tárgymutató alapja a magyar nyelvi tények betűrendes mutatója. Ebbe van beleépítve más nyelvek anyaga az illető nyelv nevének a kezdőbetűje szerint. A Magyar Nyelv esetében ez az eljárás megengedhetőnek, sőt hasznosnak tűnik. Őt, időben arányosan eloszló kötet (az 55., 60., 65., 70., 75.) témáit „beskatulyázva” a következő megoszlást találtam: a cikkek 43,2%-ának magyar nyelvtörténet, 19,5%-nak magyar nyelvleírás, 11,2%-nak nyelvművelés, 6,3%-nak nyelvjáráskutatás, 7,2%-nak tudománytörténet, 4,8%-nak magyar őstörténet a témája. Csak 4,7% az általános nyelvészeti, és csupán 3,1% az idegen nyelvi téma.

A tárgymutatónak ez a felépítése csak az általános nyelvészet egyes tárgyszavait rejti el, illetve azzal a következménnyel jár, hogy pusztán a mutatóból nem lehet tudni, egy-egy jelenség általános nyelvészeti vagy konkrét magyar nyelvi tárgyalását olvashatjuk a jelzett helyen. A fokozódó általános nyelvészeti érdeklődés, a magyar témájú cikkek ugyancsak erősödő általános nyelvészeti szemlélete, valamint a folyóirat jellege azonban — azt hiszem — ebben a mutatóban nem az anyag gyakran csak merev, mechanikus módszerrel megvalósítható szétválasztását, hanem a megvalósult gyakorlatot indokolja.

Pusztán használati oldalról is ez a megoldás a szerencsésebb. Egy mutatóban minél kevesebbszer kezdődik újra a betűrend, annál gyorsabb és biztonságosabb a kereső munkája. Ugyanezzel a nagy gyakorlati haszonnal jár a bokrosítás már említett elkerülése is. Ebben a mutatóban nincsenek nagy terjedelmű, önálló életre kelő belső egységek. Az egyes tárgyszócikkek terjedelme természetesen változó, de soha nem olyan túlméretezett, hogy a betűrendbe szedett kiterjesztések között nehéz volna megtalálnunk a keresett adatot. A legterjedesebb tárgyszócikkek, a „finnugor”, a „helyesírás”, az „igék”, a „jövényszavak”, a „nyelvjárás”, a „személynevek”, a „török”, részben e fogalmak terjedelme, részben a kutatók érdeklődése folytán nőttek meg.

A tárgyszógyűjtő munka mélységét, alaposágát, körültekintő voltát néhány cikk cédulázásával igyekeztem felmérni. Az esetleges eltérésekre kitérni egyrészt méltánytalan (sokkal könnyebb hat-nyolc, érdeklődés alapján választott cikket feldolgozni, mint huszonöt kötetet), másrészt érdektelen (az így gyűjtő szemé más arányokhoz szokik), annál nagyobb figyelmet érdemel azonban az a tapasztalatom, hogy Szemere Gyula elkerülte a cikkek mechanikus „vázlatolását”, de tárgyszót kapott minden olyan részletkérdés, a cikkek alaptémájából talán mellékesnek ítélnélhető adat is, amelynek a léte a mutató nélkül semmiképpen sem gondolhatnánk.

Említettem, hogy az ismertetett művek szerzője, címe kikereshető a tárgymutatóból. Ezenkívül gyakran külön tárgyszó utal az ismertetés témájára is.

A bevezetésben a szerkesztő külön kitér a tárgymutató utalórendszerére. Az ott kifejtettek értelmében az utalók száma valóban nem nagy (20 oldalon 34-et találtam), és ezeknek is csak egy része igazít el a színönim nyelvtani kifejezések között, más részük a hangjelölésnek, a népek, illetve a nyelvek nevének és a földrajzi neveknek az egységesítést szolgálja. A finnugor nyelvek nevei közül a hagyományos választotta a szerkesztő, a chanti-, manysi-félékről ide szól az utaló. Itt jegyzem meg, hogy a szómutatóban a szamojéd nyelvek adatai mögött viszont az nyenyec, enyec elnevezések szerepelnek.

Az egész mutató legimpozánsabb része természetszerűleg a magyar szómutató. Több mint 20 000 adatot közöl, ezekről etimológiai, szótörténeti, alaktani, névtani stb. információt kaphatunk a jelzett helyen. A hagyománynak megfelelően a mai helyesírástól eltérő adatokat kurzív szedés különíti el.

Az idegen nyelvek, nyelvsaládok szómutatójának sorrendje szintén hagyományos, csak a szómutatókban eddig nem szerepelt kikövetkeztetett alakok felsorolása tér el tőle.

Az adatok írásmódja a szerzők közlését követi. Az uráli nyelvek adatainak betűrendje a *tš*, *tš*, *ž* helyét és az obi-ugor nyelvek magánhangzóit illetően tér el a MSzFgrE mutatójától.

Az adatközlés a próbakereséseimkor igen alaposnak, részletesnek bizonyult, hangtörténeti tanulmányok példaanyagát is tartalmazza, és esetenként még a MNy-en kívülre mutató bibliográfiai információra is kiterjed.

Betűhibát keveset találtam (a lengyel szószedetben *laka* helyesen *laka*, *włóczęga* helyesen *włóczęga*, *wyżel* <a cikkben is> helyesen *wyżel*), az osztjákban pedig talán a kötőjel elmaradása miatt egybeesett a *kaj* indulatszó (60 : 33, 70 : 173) és a *káj*- 'zurücklassen' (63 : 463), valamint a *wap*- 'behauen' (63 : 328) és *wäy* 'Metall' (63 : 466).

A Magyar Nyelv új mutatójával jól, biztonságosan használható segédeszközt kaptak munkájukhoz a nyelvtudomány művelői.

Z. CSABA KATALIN

TARTALOM

KIEFER FERENC: Szemantika vagy pragmatika? [Semantics or Pragmatics?] . . .	5
GÓSY MÁRIA: A beszédmegértés kezdetei [The Beginnings of Speech Perception]	23
SZÍJ ENIKŐ: A korkülönbőség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben. III. rész [Выражение возраста в терминах родства финно-угорских языков.	37
KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA: A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához [A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects]	47
CSÚCS SÁNDOR: A votják nyelv a 18. században [Die wotjakische Sprache im 18. Jahrhundert]	63
SAUVAGEOT, AURÉLIEN: De quelque singularité de la conjugaison tchérémisse	81
P. TÁLOS ENDRE: $\frac{\text{Vogul} + \text{osztják}}{2}$ $\left[\frac{\text{Vogul} + \text{Ostyak}}{2} \right]$	89
ROMBANGYEJEVA, JE. I.: Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál (szigvai vogul anyag alapján) [Contributions to the Ancestor Worship of the Northern Voguls (On Sygva Vogul Materials)]	101

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY: A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben [Die Spuren der neutralen Zeit (des Aoristos) in einigen uralischen Sprachen]	113
KANGASMAA-MINN, EEVA: On the Possessive Constructions in Finno-Ugric	118
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Hangulatfestés és jelentésváltozás [Secondary Onomatopoeia and Change of Meaning]	124
AUSTERLITZ, ROBERT: <i>Éhezik/koplal/bójtól</i>	132
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN: A régi török eredetű <i>gyón</i> ige magyarázata [Deutung des alten türkischen Lehnverbs <i>gyón</i> 'bekennen, berichten' im Ungarischen]	135
NYÍRI ANTAL: A <i>sűrű</i> : <i>sűrűn</i> és a <i>sűrűven</i> > <i>sürven</i> , <i>sürűjen</i> > <i>sürjen</i> alak története [Die morphologische Geschichte des Adjektivs <i>sűrű</i> 'densus' und der Adverbien <i>sűrűn</i> , <i>sűrűven</i> > <i>sürven</i> 'dense'; oft', <i>sürűjen</i> > <i>sürjen</i> ds.]	140
KYLSTRA, A. D.: Még egyszer a magánhangzó + <i>j</i> kapcsolatáról a magyarban [Nochmals zur Frage der Vokal + <i>j</i> Lautsequenzen im Ungarischen]	148
KASSAI ILONA: Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie? [Should There Be Any Diphthongs in Standard Hungarian?]	152
KÁLMÁN BÉLA: Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között [Unregelmäßige Konsonantentsprechungen zwischen Wogulisch und Ostjakisch]	155
KOVÁCS MAGDOLNA: Vogul személynevek vizsgálata [Untersuchung wogulischer Personennamen]	160
VÉRTES EDIT: A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások [An- und auslautende Konsonantenhäufungen im Ungarischen]	167
VÉRTES EDIT: Mikrofilológiai észrevételek Karjalainen déli osztják szövegfeljegyzésével kapcsolatosan [Mikrophilologische Bemerkungen zu Karjalainens südostjakischen Aufzeichnungen]	178
HONTI LÁSZLÓ: Vaszjugáni osztják mese [Ein Vasjugan-ostjakisches Märchen]	185

RÉDEI KÁROLY: A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermiben [Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermisschen]	191
HELMISZKIJ, EUGEN: Permi szófejtések [Пермские этимологии]	196
VEENKER, WOLFGANG: Zum Verhältnis von Laut und Schrift im Syrjänischen nebst Betrachtung zur Ökonomie der kyrillischen Schrift fürs Syrjänische	200
VARGA JUDIT: Valerian Vasziljev cseremiszi népdalgyűjtéseinek magyarországi visszhangja [Rezeption der tscheremissischen Volksdichtungssammlungen von Valerian Vasiljev in Ungarn]	208
FEOKTYISZTOV, A. P.: A mordvin lexikográfia kezdeteiről [Über die Anfänge der mordwinischen Lexikographie]	213
ARISTE, PAUL: Das wotische Kriegslied	216
UTASI-McROBBIE, ZITA: A Case for Rule Simplification	221
PUSZTAY JÁNOS: Érték és mérték a szamojédiban [Ausdrücke für Wert und Maß im Samojedischen]	229
DOERFER, GERHARD: Die Körperteilbezeichnungen des Kili (Ein Beitrag zur Frage der dialektologischen Klassifikation)	238

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Björn Collinder 1894—1983	247
ROT SÁNDOR: Milan Romportl 1921—1982	248
[HAJDÚ PÉTER:] Robert Austerlitz: 60 ?	251
UTASI-McROBBIE ZITA: Finnugor konferencia Kanadában	255
SIPTÁR PÉTER: Autoszegmentális fonológia	256
SZÍJ ENIKŐ: Д. Н. Жеребцов: Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами (X — начало XX в.)	265
TAMBOVCEV, JURJ A.: Е. И. Ромбандеева—Е. А. Кузакова: Словарь мансийско-русский и русско-мансийский	267
PUSZTAY JÁNOS: Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий	270
SZABÓ T. ADÁM: Gabriella Schubert: Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen	271
KIEFER FERENC: Zsilka János: De constructione. Történet és állapot egysége a nyelven	272
SZENDE TAMÁS: Helmut Lüdtke (szerk.): Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels	284
KLIMA LÁSZLÓ: С. И. Кочуркина: Археологические памятники Корелы/Древняя Корела	290
TAMBOVCEV, JURJ A.: И. С. Гурвич (szerk.): Этническая история народов СССР ..	291
BORSA GEDEON: Gottfried Schramm: Eroberer und Eingesessene	294
HORÁNYI ÖZSÉB: Th. A. Sebeok: The Play of Musement	295
Z. CSABA KATALIN: A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója	298

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. I. 12. — Terjedlem: 26,60 (A/5) ív
84.12812 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

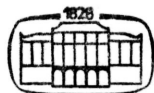
4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 35 Ft
Előfizetési ára egy évre: 70 Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST